

Boris GOLEC
Stanislav JUŽNIČ
Dragica ČEČ
Andreas GOLOB
Marko ZAJC
Simona LEŠNJAK
Dunja DOBAJA
Miran APLINC

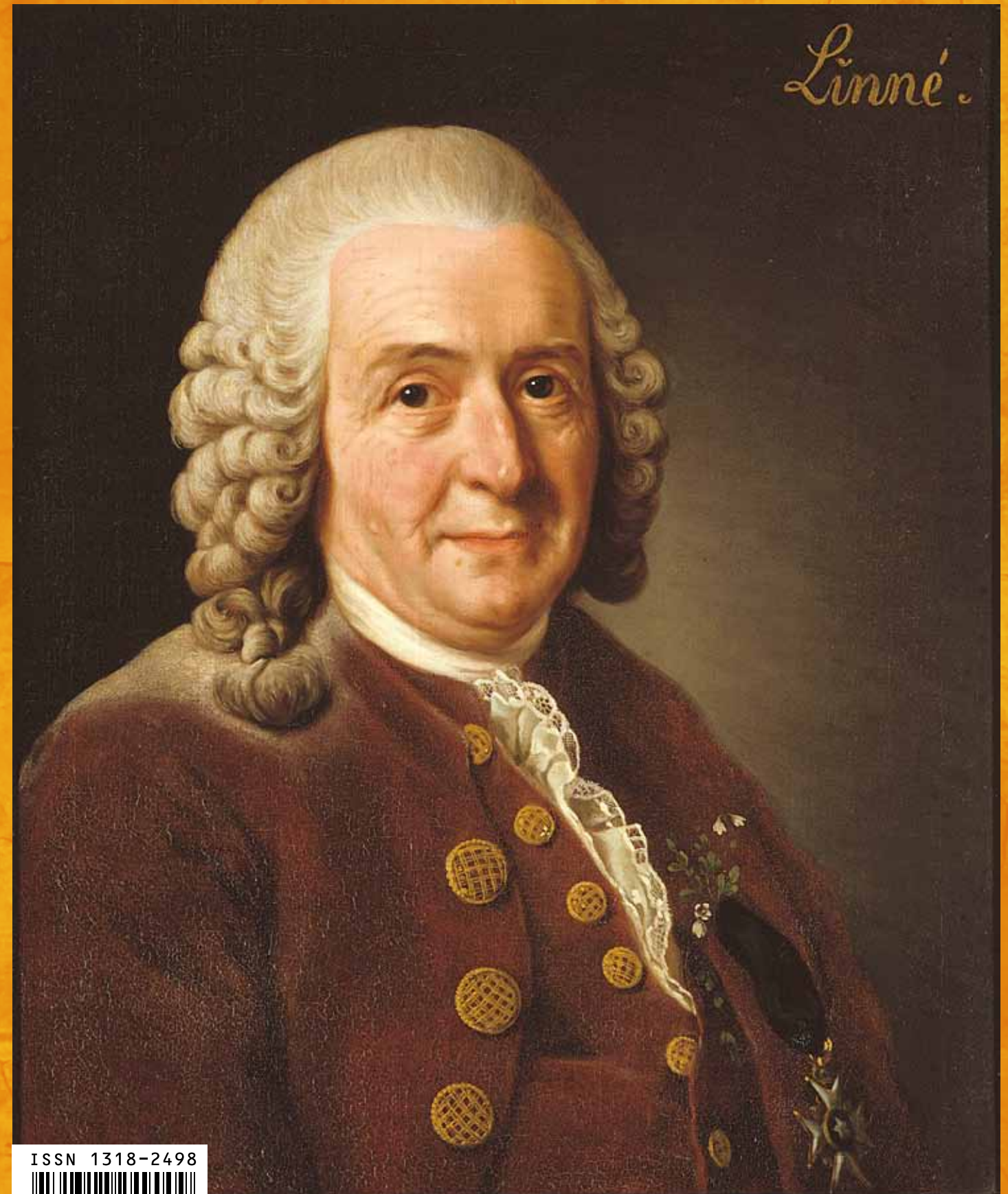
CENA: 20 €

ZGODOVINA ZA VSE, leto XIX, št. 1-2, 2012

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO št. 1-2

leto XIX, 2012

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Boris Golec

Lažni Valvasor nehoti prispeva k razkritju usode zamolčanih pravih Valvasorjev 5

*O dveh »izobčencih« Valvasorjeve rodbine iz srede 17. stoletja in
o polihistorjevem čiščenju rodbinskega debla*

DER FALSCHER VALVASOR TRÄGT UNGEWOLLT ZUR ENTHÜLLUNG DES SCHICKSALS DER
VERSCHWIEGENEN ECHTEN VALVASORS BEI

*Über zwei »Ausgestoßene« des Geschlechtes Valvasor aus der Mitte des 17. Jahrhunderts und die Säuberung
des Stammbaumes durch den Polyhistor*

Stanislav Južnič

Tudi knjige rade potujejo prek oceanov, mar ne? 39

O popotovanjih kranjskih knjig med Indijance, da o izpitu barona Zoisa niti ne govorimo

AUCH BÜCHER REISEN GERNE ÜBER OZEANE, NICHT WAHR?

Über die Reisen von Krainer Büchern unter die Indianer, nicht zu vergessen das Examen von Baron Zois

Dragica Čec

Življenske usode poslov 56

LEBENSCHICKSALE VON DIENSTBOTEN

Andreas Golob

Mladostna leta v Mariboru 82

Dnevnik zoologa Karla Heiderja 1870-1873

JUGENDJAHRE IN MARIBOR/MARBURG AN DER DRAU

Das Tagebuch des Zoologen Karl Heider 1870 – 1873

Marko Zajc

Sotla, majhna voda 101

Reka Sotla kot naravna, politična in ideološka meja v 19. in začetku 20. stoletja

SOTLA, DAS KLEINE WASSER

Der Fluss Sotla als natürliche, politische und ideologische Grenze im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts

Simona Lešnjak

Srebro golk, zlato molk! 114

O zabavi in popivanju slovenskih študentov v 19. stoletju

REDEN IST SILBER, SCHWEIGEN IST GOLD!

Über die Vergnügen und die Zecherei slowenischer Studenten im 19. Jahrhundert

Dunja Dobaja

**Pregled razvoja zdravstvene zakonodaje v Avstro-Ogrski monarhiji
v letih 1867-1918**

121

EIN ÜBERBLICK ÜBER DIE SANITÄTSGESETZGEBUNG IN DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN
MONARCHIE IN DEN JAHREN 1867 BIS 1918

Miran Aplinc

»Med onimi delavci, ki so sejali med ljudstvo narodno zavest«

136

Dr. Fran Mayer v Šoštanju

»UNTER JENEN TÄTIGEN, DIE DAS NATIONALE BEWUSSTSEIN IM VOLK SÄTEN«

Dr. Fran Mayer in Šoštanj

Zapisi

Marija Mojca Peternel

Nemški časopisi v letu 1848 kot izraz meščanske revolucije pri Slovencih

148

Matej Ocvirk

Drobci iz časopisnih črnih kronik o Celju (1894-1899)

153

Natalija Mihelčič

»Moški vzdihujejo za tobakom, ženske za kavo, otroci pa za kruhom«

159

Razmere na Kočevskem v času prve svetovne vojne na primeru župnije

Banja Loka

S knjižne police

Bojan Himmelreich

Arbanasi, Arnavti, Šiptarji, Albanci

166

Jože Kranjec

Živeti od ljubezni do zgodovine

168

Marija Počivavšek

Poti in stranpoti slovenske tranzicije

170

V spomin

Tone Kregar

Našemu Branetu v slovo

172

Boris Golec

Lažni Valvasor nehote prispeva k razkritju usode zamolčanih pravih Valvasorjev

O dveh »izobčencih« Valvasorjeve rodbine iz srede 17. stoletja in o polihistorjevem čiščenju rodbinskega debla

GOLEC Boris, izr. prof. dr., znanstveni svetnik,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2,
SI-1000 Ljubljana, bgolec@zrc-sazu.si

929.52Valvasor

**LAŽNI VALVASOR NEHOTE PRISPEVA K
RAZKRITJU USODE ZAMOLČANIH PRAVIH
VALVASORJEV**

O dveh »izobčencih« Valvasorjeve rodbine iz srede 17. stoletja in o polihistorjevem čiščenju rodbinskega debla

Prevare, ki jih je s pisanjem pism na hannovrski in poljski dvor zagrešil lažni Jurij Sigmund Valvasor, so tega moža neugotovljenega imena in izvora leta 1714 privedle v pripor. Slepjarjevo izmišljeno sklicevanje na sorodstvo z rodbino kranjskih baronov Valvasorjev je nemudoma sprožilo uradno poizvedovanje o njegovi identiteti. Tako so v Gradcu zaslišali edinega tamkajšnjega Valvasorja, deželnostanovskega puškarskega mojstra Gregorja Ferdinanda, ki ni vedel nič o domnevnem priprtem sorodniku, zato pa je v kratkih odgovorih na šest vprašanj nehote razkril dragocena dejstva o dveh pravih kranjskih Valvasorjih in njunem potomstvu. Prvi je bil njegov oče Jurij Sigmund in drugi očetov bratranec Janez Ditrih, sicer pa je šlo za bratranca in brata znamenitega kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693). O njuni usodi je bilo doslej znanega zelo malo: oba sta se poročila z ženskama nižjega stanu, naletela s tem na ostro nasprotovanje sorodnikov in zapustila Kranjsko. Janez Vajkard Valvasor v rodovniku rodbine Valvasor zato ni upošteval njunega potomstva, ampak je zgolj lakonsko zapisal, da sta se izselila iz dežele, in ju označil kot pokojna. Zdaj se je izkazalo, da je bila usoda obeh zapečateni v istem letu 1657, da nobeden od njiju ni odšel daleč in da so se njuni sinovi v začetku 18. stoletja po naključju srečali v Gradcu. Dragoceni novi podatki v kratki izjavi graškega puškarskega mojstra Valvasorja iz leta 1715 so namreč omogočili povezati skromna dejstva v celoto. Kar je Janez Vajkard Valvasor o svoji rodbini hotel prikriti, je nazadnje pomagal razkriti lažni Valvasor, slepar, ki si je nemara prav po polihistorju nadel priimek Valvasor.

Ključne besede: Valvasor, plemstvo, stanovsko neprimerni poroki, zamolčani rodbinski veji, Klevišče, Polšnik, Ojstrica pri Vranskem, Gradec

GOLEC Boris, Assistant Professor, PhD, Senior Researcher,
Milko Kos Historical Institute, Scientific Research Centre,
Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, SI-
1000 Ljubljana, bgolec@zrc-sazu.si

929.52Valvasor

**A FALSE VALVASOR UNINTENTIONALLY HELPS
UNCOVER THE HIDDEN DESTINY OF TRUE
VALVASORS**

Two "Outcasts" from the Valvasor family in mid-17th century and the polymath's cleansing of the family tree

The frauds that the false Jurij Sigmund Valvasor committed by sending letters to the Hanover and Polish Courts were the acts of a man of unknown name and origin, who, as a result, ended up in detention in 1714. The fraudster's false claims of kinship with the family of Carniolan Barons of Valvasor immediately spurred an official investigation into his identity. Thus in Graz, the only local Valvasor, Gregor Ferdinand, an estates-of-the-realm gunsmith master, was interrogated. He knew nothing about the detained supposed relative; however, his brief answers to six questions unintentionally reveal precious facts about two real Carniolan Valvasors and their descendants. The first was his father Jurij Sigmund; the second his father's cousin Janez Ditrih. The former was cousin and the latter brother of the famous polymath Janez Vajkard Valvasor (1641–1693). Until now, very little was known about the destiny of these two men: both married women of a lower class; this was opposed by their relatives, who made them leave Carniola. As a result, Janez Vajkard Valvasor omitted their descendants from the Valvasor family tree; he only made the laconic remark that they had left the province and proclaimed them deceased. It now turns out that their fate was sealed in the same year of 1657, that neither had gone far away and that their sons met accidentally in Graz at the beginning of the 18th century. Invaluable new data from a short statement of the gunsmith master Valvasor from 1715 have helped connect the scarce facts into a mosaic. The facts about his family that Janez Vajkard Valvasor wanted to hide came to light with the help of a false Valvasor, a fraudster, who may have chosen his family name after the very polymath Valvasor.

Key words: Valvasor, nobility, cross-class marriage, hidden family tree branch, Klevišče, Polšnik, Ojstrica pri Vranskem, Graz

Na lažnega Valvasorja, brez katerega naše zgodbe ne bi bilo, četudi ima v njej kot tak zgolj stransko vlogo, je že konec 19. stoletja opozoril Peter Radics v *Ljubljanskem zvonu* in nato še v podlistku o Valvasorjih, ki je izhajal v časniku *Laibacher Zeitung*.¹ Vse védenje o njem je povzel iz 17. zvezka zbornika »Die Europäische Fama« (1736 ali 1751), v katerem je na nekaj straneh precej natančno opisano neslavno početje nekega sleparja v letih med 1714 in 1716. Ta mož neugotovljene identitete je Radicsevo pozornost pritegnil zato, ker se je ob prijettu izdajal za kranjskega plemiča Valvasorja in ker je po vsem sodeč nekaj časa res prebival na Kranjskem. Prejare »sleparja Valvasorja«, kot ga je imenoval Radics, niso imele nikakršne zveze ne s polihistorjem Janezom Vajkardom Valvasorjem (1641–1693) ne s kom drugim iz Valvasorjeve rodbine. Zato niti najmanj ne čudi, da je bizarna štorija potonila v pozabo,² dokler je ni pred kratkim prineslo na površje doslej še neuporabljeno arhivsko gradivo o rodbini Valvasor v Štajerskem dežel-nem arhivu v Gradcu. Sleparjevo izmišljeno sklicevanje na sorodstvo z rodbino kranjskih baronov Valvasor je namreč sprožilo uradno poizvedovanje o njegovi identiteti. Tako so v Gradcu marca 1715 zaslišali edinega tamkajšnjega Valvasorja, deželno-stanovskega puškar-skega mojstra Gregorja Ferdinanda. Ta seveda ni vedel ničesar o domnevnem sorodniku, priprtem v šlezij-skem Breslauu, današnjem Wrocławu, zato pa je v kratkih odgovorih na šest vprašanj nehote razkril dragocena dejstva o dveh pravih Valvasorjih s Kranjskega in njunem potomstvu. Prvi je bil njegov oče Jurij Sigmund in drugi Janez Ditrih, s čigar potomci je izprašani Gregor Ferdinand nekaj let prej prišel v stik.³ Kot se je izkazalo, gre za dva »izgubljena« Valvasorja, za bratranca in brata kranjskega polihistorja, o katerih usodi je bilo doslej znanega zelo malo, in to ne brez razloga. Oba sta se poročila z ženskama nižjega stanu, naletela s tem na ostro nasprotovanje sorodstva in zapustila Kranjsko.⁴ Janez Vajkard Valvasor v rodovniku svoje rodbine (1689) ni upošteval njunega potomstva, ampak je zgolj lakonsko zapisal, da sta se izselila iz dežele, in ju označil kot pokojna.⁵ Zdaj se je pokazalo, da nobeden od njiju ni odšel daleč in da so se njuni sinovi v začetku 18. stoletja po naključju srečali v Gradcu. Dragoceni novi podatki v kratki izjavi graškega puškarskega mojstra Valvasorja so namreč omogočili povezati skromna dejstva v celoto. Kar je Janez Vajkard Valvasor o svoji rodbini hotel prikriti, je nazadnje pomagal razkriti slepar, »lažni Valva-

sor«, ki si je nemara prav po polihistorju nadel priimek kranjske plemiške rodbine.

Uradno poizvedovanje o lažnem Valvasorju doseže pravega Valvasorja v Gradcu

Četudi Radicsev »slepar Valvasor« z našo zgodbo nima neposredne zveze, si vseeno oglejmo, kaj je zgrešil in s čim je torej leta 1715 sprožil poizvedovanje, katerega ugotovitve so skoraj tristo let pozneje odločilno pripomogle k rekonstrukciji nadaljnjih življenjskih poti dveh »izobčencev« iz Valvasorjeve rodbine iz srede 17. stoletja in k odkritju njunega zamolčanega potomstva.

Neznanec, ki se je izdajal za sorodnika kranjskih Valvasorjev, je po Radicsevem prepričanju poznal razmere na Kranjskem in se je vsekakor moral nekaj časa muditi tudi v Ljubljani. Rodbinski imeni, ki si ju je nadel, in osebe, s katerimi naj bi po lastnih besedah prišel v stik, so bili namreč v deželi znani, nasprotno pa naj bi njegova identiteta ostala neugotovljena. Med zaslišanji v breslauskem priporu je vztrajal, da je »cesarski vazal s Kranjskega«, navedel nekaj svojih dotedanjih vojaških služb in posebej poudaril, kako naj bi leta 1710 (med špansko nasledstveno vojno) prenašal »posebne depeše« med Dunajem in Barcelono. »Ovekovetil« se je kmalu po koncu vojne, in sicer kot avtor lažnih svarilnih pisem dvema evropskima vladarjema. Najprej je avgusta 1714 poslal z Dunaja na dvor v Hannoveru dve opozorilni pismi kot Franc Anton Premegg pl. Lemburg, plemič s Kranjskega. V prvem pisanju je zatrjeval, da hočeta dva Francoza s strupom umoriti hannovrskega volivnega kneza Jurija Ludvika (ta je medtem s poroko postal britanski kralj), drugemu pa je kot dokaz celo priložil strup, ki naj bi ga omenjenima Francozoma sam izmaknil. Potem ko pismoma v Hannoveru niso pripisovali nobene teže in njun avtor za svoje »razkritje« ni dobil pričakovane nagrade, je poskusil srečo drugje, tudi tokrat s podobnim »podvigom«. Preko Frankfurta na Majni se je odpravil v Breslau, si nadel ime Valvasor, in od tam v začetku decembra istega leta pisal poljskemu kralju Avgustu II. Saškemu, da ga nameravata zastrupiti dva švedska častnika. Poljski dvor, bolj sumničav od hannovrskega, je v Breslau nemudoma poslal kraljevega generalnega adjunkta z nalogo, naj zadevo razišče. Lažni Valvasor se je tako že 20. decembra znašel v priporu in vrhu tega v nemajhnih škripcih, saj so ga dolžili, da dela za Francoze, za pretendenta na britanski prestol ali za Švede. V resnici naj bi po lastnem priznanju poslal opozorilna pisma zgolj v pričakovanju nagrade. Očitno so mu verjeli, saj so mu dovolili, da je iz zapore v Breslau naslovil na hannovrski in poljski dvor prošnji za odpustčanje. Še več, 1. februarja 1715 mu je celo uspelo pobegniti, a so ga kmalu spet prijeli. Po letu in pol pri-držanja so ga 20. julija 1716 na cesarjev ukaz odvedli

¹ Radics, *Slepár Valvasor; isti, Valvasor-Studien XXV*.

² V *Reispovi monografiji o Valvasorju se »lažni Valvasor« denimo pojavlja le v Bibliografiji, in sicer v naslovih obeh Radicsevih pri-spevkov o njem (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 340, 342).*

³ StLA, *Landrecht*, K 1364, *Valvasor* (1), 22. 2. 1715, 7. 3. 1715.

⁴ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 59–60, 63, 68.

⁵ *Valvasor, Die Ehre IX*, str. 109.

na Dunaj in od tam, tako kot podobne goljufe, poslali na galejo. Pozneje je bilo o njem slišati le še, da mu je s skupino bodočih galjotov že na poti uspelo zlomiti okove in se osvoboditi.⁶

Spretnemu so ob prvem prijetju v Breslauu nemara še nasledili, da je res Valvasor s Kranjskega, zato je češka dvorna pisarna o njegovem primeru obvestila notranje-avstrijsko vlado v Gradcu in jo prosila za informacije. Iz dopisa graške vlade štajerskemu deželnemu upravniku Sigmundu grofu Wagenspergu, datiranega 22. februarja 1715, izvemo več doslej neznanih podrobnosti. Med drugim to, da si je lažni Valvasor nadel polno ime Jurij Sigmund pl. Valvasor (*Georg Sigmundt von Valvasor*), medtem ko zbornik »Die Europaeische Fama« in za njim Radics navajata zgolj rodbinsko ime. Mož je zatrjeval, »da izhaja iz rodu znanih, na Kranjskem živčih baronov Valvasorjev, in da je prek njih v sorodu z drugimi tamkajšnjimi plemiškimi rodbinami« (*des bekanten Baron Valvasorisches in dem Herzogthumb Crain befindlichen geschlechts auch mit inberührten daselbst wohnhaft adelichen Familien befreundt zu sein vorgebenden Menschen*). Ker pa je bil v Gradcu priimek Valvasor nekaterim dobro znan zaradi deželnostanovskega puškarja Valvasorja (*alda ein Landtschaft Kunst Stäbler den gleichen Namben führet*), je vlada grofu Wagenspergu naložila, naj omenjenega puškarja skrivaj izpraša o tem, ali pozna priprtega Valvasorja, kdo naj bi bil ta človek, kdo njegovi starši, kako je prišel v Breslau in podobno.⁷

Ukaz je čez nekaj dni prispel do ključne osebe, **stanovskega puškarskega mojstra Gregorja Ferdinanda Valvasorja**. Njegova izjava ni sicer v ničemer pripomogla k nadaljnji preiskavi o identiteti breslavskega pripornika, je pa 297 let po svojem nastanku sprožila drugačno »preiskavo«, ki bi jo lahko naslovili kot vprašanje: kdo je bil graški puškar Valvasor in kdo drugi Valvasorji iz zapisa njegove izjave? Dve imeni sta se že na prvi pogled zdeli znani: Jurij Sigmund in (Janez) Ditrih.

⁶ V prvem prispevku je Radics ob kratkem komentarju dobesedno povzel poročilo iz »Die Europaeische Fama« (*Radics, Slepár Valvasor*, str. 446–447), v drugem pa je citiral le njegove posamezne dele (isti, *Valvasor-Studien XXV*, str. 229–230).

⁷ StLA, Landrecht, K 1364, Valvasor (I), 22. 2. 1715. – Konstabler (*Kunst Stäbler*) je sinonim za Büchsenmeister, kot se Gregor Ferdinand največkrat imenuje v virih. Slovenski prevod puškar ali puškarski mojster pomensko ni najustreznejši. Šlo je namreč za obrt, ki so jo opravljali po večini mojstri v deželnoknežji in deželnostanovski službi. Vzdrževali so orožje v orožarnah in ga tudi sami izdelovali, poleg tega so čistili soliter in izdelovali smodnik, ob svečanostih skrbeli za ognjemete, v vojnem času pa na bojišča spremljali vojaške enote. V Gradcu jih je bilo okoli leta 1650 dvanajst, leta 1719 pa 24. Mestnemu magistratu ni uspelo, da bi jim naložil obrtni davek, kot so ga plačevali meščani, so pa vstopali v meščanske vrste. Popelka, *Geschichte*, str. 550–551. Prim. tudi <http://de.wikipedia.org/wiki/B%C3%BChsenmeister> (5. 5. 2012).

Zapis z datumom 7. marec 1715, nastal v »uradni pisarni« (*in Ambts Canzlei*), očitno v uradu štajerskega deželnega upravnika, se je ohranil samo v konceptni obliki in se glasi takole:

»Prostovoljna izjava (*Guettliche aussag*) Gregorja Ferdinanda Valvasorja, puškarskega mojstra (*Pixelmeister*) častitih deželnih stanov.

1. Ali mu je znan Jurij Sigmund pl. Valvasor (*der Georg Sigmund von Valvasor*)? [Odgovor:] Jurij Sigmund Valvasor je bilo ime njegovemu očetu, ki je umrl pred približno 40 leti in je pokopan v Landsbergu [*Deutschlandsberg*] nedaleč od St. Florian, tega Jurija Sigmunda pl. Valvasorja pa ne pozna.

2. Kdo je taisti? [Odgovor:] Pred petimi leti sta bila tukaj dva Valvasorja, ki sta stanovala na Griesu (*auf dem Gries*) [v predmestju na desnem bregu Mure] pri pivovarju Johannu Georgu Sibererju. Eden od njiju je bil voskar (*ein Wax Passierer*), kako mu je bilo ime, pa ne ve.

3. Od kod sta bila? [Odgovor:] Oba sta izvirala iz Žalca (*von Saxenfeld gebirtig*). Oče tega voskarja se je imenoval Ditrih in je imel nedaleč od Žalca majhno posestvo, imenovano »Končo« (*vnweith Saxenfeldt ein gittl, so man Khonttscho genant, gehabt*) [Odgovor je prečrtan].

4. Njun poklic? [Odgovor:] Bilo je razumeti, da je bil eden voskar (*Waxpassierer*), oba pa sta se izdajala za plemiča s predikatom pl. Valvasor (*sich vor Edl leith ausgeben vndt mit den Praedicat von Valvasor*). Izprašanega [Gregorja Ferdinanda] nista hotela priznati za sorodnika (*vor khein befreundten erkheen wollen*) in z njim tudi nista občevala (*khein Gmainschaft gehabt*).

5. Kdo [so bili] njuni starši? [Odgovor:] Njun oče se je imenoval Ditrih pl. Valvasor (*Dietrich von Valvasor*) in je imel nedaleč od Žalca majhno posestvo, imenovano »Končo« (*vnweith Saxenfeldt ein gittl Khonttscho genant possidiert hat*).

6. Kako sta prišla v tujo deželo in zlasti v Breslau? [Odgovor:] Tega ne ve. Oba sta se od tod zelo hitro izgubila in [prej] razglašala, da želita oditi v vojno (*in das Feldt gehen wollen*).⁸

⁸ StLA, Landrecht, K 1364, Valvasor (I), 7. 3. 1715. – V zapisniku omenjeni pivovar Georg Si(e)berer je v letih 1701, 1709 in 1721 izpričan kot lastnik hiše v Griesgasse (danes h. št. 10), in sicer kot meščanski pivovar in gostilničar ter z dvojnimi osebnimi imenoma Hans Georg (Popelka, *Geschichte*, str. 739). Leta 1723 je imel hišo v Kernstockgasse (danes h. št. 17) (prav tam, str. 766). – Za mnenje o ustreznem prevodu besedne zveze »in das Feld gehen« se iskreno zahvaljujem kolegu prof. dr. Haraldju Heppnerju iz Gradca.

Kratki odgovori, zapisani na enem samem listu, dajejo vtis, da je puškarski mojster Gregor Ferdinand Valvasor sumil, kdo bi lahko bil breslauski pripornik, o katerem so oblasti poizvedovale kot o aretirancu »ex causa publica«. Plemenita brata iz okolice Žalca, s katerima se je torej okoli leta 1710 v Gradcu vsaj enkrat srečal in ki nista hotela vedeti za sorodstvo z njim, sta se mu očitno zdela možna goljufa, zato je na vprašanje, kdo naj bi bil Jurij Sigmund Valvasor, s prstom pokazal nanju. Njunih imen ni (več) poznal, si je pa dobro zapomnil ključne podatke o njunem izvoru, kolikor ni zanje vedel že prej. Njun oče Ditrih naj bi imel nedaleč od Žalca majhno posest, imenovano »Končo«. Tudi o sebi je Gregor Ferdinand izpovedal bistvena dejstva, ki jih ne bi mogli najti nikjer drugje. Bil je torej sin pokojnega Jurija Sigmunda Valvasorja in vsekakor v sorodu z omenjenim Ditrihom, o katerem je zelo verjetno slišal že prej, sicer ne bi izjavil, da ga Ditrihova sinova pl. Valvasorja nista priznavala za svojega sorodnika.

Lažni Valvasor iz breslauskega zapora, zaradi katerega je zapis o izprašanju sploh nastal, vsekakor ni imel nič skupnega ne s kranjskimi ne s štajerskimi Valvasorji. Njegova zasluga pa je, da so v Gradcu o njem izprašali prvega Valvasorja, ki so se ga spomnili, in da je ta, stanovski puškarski mojster Gregor Ferdinand, v nekaj skopih stavkih razkril lastno identiteto in identiteto dveh svojih sorodnikov. Naključje je hotelo, da je povezal prav usodi dveh vej Valvasorjevega rodu, o katerih doslej nismo vedeli skoraj nič. Njegov oče **Jurij Sigmund** in oče omenjenih bratov iz okolice Žalca **Janez Ditrih** sta bila namreč bratranca, sicer pa, kot že rečeno, vsak v svoji veji rodbine Valvasor »črni ovci« zaradi poroke s stanu neprimerno žensko. Njuni življenjski usodi je Branko Reisp kratko povezal takole: »... Janez Dietrich in Jurij Žiga, brat in bratranec Janeza Vajkarda, pa sta sklenila celo takšno zakonsko zvezo, da sta se morala zaradi pojmovanja tistega časa odreči plemiškemu načinu življenja in svoji rodbini ter zapustiti domovino.«⁹

Razkritju nadaljnje usode potomcev obeh »izobčenec« iz Valvasorjeve rodbine je vsekakor botrovala velika sreča. Konceptni zapis odgovorov Gregorja Ferdinanda iz leta 1715 bi se zanesljivo izgubil iz evidence, ko ga skupaj z dvema dopisoma iste zadeve ne bi pozneje uvrstili v arhivski fond štajerske deželne pravde, med spise rodbine Valvasor.¹⁰ Tam ga je moral že okoli leta 1900 najti Peter Radics, ki si ga je tudi prepisal, a je prepis neuporabljeno obležal v njegovi zapuščini.¹¹ Dragocena

graška »Valvasoriana« pri deželni pravdi ni prišla pod roke poznejšim raziskovalcem življenja in dela kranjskega polihistorja, čeprav je tako rekoč na očeh že dobrega pol stoletja, odkar je leta 1959 izšel prvi in doslej zadnji vodnik po Štajerskem deželnem arhivu.¹² Dolgujemo ji vrsto novih spoznanj o Valvasorjevi rodbini, poleg teh, o katerih bo tekla beseda, med drugim tudi o usodi polihistorjeve najmlajše sestre¹³ ter o družini zadnjega rodbinskega člana s priimkom Valvasor, ki je imel potomce, a (žal) vse ženskega spola.¹⁴

Prva »črna ovca« v rodbini – polihistorjev bratranec Jurij Sigmund – in njegov najdeni rod

O **Juriju Sigmundu** doslej ni bilo znanega tako malo, a prinaša izpoved njegovega sina Gregorja Ferdinanda iz leta 1715 navzlic temu zelo dragoceno dopolnitev vé-

o Karlu Jožefu Valvasorju (1710–1761) (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 6, mapa XXV). Tudi njegov podatek o hranišču dokumenta je na moč skromen: »St.[eiermärkisches] Landesarchiv«. Dokument je našel že potem, ko je leta 1896 v Laibacher Zeitung objavil prispevek s podnaslovom »Ein Pseudo-Valvasor 1714« (Valvasor-Studien XXV), saj je na prepisu navedel, da se vsebina nanaša na ta članek. Pravilno je tudi ugotovil, da je bil Jurij Sigmund polihistorjev bratranec, ki se je izselil iz dežele, očitno pa je prezrl identičnost v dokumentu omenjenega Ditriha Valvasorja s polihistorjevim bratom Janezom Ditrihom; na to ni opozoril ne na samem prepisu in tudi ne pri gradivu o tem Valvasorjevemu bratu (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 7, mapa XXVIII, G Bratje in sestre Janeza Vajkarda Valvasorja). Med pregledovanjem gradiva Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu je Radics med spisi notranjeavstrijske vlade naletel še na nekaj vladnih ukazov, povezanih z zadevo »lažni Valvasor«. Regesti ukazov so v njegovi zapuščini skriti kot priloga k časopisnim izrezkom Radicsevih »Valvasor-Studien«, ki so v letih 1895–1897 izhajale v Laibacher Zeitung (prav tam, šk. 4, mapa XV). Najprej je vlada januarja in februarja 1715 od kranjskega deželnega glavarja in štajerskega deželnega upravnika zahtevala poročilo o tem, kdo naj bi bil v Breslauu aretirani Jurij Sigmund Valvasor. Dne 11. marca, štiri dni po nastanku izjave puškarskega Gregorja Ferdinanda Valvasorja, je poslala podoben ukaz še v Žalec. Hotela je namreč dobiti poročilo o Ditrihu iz okolice Žalca in njegovih dveh sinovih, o katerih je pričal puškar. Neznane dne v marcu pa se je slednji obrnila z zahtevo po poročilu še na kranjskega deželnega vicedoma, in sicer potem, ko se je »lažni Valvasor« začel izdajati za Franca Antona pl. Lemburga s Kranjskega.

¹² Prim. Posch (izd.), Gesamtinventar, str. 269.

¹³ Spor Marije Izabele Klančnik oziroma Glančnik (Gläntschnikin), rojene Valvasor, s Filipom Sibenacherjem, je razkril, da se je polihistorjeva najmlajša sestra Marija Izabela (* 1649/51, † 1683–85) poročila z nekim neplemičem s priimkom Klančnik oziroma Glančnik (StLA, Landrecht, K 1364, Valvasor (1), 20. 5. 1679). Datacija dokumenta v Gornjem Gradu je omogočila uspešno sledenje njeni življenjski poti.

¹⁴ Med zapuščinskimi inventarji članov Valvasorjeve rodbine so najdragocenejši inventarji Karla Jožefa barona Valvasorja (* 1710, † 1761), vnuka polihistorjevega polbrata Karla. Inventar njegove zapuščine na Koroškem je namreč privedel do ugotovitve, da ni bil poročen samo dvakrat, ampak trikrat, in da je zadnja žena ob njegovi smrti pričakovala drugega otroka. StLA, Landrecht, K 1365, Valvasor (2), 20.–23. 4. 1761.

⁹ Reisp, Kranjski polihistor, str. 68.

¹⁰ Gradiva, razdeljenega med dva arhivska kartona, je skupaj okoli 0,1 tekočega metra, obsega pa časovni razpon od leta 1630 do 1761: StLA, Landrecht, K 1364, Valvasor (1); K 1365, Valvasor (2).

¹¹ Prepis dokumenta, izvzetega iz konteksta, je v Radicsevi zapuščini shranjen na povsem neustreznem mestu, in sicer med gradivom

denja o tem članu Valvasorjevega rodu, célo generacijo starejšem bratrancu Janeza Vajkarda. Kot priča rodovno deblo Valvasorjev v IX. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (1689), naj bi se rodil kot tretji od štirih otrok polihistorjevega strica Adama Valvasorja in njegove žene Sidonije pl. Gusič, katere osebno ime Janezu Vajkardu začuda ni bilo znano.¹⁵ Jurij Sigmund je otroštvo preživel v Adamovi graščinici Zavrhu pod Kumom v župniji Svibno, tako rekoč drugem rodbinskem sedežu Valvasorjev (poleg Medije), kjer se je neznanega dne in leta bržčas tudi rodil, če ni prišel na svet na Erkenštajnu (Novem gradu v Jablanici) pri Boštanju ob Savi, ki je bil kratek čas prav tako v rokah njegovega očeta.¹⁶ Ob očetovi smrti 29. septembra 1624 je moral biti še otrok, le težko star več kakor sedem let.¹⁷ Ker se iz tega časa niso ohranile krstne matice župnij Svibno in Boštanj, se vsi štirje Adamovi otroci prvič pojavijo v virih v njegovi oporoki, napisani v Zavrhu 18. julija 1624, dobra dva meseca pred smrtjo, ko je bila tudi njegova žena že pokojna. Adam jih v svoji zadnji volji navaja v enakem zaporedju kot pozneje rodovnik v *Slavi* – Janez Krstnik, Janez Sigfrid, (Jurij)

Sigmund in Poliksena – ter tastu Sigmundu pl. Gusiču posebej naroča, naj poskrbi za njihovo izobrazbo. Vse tri še majhne sinove (*gar vormindig*), ki so si morali biti po starosti zelo blizu, naj bi tast dve leti vzdrževal pri sebi (na gradu Rakovnik pri Mirni), dokler dovolj ne zrastejo, jih nato poslal v jezuitski konvikt v Ljubljano ali Gradec, kjer naj končajo humanistične študije (*humaniora*), nato pa na študij filozofije in prava k jezuitom v Ingolstadt. Dvorec Zavrhu in drugo posest naj bi medtem do njihove polnoletnosti upravljala zanesljiva oseba pod nadzorom varuha Valvasorjevih otrok. Hčerki Polikseni, ki ji je zapustil gotovino, je Adam namenil, da ostane do poroke v samostanu graških dominikank.¹⁸ Če ne že takoj, je varuh sirot postal najpozneje tri leta zatem stric Jernej Valvasor z Medije, polihistorjev oče,¹⁹ grad Medija pa po vsem sodeč njihov nadomestni dom. Študijska pot Adamovih sinov je nato res potekala v skladu s pričakovanji okolice, čeprav je bila nekoliko drugačna od očetovih želja, saj najdemo leta 1636 vse tri mladeniče na univerzi v Padovi.²⁰

Po omenjenem rodovniku Valvasorjeve rodbine v *Slavi vojvodine Kranjske* naj bi se poročila samo najstarejši brat in edina sestra, druga dva brata pa ne, a to vsaj za Jurija Sigmunda ne drži. Janez Vajkard o njegovi morebitni ženi in družini molči, čeprav je za njegovo potomstvo seveda vedel. Povsem enako kot pri lastnem bratu Janezu Ditrihu, čigar usoda je bila precej podobna, je samo lakonsko navedel, da se je Jurij Sigmund iz dežele izselil (*ist aus dem Lande gezogen*). Znamenje v obliki križa za njegovim imenom pa pomeni, da je bil leta 1689, ob izidu *Slave*, že mrtev.²¹

Kranjski polihistor omenja svojega bratrancu sicer še pri opisu **graščinice Klevišče pri Polšniku**, kjer se je sorodnikova življenjska zgodba usodno zapletla. Klevišče, dve uri hoda severozahodno od Zavrha, je bilo po poli-

¹⁵ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109. – O Sidoniji gl. Radics, Johann Weikhard (1910), str. 348.

¹⁶ O završki graščini v rokah njegovega očeta Adama gl. Radics, *Graščine in hiše*, str. 436; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 61–62. – O Adamovem lastništvu Erkenštajna gl. Smole, *Graščine*, str. 324.

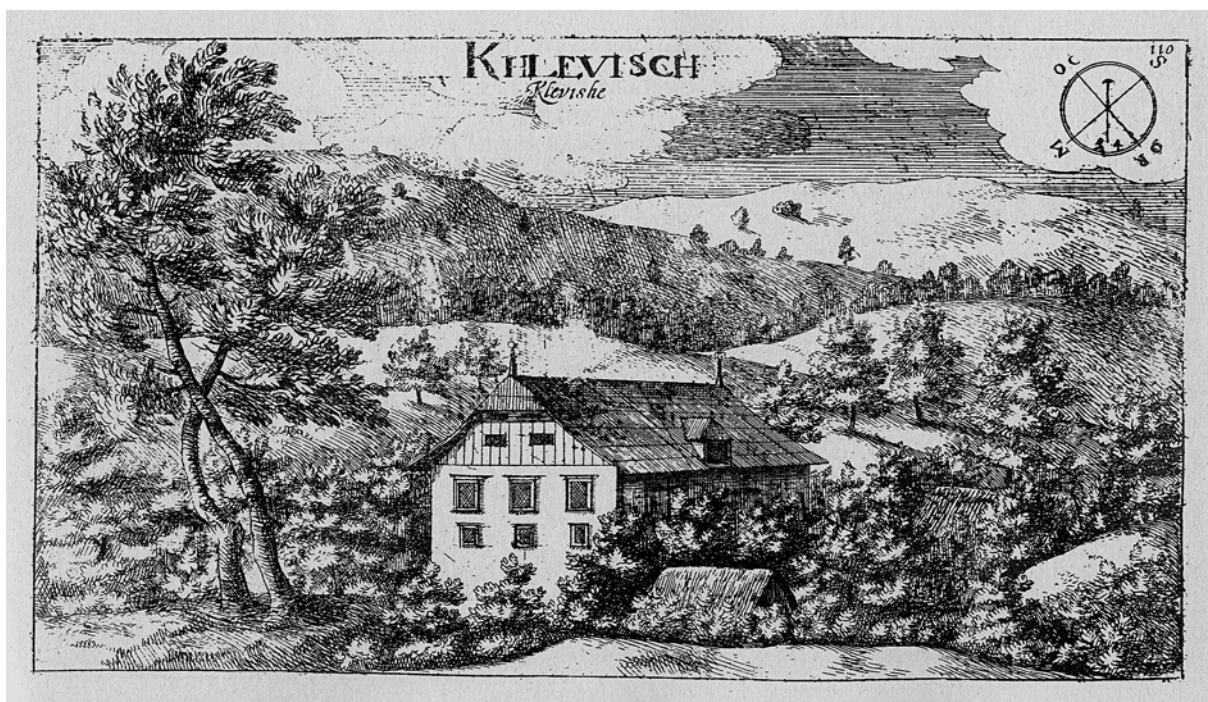
¹⁷ O Adamovi smrti 29. septembra 1624 gl. Radics, Johann Weikhard (1910), str. 348. – Rojstvo Jurija Sigmunda, ki ga rodovnik v *Slavi* navaja med Adamovimi štirimi otroki na tretjem mestu, je mogoče približno datirati glede na tri podatke. Prvi je datum poročnega dogovora njegovih staršev 9. maj 1611 (Radics, Johann Weikhard (1910), str. 348), povzet po Adamovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 26), drugi pa čas rojstva njunega prvega sina. Janez Krstnik, prvi od Adamovih štirih otrok, ki jih navaja rodovnik v *Slavi* (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109), naj bi se rodil šele leta 1618, kajti še danes ohranjeni nagrobnik na Mediji mu ob smrti 10. junija 1650 pripisuje samo 32 let. Pri navedbi starosti je šlo za pomoto, saj bi bilo Janezu Krstniku potemtakem leta 1633 komaj 15 let, a ga že najdemo vpisanega na logiko, tedaj drugo najvišjo stopnjo graške jezuitske šole (univerze): »Joannes Bapt. Valuasor, Provinc.[ialis], Carn.[iola]« (Andritsch, *Die Matrikeln*, Bd. 2, str. 12, M 1633/46). Glede na navedeni podatek bi moral biti takrat star že kakšnih 18 let. Poleg tega je bil že leta 1629 (kot dijak) sprejet v jezuitsko Marijino kongregacijo v Ljubljani, in to sočasno z dvema baronoma Auerspergoma, rojenima v letih 1613 (Janez Herbard) in 1615 (Janez Vajkard) (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 116; o Auerspergih gl. Preinfalk, Auerspergi, str. 446, 454). Starost 32 let na nagrobniku je klesarjev spodrslijaj; zadnja številka bi morala biti 5 ali 7, ne 2, pravilna navedba starosti pa torej 35 ali 37 let (rojen torej leta 1613 ali 1615). Tretji podatek za določitev časa rojstva Jurija Sigmunda je vpis v bratovščinsko knjigo omenjene Marijine kongregacije leta 1632, ko mu je bilo vsaj 13 ali 14 let. Sprejet je bil hkrati z bratrancem Karlom, polihistorjevim polbratom, in bratom (Janezom) Sigfridom (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 123), tri mesece za Janezom Ludvikom Schönlebnom (pag. 122), rojenim 16. novembra 1618. Bratranec Karel Valvasor je bil drugorojenec Jerneja Valvasorja in Marije Elizabete Dornberg (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109), ki sta se poročila kmalu po 7. februarju 1617 (ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 7. 2. 1617).

¹⁸ ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624. – O lastništvu Sigmunda Gusiča nad Rakovnikom gl. op. 27.

¹⁹ Jernej Valvasor je kot varuh (Gerhab) Adamovih otrok izpričan v pravdi z Janezom Daneso (StLA, IÖ Reg, Cop 1628–XII–17, 1. 12. 1628). Brat ga je v oporoki sicer imenoval za enega od treh varuhov svoje zapuščine, in sicer skupaj s svojim tastom Sigmundom Gusičem in prokuratorjem kranjskega ogradnega sodišča Burkhardom Hizingom (gl. prejšnjo opombo).

²⁰ V graški jezuitski šoli je od treh bratov izpričan samo Janez Krstnik (gl. op. 17). Po Radicsevih izpiskih iz objav padovanskih univezitetnih matrik so bili 16. junija 1636 vpisani Janez Krstnik, Janez Sigfrid in Jurij Sigmund, imenovani po Mediji in Zavrhu kot »Valvasor de Gollnegg et Neudorf«, šest let za njimi, 7. oktobra 1642, pa še njihov bratranec Karel, polihistorjev polbrat, naveden kot kranjski deželan z Medije in Gamberka: »Valvasor de Gollnegg et Gallenberg provincialis Carnioliae« (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XIX, II b). Vsi vpisi so iz matrike »nemških juristov«. Nobenega Valvasorja ni na objavljenem seznamu kranjskih študentov v Ingolstadt (Radics, *Kranjski dijaki*, str. 25–27).

²¹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

Graščina Klevišče po Valvasorju leta 1679 (*Topographia ducatus Carniolae moderna*, sl. 110) in danes (foto: B. Golec, maj 2012)

historjevih besedah prvotno last deželnega svobodnika Klemenčiča. Jurij Sigmund ga je kupil od neimenovane lastnika in ga obdržal enajst let, do prodaje Jožefu Bosiu. Čeprav opis v *Slavi* ne pove, za katerih enajst let gre, jih je mogoče izračunati iz števila let lastništva, navedenih pri naslednjih treh lastnikih – do leta 1685 jih skupaj našteto 39.²² Potemtakem bi bilo Klevišče v lasti Jurija Sigmunda Valvasorja med letoma 1635 in 1646,²³ kar pa je vsekakor prezgodaj, saj mu je bilo leta 1635 komaj kakšnih 17 let in se je še šolal.²⁴ Prejkone je posredi spodrselj pri navajanju let lastništva katerega od lastnikov; zagrešil ga je bodisi polihistor sam bodisi stavec in tako bi bilo zelo možno, da je šlo v resnici za deset let manj – 29. Kot bomo videli, je v *Slavi* omenjenih enajst let glede na vse, kar o Juriju Sigmundu vemo, veliko bolj logično umestiti deset let pozneje, v obdobje med letoma 1645 in 1656.²⁵

Niti kranjska imenjska knjiga pa o tem ne ponuja natančnega odgovora. Imenjsko rento Jurija Sigmunda Valvasorja v višini 10 funtov so vanjo vpisali šele leta 1648, vendar iz knjige ni vidno, za katero posest gre, niti to, kdaj natanko jo je Valvasor pridobil. Šele veliko poznejši pripis iz druge polovice 19. ali iz 20. stoletja jo naslavlja »Kleviše«, kar je, kot bomo videli, pravilno. Janez Jurij posesti ni dobil omenjenega leta, ampak že nekoliko prej, saj vpis v imenjsko knjigo ni povezan s pridobitvijo imenjske rente. Nastal je zaradi odpisa sedmih funtov, tj. sedmih hub in mlina, ki so jih navedenega leta pripisali novemu lastniku Janezu Ludviku Gallu.²⁶ Gall je bil gospodar Rakovnika v Mirnski dolini, prej v lasti Valvasorjevega deda po materi, in je odcepljeno posest najverjetneje kupil v začetku leta 1646. Tedaj je namreč datiran regest neke kupoprodajne pogodbe, ki mu jo je izdal (prodajalec) Valvasor, žal pa ni naveden predmet prodaje.²⁷ S tem so Valvasorju

leta 1648 ostale po imenjski knjigi le še tri hube, dokler mu sedem let zatem, leta 1655, niso pripisali podedovane polovice imenja njegovega brata Janeza Sigfrida. Njegova imenjska renta se je s pridobljenimi štirimi hubami in pol dvignila za malo manj kot 7 funtov in pol – na 10 funtov, 28 krajcarjev in poldrugi pfenig.²⁸ Enaka višina imenjske rente je navedena tudi v naslednji imenjski knjigi, ki se začne leta 1662, toda pripis iz leta 1673 pove, da jo je Jurij Sigmund Valvasor v resnici »že zdavnaj prodal Jožefu Bosiu« (*schon lengst verkhauffte*). Neažurnosti deželnega knjigovodstva gre torej pripisati, da so Valvasorjevo posest tedaj še vodili pod njegovim imenom. Celoten historiat posesti za zadnjih nekaj desetletij podaja šele vpis iz leta 1694 in ta se glede lastnikov povsem ujema z opisom v *Slavi vojvodine Kranjske*, le da v imenjski knjigi ni časovnih opredelitev. Pri posesti Jurija Sigmunda je šlo za imenje dvorca Klevišče (*in den Hoff Cliuisch bestehende / ... / Gült*), ki ga je »gospod Valvasor pred veliko leti (*vor villen Jahren*)« prenesel na Jožefa Bosia, nato pa so si kot lastniki sledili trije Semeniči.²⁹ Jedro posesti je bilo skratka Klevišče; tega

Valvasorjem. Janez Ludvik baron Gall je Tadjolovičev del gospostva kupil leta 1642, štiri leta pozneje, 1646, pa tudi Valvasorjev del.« (Gračine, str. 415) V resnici se regest v zapuščinskem inventarju lahko nanaša le na prodajo sedmih hub in mlina, vpisano leta 1648 v knjigo. Ko bi bil Jurij Sigmund kdaj resnično solastnik Rakovnika, bi to najbrž omenil tudi Janez Vajkard v *Slavi* pri opisu gradu, a navaja kot lastnike le »gospode Tadjoloviče« in za njimi Janeza Ludvika Galla (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 321). Res pa so bili pred Tadjoloviči lastniki Rakovnika Gusiči (prav tam), rodbina iz katere je izviral Sidonija, mati Jurija Sigmunda Valvasorja in hči Sigmunda Gusiča (Radics, Johann Weikhard (1910), str. 348). Ko je leta 1624 umrl oče Adam Valvasor, so manjši del njegovega premoženja popisali tudi na gradu Rakovnik (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z-2, 8. 2. 1625, pag. 59–66). V imenjski knjigi ni navedeno, na kaj se nanaša imenjska renta Sidonijinega očeta Sigmunda Gusiča, a gre brez dvoma za Rakovnik, saj so jo leta 1637 prepisali na Nikolaja Tadjoloviča, navedenega kot zet pokojnega Sigmunda (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 94v). Da bi iz tega naslova leta 1648 na Jurija Sigmunda Valvasorja prenesli sedmih hub in mlin, knjiga ne pove. To posest je torej mladi Valvasor pridobil drugače, ne kot dediščino po Gusičih. Morda je v Gallovem zapuščinskem inventarju navedena napačna letnica prodaje 1646 namesto pravilne 1648. Regest listine, shranjene v nekdanjem arhivu grofov Barbo na gradu Rakovnik, ki si ga je prepisal Radics, ima namreč isti datum 4. januar, a letnico 1648, kar pa bi bila lahko tudi prepisovalčeva napaka. Listina je bila izdana v Zavrhu, vsebina pa je zagotovo ista: Jurij Sigmund potrjuje, da je Gallu prodal sedem hub v vasi Padež (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XIX, II a, Genealoško deblo).

²⁸ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 57v.

²⁹ Prav tam, knj. 6 (1662–1756), fol. 103. – Semeničem so kot lastniki sledili pl. Dienspergi. Po smrti zadnjega, sevnškega župnika Franca Antona Rajmunda, umrlega leta 1764, sta Klevišče podedovali njegovi sestrični Marija Ksaverija baronica Gall in Katarina Jožefa pl. Diensperg (Smole, Gračine, str. 219) – zanimivo – vnukinji Janeza Vajkarda Valvasorja (o njiju: Golec, Valvasorjevo neznano potomstvo (I. del), str. 371–372).

²² Jožef Bosio naj bi imel Klevišče samo tri leta, za njim Sigmund Semenič 23 let in njegov sin Janez Andrej Semenič 13 let do prodaje leta 1685 (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 305).

²³ Tak časovni razpon je izračunal tudi Fran Podkrajšek – Harambaša (Harambaša, Valvasorjeva rodbinska rakev, str. 566). Pozneje navaja isti letnici Radics, očitno po Harambaši, čigar dva članka o Juriju Sigmundu citira v nadaljevanju (Radics, Gračine in hiše, str. 436).

²⁴ Gl. op. 17 in 20.

²⁵ Že Podkrajšek je opozoril na neskladje med izračunanim časom lastništva Jurija Sigmunda (1635–1646) na eni strani ter hčerkino smrtjo (1650) in njegovo prošnjo deželnim stanovom (1651) na drugi (Harambaša, Valvasorjeva rakev, str. 566).

²⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 57v.

²⁷ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 32, lit. G XVI–25, zapuščinski inventar Janeza Ludvika Galla pl. Gallensteina, 4. 2. 1665, pag. 2. – Na podlagi tega skromnega regesta z datumom 4. januar 1646 je Majda Smole povsem neutemeljeno pripisala Valvasorju – ta tudi ni bil baron, kot je zapisala – solastništvo gospostva Rakovnik pri Mirni: »Nikolaj Tadjolovič si je delil posestvo z Jurijem Sigmundom baronom

je Jurij Sigmund pridobil pred letom 1646, ko je sklenil pogodbo z Gallom, in ga imel vsaj še leta 1655, ko je svojemu skromnemu imenu dodal podedovano polovico bratovega imena.

V isti čas spadata tudi zaplet in razplet njegove »usodne zgodbe«: poroka s kmečkim dekletom, zahteve Valvasorjeve družine, naj ga deželni stanovi zaradi tega kaznujejo (1651), in slednjič odvzem kranjskega deželanstva (1657). Pojdimo po vrsti. Kolikor je znano, je na Jurija Sigmunda kot »problematičnega« člana Valvasorjeve rodbine prvi opozoril Radics v uvodu h Krajčevi izdaji *Slave* (1877). Ne da bi navedel vir, je zapisal, da je Valvasorjeva družina pri deželnih stanovih zahtevala za Jurija Sigmunda kazni, ker je osramotil svoj rod, ko je vzel za ženo »neko lahkomišno žensko, svojo priležnico« (*eine leichtfertige Person »seine Fötel« zur Gattin genommen hatte*).³⁰ Poldrugo desetletje pozneje (1892) je imel isti vir skoraj brez dvoma v rokah Fran Podkrajšek, saj ima njegov dobesedni citat domala identično vsebino kot Radicsev povzetek, le da lahkomišno življenje pripisuje Juriju Sigmundu, njegovo ženo pa imenuje samo »seine Fötel«. Šlo je za prošnjo Valvasorjeve družine deželnim stanovom z datumom 3. avgust 1651, katere regist je avtor našel v Perizhoffovem repertoriju arhiva kranjskih deželnih stanov.³¹

Podkrajšek je poleg tega prvi opozoril na še danes ohranjeni nagrobnik v župnijski cerkvi na Polšniku. Na njem je vklesano ime Barbare, hčerke Jurija Sigmunda Valvasorja, ki so jo pokopali leta 1650, eno leto pred nastankom omenjene prošnje. Napis »Hie likt pegrowen man lewe Tohter Barbara † Ge: Sig: Valvasor 1650« je Podkrajška sploh spodbudil k raziskovanju, kdo sta oče in hči, navedena na dotlej neznanem nagrobniku.³² Na marmorno nagrobno ploščo, tedaj še vzdano v tlak predhodnice današnje cerkve, je naletel po naključju, nato pa se je v stvar poglobil in nazadnje prišel do takšnega sklepa: »Sedaj mi je bilo jasno, zakaj naš kronist [Janez Vajkard Valvasor] ne omenja rodbinske rakeve v Polšniku in zakaj v rodoslovnem drevesi Valvasorjev ne navaja niti žene, niti potomcev Jurij Žiginih, nego lakoniški pristavlja, da se je izselil in umrl! Jurij Žiga se ni oženil v plemeniti obitelji, nego poiskal si je soproge pri navadnih ljudeh. To je bil hud greh!«³³ Podkrajšek

je napačno sklepal, da je precej velika cerkvena kripta (rakev) – v tej naj bi bilo po cerkvenikovem pripovedovanju več krst, štiri ali šest – v resnici Valvasorjeva »rodbinska rakev«, zato se je tem bolj čudil, zakaj polšniška »rakev« v *Slavi vojvodine Kranjske* ni nikjer omenjena.³⁴ Glede na število krst v kripti in na polihistorjev molk o bratrančevi družini je patetično in hkrati obtožujoče pribil: »Bržkone so pomrli Juriju Žigi poleg žene vsi otroci, ki so sedaj pokopani skupno; on pa je osamel, zapuščen, zaničevan in preziran, izselil se je in pozabljen umrl na tujem. Zatorej naš kronist, sramujoč se takega bratranca, niti ne omenja njega rodbinskega počivališča v Polšniku, zato se je Jurij Žiga »izselil in umrl«; zato ni o njega rodbini najti zapisanega ničesar! Takó strogo so pred dvema vekoma obsojali plemiča, ki se je poročil z meščanko!«³⁵

Valvasorjeva izbranka v resnici ni bila meščanka, temveč navadno kmečko dekle, kar nam razkriva šele razplet zadeve leta 1657. V drugem Perizhoffovem repertoriju *Carniola pragmatica* ga je odkril Radics, ki je podatek o kmečkem izvoru žene Jurija Sigmunda tudi objavil v svojem rodovniku Valvasorjeve rodbine (1910), vendar žal niti tedaj ni citiral vira, na katerega se je oprl.³⁶ Zgodnejše matične knjige polšniške župnije, ki bi lahko odgovorile na vprašanje, kdo je bilo to dekle, in bi pri krstih otrok razkrile vsaj njeno ime – ime matere, če že nič drugega, so bile žal uničene, še preden je konec 19. stoletja po njih poizvedoval Podkrajšek.³⁷

nove polšniške župnijske cerkve v začetku 20. stoletja niso zavrgli, temveč vzdali na sedanje mesto. O prizadevanjih deželnega konservatorja K. Črnologarja govori notica v: *Laibacher Zeitung* 122 (1903), št. 186, 18. 8. 1903, str. 1598. Marmorna plošča velikosti 82 x 49 cm je vzdana v južno notranjo steno sedanje cerkve.

³⁴ Prav tam, str. 754. – Preden je Podkrajšek ugotovil, da je bil Jurij Sigmund lastnik kleviške graščine v polšniški župniji, o čemer piše v nadaljevanju razprave leto pozneje (1893), je izrazil precej nenavadno sklepanje, zakaj si je dal Jurij Sigmund urediti rodbinsko grobnico prav na Polšniku (prav tam, str. 755): »Tedanja duhovščina pa (takó si mislim), ki je hodila družno s plemstvom in posebe še z ostalo rodbino Valvasorjevo, odobravala je korake [s rodnikov] proti Juriju Žigi zaradi nedostojne ženitve in mu povsod odrekla prostor za obiteljsko rako. In končno, menim, zatekel se je Jurij Žiga v óno gorsko zakotje, v Polšnik, in si ondu pridobil srce tolerantnega duhovnika, ki mu je dovolil, da si v sedanjí kapelici sv. Ane zgradí rodbinsko počivališče.«

³⁵ Prav tam, str. 756.

³⁶ »Gemahlin, Eine Bauernstochter, wegen welcher Vermählung er auswanderte« (Radics, Johann Weikhard (1910), str. 350). – Ni dvoma, da temelji podatek na registru o odvzemu deželanstva Juriju Sigmundu leta 1657 (po Perizhoffovem registru »Carniola pragmatica«), v prepisu shranjenem v Radicsevi zapuščini (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VII Jurij Sigmund). O tem gl. op. 50.

³⁷ Po Podkrajšku naj bi matične knjige segale samo do leta 1784 (Harambaša, Valvasorjeva rakev, str. 754), vendar velja to le za najzgodnejši ohranjeni poročno in mrliško matico, medtem ko se začenjajo krstne knjige leta 1752 (Krampač, Vodnik, str. 78).

³⁰ Radics, Johann Weikhard (1877), str. 4.

³¹ Harambaša, Valvasorjeva rakev, str. 755. – ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 874, Repertorium Sive Melius Informati-ones etc., Pars II, fol. 47: »Valvasorisches anbringen an die hochlöb- bl. Landstände das leichtfertige Leben, Ehehlichung seiner Föttel, abstraffung dessen an H. Georg Sigmundten Valvasor.« Perizhoff se sklicuje na neugotovljen vir, ki ga označuje kot: »in K: B. sub 3. aug: 1651.ten.«

³² Harambaša, Valvasorjeva rakev, str. 754.

³³ Prav tam, str. 755. – Podkrajškov članek in Valvasorjevo rodbinsko ime sta gotovo še dodatno pripomogla, da nagrobnika ob gradnji

Nagrobnik Barbare Valvasor († 1650), otroka prve »prepovedane ljubezni« v Valvasorjevi rodbini, v župnijski cerkvi na Polšniku pri Litiji (foto: B. Golec, avgust 2012)

Do poroke med Jurijem Sigmundom Valvasorjem in neimenovano kmečko hčerko je prišlo najpozneje leta 1650, ko so v polšniški cerkvi pokopali njuno hčerko Barbaro, razen če je bila ta rojena še kot nezakonska. Da je Valvasor živel s svojo izbranko že prej, razkriva vpis v deželnotanovske registraturne protokole meseca avgusta 1651, torej natanko v istem času, kot ga navaja Perizhoffov repertorij. Knjiga registraturnih protokolov pove poleg tega še nekaj zanimivih podrobnosti. Prošnjo za »zaslužno kaznovanje« Jurija Sigmunda je na stanove nasloвило »celotno Valvasorjevo sorodstvo in svaki« (N: *die gesambte Valuasorische Befreündte vnd Schwäger*), to pa zato, ker naj bi »z neko nemoralno žensko precej časa počel pregrešen zločin in ker se je z isto žensko sramotno poročil« (*wegen seines mit einer Vnzühtigen weibs person, ein Zimbliche Zeit verjyhten lasterhaften Verbrehnuß, vnd vmb willen das er selbige tanquam personam infamem geehelicht*).³⁸ Sodeč po tem viru so si bili torej glede nasprotovanja zvezi in poroki

»zablodelega sorodnika« enotni vsi Valvasorji in tudi njegovi svaki. Tega, kdo konkretno je stal za prošnjo, žal ne pove ne prvi ne drugi vir. Poleti 1651, ko so jo vložili, je bil oče Jurija Sigmunda Adam Valvasor že dobrega četrto stoletja mrtev († 1624), mati Sidonija pa je umrla še pred njim.³⁹ V Adamovi rodbinski veji je bil leta 1651 poleg Jurija Sigmunda živ en sam odrasel moški, njegov neporočeni srednji brat Janez Sigfrid.⁴⁰ Dobro leto prej je namreč preminil najstarejši brat Janez Krstnik (roj. 1613–15, † 1650), gospodar v Zavrhu,⁴¹ pol leta za njim pa so pokopali tudi starosto Valvasorjevega rodu, strica Jerneja Valvasorja (roj. ok. 1596, † 1651) z Medije in Gamberka, očeta polihistorja Janeza Vajkarda.⁴² Prav Jernejeva beseda bi lahko imela pri stvari odločilno težo, četudi z zapoznelim učinkom, ko njega samega ni bilo več med živimi. Na čelo Jernejeve rodbinske veje se je z njegovim odhodom zavihtel najstarejši živeči sin iz prvega zakona, ambiciozni Karel Valvasor (okoli 1618 – 1697),⁴³ vrstnik Jurija Sigmunda, za povrh poročen z njegovo svakinjo. Karlova žena Ana Rozina, roj. Barbo, je bila namreč sestra Sidonije Regine, žene umrlega bratranca Janeza Krstnika.⁴⁴ Tako se je Karel prejkone znašel med ostrejšimi nasprotniki bratrančeve stanovsko neprimerne zveze. Ni naključje, da regist prošnje

³⁹ Gl. op. 17 in 18.

⁴⁰ Na rodovnem deblu Valvasorjeve družine v Slavi (1689) je Janez Sigfrid označen kot pokojni ter brez žene in otrok (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109; prim. Radics, Johann Weikhard (1910), str. 350). Sodeč po prepisu njegove skromne posesti iz prejšnje imenjske knjige v novo, nastavljen leta 1662, bi bil tega leta še živ in bi umrl pred letom 1676, ko je nečak Adam Sigfrid prodal njegovo imenje svojemu bratrancu, polihistorjevemu bratu Janezu Herbardu, in njegovi ženi (ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko*, knj. 6 (1662–1756), fol. 102). Toda glede na podatek, da so leta 1655 od njegovega imenja polovico kot dedni delež (!) pripisali bratu Juriju Sigmundu, vse kaže, da je Janez Sigfrid umrl že tedaj (prav tam, knj. 5 (1619–1661), fol. 57v, 59). Sklepanje potrjuje omembna njegovih dedičev v regestu pogodbe z dne 21. avgusta 1655 v zapuščinskem inventarju nečaka Adama Sigfrida (ARS, AS 309, *Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani*, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 24. 10. 1699, pag. 40–41). Kot živ je izpričan leta 1645, ko se je brat Janez Krstnik zase in v imenu dveh bratov, Janeza Sigfrida in Jurija Sigmunda, praval s svojimi neimenovanimi bratrance in sestričnami glede neke oporoke (podatke o tem je v arhivu notranjeavstrijske vlade v Gradcu našel Peter Radics: ARS, AS 984, *Radics pl. Peter Pavel*, šk. 5, mapa XXI, VIII Janez Krstnik), in leta 1648, ko je na Mediji sklenil neko menjalno pogodbo (ARS, AS 309, *Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani*, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 13).

⁴¹ Gl. op. 17.

⁴² Točni datum smrti Jerneja Valvasorja 15. januar 1651 je objavil že Witting leta 1894 (*Beiträge*, str. 143), po sto letih pozabe pa ga je v sočasnem, sicer sekundarnem viru ponovno odkril Reisp (Nekaj dopolnil, str. 575).

⁴³ Po Wittingu in za njim Radicsu je Karel Valvasor umrl 3. januarja 1697 (Witting, *Beiträge*, str. 143; Radics, Johann Weikhard (1910), str. 343), letnica rojstva pa je približna, izračunana na podlagi znanih dejstev o Karlovi življenjski poti, zlasti časa poroke staršev in njegove prve pojavitve v virih (gl. op. 17).

⁴⁴ Radics, Johann Weikhard (1910), str. 344, 348. – ARS, AS 1075, *Zbirka rodovnikov*, šk. 1, št. 20, Barbo.

³⁸ ARS, AS 2, *Deželni stanovi za Kranjsko*, šk. 862, registraturni protokoli 16 (1646–1652), fol. 652–652v.

za kaznovanje navaja kot sovlagateljke svake. V resnici je imel Jurij Sigmund enega samega svaka, Karla Witzta pl. (pozneje barona) Witzensteina († 1672), moža že pokojne sestre Poliksene (* 1612, † 1647),⁴⁵ a prav ta bi znal stati na čelu ogorčenega sorodstva. Ker je bil edini pravi svak Jurija Sigmunda, je s svaki v prošnji zelo verjetno mišljeno priženo sorodstvo nasploh, v katerega je v prvi vrsti spadala edina prava svakinja Sidonija Regina (1622 – 1708), rojena Barbo, vdova po leto prej umrlem najstarejšem bratu Janezu Krstniku.⁴⁶

Ni odveč pripomniti, da je veliko občutljivost na to, s kom se bodo poročili potomci, zaznati že dobrega četrto stoletja prej pri Adamu, očetu Jurija Sigmunda in stricu kranjskega polihistorja. V svoji oporoki leta 1624 je Adam za svoje tedaj še majhne otroke določil razdedinjenje, če se ne bi poročili stanu primerno in s privolitvijo najbližjih sorodnikov. Dediščino bi izgubili tudi v primeru, če bi zapustili katoliško vero in prestopili v drugo vero veroizpoved.⁴⁷

Radics je trditev, da se je Jurij Sigmund oženil s kmečkim dekletom (1910)⁴⁸ zanesljivo opiral na regest v znanem rokopisnem delu *Carniola practica*, drugem Perizhoffovem repertoriju arhiva kranjskih deželnih stanov. V tem regestu, katerega prepis je shranjen tudi v Radicsevi zapuščini,⁴⁹ je poleg ključnega podatka o izvoru Valvasorjeve izbranke opisan razplet celotne zgodbe. Jurija Sigmunda Valvasorja in njegove dediče (potomce) je 3. aprila 1657 doletela kazen odvzema kranjskega deželanstva. Ker se je »vedel nečastno, se oženil z neko slabo lahkomišelnostno žensko, navadno kmečko hčerko, in se podal iz dežele, so njegovo ime izbrisali iz matrike gospodov in deželanov, in to drugim za zgled«.⁵⁰

Leta 1657, ko je Valvasorjeva rodbina skoraj šest let po vložitvi prošnje dosegla pričakovani izrek kazni, Jurija Sigmunda potemtakem ni bilo več na Kranjskem. Glede na pokop hčerke leta 1650 na Polšniku pa lahko več kot upravičeno sklenemo, da je tedaj živel v Klevišču, dvorcu, za katerega je imenjska knjiga potrdila, da mu je v tem času še pripadal.⁵¹ O tem, kje se je s svojo družino zadrževal naslednja leta, dokler mu niso odvzeli deželanstva, nimamo poročil. Vsekakor je (še) bil na Kranjskem 26. marca 1655, ko je v krstni matični knjigi župnije Vače – pod to župnijo je sicer spadal Valvasorjev grad Medija – naveden kot krstni boter nekega kmečkemu otroku.⁵² Z vdovo Ano Marijo Valvasor, polihistorjevo materjo, je nato 21. avgusta istega leta sklenil v Ljubljani neko poravnavo, omenjeno skupaj s pobotnicami v vdovinem zapuščinskem inventarju.⁵³ Zelo verjetno je kleviško posest prodal prav tedaj, ko se je izselil s Kranjskega, to pa se je zgodilo najpozneje v prvih mesecih leta 1657, pred odvzemom deželanstva. Medtem ko imenjska knjiga pritrjuje navedbi v *Slavi*, da je Klevišče prodal Jožefu Bosiu, iz knjige ni vidno, kaj se je zgodilo z drugo, precej večjo posestjo, ki jo je Jurij Sigmund že pred tem dobil kot dediščino po očetu in je spadala h graščini Zavrhu. Sodeč po imenjski knjigi je bil ob »izgonu iz rodbine« še vedno solastnik tretjine posesti pokojnega očeta Adama. Do delitve te je prišlo 14 let po Adamovi smrti, leta 1638, ko so si mladi bratje Janez Krstnik, Janez Sigfrid in Janez Sigmund razdelili dobrih 64 funtov očetove imenjske rente, in sicer na tri enake dele. Ker so od skupnega imenja odpisali samo tretjino, pripadlo srednjemu bratu Janezu Sigfridu, se zdi, da sta druga dva brata še naprej skupaj gospodarila v Zavrhu, na posesti, zdaj zmanjšani na slabih 43 funtov rente. Po imenjski knjigi se njuna skupna posest ni zmanjšala, ampak jo je Janez Krstnik leta 1647 celo za malenkost povečal, kar so v knjigo vpisali šele malo po njegovi smrti, leta 1651.⁵⁴ O tem, da bi se Janez Sigmund s svojim delom posesti osamosvojil od bratovega dela, imenjska knjiga molči. V skupno posest bratov vsekakor ni spadala graščinica Klevišče, saj jo je Jurij Sigmund po navedbah *Slave vojvodine Kranjske* kupil,⁵⁵ poleg tega pa v imenjski knjigi ni zaznambe o kakšni ponovni delitvi družinske Valvasorjeve posesti. To so leta 1662 prenesli v naslednjo imenjsko knjigo v neokrnjenem obsegu (43 funtov, 14 krajcarjev in poltretji pfenig imenjske ren-

⁴⁵ Poliksena je umrla 4. januarja 1647 v Ljubljani, mrliška matica pa ji prisoja 36 let (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, M 1635–1657, pag. 92), kar je glede na datum poročnega dogovora njenih staršev 9. maj 1611 (gl. op. 17) kakšno leto preveč. Napačno letnico njene smrti 1687 in datum 2. januar navajata: Witting, *Beiträge*, str. 145; Radics, Johann Weikhard (1910), str. 350. – O Witzensteinovi smrti: ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 120, fasc. II, lit. W–26, 11. 6. 1672..

⁴⁶ Witting, *Beiträge*, str. 145; Radics, Johann Weikhard (1910), str. 348. – O smrti Sidonije Regine: NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1687–1723, s. p., 30. 5. 1708 (naknadni vpis med 4. in 8. 7. 1708).

⁴⁷ ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624.

⁴⁸ Radics, Johann Weikhard (1910), str. 350.

⁴⁹ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VII Jurij Sigmund.

⁵⁰ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 937, *Carnioliae Pragmaticae etc.*, Pars I, s. p., protokol 18, št. 48: »Hr. Georg Sigmund Valvasor, als sich derselbe unehrlich aufführte, und mit einem Schlechten Weib verehelichet, und ausser Land begeben, welche eines Losen Bauern-Tochter, und schlecht leichfärtigen Lebens gewesen, ist von darumb der Landtmannschafft für sich und seine Erben entsetzt, ausgeschlossen, priviret, und sein Namben auß der

Zahl, und Matricul der Hrn. und Landtleuth ausgelöschet, et hoc ad Exemplum aliorum Sub 3. April. Anno 1657.«

⁵¹ Gl. op. 28.

⁵² NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1643–1656, s. p.

⁵³ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 7.

⁵⁴ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 58. – Ob pripisu imenjske rente leta 1651 je Janez Krstnik Valvasor († 1650) upravičeno naveden kot pokojni.

⁵⁵ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 305.

te), pri čemer je pomenljivo, da so kot lastnika navedli neimenovane »dediče pokojnega Adama Valvasorja«. ⁵⁶ Takšna formulacija bi lahko kazala, da je imel na posesti še vedno svoj delež tudi Jurij Sigmund. Če bi bil namreč edini lastnik njegov pokojni brat Janez Krstnik († 1650), bi bilo posest vendar veliko bolj logično voditi pod imenom dedičev Janeza Krstnika, in ne dedičev tedaj že skoraj 40 let pokojnega Adama († 1624). Tudi nadaljnji vpisi v knjigi ne omenjajo Jurija Sigmunda in njegovega deleža, kar bi si bilo mogoče razlagati tako ali drugače. Dilemo je nazadnje razrešil regist odpovednega pisma Jurija Sigmunda, naveden leta 1650 v zapuščinskem inventarju brata Janeza Krstnika. Jurij Sigmund je od brata pet let prej v celoti prejel dediščino po očetu, zajeto v nepremičninah (*an den Ligundten Gütern*). ⁵⁷ Čas, leto 1645, se povsem ujema z njegovim nakupom bližnje graščine Klevišče. ⁵⁸ Starejši brat Janez Krstnik, završki graščak, je torej izplačal mlajšega Jurija Sigmunda v denarju, ne da bi mu moral odstopiti tretjino imenja pokojnega očeta, ki mu je pripadla z delitvijo med brati leta 1638. Tako je manjša posestna pridobitev iz leta 1647 razumljivo vpisana v imenjski knjigi samo na ime Janeza Krstnika, za izbris solastniškega deleža brata Jurija Sigmunda pa se ni nihče pobrigal. ⁵⁹

Kot smo videli, je Jurij Sigmund dobil leta 1655 tudi polovico medtem že zmanjšane imenja brata Janeza Sigfrida, in sicer blizu 7 funtov in pol imenjske rente. Imenjska knjiga se v zvezi s tem sklicuje na ukaz poverjeniškega urada kranjskih deželnih stanov in pravi, da gre za dediščino (*deme sie erblich angefallen*). ⁶⁰ Janez Sigfrid je umrl najpozneje avgusta 1655, kot priča poznejši regist pogodbe med njegovi dediči. ⁶¹ Delitev njegovega imenja na dva dela, med brata Jurija Sigmunda in otroke že pokojnega brata Janeza Krstnika je logična, če je zapustil oporoko ali ne. Jurij Sigmund se je za razliko od otrok tretjega brata Janeza Krstnika brž potrudil za prepis podedovanega deleža k svojemu skromnemu kleviškemu imenju, medtem ko so drugo polovico v imenj-

ski knjigi preprosto še dve desetletji vodili pod imenom Janeza Sigfrida. ⁶² »Enfant terrible« Jurij Sigmund je torej leta 1655 na Kranjskem še podedoval skromno bratovo posest, dve leti pozneje, potem ko je že zapustil Kranjsko, pa ga je doletela »anatema«. Kot smo videli, je svoje ime nje, sestavljeno iz kleviškega dela in iz bratove dediščine, prodal neznano kdaj po omenjenem letu. Tak korak je storil bodisi potem, ko so deželni stanovi odločili o njegovi usodi, bodisi že malo prej.

Na domače ljudi in kraje so ga sicer še pozneje vezali neki neporavnani računi. Spor s polšniškim župnikom leta 1661, katerega ozadje lahko sicer le slutimo, razkriva, kje se je »izgnanec« tedaj zadrževal, pove pa tudi nekaj o njegovem značaju in temperamentu. Župnik Janez Umek se je pri graškem tajnem svetu pritožil zoper Valvasorjevo nasilje, češ da ga je Janez Sigmund napadel in oropal. Zadevo je obravnavala notranjeavstrijska vlada in jo odstopila kranjskemu deželnemu glavarju z ukazom, naj zasliši priče. Poznamo samo eno plat medalje, največ podrobnosti iz vprašalnika, ki ga je župnik Umek sestavil za izprašanje prič. Prizadeti je od izbranih prič pričakoval potrditev, da je Jurij Sigmund od njega zahteval, naj podpiše neko »skrajno oderuško pogodbo« (*höchst wuherischen Compromisses oder Contracts*), ko pa se je župnik temu uprl, naj bi se Valvasor naslednji dan vrnil s petimi oboroženimi »banditi« (*mit 5. armierten Bandirten*) in oropal (*spoliert hat*) župnikove ljudi vsega razen brevirja. Nato naj bi se odpravil v cerkev, pobral vse ključke, tudi od krstilnika in tabernaklja, jih izročil svoji »konkubini« in žensko javno razglasil za »gospo nad cerkvijo Naše ljube Gospe« (*ein frau über die khirchen vnsern lieben frauen*). Zatem je po besedah vprašalnika poslal po župnika in ga prisilil v podpis oderuške škodljive pogodbe, s tem ko je položil na tla dve pištoli, potisnil k župnikovim prsim nož in mu grozil s smrtjo. Po navedbi v prvem poročilu naj bi Valvasorjeva »konkubina« glasno kričala, naj župnika zabode v srce, za »gospo nad cerkvijo« pa jo je postavil v navzočnosti vseh župljanov (*vor der ganzen Pfarrenenig*). Ko je že župnik Umek sestavil vprašalnik in navedel imena desetih prič, podložnikov različnih gospostev, je v poročilu zapisal tudi dragoceni podatek, da se Janez Sigmund Valvasor nahaja zunaj dežele, na posesti grofa Zrinskega (*ausser Landts vnder dem graff Serinischen*

⁵⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), fol. 101.

⁵⁷ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 11.

⁵⁸ Gl. op. 26 in 27.

⁵⁹ Majhno imenjsko rento v višini 20 krajcarjev je Janez Krstnik leta 1647 z nakupom pridobil od imenja Janeza Adama Kacijanarja (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 58). Regest kupnega pisma, datiranega v Zavrhu 7. maja 1647, je naveden v zapuščinskem inventarju Janeza Krstnika Valvasorja (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 12).

⁶⁰ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 59.

⁶¹ O njegovih dedičih govori regist pogodbe med sorodniki z dne 21. avgusta 1655 v zapuščinskem inventarju nečaka Adama Sigfrida (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 24. 10. 1699, pag. 40–41).

⁶² Pod imenom Janeza Sigfrida so imenjsko rento prenesli tudi v naslednjo imenjsko knjigo (1662–1756). Njen lastnik v tej knjigi ni naveden kot pokojni, kar bi kazalo, da je umrl šele pozneje, vendar imenjska knjiga v tem pogledu ni zanesljiv vir, kar smo videli že zgoraj. Za Janezom Sigfridom so drugo polovico imenja vsekakor dedovali zakoniti dediči brata Janeza Krstnika, saj je leta 1676 kot prodajalec te posesti izpričan nečak Adam Sigfrid; kupec je bil Janez Herbard Valvasor z Medije, iz druge, Jernejeve rodbinske veje, brat Janeza Vajkarda. ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), fol. 102.

gebüet sich befindet).⁶³ Kako se je zadeva končala, žal ne vemo, prav tako ne, kje natančneje je »nasilni« Valvasor tedaj prebival, na Hrvaškem ali v Medžimurju, in ali je oborožene može že od tam pripeljal s seboj. Zaplet s podpisom pogodbe je očitno pričakoval pa tudi »konkubina« ga ni spremljala po naključju, ampak je bila prejkone povezana s pogodbo. Razprtije so bile gotovo stare, vendar odnosi med župnikom Janezom Umkom in Jurijem Sigmundom Valvasorjem vsekakor niso mogli biti vseskozi slabi. Umek, ki je tu župnikoval že od leta 1642 pa vse do smrti 1670,⁶⁴ je Valvasorja bržkone poročil, krstil njegovo hčerko in jo leta 1650 pokopal, če pa že nič od tega, je dovolil postavitve njenega nagrobnika. Toda ko je leta 1661 prišlo do neljubega pripetljaja, je prizadeti Umek Valvasorjevo zakonito ženo razglasil za konkubino. Težko si predstavljamo, da ne bi šlo za isto žensko, ampak bi Jurij Sigmund od nekod pripeljal novo izvoljenko. Ta pri podpisu pogodbe na Polšniku ne bi imela kaj iskati in bi jo samo po nepotrebnem izpostavljala.

Na spor Jurija Sigmunda s polšniškim župnikom je, ne da bi se vanj poglobil, naletel Peter Radics.⁶⁵ Prav njemu dolgujemo vsa nadaljnja odkritja o tem »izobčencu« iz Valvasorjeve rodbine, razen podatkov o njegovi smrti in tega, da je bil graški puškarski mojster Gregor Ferdinand njegov sin, čeprav je Radics za njuno sorodstveno vez vedel. Juriju Sigmundu je sledil po arhivu graške dvorne komore in zadeval na njegovo ime od poznih šestdesetih let do leta 1685. Prva omemba iz leta 1668 govori o izplačilu letne plače, ki jo je prejel kot »rudarski preizkuševalec« (*Perkhprobierer*) pri višjem rudarskem uradu za Koroško.⁶⁶

Zagotovo je prav spor z Valvasorjevo rodbino odločilno preusmeril ne le zasebno, temveč tudi poklicno pot »izobčenega« Jurija Sigmunda. Če bi ostal na Kranjskem, bi se slej ko prej zadovoljil z vlogo majhnega graščaka, tako pa so se mu po sili razmer odprle nove možnosti, in to na rudarskem področju, nedaleč od rodne dežele. Izkušnje z rudarjenjem je nabiral sicer že v rodnih krajih. Leta 1651 se je namreč zoper njegov novi rudnik svinca v okolici Svibnega pritoževal Mihael Watz baron

Watzenberg, češ da posega na območje, za katerega je Watzenberg s svojimi brati trideset let prej dobil rudokopno dovoljenje.⁶⁷ Zanimiva podrobnost je ta, da je Jurij Sigmund rudaril skupaj s krstnim botrom svojega bratranca polihistorja Janeza Vajkarda – Konradom Ruessom baronom Ruessensteinom (1604–1668), ki se je vneto ukvarjal z naravoslovjem in verjetno tudi z alkimijo.⁶⁸ Potem ko je sredi petdesetih let zapustil Kranjsko, mu je tovrstno znanje prišlo še kako prav. Zdi se več kot verjetno, da je prav s tem povezano njegovo bivanje na posesti Zrinskih, izpričano leta 1661, ko je prišel poravnati stare račune s polšniškim župnikom. Rudarska in fužinarska dejavnost rodbine Zrinski na Hrvaškem⁶⁹ in Jurij Sigmund, poznejši preizkuševalec rude na Koroškem, zvenita zelo združljivo. Še v šestdesetih letih pa se je Jurij Sigmund znašel v rudarski službi na Koroškem. Tja bi mu s svojimi zvezami utegnil pomagati priti nekdanji partner baron Ruessenstein, ki je po obeh starših izviral s Koroške, kjer se je z rudarstvom in fužinarstvom ukvarjal že njegov ded po materini strani.⁷⁰

Peter Radics je v svojih »Valvasor-Studien« (1896) povedal o nadaljnjem življenju Jurija Sigmunda Valvasorja neprimerno več, kot obeta skromni naslov »Georg Sigmund Valvasors Amtsreise nach Idria 1669«. Omenjenega leta je graška notranjeavstrijska vlada dodelila Juriju Sigmundu kot svojega strokovnjaka dr. Vicenzu Antenoriju, ki so ga poslali v Idrijo z nalogo uvesti novo metodo proizvodnje finega cinobra. Jurij Sigmund je bil tedaj v službi pri višjem rudarskem sodniku v Volšperku na Koroškem kot preizkuševalec (*Oberberggrichteramts-Probierer*).⁷¹ Radics po spisih graške dvorne komore ni mogel slediti samemu poteku in (ne)uspešnosti idrijskega poslanstva, zato pa je v njih našel več drugih omenb Valvasorjevega poklicnega udejstvovanja. Viri ga v letih od 1670 do 1678 omenjajo kot preizkuševalca pri uradu višjega rudarskega mojstra na Koroškem (*Oberbergmeisteramts-Probierer*), kot »preizkuševalca rude« (*Aerztprobierer*) oziroma kot »uradnega preizkuševalca« (*Amtsprobierer*). Kot tak je na leto prejemal 100 goldinarjev in se očitno precej selil po deželi. Dvorna komora mu je denimo leta 1674 dodelila stanovanje v mitninski hiši (*Amtshaus*) v Beli pod Jezerskim, nato pa je najverjetneje prebival vsaj še na dveh krajih, saj so mu v začetku leta 1676 ustavili nakazovanje plače preko

⁶³ StLA, IÖ Reg, Cop 1661–IV–9, 28. 4. 1661; Cop 1661–VII–19, 9. 7. 1661; Cop 1661–VIII–102, 31. 8. 1661, 15. 8. 1661, s. d.

⁶⁴ O Janezu Umku gl. NŠAL, NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn: šk. 379, Polšnik, pola a.

⁶⁵ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VII Jurij Sigmund. – Radics se je zadovoljil le z regesti iz repertorijev notranjeavstrijske vlade.

⁶⁶ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VII Jurij Sigmund. – V regestu omenjeni Karel baron (Freiherr von) Waidmannsdorf je bil višji rudarski mojster za Koroško na čelu višjega rudarskega urada (Wießner, Geschichte I, str. 83). Wießnerjeva monografija o zgodovini koroškega rudarstva nikjer ne omenja Jurija Sigmunda Valvasorja (Wießner, Geschichte I.–III).

⁶⁷ StLA, IÖ Reg, Cop 1651–IX–90, 7. 7. 1651; Gut 1651–XI–35; IÖ HK 1651–VII–84, 26. 7. 1651. – V Radicsevi zapuščini so regesti iz repertorijev notranjeavstrijske vlade in dvorne komore, ki so služili kot kažipot k virom (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VII Jurij Sigmund).

⁶⁸ O njem: Žvanut, Valvasorjev boter, str. 183 sl.

⁶⁹ Prim. Budak, Hrvatska i Slavonija, str. 138–139.

⁷⁰ O Ruessensteinovih prednikih: Žvanut, Valvasorjev boter, str. 184–187.

⁷¹ Radics, Valvasor-Studien XXIII, str. 213.

višjega mitninskega urada Kremsbrücken pri Špitalu, naslednje leto pa je zaostanek plačil prejel od višjega mitninskega urada v Šentvidu na Glini. Kot kaže, mu je služba prenehala leta 1676, zato je dve leti pozneje, ob izplačilu plačnega zaostanka, tudi označen kot »nekdanji uradni preizkuševalec na Koroškem« (gewester *Amtsprobierter in Kärnten*). Kako in kje je živel potem, Radicsevi viri iz arhiva dvorne komore ne povedo. Zadržna notica o njem, ki jo je temu neutrudnemu kranjskemu zgodovinarju uspelo izslediti, je datirana 8. maja 1685. Jurij Sigmund Valvasor, nekdanji preizkuševalec pri uradu višjega rudarskega mojstra na Koroškem, si je brez uspeha prizadeval pridobiti nekakšno letno pokojnino (*eines jährlichen Gnadengehaltes*), namesto te pa mu je dvorna komora priznala le enkratno odpravnino (*einmalige Gnadengabe*) v višini 75 goldinarjev.⁷²

Bratranec Janez Vajkard Valvasor je vsekakor vsaj v grobem poznal sorodnikovo poklicno pot in vedel za njegovo smrt. Jurij Sigmund je umrl najpozneje leta 1689, ko je šla v tisk *Slava vojvodine Kranjske*, saj najdemo v njej, na rodovniku rodbine Valvasor, ob njegovem imenu znamenje, da je že med rajnimi.⁷³ Vse kaže, da je pred smrtjo zapustil Koroško in se preselil bliže sinu Gregorju Ferdinandu, že znanemu stanovskemu puškarskemu mojstru v Gradcu. Ta je namreč leta 1715 ob izpraševanju o »lažnem Valvasorju« povedal, da je njegov oče Jurij Sigmund pokopan v Deutschlandsbergu, zahodno od Lipnice (Leibnitz). Pri podatku, da je Jurij Sigmund pokojni že okoli štirideset let,⁷⁴ se je glede časa vsaj za deset let zmotil on sam ali pisar, saj naj bi oče potemtakem umrl okoli leta 1675, a je bil tedaj, kot smo lahko videli, v resnici še krepko živ in dejaven. Kdaj med letoma 1685 in 1689 se je njegova življenjska pot iztekla, bi lahko povedala mrliška matica župnije Deutschlandsberg, ko v njej ravno za ta čas ne bi bilo vrzeli – od 28. februarja 1686 do 4. marca 1693.⁷⁵ Ker ni razloga, da njegovemu sinu ne bi verjeli glede kraja pokopa, je torej smrt Jurija Sigmunda treba pomakniti rahlo navzgor: po 28. februarju 1686.

Kaj torej vemo o osebnem življenju Jurija Sigmunda Valvasorja? Rodil se je okoli leta 1618, se oženil najpozneje leta 1651 in preminil med letoma 1686 in 1689, star okrog 70 let. O njegovi ženi, zaradi katere ga je sorodstvo leta 1651 pri stanovih obdolžilo lahkomišelnosti in plemiškemu stanu neprimerne poroke, leta 1657 pa zanj

in za potomce doseglo odvzem deželanskega naslova, še vedno ni znano nič določnega. Z njo je imel hčerko Barbaro, umrlo leta 1650, o kateri je edino pričevanje nagrobna plošča v polšniški cerkvi. Barbara je ob smrti štela v najboljšem primeru nekaj let, kolikor ni umrla sploh takoj po rojstvu. Kdaj in kje, zagotovo v zakonu z isto žensko, je prišel na svet sin Gregor Ferdinand, ostaja nepojasnjeno. Če se je rodil še v Klevišču, kar bi bilo povsem mogoče, je bil Barbarine starosti ali od nje malo mlajši, a glede na vse, kar o njem vemo, kvečjemu nekaj let. O njunih morebitnih bratih in sestrah uporabljeni viri molčijo.⁷⁶ Morda je bil njun brat neki Janez Friderik Valvasor, izpričan leta 1670 kot študent latinske šole v Rušah pri Mariboru, o katerem je zapis v Ruški kroniki sploh edini znani podatek.⁷⁷ Prav tako bi utegnil biti sin Jurija Sigmunda skrivnostni Karel Ditrih baron Valvasor, ki se je leta 1693 v Starem trgu pri Slovenj Gradcu oženil s plemkinjo. O njem bomo spregovorili na koncu obravnave polihistorjevega brata Janeza Ditriha, s katerim ga je povezal Peter Radics.

⁷⁶ Radics je Juriju Sigmundu in njegovi ženi, ki jo je označil kot kmečko hčerko, pripisal štiri otroke, in sicer v zelo nelogičnem zaporedju; prvi naj bi bil Janez Ferdinand, rojen leta 1678, drugi Sigismund, ob katerem je letnica 1690, tretji Ernest Sigismund z letnico 1698 in šele na zadnjem, četrtem mestu, Barbara, umrla leta 1650 (Radics, Johann Weikhard (1910), str. 350). Potrjeno je bila njegova hči samo Barbara, ostali trije pa niso samo precej mlajši, ampak gre za Valvasorje, na katere je Radics naletel v različnih virih in jih je preprosto pritaknil Juriju Sigmundu, ker ni vedel, kam na Valvasorjevem rodbinskem deblu naj jih uvrsti. Prvi, Janez Ferdinand, ki naj bi se rodil leta 1678, je tega leta v resnici omenjen v graški univerzitetni matriki, in sicer kot deželan z Vranskega (Prouincialis, Stirus à Francia), tedaj v »gimnazijem« razredu »Logici« (Andritsch, Die Matrikeln, Bd. 3, str. 62). Kot bomo videli, je bil ta mladenič sin polihistorjevega zamočanega brata Janeza Ditriha. Sigismund, ob katerem ima Radics letnico 1690, je tega leta obiskoval pripravnico graške »gimnazije« (Parvistae) (prav tam, str. 119) in je najverjetneje identičen z Jožefom Sigismundom, leta 1679 v Gradcu rojenim vnukom našega Jurija Sigmunda (gl. op. 80), o Ernestu Sigismundu pa vemo le to, da je leta 1698 obiskoval znano latinsko šolo v Rušah pri Mariboru (Mlinarič, Seznam imen, str. 189). V Mlinaričevi objavi Ruške kronike je naveden kot baron, v Radicsevem prepisu iz izvirnika pa takšnega plemiškega naslova ni (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 7, mapa XXVIII, G Bratje in sestre Janeza Vajkarda Valvasorja, Volf Kajetan).

⁷⁷ Mlinarič, Seznam imen, str. 153. – Navedba v Mlinaričevi objavi, da gre za poznejšega sekavskega regularnega kanonika, je v izvirniku pod vprašajem (po prepisu v: ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 7, mapa XXVIII, G Bratje in sestre Janeza Vajkarda Valvasorja, Volf Kajetan), navedba o njegovem baronskem stanu (L. B.) pa že ob zapisu napačna; avtor Ruške kronike namreč skoraj vse Valvasorje naslavlja z baroni. V resnici Friderik Valvasor ni bil sekavski kanonik (dopis vodje graškega škofijskega arhiva dr. Aloisa Ruhrija avtorju 18. 1. 2012). – V svojem gradivu o Valvasorjih je Radics sicer izrazil domnevo, da je Janez Friderik morda sin Jurija Sigmunda (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VII Jurij Sigmund), vendar njegovega imena pozneje ni uvrstil na rodovnik rodbine Valvasor, kjer Juriju Sigmundu pripisuje štiri otroke (Radics, Johann Weikhard (1910), str. 350).

⁷² Radics, Valvasor-Studien XXIV, str. 221–222.

⁷³ Valvasor, Die Ehre IX, str. 109.

⁷⁴ StLA, Landrecht, K 1364, Valvasor (I), 7. 3. 1715.

⁷⁵ DAG, Altmatriken, Deutschlandsberg, Sterbebuch II 1681–1686, 1694–1700 [prav: 1681–1686, 1693–1700]. – Njegova smrt tudi ni vpisana v mrliško matično knjigo graške mestne župnije, v kateri je tedaj prebival sin Gregor Ferdinand (prav tam, Graz–Hl. Blut, Sterbebuch IX 1683–1691; Sterbeindex I 1610–1727).

Sina Gregorja Ferdinanda srečamo šele v Gradcu, kjer mu je mogoče slediti skoraj pol stoletja do smrti 27. marca 1726.⁷⁸ Žal mrliška matica graške mestne župnije v tem času še ne navaja starosti umrlih oseb, zato nimamo za izračun časa njegovega rojstva niti takšne opore. Roditi se je moral najpozneje sredi petdesetih let 17. stoletja, saj je imel lastno družino že sredi sedemdesetih. Kje je preživel mlada leta, kje se je šolal in ali je živel na posesti Zrinskih in na Koroškem skupaj z očetom Jurijem Sigmundom, vse to so vprašanja brez odgovora. Poklic, ki si ga je izbral, bi vendarle kazal na to, da je vsaj nekaj časa preživel ob očetu, rudarskem strokovnjaku. Ne prvič in ne drugič se ni poročil v Gradcu,⁷⁹ kjer ga srečujemo od krsta sina leta 1677 dalje. V graških krstnih maticah najdemo krste enajstih otrok Gregorja Ferdinanda Valvasorja ter smrt (naj)starejše hčerke, rojene še drugje, skupaj dvanajst otrok, od katerih jih je skoraj polovica zgodaj pomrla. Smrt hčerke Marije Sidonije leta 1679 je dodaten dokaz, da si je Gregor Ferdinand zasnoval družino nekje drugje in se preselil v Gradec že skupaj z ženo in otrokom. V zakonu s prvo ženo Marijo Elizabeto, umrlo leta 1691, je imel vsaj šest otrok, od tega pet krščenih med letoma 1677 in 1686 v Gradcu. Druga, precej mlajša žena Ana Marija oziroma Marija Ana, ki ga je preživela za skoraj četrt stoletja († 1749), mu je med letoma 1695 in 1710 povila še šest otrok.⁸⁰

Družina še zdaleč ni bila premožna in v matičnih knjigah tudi nikoli ni navedena z »gosposkim« pridatkom, očitno pa se je Gregor Ferdinand dokaj dobro znašel v stikih z vseh vrst gospode in si znal kmalu zagotoviti spodobno in zanesljivo službo. Ob krstu prvega v Gradcu rojenega otroka leta 1677 je naveden kot lakaj

(*Laggaj*) pri grofu Burgstallu – ta je šel krščencu tudi za botra –, pri krstu drugega otroka dve leti pozneje kot nekdanji lakaj (*ein Lagaj gewesen*) in pri naslednjih dveh, leta 1681 in 1682, kot starinar (*ein Dänt(l)er*).⁸¹ Za krstne botre svojim otrokom je vabil vedno druge ljudi, praviloma vsakič tudi kakšnega uradnika z »gosposkim« predikatom. V vlogi deželno stanovskega puškarnja ga prvič srečamo leta 1684 (*Grögör Ferdinand Fälfäßer Lāā Pixelmaister*), in sicer v nekem sporu zaradi neplačanih izdelkov, ki se je vlekel še nadaljnjih 14 let.⁸² Odtlej je v graških matičnih knjigah vedno naveden kot stanovski puškarski mojster (*Kunststähler, Pikenmaister, Bixenmaister*) in ob smrti leta 1726 kot »gospod« ter »nekdanji tukajšnji najstarejši stanovski puškarski mojster« (*Herr Gregor Ferdinand Valuäsor gewester eltester Laā: Khunstähler alhier*).⁸³

Zanimivo je, da je Peter Radics vedel za Gregorja Ferdinanda Valvasorja, a ga ni mogel povezati s kranjskimi Valvasorji, ker ga je pogrešal na rodovnem deblu v IX. knjigi *Slave*.⁸⁴ V njem je sicer prepoznal plemiča, vendar mu očitno ni prišlo na misel, da bi bil ta neznani Valvasor lahko iz rodu enega od dveh Valvasorjev, pri katerih je na istem rodovniku navedeno, da sta zapustila deželo. Do njegovega imena se je dokopal povsem po naključju, med pregledovanjem gradiva štajerskih deželnih stanov, ko je iskal podatke o vojaški dejavnosti Janeza Vajkarda Valvasorja na Štajerskem v nemirnem letu 1683. O Gregorju Ferdinandu je tako prav na kratko poročal skupaj z obravnavo Valvasorjeve »štajerske vojne epizode« v podlistku »Valvasor-Studien« v *Laibacher Zeitung* (1895).⁸⁵ Pozneje si je iz matičnih knjig graške mestne župnije izpisal tudi večino podatkov o njegovi družini in o tem spisal kratek prispevek, ki pa je po vsem sodeč obležal neobjavljen v njegovi zapuščini.⁸⁶ Šele ob odkritju zapisnika o zaslišanju Gregorja Ferdinanda o »lažnem Valvasorju« iz leta 1715 je Radics spoznal, da gre za sina »rodbinskega izobčenca« Jurija Sigmunda,

⁷⁸ DAG, Altmatriken, Graz–Hl. Blut, Sterbebuch XII 1723–1742, pag. 200.

⁷⁹ Prim. indekse poročnih matičnih knjig graške mestne župnije (DAG, Altmatriken, Graz–Hl. Blut, Trauungsindex I 1612–1899) in dveh okoliških župnij (prav tam, Graz–St. Leonhard, Trauungsindex 1618–1699; Graz–St. Peter, Trauungsindex 1644–1875).

⁸⁰ Gregorju Ferdinandu Valvasorju so se v prvem zakonu z Marijo Elizabeto, umrlo 4. 6. 1691, rodili naslednji otroci: 1) Marija Sidonija, ki ni bila krščena v Gradcu, umrla kot otrok 12. 5. 1679; 2) Franc Jernej, krščen 16. 10. 1677, umrl 5. 7. 1678; 3) Jožef Sigismund, krščen 16. 3. 1679; 4) Marija Cecilija, krščena 13. 2. 1681, umrla 19. 3. 1681; 5) Marija Klara, krščena 11. 10. 1682; 6) Frančiška Jožefa, krščena 22. 4. 1686. V drugem zakonu z Ano Marijo, umrlo 3. 4. 1749, so sledili otroci: 7) Jožef Kristijan, krščen 9. 4. 1695; 8) Marija Rozina Terezija, krščena 29. 12. 1696; 9) Karel Jožef, krščen 2. 6. 1699, umrl 2. 3. 1703; 10) Janez Anton, krščen 8. 6. 1701, umrl 27. 2. 1703; 11) Marija Ana, krščena 26. 6. 1708; 12) Lovrenc Jakob, krščen 23. 7. 1710. – DAG, Altmatriken, Graz–Hl. Blut, Taufindex I 1589–1744; Taufbuch IX 1673–1681, pag. 406, 545, 686; Taufbuch X 1682–1694, pag. 82, 404; Taufbuch XI 1694–1706, pag. 52, 150, 292, 405; Taufbuch XII 1707–1720, pag. 81, 189; Sterbeindex I 1610–1727; Sterbeindex II 1728–1910; Sterbebuch VIII 1674–1682, pag. 179, 225, 314; Sterbebuch IX 1683–1691, pag. 357; Sterbebuch X 1692–1705, pag. 304; Sterbebuch XIII 1742–1754, pag. 511.

⁸¹ Tandler pomeni trgovca s starimi oblekami in vseh vrst starim blagom; v Gradcu so se te vrste trgovci ukvarjali tudi s posojanjem denarja in jih je bilo leta 1723 nič manj kot 34 (Popelka, *Die Geschichte*, str. 689).

⁸² StLA, Landrecht, K 1364, Valvasor (I), 16. 3. 1684, 18. 3. 1684, 10. 7. 1684, 19. 12. 1684, 10. 3. 1698.

⁸³ Gl. op. 78.

⁸⁴ »Gregor Ferdinand Valvasor / ... /, den wir in der Stammtafel der Valvasor'schen Familie bei Valvasor vergeblich suchen« (Radics, *Valvasor-Studien II*, str. 1437).

⁸⁵ Prav tam, str. 1437–1438.

⁸⁶ Tudi ta prispevek je Radics naslovil kot »Valvasor-Studien«, shranjen pa je pri časopisnih izrezkih feljtona s tem naslovom, ki je v letih 1895–1897 izhajal v *Laibacher Zeitung* (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 4, mapa XV). V graških župnijskih maticah je Radics prezrl smrt prve žene Gregorja Ferdinanda, od umrlih otrok pa našel samo smrti tistih dveh, ki sta preminila leta 1703. Tako je sklenil, da je bila Valvasorjeva družina blagoslovljena, ker naj bi od dvanajstih umrla le dva otroka.

a je na to pozabil in odkritja ni uporabil.⁸⁷ Graškega puškarskega mojstra Valvasorja namreč ne najdemo na Radicsevem rodovnem deblu Valvasorjev (1910).⁸⁸

Tako kot kranjskemu polihistorju, ki je v prvem letu dunajske vojne proti Turkom dosegel vrhunec svoje vojaške kariere,⁸⁹ je leto 1683 prineslo velik osebni uspeh tudi Gregorju Ferdinandu, sinu njegovega bratranca. Radicsa je še posebej pritegnilo spoznanje, da je bil ta graški Valvasor »neke vrste izumitelj na področju pirotehnik« (*eine Art Erfinder im Gebiete der Pyrotechnik*). Prav to dejstvo in velika vztrajnost sta mu omogočila sprejem v službo stanovskega puškarskega mojstra, s tem pa sta mu do konca življenja zagotovila socialno varnost in dvig na družbeni lestvici. Gregor Ferdinand je moral v Gradcu nase opozarjati sicer že dotlej, ko se je kot lakaj in starinar vrtel okoli gospode. Leta 1682 se je na deželne stanove obrnil z dvojno prošnjo: da bi jim smel predstaviti »resni ogenj« (*ein Ernstfeuer*) in da bi mu dodelili mesto stanovskega puškarskega mojstra (*eine Stelle als landsch. Kunststähler oder Pixenmeister zu verleihen*). Stanovi, ki so mu tisto leto (za poskuse) brezplačno že odobrili pol stota smodnika in prav tolikšno količino solitra, so prošnjo za stanovsko službo sprva zavrnil, demonstracijo »resnega ognja« pa preložili, a se vztrajni mladi Valvasor ni pustil odgnati. Naslednje leto 1683, malo pred začetkom dunajske vojne, je obe prošnji spet ponovil brez uspeha, slednjič pa mu je že 13. maja 1683 uspelo doseči oboje. Čeprav ni bilo izpraznjeno nobeno mesto stanovskega puškarskega mojstra niti mesto solitrarja, je poverjeniški urad po posvetu z deželnim glavarjem sklenil, da vztrajnega prosilca »v tem času turške vojne« sprejmejo v zaproseno službo in mu dodelijo redno plačo. Ob pogoju, da pirotehniške dejavnosti ne bo opravljal kot meščansko obrt, so mu hkrati dovolili, da 3. junija pred deželani izvede svoj »ognjemet« (*sein Feuerwerk*).⁹⁰ Gregor Ferdinand, tedaj star okoli trideset ali petintrideset let, je tako postal in do konca ostal neke vrste »zunanji uslužbenec« štajerskih deželnih stanov.

Prav v času njegovega poklicnega vzpona se je na Štajerskem kot poveljnik kranjskih pešcev mudil Janez Vajkard Valvasor, in sicer od začetka avgusta do konca oktobra 1683.⁹¹ Je torej mogoče, da sta se oba Valvasorja tedaj srečala ali da sta drug za drugega vsaj slišala? Glede na polihistorjev vojaški uspeh proti upornim krcem v Fürstenfeldu je komaj verjetno, da Gregor Ferdinand ne bi vedel za podvige svojega kakšno desetletje starejšega

sorodnika. Drugo vprašanje pa je, ali je glas o »ognjemetu« novega stanovskega puškarskega mojstra – o dejanski izvedbi tega za zdaj nimamo poročil – dosegel Janeza Vajkarda. Ni tudi rečeno, da je šlo res za kak poseben izum, kot je menil Radics, ampak bržkone za navadno demonstracijo obrtnih sposobnosti pred sprejemom v stanovsko službo. Kakor koli, kranjski polihistor je vse-kakor poznal usodo svojega bratranca Jurija Sigmunda in je slejkoprej izvedel tudi to, da bratrančev sin živi v Gradcu ter s čim se ukvarja.

Zasebno življenje tega Valvasorjevega mlajšega sorodnika je znano le v osnovnih obrisih. Spor, ki ga je imel leta 1713 v Gradcu z nekim Matijo Smodišem in njegovim bratom, ga sicer kaže kot precej razboritega človeka, saj naj bi med prepirom z bratoma potegnil celo za bodalo.⁹² Kje v mestu je živel in vse drugo, kar bi nas v zvezi z njim zanimalo, bi bilo treba šele izbrskati z veliko mero vztrajnosti in sreče. Sodeč po Popelkinih historiatih graških hiš in njihovih lastnikov, Gregor Ferdinand ni premogel lastne hiše.⁹³ Za zdaj je odprto tudi vprašanje, kakšna je bila usoda njegovih preživelih otrok. Rod in priimek Gregorja Ferdinanda Valvasorja bi lahko nadaljevali sinovi Jožef Sigismund iz prvega zakona (* 1679) ter Jožef Kristjan (* 1695) in Lovrenc Jakob (* 1710) iz drugega. Ker jih kot mladoporočence, kot očete in kot umrle zaman iščemo v graških krstnih, poročnih in mrljskih matičnih knjigah,⁹⁴ vse kaže, da so se odselili in torej v štajerski prestolnici niso pognali korenin. Bržčas se v tamkajšnjih poročnih knjigah skriva poroka vsaj katere od štirih hčerk – Marije Klare (* 1682) in Franciške Jožefe (* 1686) iz prvega zakona ter njunih polsester Marije Rozine Terezije (* 1696) in Marije Ane (* 1708).⁹⁵ Od vseh sedmih v Gradcu krščenih otrok Gregorja Ferdinanda, ki očitno niso umrli kot otroci, vsaj ne v Gradcu, imamo le o enem tudi podatek iz poznejšega časa. Sigismund Valvasor, leta 1690 vpisan v pripravnico (*Parvstae*) graške jezuitske »gimnazije«, je najverjetneje identičen z Jožefom Sigismundom, ki bi mu bilo omenjenega leta enajst let. Prav mogoče je, da je taisti (Jožef) Sigismund tudi kot odrasel prebival v Gradcu – ne da bi se tam poročil in umrl⁹⁷ –, kajti leta 1726 je v začetnem razredu (*ex Principiis*) iste šole izpri-

⁸⁷ Gl. op. 11.

⁸⁸ Gl. op. 76.

⁸⁹ Prim. Simoniti, Janez Vajkard Valvasor, str. 103 sl.

⁹⁰ Radics, Valvasor-Studien II, str. 1437.

⁹¹ Radics, Johann Weikhard (1910), str. 188–193; Reisp, Kranjski polihistor, str. 164–167; Simoniti, Janez Vajkard Valvasor, str. 106–108.

⁹² StLA, Landrecht, K 1364, Valvasor (1), 4. 10. 1713.

⁹³ V imenskem kazalu k obema zvezkoma Popelkine knjige namreč njegovo ime pogrešamo (Popelka, Geschichte).

⁹⁴ DAG, Altmatriken, Graz-Hl. Blut, Taufindex I 1589–1744, Taufindex II 1745–1774, Trauungsindex I 1612–1899, Sterbeindex I 1610–1727, Sterbeindex II 1728–1910.

⁹⁵ V abecednem indeksu poročnih matic so navedeni samo ženini, ne pa tudi neveste (gl. prejšnjo opombo). Iskanje teh po poročnih matičnih knjigah bi zahtevalo preveč truda in presega namen pričujočega prispevka.

⁹⁶ Andritsch, Die Matrikeln, Bd. 3, str. 119.

⁹⁷ Prim. DAG, Altmatriken, Graz-Hl. Blut, Trauungsindex I 1612–1899, Sterbeindex I 1610–1727, Sterbeindex II 1728–1910.

čan neki Krištof Valvasor, Gradčan meščanskega stanu (*Valvasor Christophorus, Civis, Styrius, Graecensis*),⁹⁸ ki bi glede na starost (rojen okoli 1714) utegnil biti njegov sin, vendar očitno rojen nekje drugje.⁹⁹ Prav tako pa ni izključeno, da je bil omenjeni meščanski otrok Krištof sin Jožefa Kristjana, prej omenjenega mlajšega polbrata Jožefa Sigismunda, ali potomec druge »črne ovce« Valvasorjevega rodu, polihistorjevega brata Janeza Ditriha.

Druga »črna ovca« – polihistorjev najstarejši brat Janez Ditrih – in njegovi izginuli potomci

Glede na to, da je o polihistorjevem najstarejšem pravem bratu Janezu Ditrihu že dobro stoletje znanih več dejstev, izpričanih v leta 1910 objavljeni oporoki njegove matere Ane Marije († 1657),¹⁰⁰ se vsiljuje dvoje vprašanj. Prvič, zakaj objavitelj oporoke Peter Radics ni poskušal slediti temu »zamolčanemu« Valvasorju tja, kjer se je mladenič zadrževal v času okoli materine smrti, v Ojstrico pri Vranskem? In drugič, kako je tako natančni Radics lahko prezrl povezavo med Janezom Ditrihom in njegovim sinom Janezom Ferdinandom, graškim študentom, ki je leta 1678 omenjen kot deželan z Vranskega.¹⁰¹ Radics je namreč to omembo dobro poznal, a je imel študenta Janeza Ferdinanda brez vsake utemeljitve za sina Jurija Sigmunda.¹⁰²

Povsem enako kot bratranca Jurija Sigmunda je polihistor Janez Vajkard v rodovniku svoje rodbine v *Slavi* (1689) obravnaval tudi svojega brata Janeza Ditriha. Lakonsko je zapisal, da je brat zapustil deželo (*ist aus dem Lande gezogen*), ga označil za pokojnega, njegovo ženo in otroke pa mirno zamolčal.¹⁰³ Ker polihistor ni zapisal, da sta šla sorodnika v resnici samo na Koroško in Štajersko, ampak je bralce glede njunih poznejših bivališč pustil v nevednosti, si je odhod s Kranjskega lahko vsak razlagal po svoje. Zlahka si je bilo predstavljati, kako sta se oba odselila precej daleč in kako kranjski polihistor o njunem nadaljnjem življenju ni mogel vedeti veliko, morda ne bistveno več kot to, da sta umrla.

Kaj vse lahko pomeni »aus dem Lande gezogen«, se je zdaj še izraziteje kot pri Juriju Sigmundu pokazalo pri Janezu Ditrihu. Ta kritizirani in »zavrženi« polihistorjev najstarejši pravi brat se je namreč preselil vsega nekaj kilometrov čez deželno mejo v okolico Vranskega in je tam prejkone do konca življenja tudi ostal, tako rekoč v neposredni sosesčini Valvasorjevega rodbinskega gradu Medija, samo »čez goro«, onstran Čemšeniške planine.

Graški sorodnik Gregor Ferdinand je leta 1715 povedal, da je bil Janez Ditrih lastnik majhnega posestva »Končo« nedaleč od Žalca in da sta se dva njegova sinova okoli leta 1710 krajši čas mudila v Gradcu.¹⁰⁴ Ko te navedbe primerjamo z že dotlej znanimi podatki o Janezu Ditrihu in oboje z drugimi na novo odkritimi dejstvi, se izkaže, da je »nedaleč od Žalca«, gledano iz graške perspektive, isto kot okolica Vranskega, kjer je zamolčani Janez Ditrih v petdesetih in šestdesetih letih 17. stoletja potrjeno živel, leta 1678 pa se je, kot smo videli, z Vranskim identificiral eden od njegovih sinov.

Kaj je torej o drugem »zamolčanem« Valvasorju ugotovil že Radics, ne da bi spoznanjem namenil »ustrezno« pozornost? Do leta 1657, ko se je mladenič proti volji svoje umirajoče matere kanil poročiti, skoraj vse, kar smo doslej vedeli o njem. Janez Ditrih, prvorojenec Jerneja Valvasorja iz njegovega drugega zakona z Ano Marijo, rojeno Rauber, se je glede na datum poroke svojih staršev – 20. april 1632¹⁰⁵ – in glede na številne sorojence, ki so mu sledili, moral roditi leta 1633 ali morda celo že konec prejšnjega leta. Med njim in dvanajstim otrokom, leta 1641 rojenim Janezom Vajkardom, se je namreč – po rodovnem deblu v *Slavi* – zvrstilo kar deset njunih sorojencev, v povprečju torej več kot eden na leto.¹⁰⁶ Najzgodnejši vir, ki govori o Janezu Ditrihu, je zapis v medijskem urbarju o tem, kakšno obutev je oče Jernej leta 1639 naročil izdelati čevljarju in za koga; Janez Ditrih je naveden samo z drugim imenom Ditrih, kot so ga klicali.¹⁰⁷ Leta 1652 je bil na graški jezuitski šoli vpisan na *logiko*, takrat tretjo najvišjo študijsko stopnjo, označen pa je kot deželan brez podatka o deželi izvora: »Joannes Theodoricus Valuasor, prou[incialis]«. ¹⁰⁸ Glede

⁹⁸ Andritsch, *Die Matrikeln*, Bd. 4, str. 89.

⁹⁹ Prim. DAG, *Altmatriken*, Graz-Hl. Blut, *Taufindex I 1589–1744*.

¹⁰⁰ O sinu Janezu Ditrihu govori mati v najobsežnejši, sedmi točki svoje oporoke, datirane 10. junija 1657 na Mediji (ARS, AS 308, *Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani*, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard* (1910), str. 50–51).

¹⁰¹ Andritsch, *Die Matrikeln*, Bd. 3, str. 62.

¹⁰² Radics, *Johann Weikhard* (1910), str. 350. – V rokopisu o puškarskem mojstru Gregorju Ferdinandu Valvasorju, sinu Jurija Sigmunda, Radics študenta z Vranskega, nasprotno, samo omenja in pravi, da je v Gradcu študiral ravno v času, ko se je tam pojavil Gregor Ferdinand (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 4, mapa XV, rokopis »Valvasor-Studien«, pag. 1–2).

¹⁰³ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

¹⁰⁴ Gl. op. 8.

¹⁰⁵ NŠAL, *ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige*, P 1632–1651, pag. 2.

¹⁰⁶ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 109. – Za nobenega otroka nimamo točnih rojstnih podatkov, ker ni njihovih krstov ne v krstnih maticah ljubljanske stolne župnije in ne župnije Vače (prim. NŠAL, *ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige*, Ind R 1621–1653, R 1632–1638, R 1638–1643; *ŽA Vače, Matične knjige*, R 1628–1635, R 1636–1643). Glede na zgoščen časovni razpon rojstev, se je najbrž rodil še kateri par dvojčkov, ne le tisti, deseti in enajsti otrok, ki ga poznamo iz rodovnega debla in je umrl ob rojstvu ali kmalu zatem.

¹⁰⁷ ARS, AS 1074, *Zbirka urbarjev*, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95.

¹⁰⁸ Andritsch, *Die Matrikeln*, Bd. 2, str. 88, M 1652/23.

Gostilna »Pri stari preši« v Gradcu, Gries št. 10, kjer sta okoli leta 1710 stanovala sinova Janeza Ditriha Valvasorja in kjer ju je njun mrzli bratranec Gregor Ferdinand Valvasor najverjetneje tudi spoznal (foto: B. Golec, avgust 2012)

na poznejšo navedbo v oporoki njegove matere, da je v Gradcu študiral nekaj manj kot dve leti,¹⁰⁹ se je moral pred tem šolati pri jezuitih v Ljubljani, tako kot za njim Janez Vajkard, vendar o tem ni poročil.¹¹⁰

Ključni vir o usodi Janeza Ditriha je omenjena oporoka njegove matere Ane Marije, sestavljena 10. junija 1657 na gradu Medija. Mati je za glavne dediče svojega premoženja imenovala tri sinove, Janeza Vajkarda, Janeza Herbarda in Volfganga Jerneja, namenila nekaj imetja trem hčerkam in dvema pastorkama, najstarejšega sina Janeza Ditriha pa je pogojno razdedinila in

vrhu tega določila, da se mu vse, kar je od nje že prejel, šteje kot dediščina, ki mu pripada po očetu. V sedmi točki oporoke je umirajoča vdova pred pričami povedala naslednje: »Zlasti zato, ker sem svojemu starejšemu sinu Janezu Ditrihu, ko se je skoraj dve leti nahajal na študiju v Gradcu, izročila več kot 600 goldinarjev in poleg tega še tisoč goldinarjev, ko je vzel v zakup gospodstvo Ojstrica – pri čemer nisem pričakovala nič drugega, kot da bo do mene ohranil dolžno otroško ljubezen in mi izkazoval primerno spoštovanje, moram pa žalibog doživljati nasprotno, kajti ne samo, da tega ne spoštuje in noče slediti mojemu materinskemu nasvetu, ampak ga je tako prevzela neka slaba ženska (*das er sich einer schlechten schlimen Menschin dergestalt angenumben*), da je na moje in celotnega sorodstva velike prošnje noče zapustiti in je celo napovedal, da se bo z njo poročil, s čimer bo vsemu sorodstvu prizadejal neizbrisni madež in sramoto – zato torej nočem, da mu 1.600 goldinarjev, omenjenih zgoraj v dveh postavkah, pripade kot dediščina po materi, ampak hočem, da se mu jih vračuna k dediščini po očetu in odšteje od le-te. Nočem tudi, da bi od mojega [premoženja] dobil en sam vinar ali pfenig,

¹⁰⁹ ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, Johann Weikhard (1910), str. 50.

¹¹⁰ Janez Vajkard je o svojem šolanju pri jezuitih poročal sam (Radics, Johann Weikhard (1910), str. 60–63; Reisp, Kranjski polihistor, str. 75–78), drugih virov o tem pa nimamo, kajti ohranjene jezuitske šolske evidence navajajo v tem času le notranje študente – konviktorje in alumne –, ne pa tudi tistih, ki so prebivali zasebno. Za obdobje polihistorjevega šolanja gl. objavo: Črnivec (ur.), Ljubljanski klasiki, str. 72–82.

dokler se te slabe ženske povsem ne odreče in otrese, in če se bo z njo poročil, naj bo mojega premoženja in imetja v celoti razdedinjen. Če pa bi svoje slabo početje in ravnanje v kratkem spremenil in bi se poročil s svojemu stanu primerno pošteno in verno plemkinjo ali bi sprejel kakšno drugo pošteno in plemiško službo, naj skupaj z mojimi tremi dediči in sinovi ostane enak sodedič moje zapuščine, vendar tako, da se mu že prejeto [1.600 goldinarjev] odšteje.« V poduk in svarilo drugim trem sinovom je Ana Marija že v prejšnji, šesti točki oporoke določila, da bo razdedinjen vsak, ki ne bo sledil njeni volji in ukazu. Ta pa se je glasil: ostanejo naj zvesti katoliški veri, ravnaajo naj se po plemiških in častnih običajih in krepostih in se po posvetu ter s privolitvijo bližnjih sorodnikov poročijo primerno svojemu plemiškemu stanu ali pa sprejmejo kakšno drugo plemiško službo.¹¹¹

Glede na to, da Radics usode Janeza Ditriha v svojih delih ni nikjer omenil, in zlasti ob dejstvu, da se je ni dotaknil niti pri obravnavi Valvasorjevega sorodstva na Štajerskem (1899),¹¹² je na dlani, da je (pre)pozno odkril ključni vir, shranjen v zbirki oporok kranjskega deželnege sodišča v Ljubljani. Neutrudni kranjski zgodovinar je oporoke članov Valvasorjeve rodbine izsledil šele malo pred letom 1906, ko je pripravljaj za tisk svoje najobsežnejše delo o Valvasorju, izdano leta 1910. V Radicsevih obsežnih zapiskih o Valvasorjih, ohranjenih v njegovi zapuščini, namreč skoraj povsem pogrešamo citate iz oporok, nasprotno pa najdemo skrbno urejene izpiske in cele prepise zapuščinskih inventarjev, ki jih je, ironija usode, v njegovem času hranilo isto deželno sodišče.¹¹³ Tako je Radics o obstoju oporoke Valvasorjeve matere Ane Marije prvič spregovoril šele v svoji drugi monografiji o Valvasorju (1910), v kateri je celotno oporočno besedilo tudi objavil.¹¹⁴ Razumljivo je, da se opešani sedemdesetletnik ni več odpravil na Štajersko po sledih Janeza Ditriha. Ko pa bi za njegovo bivanje na gradu Ojstrica pri Vranskem izvedel prej, bi to skoraj gotovo storil. Tako kot se je lotil matičnih knjig skoraj vseh župnij, v katerih so živeli člani Valvasorjeve rodbine,¹¹⁵

bi se potrudil tudi do župnije Sv. Jurij ob Taboru (danes Tabor), pod katero je spadala Ojstrica. Drugemu Valvasorjevemu bratu, duhovniku Volfgangu Jerneju, je namreč sledil po maticah raznih župnij slovenske Štajerske in od teh je bila žalska, kjer je ta brat župnikoval, prav blizu Sv. Jurija ob Taboru. Ker je Radics za Janeza Ditriha kot zakupnika Ojstrice izvedel tako pozno, prej tudi ni mogel biti pozoren na druge povezave, ki so mu jih odstirali naključni viri. V Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu ni posebej iskal gradiva o gospodstvu Ojstrica, zapis o graškem študentu Janezu Ferdinandu, omenjenem leta 1678 kot deželanu z Vranskega, pa je ostal samo osamljen podatek o še enem Valvasorju, ki ga Radics ni znal in mogel umestiti na Valvasorjevo rodbinsko drevo. Janeza Ferdinanda je nazadnje v monografiji iz leta 1910 napačno razglasil za sina Jurija Sigmunda, pri tem pa je zagrešil še dodatno pomoto, ko je leto 1678 navedel kot njegovo rojstno letnico.¹¹⁶

V primerjavi z védenjem o Juriju Sigmundu je Radics o polihistorjevem bratu Janezu Ditrihu ugotovil neprimerno manj dejstev. V njegovi zapuščini najdemo v osebni mapi tega »izobčenega« Valvasorja vsega tri z njim povezane zapise.¹¹⁷ Prvi, že znani, je imatrikulacija v graški univerzitetni matriki iz leta 1652, dva mlajša pa izvirata iz zapuščinskih inventarjev njegove matere in brata. V materinem inventarju (1657) je Radics naletel na regist pobotnice »gospoda« Johanna Thomasa Khunsta iz leta 1653, pri katerem je bil Janez Ditrih v Gradcu (kot študent) na hrani.¹¹⁸ Inventar leta 1681 umrlega brata Janeza Herbarda Valvasorja pa razkrija nedatirano odpovedno pismo Janeza Ditriha, da je od omenjenega brata prejel dediščino po neimenovani sestri (*schwesterliche Erbschaft*).¹¹⁹ Zadnje se je torej zgodilo znatno pozneje, saj se je Janez Herbard rodil šele med letoma 1642 in 1645¹²⁰ ter torej postal povsem

je Praßberg (Mozirje) pomotoma prevedel kot Braslovče (Radics, Valvasorjev rod, str. 111–113).

¹¹⁶ Gl. op. 76.

¹¹⁷ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 7, mapa XXVIII, Bratje in sestre Janeza Vajkarda, Ivan Ditrih. – Četrty podatek v osebni mapi Janeza Ditriha se ne nanaša nanj, saj je iz leta 1693, ko je bil Janez Ditrih potrjeno že mrtev. Po podatkih Ignaca Orožna naj bi se neki Janez Karel Ditrih baron Valvasor 12. marca 1693 v Starem trgu pri Slovenj Gradcu poročil z Marijo Eleonoro baronico Sauer.

¹¹⁸ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 8.

¹¹⁹ Prav tam, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 12.

¹²⁰ Janez Herbard je na Valvasorjevem rodovnem deblu naveden kot štirinajsti otrok iz očetovega drugega zakona. Njegovega krsta ni ne v ljubljanskih krstnih maticah ne v vaških; pri slednjih je sicer vrzel od 2. decembra 1643 do 7. junija 1644 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, R 1643–1653; ŽA Vače, Matične knjige, R 1636–1643, R 1643–1656 [prav: 1644–1656]). Glede na to, da je bil dvanaesti otrok, polihistor Janez Vajkard, krščen 28. maja 1641, petnajsti, Volfgang Jernej, 30. septembra 1646, oba v Ljubljani, trinajsti, Rozalija Konstancija, pa neznano kdaj in kje, se je Janez Herbard rodil med letoma 1642 in 1645.

¹¹¹ ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, Johann Weikhard (1910), str. 49–53.

¹¹² Radics, Valvasorjev rod, str. 103–114.

¹¹³ Zbirko zapuščinskih inventarjev je osrednji slovenski arhiv prevzel od okrožnega sodišča v Ljubljani leta 1937, zbirko testamentov pa leta 1948 (Kološa (gl. ur.), Vodnik po fondih II, str. 119).

¹¹⁴ Radics, Johann Weikhard (1910), str. 49–53.

¹¹⁵ Izpiski iz krstnih matic župnij Vače, Moravče, Svibno, Ljubljana–Sv. Nikolaj, Šmartno pri Litiji in drugih so raztreseni po več škatlah Radicseve zapuščine, nekatere pa je tudi objavil v obravnavah virov oziroma člankih, tako na primer za štajerski župniji Zalec in Mozirje (Radics, Valvasor-Studien I, str. 1425–1426; isti, Valvasor-Studien V, str. 1475–1476; isti, Valvasor-Studien VI, str. 1485–1486; isti, Valvasor-Studien XXVIII, str. 347; isti, Valvasor-Studien XXIX, str. 355; isti, Valvasor-Studien XXX, str. 363). – Prevajalec Radicsevega prispevka o Valvasorjih na Štajerskem

poslovno sposoben šele z doseženo polnoletnostjo, proti koncu šestdesetih let.

Zelo malo podatkov o Janezu Ditrihu najdemo tudi v literaturi, pa še ti so precej nepovezani. Radics mu je v svoji monografiji o Valvasorju (1910) poleg citiranega odstavka iz materine oporoke, ki pa ga ni komentiral, namenil le bežno opazko v rodovniku, da se je izselil (*ausgewandert*).¹²¹ Razloga za izselitev začuda ni omenjal, kar tem bolj preseneča ob dejstvu, da ga je v istem rodovniku navedel pri bratrancu Juriju Sigmundu, in sicer poroko s kmečko hčerko.¹²² Branko Reisp (1983) je mimogrede opozoril na podobni usodi obeh sorodnikov zaradi stranovsko neprimerne poroke,¹²³ za nobenega od njiju pa ni povzel Radicsevih ugotovitev o tem, kje sta živela, ampak je pustil prosto pot bralčevi domišljiji. Nadaljnjo življenjsko pot Janeza Ditriha je Reisp zaokrožil na podlagi logičnega sklepanja, ne da bi preverjal, ali so se grožnje njegove matere o razdedinjenju uresničile: »rodbino je zapustil že v mladosti« in umrl pred izidom *Slave* (1689). Razloge za ločitev od rodbine je opisal v enem samem stavku: »Zaradi zveze z žensko, ki je bila po plemiških nazorih zanj neprimerne stanju, je bil razdedinjen in se je umaknil iz dežele.«¹²⁴ Čeprav se je skliceval na objavljeno oporoko matere Ane Marije, ni nikjer omenil, da je bil Janez Ditrih tedaj, leta 1657, zakupnik gospodstva Ojstrica, čeprav je sicer obravnaval vse gradove v lasti in zakupu Valvasorjev.¹²⁵

Sledenje usodi tega najstarejšega pravega brata polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja so omogočili skromni podatki, ki so se nazadnje pokazali kot kompatibilni. Po materini oporoki iz leta 1657 je Janez Ditrih imel tedaj ali malo prej v zakupu Ojstrico in se je nameraval poročiti s »slabo žensko«,¹²⁶ po veliko mlajši navedbi graškega puškarja Gregorja Ferdinanda Valvasorja iz leta 1715 pa je kot družinski oče posedoval majhno posestvo »Končo« blizu Žalca.¹²⁷ Ojstrico in »Končo« je spravila na skupni imenovalec najstarejša ohranjena krstna matična knjiga duhovnije oziroma poznejše župnije Sv. Jurij ob Taboru, daleč najpomembnejši vir o Janezu Ditrihu sploh. Ta dolgo pogrešana matica,¹²⁸ v

kateri je naveden sedemkrat, je razkrila, da se je Janez Ditrih resnično poročil s svojo izvoljenko in imel v zakonu z njo vsaj štiri otroke. Eden od njih je tisti Janez Ferdinand, ki je v graški univerzitetni matriki naveden kot deželan z Vranskega, opredeljen torej po župniji rojstva in bivanja (1678). Še več, slednjič se je izkazalo, da je moralo v neposredni bližini Vranskega oziroma sv. Jurija ležati tudi »skrivnostno« posestvece »Končo«, ki ga literatura o gradovih in graščinah sploh ne pozna.

Zaplet zgodbe se je začel sredi petdesetih let 17. stoletja, potem ko je Janez Ditrih končal šolanje v Gradcu (1653 ali 1654) in je z materinim denarjem vzel v zakup gospodstvo Ojstrica. Gospodstvo s pripadajočim deželskim sodiščem, čeravno že na štajerski strani deželne meje, je ležalo blizu njegovega doma, saj je na grebenih Čemšeniške planine neposredno mejilo na deželsko sodišče Gamberk, ki je vključevalo tudi graščino Medija.¹²⁹ Še več, gamberško gospodstvo z deželskim sodiščem je bilo od leta 1641 last očeta Jerneja Valvasorja, nato pa nekako do začetka šestdesetih let v posesti najstarejšega polbrata Karla.¹³⁰ Tako ni naključje, da se je Karel prvič

župniji iskal že v začetku leta 1683 – iz te župnije je namreč izvirajal moj prapraded, rojen v neposredni bližini ojstriškega gradu (prim. Golec, *Preteklost Dragarjevega rodu*, str. 63) –, nato pa sem leta 2002 po naključju ugotovil, da je shranjena v Zbirki rokopisov Zgodovinskega arhiva v Celju, enako kot druga pogrešana matica iz let 1660–1672, za katero pa se je izkazalo, da pripada župniji Vransko (ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664; prav tam, št. 9a, krstna knjiga župnije Vransko 1660–1672).

¹²⁹ Historischer Atlas, Landgerichtskarte, Bl. 32.

¹³⁰ Regest kupoprodajne pogodbe med Jernejem Valvasorjem in Jurijem Sigmundom baronom Paradeiserjem ima sicer datum 19. december 1640 (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 118, fasc. XXXXVII, lit. V–37, 37.3. 1759, pag. 11; prim. Smole, *Graščine*, str. 150), toda Valvasor je lahko nastopil lastništvo šele naslednje leto, po privolitvi graške dvorne komore (StLA, IÖ HK 1641–I–139, 29. 1. 1641), zato je letnica 1641 v Slavi točna (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 159). Nadaljnje lastništvo Gamberka ni tako nedvoumno, kot izhaja iz literature. Janez Vajkard med lastniki, ki so sledili očetu, ne navaja Karla, ampak pri opisu nekega dogodka, ki se je odvil med letoma 1658 in 1660 (»pred približno 29 ali 30 leti«), zgolj pravi, da je brat takrat »to gospodstvo regiral in bil naš jerob ali varuh« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 159, 161). Po Radicsu, ki se je opiral samo na Valvasorja, je Karel prevzel Gamberk po očetovi smrti (Radics, *Graščine in hiše*, str. 436), po Smoletovi pa mu ga je oče prepustil že leta 1648 (Smole, *Graščine*, str. 150). Vendar ni mogoče vedeti, kakšna natanko je bila vsebina pogodbe, ki sta jo 13. marca 1648 sklenila oče in sin, saj je dokument znan le iz regesta v ženinem oziroma mačehinem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 4–5). Ker je šlo pri Gamberku za nekdanjo deželnoknežno posest, v tem času še ni bila vpisana v imenjsko knjigo, ki bi lahko dala najbolj jasen odgovor o menjavah lastnikov (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 in 6). Vir, ki ga citira Smoletova kot dokaz, da je bil Gamberk leta 1661 že v drugih rokah (Smole, *Graščine*, str. 150), tega v resnici ne dokazuje, ampak govori zgolj o triletnem zakupu (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 81, fasc. XXXIV, lit.

Razpon je določen tako široko, ker bi bil lahko dvojček omenjene sestre, bolj verjetno pa se je rodil za sestro, leta 1644 ali 1645, zlasti če upoštevamo kratke intervale med rojstvi otrok.

¹²¹ Radics, *Johann Weikhard* (1910), str. 50–51, 346.

¹²² Prav tam, str. 350.

¹²³ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 68.

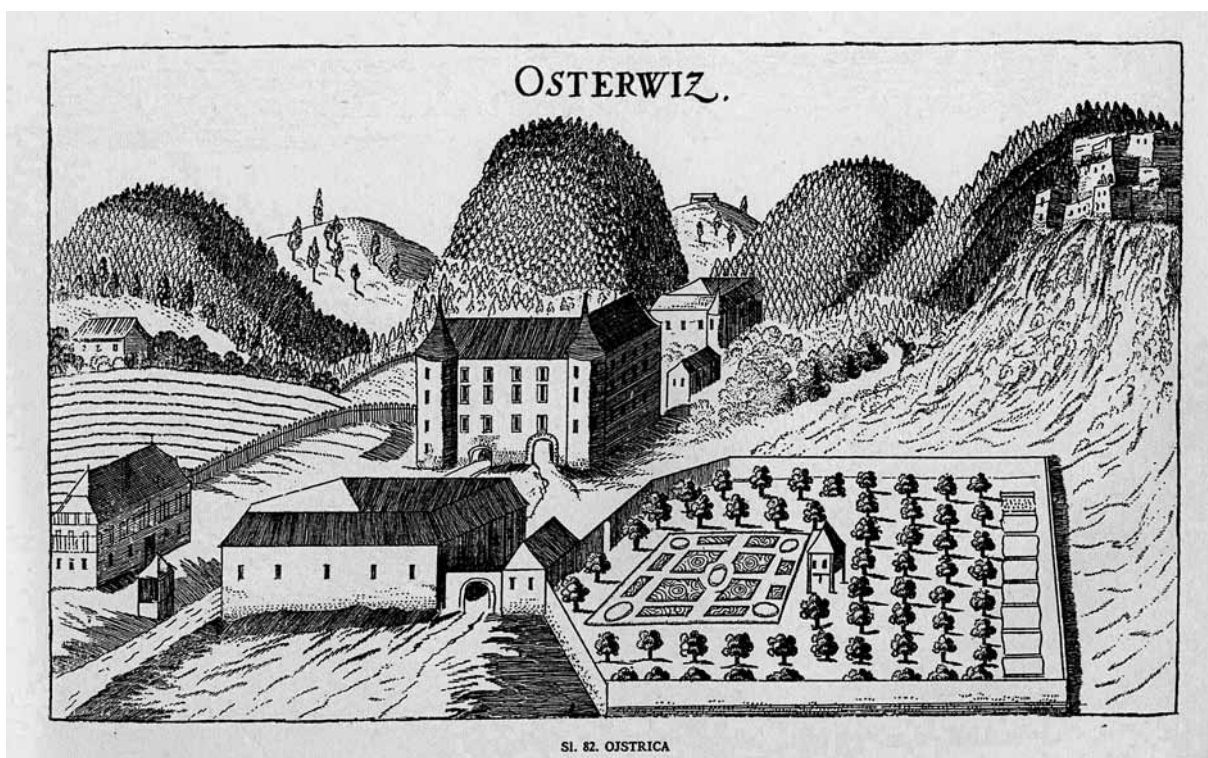
¹²⁴ Prav tam, str. 59–60.

¹²⁵ Prav tam, str. 39–68 (poglavje Rodbina).

¹²⁶ Gl. op. 111.

¹²⁷ Gl. op. 8.

¹²⁸ Za prvo ohranjeno krstno matico župnije sv. Jurij ob Taboru iz obdobja 1646–1664 je v vodniku po matičnih knjigah iz leta 1972 navedeno, da jo je tedaj hranil domači župnijski urad (Umek – Kos (ur.), *Vodnik II*, str. 615). Brez uspeha sem jo na tamkajšnji

Grad Ojstrica pri Vranskem, kjer se je najpozneje leta 1657 rodila druga »prepovedana ljubezen« v Valvasorjevem rodu, po Vischerjevi upodobitvi iz leta 1681 (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, sl. 82)

oženil z Ano Kristino baronico Schrattenbach iz rodu lastnikov sosednje Ojstrice, tik po njeni smrti povzdignjenih v grofovski stan.¹³¹ Po kratkotrajnem zakonu brez (preživelih) otrok – Ana Kristina je namreč umrla že leta 1649 – si je Karel ustvaril novo družino,¹³² toda

P 39/I, 15. 1. 1665, pag. 3–8). Tudi nepopolno ohranjeni protokoli ograjnega sodišča govorijo v naslednjih letih le o sporih zaradi zakupnine, nič pa o lastništvu nad Gamberkom (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 14, protokoli 1664–1667, s. p.).

¹³¹ O sami poroki ni za zdaj znanega nič natančnejšega; Ano Kristino kot Karlovo prvo ženo in kot rojeno grofico Schrattenbach navaja Valvasor na rodovnem deblu svoje rodbine (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109). – V grofe so bili 12. oktobra 1649, devet mesecev po njeni smrti, povzdignjeni trije baroni Schrattenbach: brata Janez Friderik in Maksimilijan ter njun nečak Kristof Feliks (Frank, *Standeserhebungen*. 4. Band, str. 275).

¹³² Ana Kristina je umrla 16. januarja 1649 v Ljubljani, po mrliški matični knjigi stara šele 22 let in torej rojena okoli leta 1627 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, *Matične knjige*, M 1635–1657, pag. 106; prim. Radics, Johann Weikhard (1910), str. 343, 344). Čigava hči je bila, še ni pojasnjeno. Poleg navedbe na rodovnem deblu Valvasorjev (gl. prejšnjo opombo) je za zdaj edini podatek o njej zapis v mrliški matici, ki pa je ne navaja kot Karlovo soprogo, ampak zgolj z imenom, priimkom in dekliniranim priimkom. Tudi v literaturi ni podatkov o njenih starših (prim. Witting, *Beiträge*, str. 143; Radics, Johann Weikhard (1910), str. 343). Na vprašanje o njeni identiteti ne ponujata odgovora niti Lazarinijeva zbirka genealoških podatkov o plemstvu, ki pozna Ano Kristino prav tako le iz mrliške knjige (ZAL, ZAL LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XXV, Schrattenbach), niti obsežno rodovno deblo in narativna genealogija v Schrattenbachovem rodbinskem arhivu (StLA, A. Schrattenbach, K 1, H 1 in H 4). Morda je odgovor skrit

sorodstvene in prijateljske zveze Valvasorjev s Schrattenbachii so slej ko prej odločilno prispevale k temu, da je ojstriško gospostvo dobil v zakup Karlov mlajši polbrat Janez Ditrih. Vezi med Valvasorji in Schrattenbachii so bile poleg tega že stare, saj je Jernej Valvasor leta 1617 sklenil poročni dogovor s svojo prvo ženo prav na Ojstrici v navzočnosti njenega gospodarja Feliksa barona Schrattenbacha.¹³³ Ne gre tudi prezreti, da je bila Ojstrica leta 1635 izhodišče velikega štajerskega kmečkega upora, kmetje tega gospostva pa nemirni tudi leta 1650,¹³⁴ torej le nekaj let preden ga je vzel v zakup mladi Janez Ditrih Valvasor.

Ker je ojstriški gosposčinski arhiv za čas pred začetkom 18. stoletja skoraj v celoti uničen,¹³⁵ je Valvasorjevo zakupništvo dokumentirano le v oporoki njegove mate-

v eni od 14 škatel gradiva o Schrattenbachiih (1612–1782) v arhivu štajerske deželne pravde (StLA, Landrecht). Precej verjetno gre za »pozabljeno« hčerko Maksimilijana barona Schrattenbacha (od 1649 grofa), lastnika gospostev Ojstrica in Stopnik.

¹³³ Poročni dogovor med Jernejem Valvasorjem in Marijo Elizabeto Dornberk (ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, Spisi, fasc. 25, *Familiaria*, Ženitna pisma, 7. 2. 1617).

¹³⁴ Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 295–306; Koropec, *Mi smo tu*, str. 127 sl.

¹³⁵ Kološa (gl. ur.), *Vodnik po fondih*, III. knjiga, str. 106–107. – O uničenju grajskega arhiva leta 1711: Štrekljeva, *Grad Ojstrica*, str. 89.

re Ane Marije z dne 10. junija 1657.¹³⁶ Tako kot ni znano, kdaj natanko je mladenič postal zakupnik in za koliko let, ne vemo, ali je gospostvo upravljal sam ali s pomočjo upravitelja. Krst upraviteljevega otroka 24. aprila 1656 nikakor ni mogoče imeti za dokaz, da Valvasorja tedaj še ni bilo na Ojstrici.¹³⁷ Prav tako ni gotovo, kje so medtem prebivali lastniki grofje Schrattenbachi, še vedno na Ojstrici, v bližnjem gradu Stopnik (Heggenberg) pri Vranskem,¹³⁸ morda nekateri tu in drugi tam. Krstni matici vikariata Sv. Jurij ob Taboru in župnije Vransko (brez omenjenega vikariata) jih sicer nekajkrat omenjata tako v zvezi z Ojstrico kot v povezavi s Stopnikom, a kraj njihovega bivanja ni zanesljivo določljiv.¹³⁹

Janez Ditrih Valvasor je bil zelo verjetno še vedno ojstriški zakupnik, ko je njegova mati Ana Marija Valvasor 10. junija 1657 na Mediji narekovala svojo oporoko in jo podpisala z že močno tresočo roko. Valvasorjeva družina je tedaj dobro vedela, kaj se tam z njim dogaja. Lahko da ji je namero o svoji poroki razkril sam, vendar se je moral zavedati, koliko s tem tvega. Dva meseca pred nastankom materine oporoke je namreč njegov kleviški bratranec Jurij Sigmund prav na pobudo Valvasorjeve rodbine izgubil deželansko čast, ker se je oženil z žensko,

ki sorodnikom ni bila pogodu.¹⁴⁰ Nič kaj drugače ni umirajoča Ana Marija označila izbranke svojega sina Janeza Ditriha, namreč kot »slabo žensko« (*schlechte schlimme Mensch*). A Janez Ditrih je kljub materinim grožnjam z razdedinjenjem, enako kot njegov bratranec, vztrajal pri svojem, čeprav je s tem izgubil celotno dediščino po materi, po očetu pa je lahko pričakoval le še kaj malega, saj je mati za vse, kar mu je dotlej izročila, tj. 1.600 goldinarjev, izrecno določila, naj se mu odšteje od očetove dediščine. Poletni meseci leta 1657 so morali biti za Valvasorjevo rodbino precej napeti. Mati Ana Marija je najverjetneje umrla že junija ali julija – inventar njene zapuščine ima namreč datum 20. avgust 1657 –, nedoletni otroci so dobili varuha, prvorojenec Janez Ditrih pa se je mimo družbenih norm in materine volje odločil za lastno pot. Pred 20. februarjem naslednje leto 1658, ko se mu je rodil prvi otrok, je stopil pred oltar, saj je otrok v krstni matici vikariata Sv. Jurij ob Taboru vpisan kot zakonski.¹⁴¹ Za poroko Janeza Ditriha so dotlej odpadle vse ovire, ker je medtem postal polnoleten. Skoraj gotovo se je poročil na Vranskem, kajti vranski vikar pri Sv. Juriju tedaj najbrž še ni smel samostojno poročati. Ker so starejše poročne matice obeh duhovnjikov žal izgubljene,¹⁴² ne bomo najbrž nikoli izvedeli, ali je Janez Ditrih stopil v zakonski stan še za materinega življenja ali šele po njeni smrti, tedaj z že nosečo izvoljenko. Njegova prvorojenka Ana Marija, krščena pri Sv. Juriju 24. februarja 1658, štiri dni po rojstvu, je bila namreč spočeta prav v dneh, ko je Ana Marija Valvasor, rojena Rauber, na Mediji narekovala svojo zadnjo voljo. Ni naključje, da je vnukinja dobila ime po svoji pokojni stari materi. Nasprotno gre najbrž zgolj za duhovnikov spodrsrljaj, da krščenka v krstni matici nima priimka, ampak je navedena le kot zakonska hči »presvetlega gospoda Janeza Ditriha in gospe Katarine« (*perillustri Dno Joanne Dietrich et Dnae Catharinae*). Žal matica ne pove, kje natanko sta zakonca živela, ampak zgolj navaja, da sta iz domačega vikariata (*huius Vicariatus*). Oba krstna botra sta bila sicer »gosposka« človeka, a ne ravno iz vrst najimenitnejše okoliške gospode: »gospod« Maksimilijan Konc (*Konzl*) in »gospa« Uršula Pilpah.

»Slaba ženska«, ki je tako ogrela srce mladega Valvasorja, da se je raje odločil zanj kot za pripadajočo dediščino, se je torej imenovala Katarina. Kdo je bila ta oseba, »nevredna« Janeza Ditriha Valvasorja, plemiškega in deželanskega sina z Medije? Šentjurijska krstna matica jo dobro leto pred krstom prvega otroka

¹³⁶ ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, Johann Weikhard (1910), str. 50–51.

¹³⁷ Dne 24. aprila 1656 je bila krščena Suzana, hči upravitelja Jakoba Kuslina (*Jacobo Cuslin Praefecto osteruizensis*) in njegove žene Marije (ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664, s. p.).

¹³⁸ Medtem ko je za Stopnik v štajerski imenjski knjigi zapisano, da ga je leta 1647 prevzel Maksimilijan baron (od 1649 grof) Schrattenbach (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, *Die steirischen Gülden nach den landschaftlichen Steuerbüchern von 1516 bis 1785, Viertel enhalb der Drau – Viertel Cilli*, Kreis Cilli, str. 159, 345), je Maksimilijanovo lastništvo Ojstrice izpričano šele po njegovi smrti, ob delitvi dediščine leta 1672 (prav tam, str. 283, 345). – Ojstrica in Stopnik sta ostala v rokah Schrattenbachov do druge polovice 18. stoletja (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 189, 191).

¹³⁹ Lastnik grof Schrattenbach je v najstarejši krstni matici vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664 omenjen le posredno in brez osebnega imena, prvič 4. oktobra 1654 ob krstu Katarine, hčerke njegovega pastirja Gregorja Tomuca (*Bubulco apud Illmum comitem a Shrottenbach*), poročenega z ojstriško »majarico« Uršulo (*Vilica ibidem in Osterbiz*), in drugič 11. marca 1659 pri krščevalcu, ojstriškem grajskem kaplanu Janezu Labergerju (*Capellanum Illmi comis ex Oster.*). Iz poškodovanega zapisa krsta nekega nezakonskega otroka 16. decembra 1648 je vidno le, da je bila otrokova mati v službi pri Schrattenbachih (... a Shrottenbach), oče pa služabnik »gospoda Valvasorja« (... *famulo Dni Veuiſor*), ki ne more biti nihče drug kot polihistorjev oče Jernej, lastnik sosednjega gospostva Gamberk in gradu Medija. V prvi krstni matici župnije Vransko 1660–1672 je 24. novembra 1663 izpričana Marija Sofija grofica Schrattenbach kot botra otroku »majarja« s Stopnika, 27. septembra 1663 pa grofica Katarina »z Ojstrice« (*Illma D. D. Catharina Comitissa de Osterbiz*), ki sta obe botrovali po namestnici. ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664, s. p.; prav tam, št. 9a, krstna knjiga župnije Vransko 1660–1672, pag. 48, 50. – Ne ene ne druge od obeh grofic ni v uporabljenem genealoškem gradivu o Schrattenbachih (gl. op 132).

¹⁴⁰ Gl. op. 50.

¹⁴¹ ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664, s. p., krst 24. 2. 1658.

¹⁴² Prva ohranjena poročna matica župnije Vransko se začenja leta 1740 (Župnijski arhiv Vransko, poročna matična knjiga 1740–1771), najstarejša poročna knjiga župnije Sv. Jurij ob Taboru pa sega v leto 1786 (NŠAM, Matične knjige, Sv. Jurij ob Taboru, P 1786–1846).

edinkrat omenja kot samsko in pri tem ne pušča nobenega dvoma, da gre za pravo osebo. Dne 21. decembra 1656 je pri krstu hčerke zakoncev Andreja in Neže Dragar botrovala **Katarina Gaber, ključarica z gradu Ojstrica** (*Catharina Gaberin Clauigera ex arce Osterwiz*). Omenjena zakonca sta ključni dokaz, da se je Katarina nato omožila z Valvasorjem. Naslednjima dvema Dragarjevima otrokoma, krščenima 8. novembra 1658 in 1. aprila 1661, je šel, pomenljivo, za botra prav Janez Ditrih Valvasor, zdaj že Katarinin soprog.¹⁴³ Katarina najverjetneje ni bila domačinka, saj priimka Gaber v tem času ne najdemo ne v šentjurijski ne v vranski krstni matici,¹⁴⁴ je pa sicer značilen za širše območje, za Savinjsko dolino z zaledjem.¹⁴⁵

Za zdaj ne vemo, ali sta Janez Ditrih in njegova Katarina tudi po poroki ostala na ojstriškem gradu, kjer se je njuna ljubezenska zgodba začela. Zveza med grajsko ključarico, najverjetneje navadnim kmečkim deklom, in plemiškim zakupnikom gospostva ni bila po okusu Valvasorjeve rodbine ali vsaj njenega dela, njuna »prevedana ljubezen« pa seveda ni doživela tako tragičnega epiloga kot dobri dve stoletji prej romanca med Veroniko Deseniško in Friderikom Celjskim. Zadnje omenjamo zgolj zato, ker je povezana z Ojstrico. Veroniko naj bi namreč utopili prav pod starim ojstriškim gradom,¹⁴⁶ ki pa je bil sredi 17. stoletja že povsem razvaljen.¹⁴⁷

V vikariatu Sv. Jurij, v krajih okoli novega gradu Ojstrica, če že ne (vsi) na samem gradu, so prišli na svet **vsaj štirje Valvasorjevi otroci**. V najstarejši ohranjeni šentjurijski krstni matici, ki se konča v začetku leta 1664, nato pa ji sledi skoraj tridesetletna vrzel, so poleg krsta prvorojenke Ane Marije, rojene 20. in krščene 24. februarja 1658, vpisani še: Janez Jurij, rojen 16. in krščen 21. aprila 1659, Ferdinand, krščen 19. aprila 1661, in Maksimila, krščena 20. februarja 1663. Očeta Janeza Ditriha so v matici vedno naslovili s predikatom, ki gre plemiču: *perillustris, illustrissimus* oziroma *generosus*. Razen prvi hčerki, ki je imela za krstnega botra že omenjenega »gospoda« Maksimilijana Konca, je šel vsem

drugim za botra neki Janez Pecigos, botri pa sta bili po dvakrat Marija Konc ali Končovka, drugič imenovana »gospa«, in že znana »gospa« Uršula Pilpah. Oče Janez Ditrih je samo prvič naveden z obema imenoma, drugič kot Janez, tretjič kot Peter (*Domino Petro*), a je najbrž mišljeno Deter (*Detro*), in zadnjič kot *Detrih*. Zanimive so tudi variacije zapisa priimka: *Valuofor, Fouofor* in nazadnje zgolj *Vosor*.¹⁴⁸ Ko pa je šel Janez Ditrih v letih 1658 in 1661 za krstnega botra trem kmečkim krščencem, so vedno zapisali obe njegovi osebni imeni, a priimek spet vsakič drugače: kot *Veuiſor, Valuaſor* in kot *â Valuasor*.¹⁴⁹

Žal krstna matica ne razkriva, s čim se je Valvasor poklicno ukvarjal, saj takšne navedbe tedaj niso bile običajne. Nikoli ga tudi ne povezuje z Ojstrico, kar ni nič nenavadnega in ne pomeni, da ni več prebival na gradu. Pri tem kaže opozoriti, da v matico razen izjemoma niso vpisovali krajev rojstev, je pa nekaj oseb – staršev krščencev in botrov – vendarle izrecno navedenih kot ojstriški grajski uslužbenci.¹⁵⁰ Mogoče je torej oboje: da je Janez Ditrih še naprej prebival na gradu, kot tudi, da se je kot zakonski mož naselil nekje drugje znotraj šentjurijskega vikariata.

Krstna matična knjiga je vsaj za zdaj edino sodobno pričevanje o bivanju družine Janeza Ditriha Valvasorja v teh krajih. Valvasorjem po matičnih knjigah po letu 1664 ni več mogoče slediti, saj se naslednja krstna matica začenja šele 1692, prva ohranjena mrliška leta 1691 in poročna sploh veliko pozneje.¹⁵¹ Leta 1689 je bil Janez Ditrih po navedbi brata Janeza Vajkarda tako ali tako že pokojni, v ohranjenih mlajših šentjurijskih maticah pa ni najti ne njegove žene ne katerega od otrok. Če se je morda katera od hčerk tam poročila, se je s spremembo priimka za njo zabrisala vsaka sled, kar velja tudi za morebiti vnovič omoženo vdovo Katarino. Vse pa kaže, da so Valvasorjevi po letu 1664 ostali v šentjurijskem vikariatu, in se niso zadrževali kje drugje v župniji Vransko, s katero se je leta 1678 kot študent v Gradcu identificiral tedaj 17-letni sin Ferdinand.¹⁵² V krstnih maticah vran-

¹⁴³ Da bi bila ironija še večja, sem prvo šentjurijsko krstno matico iskal tako dolgo (od leta 1983 do 2002) prav zaradi Andreja Dragarja. Ta mož, umrl leta 1691 star 56 let, je bil namreč tedaj iz matičnih knjig najstarejši ugotovljeni nosilec priimka mojega prapradedca, zaradi katerega sem se kot dijak lotil raziskave Dragarjevega rodu (Golec, *Preteklost Dragarjevega rodu*, str. 67).

¹⁴⁴ ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664; prav tam, št. 9a, krstna knjiga župnije Vransko 1660–1672.

¹⁴⁵ Prim. Bezljaj (ur.), *Začasni slovar*, str. 151. – V začetku leta 2011 je od 661 oseb s priimkom Gaber največ, 238 ali dobra tretjina, živelo v Savinjski regiji (<http://www.stat.si/imeni.asp>, 10. 5. 2012).

¹⁴⁶ Kronika grofov Celjskih, str. 20.

¹⁴⁷ Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, sl. 82; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 93.

¹⁴⁸ ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664, s. p.

¹⁴⁹ Prav tam, s. p., 20. 9. 1658, 8. 11. 1658, 30. 3. 1661.

¹⁵⁰ Poleg Valvasorjeve izbranke ključarice Katarine Gaber (21. 12. 1656) in že omenjenega upravitelja Jakoba Kuslina (24. aprila 1656) je kot oče oziroma krstni boter izpričan njegov predhodnik upravitelj Mihael Mille (10. 3. 1647, 27. 3. 1647, 22. 11. 1649), srečamo pa še nekdanjega »majarja« (2. 4. 1659), pastirja (4. 10. 1654, 30. 7. 1658), krst nezakonskega otroka kuharja in dekle (15. 10. 1651), grajskega valpta (27. 9. 1663) ter kot krščevalca grajskega kaplana – sacelana (npr. 3. 3. 1659, 19. 12. 1659). ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664, s. p.

¹⁵¹ NŠAM, *Matične knjige*, Sv. Jurij ob Taboru, R 1692–1719, R 1691–1750, P 1786–1846.

¹⁵² Gl. op. 101.

ske župnije – te ne pokrivajo šentjurijskega vikariata – ne najdemo namreč niti krstov drugih morebitnih otrok zakoncev Janeza Ditriha in Katarine niti njunih botrstev. Ko bi družina res živela tu, v »ožji« vranski župniji, bi se kateri njenih članov zagotovo pojavil v maticah vsaj kot boter, a se to ni zgodilo.¹⁵³

O poznejšem življenju Janeza Ditriha imamo samo pet posrednih pričevanj. Na prvo, nedatirano, je naletel že Radics, a ga ni poskušal časovno in vsebinsko ovrednotiti. Janez Ditrih je neznano kdaj podpisal odpovedno pismo bratu Janezu Herbardu, gospodarju na Mediji, v čigar zapuščinskem inventarju iz leta 1681 je naveden regist omenjenega pisma. Izstavitelj Janez Ditrih je pisno potrdil, da je od brata prejel dediščino po neimenovani sestri (*schwesterliche Erbschaft*).¹⁵⁴ Ta sestra je bila lahko samo neporočena polsestra Marija Klara, ne prav dosti starejša od Janeza Ditriha, ki je umrla konec aprila 1679 v Kamniku.¹⁵⁵ Drugo poročilo je njena oporoka, podpisana prav tam 29. aprila 1679, po kateri je postal glavni dedič njenega razmeroma skromnega imetja najstarejši živeči pravi brat Karel, spomnila pa se je tudi drugih sorojencev, med njimi vseh štirih polbratov. Janezu Vajkardu je samo odpisala posojenih sto goldinarjev in šest kron z obrestmi vred, medtem ko so drugi trije, Janez Ditrih, Janez Herbard in Volfgang Jernej, dobili vsak po sto goldinarjev, ki jim jih je moral izplačati Karel.¹⁵⁶ Zakaj je potem Janez Ditrih za prejem sestrine dediščine napisal potrdilo oziroma odpovedno pismo bratu Janezu Herbardu in ne polbratu Karlu, je vprašanje zase. Preveč bi špekulirali z domnevo, da Karel ni hotel imeti neposrednega opravlja z »odpadlim« Janezom Ditrihom in je drugega polbrata Janeza Herbarda uporabil kot posrednika pri izplačilu. Vzrok je lahko tudi povsem tehnične narave, morda ta, da je bil Janez Herbard z Janezom Ditrihom v bolj ali manj stalnih stikih in da sta živela bliže drug drugega.

Stiki med bratoma so namreč potrjeni prav za leto 1679, nekaj mesecev pred smrtjo polsestre Marije Klare. »Gospodična« Ana Marija, hči »presvetlega gospoda Di-

trih Valvasorja« (*Domicella Maria Anna Illmi Dni Theodorici Valuasor filia*), je bila namreč 4. januarja 1679 na Vačah krstna botra svoji sestrični Mariji Eleonori, hčerki Janeza Herbarda Valvasorja z Medije.¹⁵⁷ Gre za tretjo omembo Janeza Ditriha kot živega in za edini dokaz, da je njegova prvorojenka odrastla. Vsaj del Valvasorjeve rodbine na Kranjskem je torej sprejemal potomce Janeza Ditriha iz njegovega stanu neprimerne zakona. Zapis o botrstvu hkrati posredno priča tudi o tem, da tedaj 21-letna Ana Marija kot (še) neporočena ni mogla prebivati prav daleč od Medije. Glede na to, da je njen tri leta mlajši brat Ferdinand leto prej, 1678, izpričan v graški univerzitetni matriki kot deželan z Vranskega na Štajerskem,¹⁵⁸ se je družina Janeza Ditriha Valvasorja torej še vedno zadrževala v krajih okoli Ojstrice, zagotovo v župniji Vransko in najverjetneje v njenem vikariatu Sv. Jurij ob Taboru, kjer je izpričana v letih 1658–1663. Tu je torej treba iskati tudi njegovo »majhno posestvo Končo nedaleč od Žalca« (*vnweith Saxenfeld ein gittl Khonttscho genandt*), četrto in za zdaj kronološko zadnje pričevanje o poznejšem življenju Janeza Ditriha. Kot je že znano, je »Končo« omenjeno v izjavi graškega puškarja Gregorja Ferdinanda Valvasorja, ko so ga leta 1715 izpraševali o »lažnem Valvasorju«, zaprtem v Breislau.¹⁵⁹ Gledano iz Gradca je Vransko ležalo »nedaleč od Žalca«, po katerem se je graški Valvasor pač najlaže orientiral. Vsekakor pa »Končo« ni bilo v neposredni bližini Žalca, saj bi nanj oziroma na Valvasorjevo družino v takem primeru zanesljivo naletel Peter Radics, ko je konec 19. stoletja zaradi polihistorjevega mlajšega brata Volfganga Jerneja, žalskega župnika, prečesal matične knjige te župnije.¹⁶⁰

Drugo vprašanje je, ali je v graškem viru iz leta 1715 ime **posestva »Končo«** zapisano povsem pravilno. Na širšem območju Savinjske doline namreč ne poznamo graščine s takšnim ali podobnim imenom. Pozneje zanj bodisi niso uporabljali istega imena bodisi sploh ni obstala kot samostojno imenje oziroma graščinska posest. Ker je bila majhna, o čemer nedvoumno govori vir, s tem ko jo imenuje *gittl*, se je zlahka razdrobila ali izginila zaradi pridružitve večji posesti. V štajerski imenjski knjigi ni bila nikoli vpisana ne pod tem imenom ne pod imenom Janeza Ditriha Valvasorja, ki ga torej pogrešamo kot neposredno obdavčenega pri deželnih stanovih.¹⁶¹ Tudi temeljno, na primarne vire oprto

¹⁵³ ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9a, krstna knjiga župnije Vransko 1660–1672; Župnijski urad Vransko, krstna matična knjiga 1673–1701.

¹⁵⁴ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 12.

¹⁵⁵ Marija Klara je na Valvasorjevem rodovniku v Slavi navedena kot zadnji otrok iz Jernejevega prvega zakona (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109) in je torej prišla na svet najpozneje v začetku 1632, vsaj nekaj mesecev preden je njen oče 5. aprila sklenil poročni dogovor s polihistorjevo materjo (gl. op. 222). Njena oporoka je datirana v Kamniku 29. aprila 1679 (gl. naslednjo opombo), pokopali pa so jo 2. maja v samostanu klaris v Mekinjah (NŠAL, *ŽA Kamnik*, *Matične knjige*, M 1671–1707, s. p.), kar pomeni, da je najverjetneje umrla 30. aprila.

¹⁵⁶ ARS, AS 308, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, V–6, 29. 4. 1679.

¹⁵⁷ NŠAL, *ŽA Vače*, *Matične knjige*, R 1673–1689, s. p., 4. l. 1679.

¹⁵⁸ Gl. op. 101.

¹⁵⁹ Gl. op. 8.

¹⁶⁰ Radics, *Valvasor-Studien XXVIII*, str. 363; isti, *Valvasorjev rod*, str. 111–113.

¹⁶¹ StLA, B 249/7, Adalbert Sikora, *Gesamtverzeichnis der in den 6 Bänden des steiermärkischen Gültbuchs genannten Gültensitzer und anderen Personen, sowie der genannten Orten und Örtlichkeiten*.

delo o spodnještajerskih gospostvih in imenjih Hansa Pircheggerja, ne navaja ne »Konča« ne Janeza Ditriha. Morda se njegovo izginulo imenje skriva pod imenom imenja Grieshof, ki je po Pircheggerju prvotno spadalo h gospostvu Ojstrica in »bilo prodano že veliko pred letom 1727«. ¹⁶² Tega imenja oziroma graščine, locirane nekje blizu Ojstrice, slovenska kastelološka in domoznanska literatura sploh ne pozna. ¹⁶³

Pri »Konču« je šlo najverjetneje zgolj za neko »boljšo hišo« ali pristavo nekje na območju vikariata Sv. Jurija ob Taboru, ime pa je po vsej verjetnosti dobilo po družini Konc, s katero je Janeza Ditriha Valvasorja vezalo botrstvo. »Gospod« Maksimilijan Konc je šel namreč za krstnega botra Valvasorjevi prvorojenki Ani Mariji (1658). S soprogo Salomo sta kot botra oziroma starša izpričana eno desetletje, od leta 1652 do 1662. Predikat »dominus«, njuni osebni imeni in dvojno ime edinega tam krščenega otroka zakoncev Konc, sina Janeza Jurija (1652), pričajo, da sta oba bila »gosposka« človeka, verjetno meščanskega ali tržanskega izvora in le malo verjetno bližnja sorodnika drugih Koncev v vikariatu Sv. Jurij, navadnih kmečkih ljudi. ¹⁶⁴ S skoraj tridesetletno vrzeljo v šentjurijskih krstnih maticah 1664–1692 se izgubi tudi sled za »gosposkimi« Konci, ki jih v poznejših maticah pogrešamo enako kot Valvasorje. Za zdaj ostaja le hipoteza, da je Maksimilijan Konc prodal svojo majhno posestvo Janezu Ditrihu Valvasorju. »Končo« v graškem zapisniku iz leta 1715 bi se tako najverjetneje morali glasiti »Končevo«. Tako se je, kot lahko sklepamo, imenovalo bodisi po Maksimilijanu Koncu bodisi že po njegovih prednikih. Enako kot ničesar ne ve o takšnem imenju Pirchegger, nas pušča nepotešene franciscejski kataster (1825). Na območju Sv. Jurija ob Taboru ne najdemo v katastru nobenega ledinskega ali hišnega imena, ki bi spominjalo na »Končo«, zamen pa iščemo tudi večje objekte, v katerih bi lahko slutili sedež nekdanje »gosposke« posesti. ¹⁶⁵

Od kdaj do kdaj sta »Končo« posedovala Janez Ditrih in Katarina Valvasor, ostaja odprto vprašanje. Prav tako je odveč ugibati, ali sta tam umrla ali sta se kam odselila. Kakor koli že, posest sta morala imeti dovolj dolgo, da se je to dejstvo ohranilo v spominu in se znašlo v omenjenem graškem viru iz leta 1715. Živela sta vsekakor bolj skromno in odmaknjeno, vsaj če sodimo po tem, da ju okoliška gospoda iz vranske župnije ni vabila za krstna botra. ¹⁶⁶ Katarino poznamo le iz krstne matice šentjurijskega vikariata (1656–1663), za Janeza Ditriha pa je posredno nekajkrat potrjeno, da je konec sedemdesetih let (1678, 1679) še prebival nekje na območju Vranskega. Njegovo potrdilo o prejemu dediščine po polsestri Mariji Klari je mogoče datirati v čas med njeno smrtjo konec aprila 1679 ¹⁶⁷ in smrtjo brata Janeza Herbarda 16. aprila 1681. ¹⁶⁸ Živ je bil vsaj še 13. januarja 1683, ko ga kot enega od manjših bratovih upnikov omenja menjalna pogodba med Valvasorji za gradova Medija in Zavrh. Iz bratove zapuščine mu je šlo sto kron, in sicer proti plačilu zastave, ki je pripadala bratovim otrokom iz prvega zakona. Pogodba imenuje Janeza Ditriha z njegovim drugim imenom in ga izrecno postavlja na Štajersko (*Herrn Dietrichen Valuasor in Steuer*). ¹⁶⁹ Kot priča rodovnik Valvasorjev v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) pa je bil šest let pozneje že pokojni. ¹⁷⁰ V tem času bi njegova žena in otroci še lahko živeli v »Končem«, a kot že rečeno, o njih v poznejših matičnih knjigah ni sledov. Prva šentjurijska mrliška matica 1691–1751 ne pozna smrti nobenega Valvasorja in tudi naslednja krstna matica 1692–1719 jih ne navaja ne kot starše krščencev ne kot krstne botre. ¹⁷¹

Kaj torej vemo o otrocih Janeza Ditriha Valvasorja in njihovih nadaljnjih poteh? Od štirih znanih otrok srečamo v njunih mladih letih dva: Ferdinand (roj. 1661) je leta 1678 izpričan v najvišjem razredu jezuitske »univerze« v Gradcu, ¹⁷² tedaj torej star 17 let, leto zatem pa najdemo na Vačah kot krstno botro 21-letno Ano Marijo (roj. 1658). ¹⁷³ Morda imamo tudi vir o šolanju Janeza Jurija (roj. 1659), če je imenovani morda identičen z Janezom Friderikom Valvasorjem, ki je leta 1670 izpričan na latinski šoli v Rušah, sicer z drugačnim drugim osebnim imenom Ferdinand. ¹⁷⁴ Ker take osebe ni na

¹⁶² Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 189.

¹⁶³ Prim. zlasti Stopar, *Grajske stavbe*; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Vrečer, *Savinjska dolina*.

¹⁶⁴ ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664, s. p. – Janez Jurij, sin Maksimilijana in Salome Konc (Konz), je bil krščen 10. marca 1652. Malo prej sta zakonca 16. februarja 1652 botrovala vsak enemu dvojčku kmečkih staršev, nato pa je Maksimilijan kot krstni boter otrokoma istega para izpričan še 23. marca 1655 (kot Dno Maximiliano brez priimka) in 15. marca 1662. V šentjurijskem vikariatu so v isti krstni matici omenjeni naslednji kmečki ljudje s priimkom Konc: kot krstni boter Jakob Konc (18. 12. 1648), kot starša krščencev pa Filip in Marija iz Kaple (15. 9. 1646, 16. 4. 1649, 11. 3. 1655) ter Nikolaj in Helena (4. 1. 1660).

¹⁶⁵ ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 29, k. o. Grajska vas; C 83, k. o. Gomilsko; C 251, k. o. Sv. Miklavž pri Taboru; C 282, k. o. Ojstriška vas; C 416, k. o. Črni Vrh (v tej katastrski občini je stal grad Ojstrica).

¹⁶⁶ Gl. op. 153.

¹⁶⁷ Gl. op. 155.

¹⁶⁸ Natančen datum smrti Janeza Herbarda Valvasorja poznamo iz krstne matične knjige župnije Vače. Ob krstu njegovega sina Franca Erazma je namreč duhovnik zapisal, da je oče prav tega dne preminil (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1673–1689, s. p.).

¹⁶⁹ ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenju Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683.

¹⁷⁰ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

¹⁷¹ Gl. op. 151.

¹⁷² Gl. op. 101.

¹⁷³ Gl. op. 157.

¹⁷⁴ Mlinarič, *Seznam imen*, str. 153. – Gl. tudi op. 77.

Valvasorjevem rodovniku v *Slavi*, bi šlo lahko bodisi za sina Janeza Ditriha bodisi za sina drugega »odpadlega« Valvasorja, njegovega bratranca Jurija Sigmunda.¹⁷⁵ Vsaj en sin Janeza Ditriha se je torej šolal za intelektualni poklic, najmanj eden pa se je izučil le bolj »prefinjene« obrti, umetniškega voskarstva, o čemer je leta 1715 pričeval njegov graški sorodnik.¹⁷⁶ Zanj kot tudi za njegovega brata brez znanega poklica, ki sta okoli leta 1710 krajši čas skupaj živela v Gradcu,¹⁷⁷ ni mogoče reči, da sta ravno tista dva, katerih krsta pozna šentjurijska krstna matica. Glede na to, da sta se iz Gradca namenila v vojno, bi pričakovali mlajša človeka, ne petdesetletnika. Prav verjetno je namreč, da se je Janezu Ditrihu in Katarini Valvasor rodil še kateri otrok, potem ko prvi krstni matici od januarja 1664 sledi dolga vrzel. Lahko tudi, da je Katarina kmalu zatem umrla in si je vdovec našel novo ženo. Gotovo pa je naslednje: ta »zamolčana« veja Valvasorjeve rodbine v krajih okoli Vranskega po moški strani ni pognala korenin.

Nazadnje se ustavimo še pri enem skrivnostnem Valvasorju, pravzaprav najbolj zagonetnem, pri **Karlu Ditrihu baronu Valvasorju**, ki smo ga že omenili, in sicer kot možnega sina kleviškega gospoda in nato rudarskega uradnika Jurija Sigmunda. Glede na edini znani podatek o njem iz leta 1693 in upošteva je polihistorjev molk o njegovem obstoju je enako verjetno, da je šlo za neznanega sina Janeza Ditriha, skratka za potomca enega ali drugega od obeh »izseljenih« sorodnikov. Imena Karla Ditriha ni na Valvasorjevem rodovnem deblu v *Slavi* (1689),¹⁷⁸ raziskava o Valvasorjih je ovrgla vsakršno možnost, da bi bil identičen s katerim od Valvasorjev na rodovniku, ki je imel podobno ime, samo štiri leta zatem pa ga srečamo v vlogi mladoporočenca in vrhu tega z baronskim naslovom. Po poročni matični knjigi župnije Stari trg pri Slovenj Gradcu sta 12. januarja 1693 stopila pred oltar Karel Ditrih baron Valvasor (*Illustrissimus D. Carolus Dietericus Valvasor Lib: Baro*) in »gospodična« Marija Eleonora baronica Sauer (*Illustrissima Domicella Maria Eleonora Saurerin L: B:*). V vpisu razen zvenceh naslovov ni veliko oprijemljivih podatkov, tako kot nista v posebno pomoč imeni poročnih prič »presvetlega« Janeza Karla Straßbergerja, nevestinega svaka, in Krištofa Ferdinanda barona Kulmerja, sosednjega graščaka.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Gl. op. 76.

¹⁷⁶ Wachsbossierer (v viru Waxpassierer) so bili voskarji, ki so se ukvarjali z umetniškimi deli, na primer z modeli iz voska za vli-vanje zvonov, izdelovali pa so tudi figure svetnikov in zlasti figur-alno okrasje za razkošno umetno hrano (*Schauessen*) za dvor in plemstvo (*Popelka, Geschichte*, str. 563).

¹⁷⁷ Gl. op. 8.

¹⁷⁸ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

¹⁷⁹ NŠAM, *Matične knjige, Stari trg pri Slovenj Gradcu, M in P 1668–1699*, s. p. – Janez Karel Straßberger, najverjetneje lastnik gradu Lindek pri Vojniku (prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 225), se je prejšnje leto kot vdovec oženil z nevestino sestro Suzano

Na podatke v starotrški poročni matici je očitno naletel cerkveni zgodovinar Ignac Orožen (1819–1900), saj se na Orožna (brez osebnega imena) sklicuje Peter Radics, ki si je naredil regist in ga shranil med zapisi o Janezu Ditrihu. Tedaj je po vsem sodeč še sklepal, da je Karel Ditrih identičen s polihistorjevim bratom, čeprav naj bi bil ta po rodovniku v *Slavi* leta 1689 že pokojni.¹⁸⁰ Do podatka o poroki neznanega Valvasorja Karla Ditriha je moral Radics priti pozno, zato tega člana Valvasorjevega rodu ni upošteval v svojih objavah, vključno z monografijo o kranjskem polihistorju.¹⁸¹

Karel Ditrih, ki se je starotrškim Sauerjem predstavil kot baron in so ga kot takega vpisali tudi v poročno matico, da po naslovu ne bi zaostajal za nevesto, vsekakor ni mogel biti kak lažni Valvasor, četudi ni bil ravno upravičen do baronskega naslova. Povzdignitev v baronski stan je namreč leta 1667 dosegel le del Valvasorjeve rodbine in tudi sam Janez Vajkard v resnici sploh ni bil deležen te milosti, ampak si jo je prilastil.¹⁸² Odsotnost imena Karla Ditriha na rodovnem deblu Valvasorjev v *Slavi* jasno priča, da ta »neznanec« ni izvirjal iz nobene od rodbinskih vej na Kranjskem, zato je iz ene od obeh »izseljenih«, na rodovniku manjkajočih vej. Kdaj približno se je rodil, lahko bolj ali manj le ugibamo. Poročna matica ga implicitno navaja kot samskega, kar ne izključuje možnosti, da ni bil že kdaj poročen, skoraj gotovo pa je bil ob poroki vsaj blizu polnoletnosti in je potemtakem prišel na svet pred letom 1670. Njegova izbranka Marija Eleonora baronica Sauer se je sodeč po navedbi starosti ob smrti leta 1719 rodila okoli leta 1669, saj naj bi bila stara približno petdeset let.¹⁸³ Lahko bi bila njegovih let ali pa tudi dvajset let mlajša od njega, če je bil Karel Ditrih morda starejši sin Jurija Sigmunda. Ni sicer rečeno, da je bila njegova mati ena od obeh znanih nezaželenih snah Valvasorjeve rodbine, torej bodisi kmečko dekle neznanega imena, s katerim se je oženil Jurij Sigmund, bodisi ostriška grajska ključarica Katarina Gaber, ki je omrežila Janeza Ditriha. Ker je prva nazadnje posredno

Elizabeto (NŠAM, *Matične knjige, Stari trg pri Slovenj Gradcu, P 1668–1699*, s. p., 11. 2. 1692). Kulmerjem je pripadal dvorec Rotenturn v Slovenj Gradcu (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 172), ki ga je Krištof Ferdinand kupil leta 1692 (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, *Die steirischen Gülden etc., Viertel enhalb der Drau – Viertel Cilli. Kreis Cilli*, str. 322).

¹⁸⁰ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 7, mapa XXVIII, *Bratje in sestre Janeza Vajkarda, Ivan Ditrih*. – Na regist vpisa v poročno matico si je Radics pripisal »Hans Ditrih, Sohn Barthol., Aus dem Lande«.

¹⁸¹ Pomenljivo je, da Karla Ditriha ne omenja v razpravi Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem, izdani leta 1898 z letnico 1899. Morda se je Orožen odzval na Radicevo prošnjo v sklepu razprave, naj mu bralci posredujejo morebitne druge podatke o Valvasorjih na Štajerskem in drugod (Radics, *Valvasorjev rod*, str. 114).

¹⁸² Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 305–309.

¹⁸³ NŠAM, *Matične knjige, Slovenj Gradec, M 1683–1761*, s. p. 15. 5. 1719.

izpričana leta 1661,¹⁸⁴ druga pa ob krstu četrtega otroka v začetku leta 1663,¹⁸⁵ bi se njuna moža, oba »izobčena« polihistorjeva sorodnika, ki sta živela do osemdesetih let 17. stoletja,¹⁸⁶ lahko še kdaj poročila. Golo ugibanje se zdi sicer odveč, ne pa tudi premislek o takšni možnosti. Baroni Sauerji bi se namreč zlahka spotaknili ob neplemiško poreklo matere snubca Karla Ditriha Valvasorja, ki že tako ni mogel biti petičen, a je prišel prosit za roko baronice. Morebiti se je torej mladenič rodil v očetovem drugem zakonu in materi, ki je bila vsaj uglednejšega porekla, če že ne »žlahtne« krvi. To bi bila tudi ena od logičnih razlag, da se mu je uspelo oženiti z baronico, medtem ko so drugi otroci Jurija Sigmunda in Janeza Ditriha Valvasorja po večini pristali pri meščanskih poklicih in temu ustrezni izbiri žena.

O nadaljnji usodi leta 1693 poročenega skrivnostnega barona Karla Ditriha za zdaj ne vemo ničesar. Najverjetneje se je prišel v Stari trg pri Slovenj Gradcu samo oženit in je svojo izbranko takoj po poroki odpeljal drugam. Tako je vsaj soditi ob spoznanju, da v starotrških in slovenjgraških matičnih knjigah njegovo ime pogrešamo, navzočnost žene Marije Eleonore pa je izpričana samo dvakrat. Prvič leta 1698, ko je bila v Starem trgu krstna botra skupaj s »presvetlim gospodom Sauerjem« brez navedenega osebnega imena, tj. bodisi s svojim bratom ali nečakom.¹⁸⁷ Glede na to, da so bili baroni Sauerji, gospodarji gradiča Zavlar v Starem trgu, v svoji okolici zelo iskani krstni botri,¹⁸⁸ je odsotnost zakoncev Valvasor kot botrov še očitnejša. Lahko da je bila Marija Eleonora ob edinem botrstvu samo na obisku pri sorodnikih. Ob drugi omembi, 21 let pozneje, ko so v slovenjgraško mrliško matico vpisali njeno smrt, pa se zdi precej verjetno, da je tu živela, morda sicer šele krajši čas. Pokopali so jo 15. maja 1719, umrla je nenadne smrti (*morte repentina sublata*) stara okoli petdeset let. Mesec dni prej, ob veliki noči, je opravila spoved, a v mrliški matici ni izpričano kje.¹⁸⁹ Tako kot ni zapisano, da bi stalno živela kje drugje, ni podatka, ali je bila že vdova, vendar pri pokojnikih tudi sicer niso dosledno pisali ne enega ne drugega.¹⁹⁰ Kaj se je zgodilo s Karlom Ditrihom

Valvasorjem, ostaja še naprej neznanka. V starotrški župniji in slovenjgraškem vikariatu se po ženini smrti ni ponovno poročil in tu ga niso pokopali.¹⁹¹ Dodati je mogoče le še, da v davčnih registrih mesta Slovenj Gradec njegovega ali ženinega imena ne najdemo ne leta 1691 med davkoplačevalci ne sedem let pozneje med davčnimi dolžniki ter prav tako ne v letih 1708/9 med lastniki hiš.¹⁹² Če sta zakonca Valvasor morda vendarle prebivala v mestu, potemtako v najetem stanovanju, sta morala živeti zelo umaknjeno, o čemer priča dejstvo, da ju meščani niso vabili za krstna botra svojih otrok.

Sopropa Marija Eleonora je izvirala iz precej skromne veje leta 1630 pobaronjenih Sauerjev,¹⁹³ v katerih lasti je bil prej omenjeni gradič Zavlar (Feldenhofen). Ko se je leta 1693 poročila, ji je bilo okoli 24 let, starši so ji že pred tem umrli, lastnica Zavlarja pa je bila njena zgodaj ovdovela svakinja Kristina Suzana.¹⁹⁴ Glede na pričakovano

10. 1. 1696, 18. 9. 1698) in že leta 1692 v štajerski imenjski knjigi (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, *Die steirischen Gülden etc., Viertel enhalb der Drau – Viertel Cilli. Kreis Cilli, str. 322, 323*).

¹⁹¹ Prim. NŠAM, *Matične knjige, Stari trg pri Slovenj Gradcu*, P 1700–1726, M 1700–1726, M 1727–1756; Slovenj Gradec, M 1683–1761 in P 1683–1770.

¹⁹² StLA, Laa. A. Antiquum, Gruppe I, Landesfürstliche Städte und Märkte, K 64, H 310, *Steuerregister Stadt Windischgraz 1691*, 24. 1. 1692; prav tam, *Steuerausstand Extract 1698*, 9. 3. 1701; Gruppe VI, *Herdsteuer 1705–1709*, Sch. 1269 b, St. 18, *Stadt Windischgraz 1708 et 1709*.

¹⁹³ Sauerji so izvirali s Kranjskega in so tudi po preselitvi na Štajersko in Koroško v plemiškem predikatu obdržali ime gradu Kozjak na Dolenjskem (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 315). Marija Eleonora se je rodila kot eden od petih otrok Jurija Andreja barona Sauerja in njegove žene Barbare Suzane, rojene baronice Schrattenbach (Witting, *Beiträge*, str. 258; ARS, AS 730, *Gospodstvo Dol*, fasc. 120, *Genealogica R–Z*, Sauer, pag. 95). V baronski stan je bil leta 1630 povzdignjen njen ded, koroški deželan Jurij (Andrej) Sauer »von Kosiak zu Schrattenegk« (Witting, *Beiträge*, str. 258); skupaj z bratom in dvema bratrancema je dobil predikat »Sauer Freiherr zu Kosiak, Herr auf Wellan, Schönstein und Lilgenberg« (Frank, *Standeserhebungen*. 4. Band, str. 225), povzdignitev v grofe pa je leta 1668 dosegla le veja bratranca Janeza Karla z Borla (Witting, *Beiträge*, str. 259–260; Frank, *Standeserhebungen*. 4. Band, str. 226).

¹⁹⁴ Oče Jurij Andrej je leta 1677 prodal graščino Dobrova (Gutenhart) pri Velenju, last njegove matere Elizabete (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, *Die steirischen Gülden etc., Viertel enhalb der Drau – Viertel Cilli. Kreis Cilli, str. 319*). O njegovi smrti ni podatkov, ženo (Barbaro) Suzano, rojeno baronico Schrattenbach (v mrliški matici je navedena kot rojena grofica), pa so položili v kapelo starotrške župnijske cerkve 10. septembra 1690, staro okoli 58 let (NŠAM, *Matične knjige, Stari trg pri Slovenj Gradcu*, M 1668–1669, s. p.). Rodila se je torej okrog leta 1632 in je še zelo mlada rodila sina Ferdinanda Ernesta; temu starotrška mrliška matica leta 1723 bodisi pripisuje preveč let – 80, kar pomeni, da bi se rodil že leta 1643 (prav tam, *Stari trg pri Slovenj Gradcu*, M 1700–1726, s. p., 15. 4. 1723), ali pa so ob smrti podcenili starost njegove matere. Ni sicer nemogoče, da bi bil 26 let starejši od sestre Marije Eleonore, poročene Valvasor. Ne onadva ne drugi sorojenci niso bili krščeni v Starem trgu (prim. prav tam, *Stari trg pri Slovenj Gradcu*, R 1646–1665, R 1665–1678). Vdova Kristina Suzana, pokopana leta 1725 v Slovenj Gradcu v starosti 73 let (prav tam, *Slovenj Gradec*, M 1683–1761, s. p., 20. 3. 1725) in torej rojena okoli leta 1652, je

¹⁸⁴ Gl. op. 63.

¹⁸⁵ Gl. op. 148.

¹⁸⁶ Gl. op. 75, 169–170.

¹⁸⁷ NŠAM, *Matične knjige, Stari trg pri Slovenj Gradcu*, R 1693–1708, s. p., 19. 2. 1698.

¹⁸⁸ Kot botra se na prelomu iz 17. v 18. stoletje največkrat pojavlja vdova baronica Kristina Suzana, lastnica Zavlarja, pogosto Ferdinand Ernest in od leta 1701 mladi Janez Jurij (NŠAM, *Matične knjige, Stari trg pri Slovenj Gradcu*, R 1693–1708, R 1708–1721; Slovenj Gradec, R 1683–1765).

¹⁸⁹ NŠAM, *Matične knjige, Slovenj Gradec*, M 1683–1761, s. p.

¹⁹⁰ Ko je šest let pozneje umrla njena 73-letna svakinja Kristina Suzana, že dolgo vdova, v mrliški knjigi prav tako ni podatka, da gre za vdovo (prav tam, s. p., 20. 3. 1725). Kot vdova je nekajkrat navedena v krstnih maticah (prav tam, *Stari trg pri Slovenj Gradcu*, R 1693–1708, s. p., 3. 8. 1693; Slovenj Gradec, R 1683–1765, s. p.,

majhno doto mlade baronice Sauer ni nenavadna njena poroka z mladeničem iz ene od »izobčenih«, s Kranjskega »izseljenih« rodbinskih vej Valvasorjev. Še posebej ne, če se je ta, ki ni mogel biti premožen, lahko naslavljal z baronom. Njegov stric ali mrzli stric Janez Vajkard Valvasor mu je nehote naredil nemajhno uslugo, ko je v *Slavi vojvodine Kranjske* implicitno »povzdignil« med barone vse Valvasorje, tudi tiste, ki to niso bili, vključno s samim seboj, izrecno navedenim kot baron že v naslovu knjige.¹⁹⁵ Mladi Karel Ditrih svojega imena v stričevem monumentalnem delu sicer ni našel, lahko pa se je skliceval na svojega v *Slavi* omenjenega očeta, ki se je po navedbi na rodovnem deblu »iz dežele izselil« – najsi je bil to Jurij Sigmund ali Janez Ditrih.¹⁹⁶ Pa tudi na polihistorjevo navedbo, da na rodovnem deblu ni otrok izseljenih Valvasorjev, ker za vse ne ve,¹⁹⁷ in na uvrščenost Valvasorjev med tiste kranjske baronske družine, katerih rodbinske veje živijo v raznih drugih deželah.¹⁹⁸ Če je Karlu Ditrihu uspelo ubraniti baronski naslov v javnosti in ne samo pred Sauerji ter njihovim krogom, smemo njegov dosežek imenovati nič manj kot »vrnitev odpisanega«. Bil je vsekakor dovolj drzen, da se je predstavljal kot baron in se je v takšno hišo tudi oženil. Podobnost s polihistorjem Janezom Vajkardom je v tem oziru precej očitna.

Zakaj je kranjski polihistor zamolčal družini svojih dveh »izobčenih« sorodnikov?

Čeprav je Janez Vajkard Valvasor dobro vedel, kaj se je zgodilo z njegovim bratom in bratrancem, je na

rodovnem deblu svoje rodbine¹⁹⁹ opravil z obema na karseda »eleganten« način. S tem ko ju je preprosto označil kot izseljena iz dežele, je zadostil resnici in hkrati odgovoril vsem tistim, ki so vedeli, da sta oba »izobčena« Valvasorja imela ženo in otroke, in bi jih zmotil polihistorjev molk o njunih družinah. Neupočen bralec bi si lahko skope navedbe o njiju razlagal različno, najprej seveda s tem, da se rodovnik nanaša samo na kranjske Valvasorje, kar pa ni res, saj naslov »Stamm=Reihe der Valvasorischen Familie« ne govori o nikakršni omejenosti na deželni okvir. Zato je polihistor na prejšnji strani zapisal, da ni navedel otrok iz dežele izseljenih Valvasorjev, ker za vse ne ve.²⁰⁰

Tako kot navedbi, da sta se Jurij Sigmund in Janez Ditrih izselila, sta bila resnična tudi podatka o njuni smrti. Polihistor si ju zagotovo ne bi upal zapisati v nasprotju z resnico, če ne zaradi drugega, že zato, ker njuni družini nista bili daleč in ker bi ga lahko hitro kdo spravil v zadrego. Laže kot smrt bližnjega sorodnika si je bilo izmisliti, da so vsi Valvasorji vključno z njim baroni, čeprav je povzdignitev v baronski stan veljala le za del rodbine.²⁰¹ Še neprimerno teže kot izmišljeno baronstvo bi bilo mogoče dokazati, da kranjski polihistor ni govoril resnice, ko je prikrojil dejstva o izvoru svojega rodu. Svojega deda Hieronima († 1602-3) je namreč označil za bratranca prvega na Kranjskem živečega Valvasorja (*seinem Vettern*), Janeza Krstnika († 1581), čeprav ta v svoji oporoki izrecno pravi, da s Hieronimom nista v sorodu.²⁰²

Dozdevni razlog za polihistorjev molk o rodbinskih vejah obeh »izseljenih« sorodnikov – njuna izselitev iz dežele – torej ne vzdrži preskušnje. Še več, v istem rodovniku se skriva potrditev, da je Janez Vajkard zavestno in ne iz kakšnega drugega razloga zamolčal »nevredni« del svojega sorodstva. Pri dveh njegovih prav tako že pokojnih sestrah namreč ni navedeno, s kom sta se poročili, čeprav so imena soprogov upoštevana pri (vseh) drugih sorodnicah. Ni naključje, da manjka podatek o možu ravno pri tistih dveh, ki sta bili omoženi z neplemičema. In obe sta bili nič manj kot polihistorjevi mlajši sestre. O Rozaliji Konstanciji je že Peter Radics ugotovil, da se je poročila s pisarjem z gradu Ponoviče,²⁰³ doslej neuporabljeno gradivo štajerske deželne pravde o rodbini Valvasor pa je zdaj razkrilo še stanu neprimerno poroko najmlajše sestre Marije Izabele.²⁰⁴

morala biti žena njenega brata Franca Jurija. Njen naslednik na Zavlarju je bil sin Janez Jurij, ki se je glede na navedbo starosti 50 let ob smrti leta 1731 (prav tam, M 1727–1756, s. p., 3. 5. 1731) rodil okoli leta 1681, vendar ne v župniji Stari trg (prim. prav tam, R 1678–1692). Kako je družina Jurija Andreja Sauerja prišla do gradiča Zavlar v Starem trgu, ni povsem jasno. Po štajerski imenjski knjigi sta to posest leta 1624 kupila njegov bratranec Franc Sauer z ženo Marijo Salomo, od leta 1631 do 1694 pa v knjigi ni podatkov o lastnikih (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, *Die steirischen Gülden etc., Viertel enhalb der Drau – Viertel Cilli. Kreis Cilli*, str. 100, 323). Za vmesni čas je v starotrških župnijskih maticah sicer potrjena navzočnost Sauerjev, a samo rodbinsko ime prek njihove služinčadi: npr. »apud Illmam Saurerin«, »apud Illmum Dominum Shauer« (NŠAM, *Matične knjige, Stari trg pri Slovenj Gradcu*, R 1646–1665, 22. 1. 1664, 9. 3. 1670, 19. 2. 1671, 16. 7. 1673; P 1646–1665, 21. 5. 1662, 25. 5. 1665) Po Schmutzu je Kristina Suzana posedovala Zavlar že leta 1681 (Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon*, str. 363), po štajerski imenjski knjigi pa je to posest prejela leta 1694, potem ko je dve leti prej kupila bližnji Rotenturn in ga prodala Kristofu Ferdinandu baronu Kulmerju; Zavlar je leta 1717 izročila sinu Janezu Juriju (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, *Die steirischen Gülden etc., Viertel enhalb der Drau – Viertel Cilli. Kreis Cilli*, str. 321, 322, 323). – O sorodstvenih razmerjih med Sauerji prim. Witting, *Beiträge*, str. 258.

¹⁹⁵ Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 305–309.

¹⁹⁶ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

¹⁹⁷ Prav tam, str. 108.

¹⁹⁸ Prav tam, str. 106.

¹⁹⁹ Prav tam, str. 109.

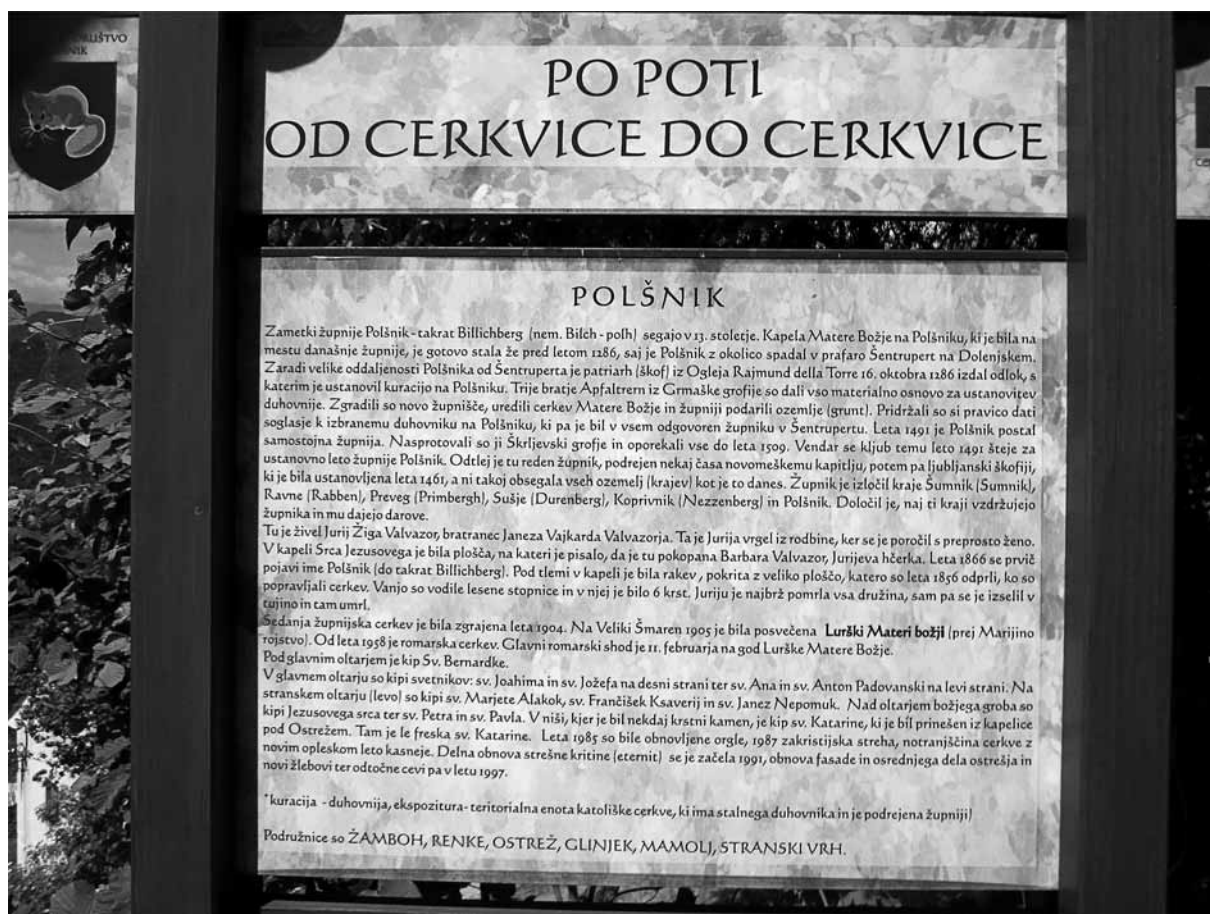
²⁰⁰ Prav tam, str. 108.

²⁰¹ Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 305–309.

²⁰² Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 51–52.

²⁰³ Radics, *Valvasor-Studien V*, str. 1475; isti, *Johann Weikhard* (1910), str. 347.

²⁰⁴ Gl. op. 13.

Turistična tabla pred polšniško župnijsko cerkvijo obiskovalcem med drugim poenostavljeno razlaga, da je polihistor Valvasor svojega bratranca Jurija Sigmunda (Jurija Žigo) »vrgel iz rodbine, ker se je poročil s preprosto ženo« (foto: B. Golec, maj 2012)

Več dejstev kaže na to, da Valvasorjeva rodbina ni bila zadovoljna z nobenim od obeh neplemiških svakov. Prva sestra Rozalija Konstancija se je 2. novembra 1670, stara približno 27 let, omožila na Vačah z Blažem Faganellijem iz Gorice, gosposčinskim pisarjem pri Karlu baronu Witzensteinu na Ponovičah. Pri tem je zanimivo, da je bil ponoviški graščak poročen s tisto Polikseno Valvasor, katere brat Jurij Sigmund je leta 1657 zaradi poroke s kmečko hčerko izgubil kranjsko deželanstvo (!). Kako je na poroko sestrične svoje pokojne žene gledal baron Wizenstein, lahko le ugibamo. Je podpiral stanovsko neprimerno poroko ženinove mlajše sorodnice ali ji je nasprotoval tako, kakor se je svojčas vsa Valvasorjeva rodbina zoperstavljala poroki Polikseninega brata? Je bil Faganelli kot gosposčinski pisar vendarle sprejemljivejši za sprejem v sorodstvo od kmečkega dekleta? Skromni podatki o poroki in nadaljnji usodi zakoncev Faganelli pričajo o nasprotnem. Če bi se Valvasorjeva rodbina s poroko strinjala, mlademu paru ne bi šla za poročni priči tuja človeka, navadna tržana z Vač, ampak Faganelliju bržkone baron Wizenstein ali vsaj kdo drug s ponoviškega gradu, Rozaliji Konstanciji pa zagotovo

kateri od bratov.²⁰⁵ Še več, vse kaže, da je moral Faganelli pustiti pisarsko službo na Ponovičah, saj sta zakonca ob krstu sina naslednje leto, 25. oktobra 1671, živela na Vačah, pa tudi otrokova botra nista bila sorodnika, čeprav eden od njiju plemiškega stanu.²⁰⁶ Neodobranje zveze med pisarjem in plemiško gospodično z Medije je zakonca slejkoprej tudi pregnalo iz teh krajev, saj v vaških maticah o njiju pozneje ni več sledu.²⁰⁷ Zadnji znani podatek o Rozaliji Konstanciji je regist potrdila (odpovednega pisma) z dne 10. januarja 1675, da je (od brata Janeza Herbarda) prejela dediščino po materi.²⁰⁸ Rozalija Konstancija je morala biti sicer zaznamovana s kakšno telesno hibo. Pomenljive so namreč besede njene matere Ane Marije v oporoki iz leta 1657, ko je bilo hčerki okoli štirinajst let. Bog naj bi Rozalijo Konstancijo in njeno sestro Ano Katarino »ustvaril tako, da bosta težko primerni za ta svet in bosta morali pravočasno

²⁰⁵ NŠAL, *Ža Vače, Matične knjige*, P 1667–1685, s. p.

²⁰⁶ *Prav tam*, R 1666–1672, s. p.

²⁰⁷ *Prim. prav tam*, R 1673–1683, R 1689–1705, P 1685–1711, M 1687–1723.

²⁰⁸ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 10.

oditi v kak samostan«. Vsekakor je bil to razlog, da je mati volila vsaki le po 750 goldinarjev, tj. dobro tretjino vsote, pripadle tretji še neporočeni hčerki. Ta hči je bila najmlajša Marija Izabela, tedaj stara šele šest ali sedem let. Mati ji je v oporoki namenila 2.000 goldinarjev, »ko bo dosegla polnoletnost in se bo svojemu stanu primer-no, po predhodnem posvetu in s privolitvijo najbližjih sorodnikov, poročila s plemičem«. ²⁰⁹ Toda tudi ta poli-historjeva sestra se je izneverila rodbini in stopila pred oltar z neplemičem. ²¹⁰ Zgovorno je že dejstvo, da se je omožila zunaj domače župnije, ²¹¹ neznano kdaj pred 25. avgustom 1675 (tedaj ji je bilo 24 ali 25 let), ko so v Gornjem Gradu, kjer je z možem živela, nesli h krstu prvega od njenih štirih znanih otrok. Njen soprog se je imenoval Lovrenc Klančnik in je bil nemara eden od uslužbencev gornjegrajskega škofijskega gospostva, a vsekakor ne ravno me najvišjimi. ²¹² Leta 1685 je bil po lastni izjavi star okoli 40 let, ²¹³ kar pomeni, da se je rodil okrog leta 1645 in bil kakšnih pet let starejši od žene. Poročila o Mariji Izabeli ugasnejo po 13. januarju 1683, ko je bila očitno še živa. Tega dne so Valvasorji sklenili v Ljubljani menjalno pogodbo za gradova Medija in Zavrhr, v kateri je kot dolg pokojnega Janeza Herbarda naveden legat sestri Mariji Izabeli Klančnik v višini tisoč goldinarjev. ²¹⁴ Klančnikova se je v Gornjem Gradu izpričano ukvarjala s trgovino z vinom, kar je tudi pripeljalo do ugotovitev o njeni usodi. Zaradi dveh odvzetih sodov vina se je namreč célo desetletje vlekla pravda, ki jo je Marija Izabela sprožila zoper nekega gornjegrajskega tržana najpozneje leta 1678. Medtem je umrla, saj jo je v pravnem postopku 19. maja 1685 nasledil mož Lovrenc kot varuh otrok, njenih dedičev. Dne 7. julija 1685 je v isti zadevi tudi izrecno navedena kot pokojna, njen mož pa je bil tedaj že cesarski nakladnik v Kamniku. ²¹⁵

Marija Izabela je torej preminila med letoma 1683 in 1685, gotovo ne v Kamniku, kjer jo v mrliški matici pogrešamo, ampak najverjetneje v Gornjem Gradu, ²¹⁶ vendar datum njene smrti zaradi izgubljene mrliške matice ni dokumentiran. ²¹⁷ Prav tako ni znano, ali je imela Marija Izabela kakšne težave pri izplačilu dediščine, ker ni izpolnila materine oporočne želje, naj se poroči s plemičem. ²¹⁸

Kakor koli, nenavadne okoliščine možitve dveh poli-historjevih sester, ki nista sledili materinim nasvetom o svoji prihodnosti, sta poleg njune izbire zakonskih tovarišev potrdile, da se marsikdo v Valvasorjevi rodbini ni strinjal z njunima odločitvama. Med temi je bil po vsem sodeč tudi Janez Vajkard, od tod njegov sklep, da si »plebejska« svaka ne zaslužita omembe na Valvasorjevem rodovnem deblu, ki mora za vsako ceno ostati »neomadeževano«. V tem pogledu je bil torej naš poli-histor zelo podoben svoji materi Ani Mariji, rojeni Rauber. Njeno odločitev, da zaradi namere o neprimerni poroki razdedini sina Janeza Ditriha, je Branko Reisp komentiral z besedami: »Ta oporoka daje nekatere podatke o družinskih razmerah, iz nje pa se razberejo do neke

prav tam, Landrecht, K 273, Heft 3, Glantschnigg, fol. 81–91, 28. 11. 1687; NŠAL, NŠAL 20, Gornji Grad A, fasc. 84, Procesi 17. stoletje, 7. 9. 1679). Marija Izabela Klančnik je od gornjegrajskega tržana Filipa Sibenaicherja s tožbo zahtevala dva soda vina, ki naj bi ju kupila, vendar ji ob toženčevem spretnem izmikanju ni uspelo doseči pravice ne pri prvi sodni instanci, trškem sodišču v Gornjem Gradu, ne pri deželno-glavarskem sodišču v Gradcu; 5. marca 1688 zadeva še vedno ni doživela epiloga. – Na omembe zakoncev Klančnik v gornjegrajskem gradivu me je opozoril kolega Žiga Zwitter, ki se mu za prijaznost iskreno zahvaljujem.

²¹⁶ Vsekakor je v Gornjem Gradu še živela 29. julija 1682, ko je zaradi žalitev in groženj svojim otrokom tožila pred patrimonialnim sodiščem tamkajšnjega gospostva nekega gornjegrajskega podanika in dosegla javno opravičilo (StLA, Grundbuch I 3382, Herrschaft Oberburg, pag. 624, 29. 7. 1682).

²¹⁷ Mrliške matice gornjegrajske župnije se začenejo šele leta 1741 (Župnijski urad Gornji Grad), smrt Marije Izabele Klančnik pa v letih 1682–1685 ni vpisana v mrliško matico župnije Kamnik (NŠAL, ŽA Kamnik, Matične knjige, M 1671–1707). V Kamniku v istih letih ne ona ne njen mož nista izpričana niti v krstni matici kot botra ali starša krščencev (prav tam, R 1673–1685). Lovrenc Klančnik je kot »generosus dominus« omenjen 29. decembra 1686, ko bila v Kamniku krščena njegova hči Katarina Rozalija, rojena v zakonu z drugo ženo enakega imena kot hči (prav tam, R 1685–1699, s. p.). Od kod je bila druga žena, ne vemo. V kamniški poročni matici njune poroke ni (prav tam, P 1673–1711), vrsta gornjegrajskih poročnih knjig pa se začenejo šele leta 1699 (Župnijski urad Gornji Grad). Do leta 1700 v kamniški mrliški matici ne najdemo smrti Lovrenca Klančnika niti koga drugega iz njegove družine.

²¹⁸ V zapuščinskem inventarju njenega leta 1681 umrlega brata Janeza Herbarda je naveden zavoj spisov, v katerem je bila poravnava in več pobotnic, zadevajočih Marijo Izabelo Klančnik (Khantschnikhin) (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 13). Protokoli ograjnega sodišča za Kranjsko, pred katerim bi v primeru spora tekla pravda za dediščino, so ravno za ta čas izgubljeni; manjkajo knjige za obdobje od leta 1667 do 1695 (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, popis).

²⁰⁹ ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, Johann Weikhard (1910), str. 50.

²¹⁰ Gl. op. 13.

²¹¹ V poročnih matičnih knjigah župnije Vače njene poroke ni (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1640–1665, P 1667–1685).

²¹² V gornjegrajski krstni matici so navedeni štirje krsti Klančnikovih otrok, 25. 8. 1675, 15. 9. 1678 in 9. 2. 1682 (dvojčka), ter eno botrstvo Lovrenca Klančnika 11. 10. 1679 (Župnijski urad Gornji Grad, krstna matična knjiga 1672–1695, pag. 38, 89, 109, 147). V matici ni izpričan Klančnikov poklic, medtem ko v istem času srečamo gosposčinskega ekonoma, oskrbnika, odvetnika in pisarja (prav tam, pag. 80, 109, 118, 146, 166, 188). Zakonca sta sicer ob krstu prvega otroka navedena kot »nobilis«, pri krstu dvojčkov pa je Klančnik »generosus dominus« in Marija Izabela »illustrissima domina«, pač glede na svoje plemiško poreklo.

²¹³ StLA, Grundbuch I 3382, Herrschaft Oberburg, pag. 1181, 7. 7. 1685.

²¹⁴ ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenu Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683.

²¹⁵ Sodni spor je izpričan po drobcih v različnih fondih v dveh arhivih (gl. op. 13; StLA, Grundbuch I 3382, Herrschaft Oberburg, pag. 328, 7. 3. 1681, pag. 1140–1141, 19. 5. 1685; pag. 1174–1178, 6. 7. 1685; pag. 1179–1181, 7. 7. 1685; 1191, 9. 7. 1685; pag. 1198, 11. 8. 1685; pag. 1204, 21. 8. 1685; pag. 1287, 25. 4. 1686; pag. 1496–1497, 5. 3. 1688;

mere tudi nazori in značaj matere Janeza Vajkarda.²¹⁹ Ob tem bi bilo skoraj odveč dodati: ter nazori in značaj njenega znamenitega sina.

Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, tako odprt do ljudi vseh stanov in pogledov, se nam torej pokaže v nekoliko drugačni luči, ko gre za »čast in slavo« njegovega lastnega rodu. Tako kot je z zavestno prikrojitvijo resnice samega sebe in implicitno celotni »nebaronski del« Valvasorjev kar sam »povzdignil« v barone,²²⁰ je na prefinjen način »očistil« v *Slavi* objavljeni rodovnik svojega rodu.²²¹ Zamolčal je dve »odpadli veji« – ženi in potomce svojega brata in bratranca – in vrhu tega še dva svoja neplemiška svaka. Grajska ključarica Katarina Gaber, gosposčinski pisar Blaž Faganelli, Lovrenc Klančnik s podobnim poklicem, pozneje nakladnik (mitničar), in kmečka žena bratranca Jurija Sigmunda pač niso sodili v *Slavo vojvodine Kranjske*. Valvasorja ne bi prav nič stalo, če bi povedal, da sta se »izseljena« sorodnika naselila v sosednjih deželah Koroški in Štajerski, a je imel očitno dober razlog za molk. Sorodstvu s štajerskimi in koroškimi Valvasorji se je »elegantno« odrekel, češ da ne ve za vse otroke izseljenih Valvasorjev. Na drugi strani pa je na rodovnem deblu mirno povzdignil v baronice in grofice pramožene sorodnice – vključno z lastno materjo in svojo drugo ženo –, ki takšnega naslova niso imele, ampak so bili do njega upravičeni zgolj njihovi sorodniki, tudi bolj oddaljeni. Tako ne prva žena polihistorjevega očeta Marija Elizabeta Dornberg ne druga Ana Marija Rauber za življenja nista bili baronici in se s tem nazivom sami tudi nikoli nista neupravičeno naslavljali.²²² Svojo drugo ženo Ano Maksimilo Zetscher je Valvasor naredil za baronico, potem ko se je tako naslovila že dve leti prej v poročni pogodbi, in sicer v navzočnosti enega od dveh bratov in bratranca, ki so desetletje prej, leta 1676, res postali baroni.²²³ Poleg tega ni na Valvasorjevem rodovnem deblu »pristna« niti ena od treh grofic. V grofovski stan je polihistor povzdignil

ženi svojega polbrata Karla in bratranca Janeza Krstnika, čeprav njun oče Andrej Danijel Barbo († 1639) ni bil niti baron, ampak so povzdignitev v baronski stan šele pozneje (1651) dosegli njuni bratje, slednjič pa sta dva od njih, ne prav dolgo pred izidom *Slave*, dobila grofovski naslov (1674).²²⁴ Tudi Karlova prva žena iz rodbine Schrattenbach ni bila rojena kot grofica, kot pravi rodovno deblo, ampak je umrla še pred podelitvijo grofovskega naziva njenim sorodnikom.²²⁵

Polihistorjeva bratranec Jurij Sigmund in brat Janez Ditrih Valvasor sta morala torej prva od sorodstva vsaj deloma, če ne v celoti opustiti plemiški način življenja, kar se je pozneje ponovilo še pri dveh njegovih sestrah. Kot smo videli, nadaljnja usoda potomstva obeh »odpadlih« Valvasorjev ni znana. Ni izključeno, da se je priimek Valvasor z njunimi potomci obdržal dlje kot pri sorodstvu na Kranjskem, kjer je ugasnil z duhovnikom Francem Jožefom (1705–1795), sekovskim kanonikom, ki je zadnja leta preživel v rodni Ljubljani.²²⁶ Morda bodo ugibanja o tem kdaj potrdile naključne najdbe. Samo želeli bi si lahko še kakšnega »lažnega Valvasorja«, ki bi pri tem nehote pomagal.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko: šk. 862, 874, 937.
- AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: knj. 5, 6.
- AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko: C 29, C 83, C 251, C 282, C 416.
- AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko: popis; knj. 14.
- AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani: II. serija, fasc. V 1–16.
- AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani: šk. 32, 120, 130.
- AS 730, Gospostvo Dol: fasc. 120.
- AS 748, Gospostvo Krumperk: fasc. 4, 25.
- AS 984, Radics pl. Peter Pavel: šk. 4–7.
- AS 1073, Zbirka rokopisov: II/51r.
- AS 1074, Zbirka urbarjev: I/30u.
- AS 1075, Zbirka rodovnikov: šk. 1, 6.

²¹⁹ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 290, v op. 49.

²²⁰ Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 305–309.

²²¹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

²²² Prim. zlasti Jernejeva poročna dogovora (ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, Spisi, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 7. 2. 1617 in 5. 4. 1632) in oporoko druge žene Ane Marije (ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, Johann Weikhard (1910), str. 49). Nevesti v nobenem primeru ne bi mogli postati baronice pozneje, z morebitnim pobaronjenjem njunih očetov, saj sta bila oba že pokojna. Za svojo mater Ano Marijo bi polihistor baronski naslov še lahko pogojno upravičil s tem, da je cesar Leopold I. sinovoma njenega brata 12. aprila 1681 priznal dedni baronski naslov z utemeljitvijo, češ da ga je njun (domnevni) prednik prejel že leta 1516. Tudi zato je Valvasor objavil celotno besedilo baronske diplome (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 637–638). O sorodstvenih razmerjih v rodbini Rauber gl. AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 6, št. 210, Rauber.

²²³ Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 308.

²²⁴ O starših in bratih Karlove žene Ane Rozine (* ok. 1620, † 1702) in žene Janeza Krstnika Sidonije Regine (* 1622, † 1708) gl. Witting, *Beträge*, str. 143, 145; o starših tudi Radics, Johann Weikhard (1910), str. 344, 348; o stanovskih povzdignitvah gl. Frank, *Standerhebungen*. I. Band, str. 52; o sorodstvenih razmerjih v rodbini Barbo-Waxenstein pa AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 1, št. 20, Barbo; Umek, *Barbo-Waxenstein*, str. 186.

²²⁵ Gl. op. 131–132. – Če je bila Ana Kristina hči enega od treh leta 1649 povzdignjenih Schrattenbachov (najverjetneje Maksimilijana), bi postala grofica le v primeru, ko bi povzdignitev veljala tudi za njegove že pokojne otroke.

²²⁶ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 65.

Diözesanarchiv Graz–Seckau (DAG):

Altmatrizen:

Deutschlandsberg: Sterbebuch II 1681–1686, 1694–1700 [prav: 1681–1686, 1693–1700].

Graz–Hl. Blut: Taufindex I 1589–1744, Taufindex II 1745–1774, Taufbuch IX 1673–1681, Taufbuch X 1682–1694, Taufbuch XI 1694–1706, Taufbuch XII 1707–1720, Trauungsindex I 1612–1899, Sterbeindex I 1610–1727, Sterbeindex II 1728–1910, Sterbebuch VIII 1674–1682, Sterbebuch IX 1683–1691, Sterbebuch X 1692–1705, Sterbebuch XIII 1742–1754.

Graz–St. Leonhard: Trauungsindex 1618–1699.

Graz–St. Peter: Trauungsindex 1644–1875

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL):

NŠAL 20, Gornji Grad A: fasc. 84.

NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn: šk. 379.

ŽA Kamnik: Matične knjige, M 1671–1707.

ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj: Matične knjige, Ind R 1621–1653, R 1638–1643, R 1643–1653, P 1632–1651, M 1635–1657.

ŽA Vače: Matične knjige, R 1628–1635, R 1636–1643, R 1643–1656 [prav: 1644–1656], R 1673–1689, R 1689–1705, P 1640–1665, P 1667–1685, P 1685–1711, M 1687–1723.

Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM):

Matične knjige:

Slovenj Gradec: R 1683–1765, M 1683–1761 in P 1683–1770.

Stari trg pri Slovenj Gradcu: R 1646–1665 in P 1646–1665, R 1665–1678, R 1678–1692, R 1693–1708, R 1708–1721, M in P 1668–1699, P 1700–1726, M 1700–1726.

Sv. Jurij ob Taboru: R 1692–1719, R 1691–1750, P 1786–1846.

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA):

Archivbehelfe: B 249/5, B 249/7.

A. Schrattenbach: K 1.

Grundbücher: I 3382.

IÖ Reg. = Innerösterreichische Regierung: Cop (= Gemeine Copeien) 1628–XII–17, 1651–IX–90, 1661–IV–9, 1661–VII–19, 1661–VIII–102; Gut (= Gutachten) 1651–XI–35.

IÖ HK = Innerösterreichische Hofkammer: 1641–I–139, 1651–VII–84.

Laa. A. = Landschaftliches Archiv Antiquum: Gruppe I, K 64; Gruppe VI, Sch. 1269 b.

Landrecht: K 273, K 1364, K 1365.

Zgodovinski arhiv Celje (ZAC):

ZAC/0006, Zbirka rokopisov: št. 9, 9a.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL):

ZAL LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka: šk. XXV.

Župnijski urad Gornji Grad:

krstna matična knjiga 1672–1695;

krstna matična knjiga 1695–1723;

poročna matična knjiga 1699–1739.

Župnijski arhiv Vransko:

krstna matična knjiga 1673–1701;

poročna matična knjiga 1740–1771.

LiteraturaAndritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 2. 1630–1662*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 1980.Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 3. 1663–1710*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 1987.Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 4. 1711–1765*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 2002.Bezljaj, France (ur.): *Začasni slovar slovenskih priimkov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1974.Budak, Neven: *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*. (Hrvatska povijest u ranome novom vijeku. 1. svezak). Zagreb: Barbat, Leykam international, 2007.Črnivec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 1. Band. A–E. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1967; 4. Band. O–Sh. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1973.*Golec, Boris: Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. *Zgodovinski časopis* 61 (2007), št. 3–4, str. 303–364.Golec, Boris: Preteklost Dragarjevega rodu iz okolice Tabora v Savinjski dolini (Družbeni in gospodarski prerez z rodovnikom). *Celjski zbornik* 1990. Celje: Skupščina občine, 1990, str. 61–83.Golec, Boris: Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni (1. del). *Zgodovinski časopis* 62 (2008), št. 3–4, str. 351–383; (2. del). *Zgodovinski*

- časopis 65 (2011), št. 3–4, str. 292–373; (3. del).
- Zgodovinski časopis 66 (2012), št. 1–2, str. 46–114.
- Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
- Harambaša [Podkrajšek, Fran]: Valvasorjeva rodbinska rakev v Polšniku. *Ljubljanski zvon* 12 (1892), str. 753–756; 13 (1893), str. 566.
- Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung: Die Landgerichtskarte. 4. Lieferung*. Wien: Akademie der Wissenschaften, 1929.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1997.
- Kološa, Vladimir (gl. ur.): *Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije I., II., III. knjiga*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635*. Maribor: Obzorja, 1985.
- Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofijskega arhiva Ljubljana* (Nadškofija Ljubljana. Arhiv. Priročniki 2). Druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Nadškofija, 2008.
- Kronika grofov Celjskih* (prevedel Ludovik Modest Golja). Maribor: Obzorja, 1972.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Band 10). München: R. Oldenburg, 1962.
- Popelka, Fritz: *Geschichte der Stadt Graz. Band II mit dem Häuser- und Gassenbuch der Vorstädte am rechten Murufer von Hans Pirchegger*. Graz–Wien–Köln: Styria, 1960.
- Posch, Fritz (izd.): *Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchives*. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 1). Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1959.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*. (Thesaurus memoriae. Dissertationes 4). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Radics, P.[eter] pl.: Graščine in hiše rodovine Valvasorjeve na Kranjskem. *Ljubljanski zvon* 14 (1894), št. 7, str. 433–437; št. 9, str. 566–570.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Johann Weikhard Freiherr von Valvasor. V: *Die Ehre des Herzogthums Krain von Johann Weikhard Freiherrn von Valvasor. Laibach–Nürnberg 1689. I. Band (Buch I bis IV)*. 2te unverändertre Auflage. Rudolfsverth: J. Krajec, 1877, str. 3–7.
- Radics, Peter v.[on]: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*. Laibach: Krainische Sparkasse, 1910.
- Radics, P.[eter] pl.: Kranjski dijaki na nemških vseučiliščih v XVI. in XVII. veku. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* IX (1899), str. 24–27.
- Radics, P.[eter] pl.: Slepár Valvasor. *Ljubljanski zvon* 11 (1891), št. 7, str. 446–447.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien I. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), št. 164, str. 1425–1426.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien II. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), št. 165, 22. 7. 1895, str. 437–1438.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien V. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), št. 170, 27. 7. 1895, str. 1475–1476.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien VI. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), št. 171, str. 1485–1486.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXIII. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), št. 28, 4. 2. 1896, str. 213.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXIV. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), št. 29, 5. 2. 1896, str. 221–222.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXV. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), št. 30, 6. 2. 1896, str. 229–230.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXVIII. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), št. 45, 24. 2. 1896, str. 347.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXIX. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), št. 46, 25. 2. 1896, str. 355.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXX. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), št. 47, 26. 2. 1896, str. 363.
- Radics, Peter: Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem. *Ilustrovani narodni koledar* 11 (1899). Ljubljana: Dragotin Hribar, str. 103–114.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Reisp, Branko: Nekaj dopolnil k biografiji Janeza Vajkarda Valvasorja. *Zgodovinski časopis* 51 (1997), str. 575–577.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. I. Theil*. Gratz: Verlag Kienreich, 1822.
- Simoniti, Vasko: Janez Vajkard Valvasor – stotnik kranjskih deželnih stanov. V: Vovko, Andrej (ur): *Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave, 1990, str. 103–111.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Tretja knjiga. Spodnja Savinjska dolina: občine Celje, Hrastnik, Laško, Žalec*. Ljubljana: Park, Znanstveni tisk, 1992.

- Štrekljeva, Manica: Grad Ojstrica v Savinjski dolini. *Časopis za zgodovino in narodopisje* XV (1918), str. 76–90.
- Umek, Ema: Barbo-Waxenstein, geslo v: *Enciklopedija Slovenije*. 1. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 185–186.
- Umek, Ema – Kos, Janez (ur.): *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I–II*. (Skupnost arhivov Slovenije. Vodniki). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1972.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, I–XV. Laybach, 1689.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Wagensperg in Crain*, 1679 (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.
- Vischer, Georg Matthaeus: *Topographia Ducatus Stiriae. Gradec 1681*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.
- Vrečer, Rajko: *Savinjska dolina s posebnim ozirom na splošno, krajevno in upravno zgodovino v besedi in sliki*. Žalec: Samozaložba, 1930.
- Wießner, Hermann: *Geschichte des Kärntner Bergbaues*. I. Teil. *Geschichte des Kärntner Edelmetallbergbaues*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1950; II. Teil. *Geschichte des Kärntner Buntmetallbergbaues mit besonderer Berücksichtigung des Blei- und Zinkbergbaues*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1951; III. Teil. *Kärntner Eisen*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1953. (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 32. Band, 36./37. Band, 41. und 42. Band).
- Witting, Joh. Bapt.: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV. Wien, 1894, str. 89–146; Neue Folge V–VI. Wien, 1895, str. 162–264.
- Žvanut, Maja: Valvasorjev boter Konrad Ruess baron Ruessenstein na Strmolu. *Kronika* 54 (2006), št. 2 (Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem), str. 183–194.

Časopisni vir²²⁷

Laibacher Zeitung 122 (1903), št. 186, 18.8. 1903.

Elektronska vira

<http://de.wikipedia.org/wiki/B%C3%BChsenmeister>
<http://www.stat.si/imenasp>

Zusammenfassung

DER FALSCHER VALVASOR TRÄGT UNGEWOLLT ZUR ENTHÜLLUNG DES SCHICKSALS DER VERSCHWIEGENEN ECHTEN VALVASORS BEI

Über zwei »Ausgestoßene« des Geschlechtes Valvasor aus der Mitte des 17. Jahrhunderts und die Säuberung des Stammbaumes durch den Polyhistor

Die Betrügereien, die der falsche Georg Sigmund Valvasor mit dem Schreiben von Briefen an den hannoverschen und polnischen Hof verübte, brachten diesen Mann von unbekanntem Namen und unbekannter Herkunft im Jahr 1715 in den Kerker. Des Schwindlers erfundene Berufung auf die Verwandtschaft mit dem Geschlecht der Krainer Freiherren von Valvasor löste umgehend offizielle Nachforschungen über seine Identität aus. So wurde in Graz der einzige dortige Valvasor verhört, der landständische Büchsenmeister Gregor Ferdinand. Dieser wusste natürlich nichts vom angeblichen Verwandten, der in Breslau (heute Wrocław) in Schlesien inhaftiert war. Allerdings deckte Gregor Ferdinand in seinen kurzen Antworten auf sechs Fragen unabsichtlich wertvolle Tatsachen über zwei echte Krainer Valvasors und deren Nachkommen auf. Der erste war sein Vater Georg Sigmund und der zweite der Vetter seines Vaters Hans Dietrich; dabei handelte es sich um den Vetter und den Bruder des berühmten Krainer Polyhistor Johann Weikhard Valvasor (1641–1693). Über deren Schicksal war bisher sehr wenig bekannt: Beide heirateten Frauen von niedrigerem Stand, stießen damit auf heftigen Widerstand der Verwandten und verließen Krain. Johann Weikhard Valvasor berücksichtigte deshalb ihre Nachkommenschaft nicht im Stammbaum des Geschlechtes Valvasor, sondern vermerkte lediglich lakonisch, dass die beiden Verwandten das Land verlassen hatten, und bezeichnete sie als verstorben. Nun aber stellte sich heraus, dass das Schicksal beider im selben Jahr 1657 besiegelt wurde, dass keiner von ihnen in die Ferne gezogen war – lediglich nach Kärnten und in die Steiermark – und dass ihre Söhne sich zu Anfang des 18. Jahrhunderts durch Zufall in Graz trafen. Die wertvollen neuen Angaben in der kurzen Aussage des Grazer Büchsenmeisters aus dem Jahr 1715 ermöglichten es nämlich, die mageren Tatsachen zu einem Ganzen zusammenzufügen. Was der Polyhistor Valvasor über sein Geschlecht zu verbergen versuchte, half schließlich der falsche Valvasor zu enthüllen, ein Schwindler, der sich womöglich gerade nach dem Polyhistor den Nachnamen Valvasor gab.

Georg Sigmund Valvasor (* um 1618), ein Vetter des Polyhistor und Eigentümer des kleinen Schlosses

²²⁷ Radicsevi članki v *Laibacher Zeitung* so zaradi svoje narave in vsebine prišteti k literaturi.

Klevišče/Klevisch, heiratete spätestens im Jahr 1650 ein bäuerliches Mädchen und rief damit den scharfen Widerstand seiner Verwandtschaft hervor, die bei den Krainer Landständen eine Strafe gegen ihn erwirkte. Als die Landständen Georg Sigmund im Jahr 1657 den Titel krainischer Landmann aufgrund seiner unstandesgemäßen Heirat aberkannten, verkaufte er seinen Besitz und übersiedelte nach Kroatien und später nach Kärnten, wo er als sogenannter Erzprobierer beim Oberbergmeisteramt tätig war. Er starb an einem unbekannten Ort irgendwann in den Jahren zwischen 1686 und 1689 und wurde laut Aussage seines Sohnes Gregor Ferdinand in Deutschlandsberg in der Steiermark begraben. Der Sohn Gregor Ferdinand, der 1726 in Graz verstarb, errang durch große Beharrlichkeit im Jahr 1683 die Position eines »Büchsenmeisters« bei den steirischen Landständen. In der steirischen Hauptstadt, in die er kurz vor 1677 zog und zunächst als Lakai eines Grafen tätig war, hatte er zwölf Kinder aus zwei Ehen, doch weist alles darauf hin, dass sein Stamm auf männlicher Seite zumindest in Graz nicht fortlebte.

Gregor Ferdinand traf zwei namentlich nicht bekannte Söhne von Hans Dietrich Valvasor (* 1632/33), dem älteren Bruders des Polyhistor, als diese um das Jahr 1710 vorübergehend auch in Graz lebten. Seine Aussagen über diese beiden Brüder Valvasor, von denen einer ein sogenannter »Wachbossierer« von Beruf gewesen sein soll, und die beide später unbekannt verzo-gen, halfen beträchtlich, das bisher sehr vage Bild vom Schicksal ihres Vaters Hans Dietrich zu ergänzen. Die wesentlichen Fakten für das Aufspüren des Schicksals dieses Bruders des Polyhistor bietet das Testament der Mutter Anna Maria aus dem Jahr 1657. Hans Dietrich, damals Pächter der Herrschaft Ojstrica/Osterwitz in der Steiermark nahe an der Krainer Landesgrenze, wurde von seiner Mutter enterbt, weil er beabsichtigte, eine »schlechte schlimme Menschin« zu heiraten. Wenn man sein Schicksal durch die Kirchenmatriken der Pfarre, zu der Ojstrica/Osterwitz gehörte, verfolgt, zeigt sich, dass er noch im selben Jahr heiratetet, und zwar die Schloßbeschließerin Katarina Gaber, die ihm in den folgenden Jahren mindestens vier Kinder gebar. Hans Dietrich kaufte schließlich in unmittelbarer Nähe von Ojstrica/Osterwitz ein kleines Gut und lebte dort wohl bis zu seinem Tod in den Jahren zwischen 1683 und 1689. Die

kargen Quellen enthüllen nicht, was mit seinen Kindern und seinem Besitz geschah (ein Sohn studierte in Graz). Interessant ist die Feststellung, dass er nicht mit allen Verwandten in Krain im Streit lag, denn seine Tochter war dort die Taufpatin des Kindes ihres Vetters, des Bruders des Polyhistor, und Hans Dietrichs Schwester Maria Klara bedachte ihn in ihrem Testament.

Höchstwahrscheinlich war der Sohn eines der beiden »ausgestoßenen« Valvasors der geheimnisvolle Karl Dietrich Freiherr von Valvasor. Er stand wesentlich höher auf der gesellschaftlichen Leiter als deren Kinder, denn im Jahr 1693 heiratete er in Stari trg/Altenmarkt bei Slovenj Gradec/Windischgraz eine Freifrau von Sauer. Den Titel Freiherr hat er sich anscheinend – so wie dies der Polyhistor tat – selber angeeignet, wobei ihm der ältere Verwandte Johann Weikhard die Idee und das Vorbild lieferte.

Die Tatsache, dass der Krainer Polyhistor Johann Weikhard Valvasor auf dem Stammbaum des Geschlechtes Valvasor in seinem Werk »Die Ehre des Herzogtums Krain« (1689) die Ehefrauen und Kinder seines Bruders und Vetters verschwieg, die beide eine unstandesgemäße Ehe eingegangen waren, bezeugt, dass er den damaligen adeligen Gesellschaftsnormen verhaftet war. Da die nichtadeligen Ehefrauen und ihre Kinder nicht auf den »offiziellen« Stammbaum der Valvasors gehörten, »erfand« der Polyhistor eine elegante Lösung, um ihre Erwähnung zu umgehen. So führte er einfach an, dass der Bruder und der Vetter das Land verlassen hatten, was zwar wahr war, aber gleichzeitig irreführend. Dass er dies bewusst tat, bezeugt auch die Feststellung, dass er im Stammbaum auch zwei seiner nichtadeligen Schwager ausließ.

Der Krainer Polyhistor Johann Weikhard Valvasor, so offen gegenüber Menschen aller Stände und Ansichten, zeigt sich kurzum in etwas anderem Licht, wenn es um »Ehre und Ruhm« seines eigenen Geschlechtes geht. So wie er durch bewusstes Zurechtbiegen der Wahrheit sich selber und implizit den gesamten »nicht-freiherrschaftlichen Teil« des Geschlechtes Valvasor zu Freiherren »erhob«, so säuberte er auf raffinierte Weise auch den Stammbaum seines Geschlechtes von allen »unwürdigen Personen«.

Schlagwörter: Valvasor, Adel, unstandesgemäße Heiraten, verschwiegene Familienzweige, Klevišče/Klevisch, Polšnik/Billichberg, Ojstrica/Osterwitz bei Vransko/Franz, Graz

Stanislav Južnič

Tudi knjige rade potujejo prek oceanov, mar ne?

*O popotovanjih kranjskih knjig med Indijance, da o izpitu barona Zoisa
niti ne govorimo*

JUŽNIČ Stanislav, dr., Univerza v Oklahomi, Oddelek za
zgodovino znanosti, US – Norman OK 73019-6030, West
Brooks 401

094.1:58(093)
929Zois K.

**TUDI KNJIGE RADE POTUJEJO PREK OCEANOV,
MAR NE?**

*O popotovanjih kranjskih knjig med Indijance, da o izpitu
barona Zoisa niti ne govorimo*

Zaključni izpit botanika Karla Zoisa (* 1756; † 1799), Žigovega mlajšega brata, je bil doslej znan predvsem po naslovu; tokrat ga prvič predstavljamo v celoti. Raziskana je pot dokumenta v nekdanjo knjižnico ljubljanskega Liceja. Nekoliko preseneča, da knjige ni hranil Karlov brat Žiga; Zoisov prijatelj Jožef Kalasanc Erberg (* 1771; † 1843) je ni omenil v svojem rokopisu o Literarni zgodovini Kranjske. Kljub pomanjkljivim podatkom na Karlovi naslovnici so poslej znana tudi imena Karlovih profesorjev. Karlov končni izpit ni bil tako naravoslovno usmerjen, kot bi pričakovali glede na Karlova poznejša navdušenja; posegel je predvsem v uporabno matematiko in fiziko. K. Zoisov izpit s priloženo Bionovo matematiko spada med množico ponatisov in prevodov, ki so jih tiskali študentje graških profesorjev Taupeja in še posebej Biwald. Številne med njimi so brali tudi kranjski izobraženci, predvsem barona Zoisa in Erberga. Odkrivamo zgodbo o morda najbolj posrečenem med njimi, zbirki doktoratov slovitega Linnéja, ki jih je Biwald prvič ponatisnil v Gradcu leta 1764. Erberg je zbirko kupil za svoja botanična snovanja v dolskih vrtovih; pozneje je knjiga romala najprej v Berlin, nato pa v univerzitetno mesto Norman sredi Oklahome, ki je bila v Zoisovem ali Erbergovem času zgolj nepregledna večinomoma naseljena prerija ameriških Indijancev Divjega Zahoda.

Ključne besede: Karel Zois, Žiga Zois, univerza v Gradcu, Leopold Biwald, Linné, Nicolas Bion, zgodovina znanosti, zgodovina knjižnic.

JUŽNIČ Stanislav, PhD, University of Oklahoma,
Department of the History of Science, US – Norman OK
73019-6030, West Brooks 401

094.1:58(093)
929Zois K.

**BOOKS LIKE TO TRAVEL ACROSS THE OCEANS,
DO THEY NOT?**

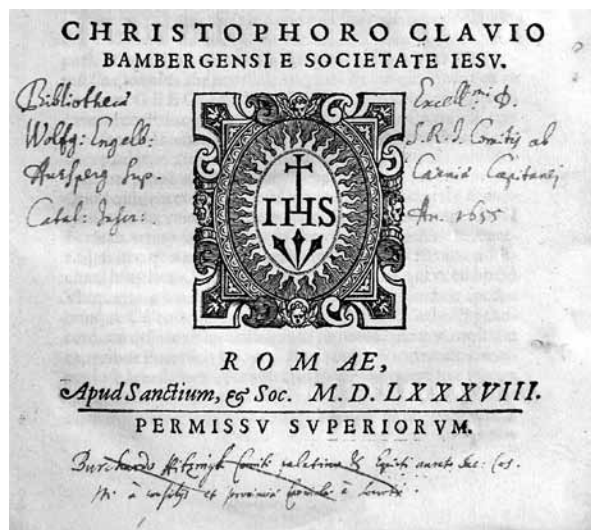
*About the Travel of Carniolan Books to Indians, not Even to
Mention Baron Zoiss' Examination*

For the first time in historiography this research presents the final examination thesis of Baron Karel Zois (* 1756; † 1799), a younger brother of the more famous Sigismund. The title of the document was its only known detail up to now. The description considers the age of the documents and its path to the former Ljubljana Lyceum Library. Its absence from Sigismund Zois' catalogues and even from Joseph Kalasanc Erberg's Carniola Literary History is striking and duly highlighted. Despite the poor references on Karel Zois' title page, the research provided a list of his Graz professors. The mathematical-technical provenience in the contents of Karel's final examination is striking, but in some way, it formed a useful path to his later botanical interests. K. Zois' examination theses bound with Bion's mathematics was one of a large group of reprints and translations, which Graz students produced under the supervision of their mathematics teacher Taupe and most of all by Biwald. Many of these texts were widely read among the Carniolans, especially in the well-equipped libraries of the Barons Zois and Erberg. For the first time, the focus falls on the most interesting among them, the anthology of doctoral dissertations defended under the famous Linnaeus, which Biwald reprinted in Graz in 1764 for the first time. Erberg bought the item for his botanical enterprises in his gardens for the Dol manor near Ljubljana, but the book eventually made its way to Berlin, and later came to rest in the University town of Norman, Oklahoma, which in Zois and Erberg's time was just a part of the huge, mostly uninhabited prairie of western Native Americans.

Keywords: Karel Zois, Sigismund Zois, University of Graz, Leopold Biwald, Karl Linnaeus, Nicolas Bion, History of Science, History of Libraries

Uvod

Pred leti smo v Oklahomi odkrili nekdanji Auerspergov ljubljanski izvod Claviusovih koledarjev, pravkar pa nam je pod roke prišla tudi nekoč Erbergova dolska zbirka Linnéjevih doktoratov.

Claviusovi koledarji iz leta 1588, nekoč v ljubljanski Turjaški knežji palači, danes v Oklahomi (Clavius, 1688. Fotografirano z dovoljenjem Univerze Oklahoma)

Pričujoča zgodba je nastala ob raziskovanju ozadja zaključnega izpita barona Karla Zoisa; študiral je pri slovitom Biwaldu, ki je v Gradcu ponatisnil Linnéjeve doktorate. Zois je bil obenem naravoslovni prijatelj Jožefa Kalasanca Erberga, ki je Linné-Biwaldovo knjigo kupil za svojo zbirko v Dolu ob Savi. Zapleti povezani s potovanji knjig pozornemu bralcu razkrivajo ozadja snovanj kranjskih velmož na pragu Napoleonove dobe, njihovo dejavno vpletenost v modne tokove cvetličnih vrtov, knjižnic in predvsem znanja tistih dni.¹

Linnéjevi doktorati jadrajo s Kranjske med Indijance

Zgodbo o romanju Linnéjevih doktoratov iz Dola pri Ljubljani v poslednjo deželo Indijancev Divjega Zahoda, ki so jo pred dobrim stoletjem preimenovali v Oklahomo, je začel nekdanji ljubljanski jezuitski profesor Gotlob Leopold Biwald (* 26. 2. 1731 Dunaj; SJ 17. 10. 1747; † 8. 9. 1805 Dunaj). Čim je postal graški profesor fizike, je brez odlašanja leta 1764 v Gradcu ponatisnil zbornik raziskav Karla Linnéja (* 1707; † 1778) in njegovih

doktorandov; nekateri danes ohranjeni izvodi imajo vstavljene podatke o graškem izpitu *Assertiones* pri profesorju Biwaldu na sedmih ali celo desetih straneh, vendar med njimi ni izvoda iz nekdanje Erbergove knjižnice, ki ga danes hrani knjižnica Bizzell v Oklahomi. Biwald je kot ponosen učitelj v svojih knjigah rad naštel dijake, ki so v poletni vročini pri njem opravljali končne izpite ob bregovih Mure; med njimi pogosto najdemo kandidate z območja sodobne Slovenije.² Seveda so na debudni študentje za objavo v Biwaldovih spisih morali pošteno podrezati v denarnice svojih očetov. V Uppsali, Gradcu ali Ljubljani je kandidat plačal stroške tiska svojih izpitnih tez;³ tako je tudi prav in se spodobi, saj Biwaldova plača ni bila pretirana, študentje pa so bili pogosto prav premožni.

Linné je v svoji lastni knjižnici hranil Biwaldovo izdajo iz leta 1764; lahko si mislimo, da mu jo je graški fizik poslal v dar. Imela sta namreč skupnega prijatelja in dopisovalca, Scopoljo. Podobni latinski zborniki Linnéja in njegovih doktorskih kandidatov so bili med drugim objavljeni leta 1749 v Leydenu kjer je Linné svoj čas žulil šolske klopi; sam Biwald si je pozneje privoščil še dve podobni zbirki leta 1766 in 1767 s ponatisoma leta 1769 in 1785.⁴ Biwald je kot urednik dodal popise lokalne štajerskega rastlinstva in živalstva po podatkih, ki so jih je zbral skupaj s prijateljem Podo in Scopolijem. Biwald se je v nekatere svoje objave podpisal kar z začetnicami «L. B. e S. I.», torej L. Biwald iz Societatis Jesu.⁵

Prvi med Linnéjevimi študenti v Biwaldovem natisu iz leta 1764 je bil Martin Kähler (* 1728; † 1773), ki je v Uppsali leta 1747 po latinsko zagovarjal medicinsko disertacijo o nastanku kristalov. Kählerjev dosežek so leta 1774 in znova leta 1780 izdali v Gradcu v nemškem prevodu brez popisa študentov ali izpitnih vprašanj; lahko si mislimo, da je tudi pri teh objavah imel glavno besedo prav iznajdljivi Biwald. Kähler je v *Specimen de Crystallorum generatione*⁶ o nastajanju kristalov in kristalnih substanc po uvodu navajal delo Linnéjevega leydenskega profesorja Boerhaava.⁷ Biwald je v uredniških *Additamentum Editoris* z dognanji prijatelja Nocolausa Pode razvrstil kristale po nahajališčih v primerjavi s skicami rasti kristalov na šestindvajsetih risbah Kählerjeve disertacije;⁸ prijetne skice je uvrstil na konec spisa.⁹ Na začetku svojih opomb je Biwald naštel lastnosti in nahajališča posameznih kristalov, med drugim v

² Kern, 1954, 39; Žmuc, Moder, 2005, 197.

³ Widder, 1967, 191.

⁴ Widder, 1967, 189-190.

⁵ Widder, 1967, 195.

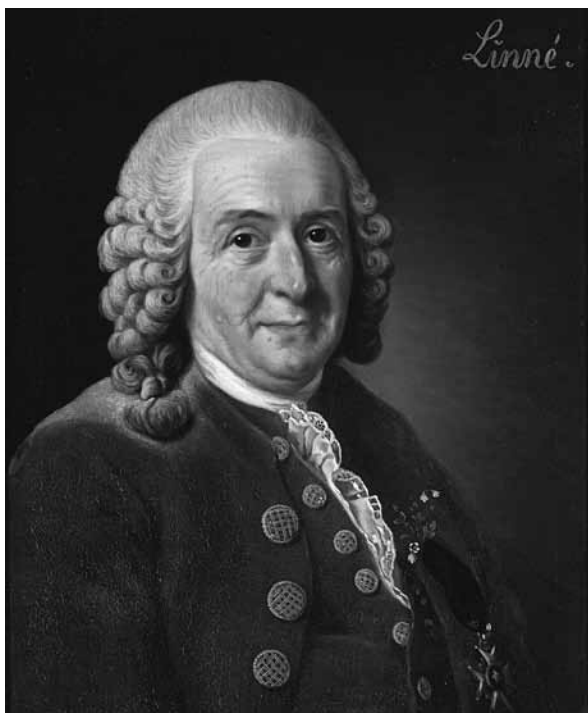
⁶ Linné, Biwald, 1764, 1-49.

⁷ Linné, Biwald, 1764, 5, 7.

⁸ Linné, Biwald, 1764, 39-49; Widder, 1967, 198.

⁹ Linné, Biwald, 1764, 49 (Tabla 1).

¹ Ob nastajanju članka bi se rad zahvalil prof. dr. Nadi Praprotnik in prof. dr. Tonetu Wrabru za koristne napotke z dne 7. 10. 2009. Veliko dolgujem tudi dr. Brunu Besserju iz Gradca za posredovane podatke o K. Zoisovih graških sodelavcih.

Carl von Linné (1707-1778). Zbirka njegovih doktoratov je iz Dola pri Ljubljani našla pot celo čez lužo in končala v Oklahomi. (Oljni portret slikarja Alexandra Roslina, 1775, hrani grad Gripsholm na Švedskem, objavljen wikipedia.org).

Hütenbergu pri Beljaku na Koroškem,¹⁰ kjer jih je svoj čas nabiral sloviti Paracelzij.

V nadaljevanju je Šved Frideric Hasselquist (* 3. 1. 1722 Toernvalla, Östergötland; † 9. 2. 1752) pisal o rastlinah¹¹ v svojem doktoratu, ki ga je zagovarjal pri Linnéju 20. junija 1747; razpravljal je o štiriinpetdesetih novo odkritih vrstah rastlin, pozneje leta 1754 opisanih v peti izdaji *Genera plantarum*. Biwald je k Hasselquistovi razpravi dodal svoja dognanja, med drugim o nahajališčih volčje češnje (*Atropa belladonna*) na Štajerskem. Hasselquist je bil eden najljubših Linnéjevih dijakov; tudi on je navajal Linnéjevega leydenskega učitelja Boerhaava, čeprav le v opombi.¹² Urednik Biwald se je v razpisal ob koncu Hasselquistovega dela; skliceval se je na akte pariških akademikov objavljene leta 1703; pri tem seveda ni pozabil omeniti *Florae Carniolicae* svojega prijatelja Scopolija.¹³ Pogumni Hasselquist je v Göttenburgu srečal Olofa Toréna (Toreen, * 1718; † 1753), ki se je pravkar odpravljal na Kitajsko po rastline za Linnéjeve zbirke; seveda Hasselquist kot pristni potomec Vikingov ni hotel zaostajati, zato se je s trgovsko ladjo odpeljal na vzhod in prispel v Smirno dne 27. 11. 1749. Pol leta pozneje (13. 5. 1750) je odšel v Alek-

sandrijo; že marca 1751 ga najdemo v Jaffi, današnjem Tel Avivu, nato pa v Jeruzalemu. Domov je poslal prvi naravoslovni opis Svete dežele; Linné ga je objavil leta 1757, kmalu pa so ga prevedli še Francozi, Nemci in Angleži. Žal Hasselquistu ni bilo dano veselje branja lastnih knjig, saj ga je vse prehitro obiskala neizprosna starka s koso.

Tretjo med Biwaldovem izbirami Linnéjevih disertacij je Eliae Aspelin Smolandi (Alias, * 1721; † 1795) naslovil *Flora oeconomica*¹⁴ v doktoratu branjenem 25. 6. 1748 o uporabi tristotih švedskih domačih rastlin. Aspelinov popis 1137 rastlin objavljen v *Flora Suecica* je urednik Biwald v *Additamentum editoris*¹⁵ po enakem vrstnem redu dopolnil z njihovimi nahajališči na Štajerskem.¹⁶

Četrti del disertacij je Henric Foug (Fougy, * 1720; † 1782) posvetil koralom na Baltiku (*Dissertatio de Corallis Balticis*)¹⁷ v disertaciji branjeni dne 8. 6. 1745. V uvodu je navedel mnenje grofa Marsiliusa o koralah in sodobne raziskave René-Antoine Ferchault de Réaumurja (* 1683; † 1757) s pariške akademije, kjer je dokazoval Jean-André Peyssonnelovo domnevo o živalskem in ne rastlinskem bistvu koralov.¹⁸ Réaumur je leta 1748 postal član švedske akademije. Švedske koralke sta raziskovala domačina Magnus von Bromell (Bromellius, * 1679; † 1778) in Georg Andrea Helwingius v Pruski flori objavljeni v Leipzigu leta 1719.¹⁹ Foug je uporabil tudi Étienne-François Geoffroy (* 1672; † 1731) opis zdravil, domnevno iz pariške latinske izdaje.²⁰ Citiral je Peyssonnelovo (Peyssonellius) akademsko pariško objavo iz leta 1727; ob tem se je znoval skliceval na Réaumurjev opis žuželk,²¹ prav tako pa na delo pariškega Linnéjevega privrženca Bernarda de Jussieuja (* 1699 Lyon; † 1777 Pariz) objavljeno 1. 5. 1744 v četrti izdaji Linnéjevega *Systema Naturae*.²² Za konec je Foug dodal triindvajset skic koralov v pregibni sliki pod številko 1. Omenil je v Stockholmu leta 1747 objavljeno mineralogijo Johana Gottschalka Walleriusa (* 1709; † 1785), adjunkta medicinske fakultete²³ in profesorja kemije v Uppsali; le-ta se je spomnil na Scopolijevo kranjsko najdišče sestavljenega domnevno tropskega koral *Madrepore* (Madrepore).²⁴ Biwald je Walleriusov prispevek še posebej izpostavil v svojih pripombah *Additamentum Editoris* o avstrijskih nahajališčih koral.²⁵ Zois je nabavil poznejšo latinsko izdajo Walleriusove

¹⁰ Linné, Biwald, 1764, 39.

¹¹ Linné, Biwald, 1764, 50-94.

¹² Linné, Biwald, 1764, 8.

¹³ Linné, Biwald, 1764, 93.

¹⁴ Linné, Biwald, 1764, 95-153.

¹⁵ Widder, 1967, 198; Linné, Biwald, 1764, 134-155.

¹⁶ Linné, Biwald, 1764, 134.

¹⁷ Linné, Biwald, 1764, 154-202.

¹⁸ Réaumur, 1734; Linné, Biwald, 1764, 154.

¹⁹ Linné, Biwald, 1764, 155.

²⁰ Geoffroy, 1741; Linné, Biwald, 1764, 161.

²¹ Réaumur, 1734; Linné, Biwald, 1764, 162.

²² Ivsiaevs (Linné, Biwald, 1764, 163).

²³ Linné, Biwald, 1764, 194, 200.

²⁴ Linné, Biwald, 1764, 194, 201.

²⁵ Linné, Biwald, 1764, 195-202 Widder, 1967, 198.

fizikalne kemije mineralov iz leta 1760 za svojo domačo knjižnico;²⁶ njen francoski prevod z domiselnim opisom snežink so brali tudi na ljubljanskem liceju.²⁷

Peti del je oskrbel Iona Kiernander (Jonas Andersson, * 1721; † 1778) pod naslovom *Radix Senega*²⁸ v disertaciji branjeni pri Linnéju; dne 8. 4. 1749 jo je natisnil pri tiskarju Laurentiju Salviju v Stockholmu, po latinsko imenovanem *Holmiae*. Razglabljal je o indijanskem zdravljenju kačjih pikov z rastlino *Senega* v Severni Ameriki; tisto leto je bila Švedska Uppsala gotovo polna sikajočih kač, saj je istega leta podobno disertacijo branil še drugi Linnéjev kandidat, ki se je zdravljenja kačjih Pikov raje lotil z alkaloidom *strigninom* iz drevesa Mungos. Kiernander je ob koncu dodal risbo listov in korenin *Polygala* imenovane *Senega*. Tudi on je navajal Geoffroyja;²⁹ Kiernanderjeva dognanja je Biwald v uredniškem dodatku podkrepil z navedbo raziskav Albrechta von Hallerja (* 1708; † 1777),³⁰ ki je resda slovel kot nasprotnik vodilnega habsburškega naravoslovca, Gerarda van Swietenena (* 1700; † 1772).³¹

Sledil je Linnéjev govor *Oratio, qua peregrinationum intra Patriam asseritur necessitas*,³² kjer je sloviti botanik hvalil svoje učne fizikalne naprave; ni pozabil niti na anatomske in druge pripomočke.³³ Pripovedoval je o raznih narodih, pa tudi o sosednjem Laponskem;³⁴ razmišljal je o kamninah in mineralogiji,³⁵ petroleju,³⁶ botaniki, farmaciji³⁷ in zoologiji.³⁸ Biwald je v *Additamentum Editoris* dopolnil Linnéjev govor iz leta 1741 še za avstrijske dežele;³⁹ obenem je lonček pristavil k svojim bolj matematično zastavljenim vedam s hvalo astronomskih opazovanj in spodbudnih izboljševanj fizikalnih naprav.⁴⁰ Posebej je izpostavil raziskave leydenskega profesorja botanike Carolusa Clusiusa (Jules Charles de l'Ecluse, * 1526; † 1609) v Avstriji, Štajerski in Kranjski;⁴¹ vendar to pot ni omenil obeh svojih prijateljev, Scopoli in Pode.

Zadnji sedmi del je Isaac Biberg (Isaacson, * 1726; † 1804) naslovil *Oeconomia naturae*⁴² v svojem dokto-

ratu *Specimen academicus de Oeconomia naturae, quid ... in Reg. Academia Upsaliensi, praeside ... Carolo Linnæo, ... examini submittit Isacus J. Biberg ... ad diem 4 mart. Anni 1749 ...* Zagovor se mu je torej posrečil dne 4. 3. 1749 v Uppsali z opisom harmonije med tremi kraljestvi v naravi. Navedel je Alpe in Indijo;⁴³ bral je akademski govor o množici živalstva tudi v Ljubljani zelo priljubljenega Pietra van Musschenbroeka (* 1692; † 1761).⁴⁴ Ljubljanski profesor baron Bernard Ferdinand Erberg (* 20. 5. 1718 Ljubljana; SJ 27. 10. 1734 Gradec; † 1773 Krems), bratranec deda Jožefa Kalasanca, je namreč leta 1754 v Ljubljani izdal Musschenbroekovo raziskovanje magnetov v latinskem jeziku. Biberg je predvsem veliko navajal *Florae Sueciae*, ob njej pa v opombi tudi Johan Georg Gmelinov (* 1709; † 1755) opis sibirskih rastlin, ki ga je doma rad listal tudi Zois.⁴⁵ Biberg se je zanimal celo za kartografijo novega sveta z *Indijami* na dalnjem vzhodu in Brazilijo izpod peresa Georga Marcgrafa (Marckgraff, * 1610 Liebstadt; † 1644 Luanda v Angoli) iz leta 1658 ali 1659, ki jo je Elzevir natisnil v Amsterdamu.⁴⁶

Ponatis Linnéjevih disertacij je leta 1764 očitno prinesel Biwaldu obilo zadovoljstva; zato se je že čez dve leti (1766) znova lotil podobne naloge. V novem zborniku je kot zadnjo priobčil N. E. Dahlenbergovo disertacijo o metamorfozo rastlin branjeno leta 1755; dodal je Podov in Scopolijev popis mineralov na zgornjem Štajerskem. Posebno pozornost je posvetil železni rudi v Erzbergu.⁴⁷ Za nameček je spisal zaključni *Additamentum Editoris* z nahajališči rastlin in opombami k Linnéjevemu sistemu narave glede na Heinrich Johann Nepomuk Crantzovo (* 1722; † 1799) delo a avstrijski flori.⁴⁸ Gotovo je jezuit Biwald nadvse posrečeno vpeljal Linnéjevo delo v Habsburško monarhijo ob objavah originalnih del svojih prijateljev Pode in Scopolija,⁴⁹ med katerima je bil le prvi jezuit.

Biwaldov prijatelj matematik Nikolaus Poda von Neuhaus (Boda(nus), * 4. 10. 1723 Dunaj; SJ 22. 1. 1740 Dunaj; † 29. 4. 1798 Dunaj) in za njim leta 1773 Ptujčan Karl Tirnberger (Tirenperger, * 27. 10. 1731 Ptuj; † 1780 Schottwein) sta Gradec zapustila po uspešnem vodenju novega astronomskega observatorija in fizikalnega kabineta. Poda je med drugim učil tudi Gabrijela Gruberja; leta 1771 je prvi opisal napravo Karla Hella za črpanje

²⁶ NUK, MS 667, stran 9.

²⁷ Wallerius, 1753, Pl. III, IV.

²⁸ Linné, Biwald, 1764, 203-232.

²⁹ Linné, Biwald, 1764, 216.

³⁰ Linné, Biwald, 1764, 231; Haller, 1742.

³¹ Korst, 2003, 6.

³² Linné, Biwald, 1764, 233-259.

³³ Linné, Biwald, 1764, 235.

³⁴ Linné, Biwald, 1764, 238-239.

³⁵ Linné, Biwald, 1764, 242.

³⁶ Linné, Biwald, 1764, 243.

³⁷ Linné, Biwald, 1764, 245.

³⁸ Linné, Biwald, 1764, 246.

³⁹ Linné, Biwald, 1764, 255-257; Widder, 1967, 198.

⁴⁰ Linné, Biwald, 1764, 256.

⁴¹ Linné, Biwald, 1764, 258-259.

⁴² Linné, Biwald, 1764, 260-316.

⁴³ Linné, Biwald, 1764, 279.

⁴⁴ Linné, Biwald, 1764, 293, 311; Musschenbroek, 1744.

⁴⁵ Linné, Biwald, 1764, 301; Gmelin, 1747; NUK, MS 667, stran 7.

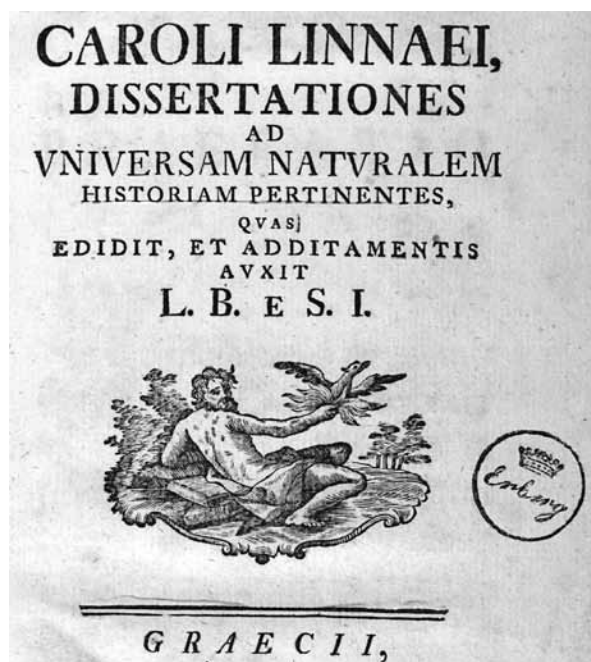
⁴⁶ Linné, Biwald, 1764, 310.

⁴⁷ *Descriptio corporum terrestrium, et mineralium, quae in monte, vulgo, Aertzberg, Stiriae superiorum reperiuntur* (Linné, Biwald, 1766, 229-254).

⁴⁸ Linné, Biwald, 1766, 255-297; Widder, 1967, 201-202.

⁴⁹ Widder, 1967, 205.

vode iz rudnika v kraju Banská Štiavnica (Schemnitz) in druge parne stroje v monarhiji.⁵⁰ Poda je med letoma 1743-1746 študiral filozofijo v Celovcu, nato pa je med letoma 1748-1749 ponavljal matematične vaje z dunajskimi študenti. V letih 1754/55 in 1755/56 ga najdemo v Celovcu kot profesorja matematike; enako katedro je leta 1756/57 prevzel v Linzu. Med letoma 1758-1765 je bil v Gradcu profesor matematike, prefekt muzeja matematike in posebne astronomije; kmalu po prihodu prijatelja Biwalda je odšel v na rudarsko akademijo Banská Štiavnica in tam predaval mehaniko in hidravliko med letoma 1766-1771. Med letoma 1772-1773 je bil »znamenit mehanik« Traunkirchenu v Zgornji Avstriji.⁵¹ Po prepovedi jezuitov je ostal kar tam in po letu 1773 postal spovednik cesarja Leopolda II.;⁵² iz previdnosti ni več objavljaj pod svojim imenom, temveč kar pod psevdonimom *Physiophilus*, pod tem pomenljivim nadimkom pa so bila njegova biološka dela prevedena tudi v angleščino. Scopoli in Poda sta sodelovala z baronom Karlom Ehrenbertom Mollom (* 21. 12. 1760 Thalgau pri Salzburgu; † 1. 2. 1838),⁵³ ki je bil blizu tudi B. Hacquetu, čeravno Scopolijevo mnenje o Hacquetu ni bilo ravno visoko.

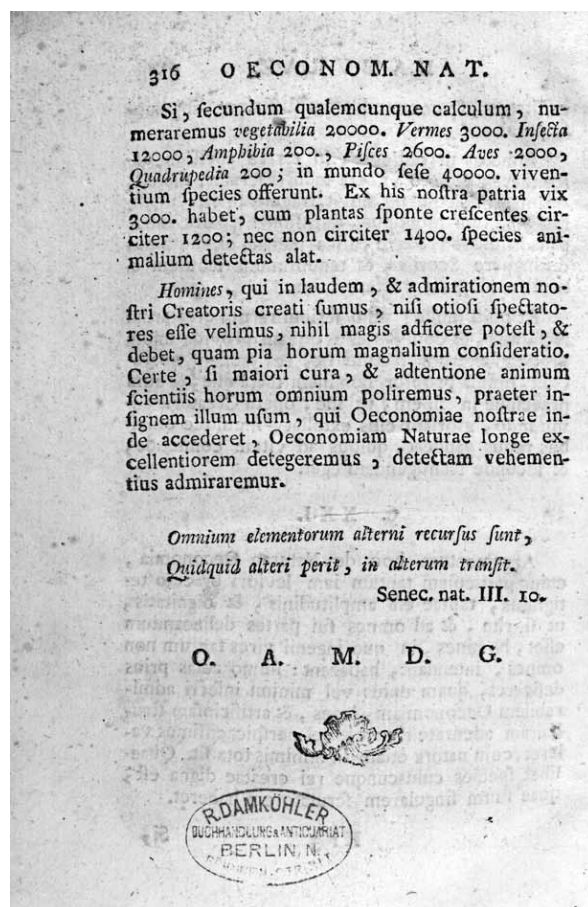
Del naslovne strani Linnéjeve disertacije iz nekdanje Erbergove zbirke, ki so preko R. Damköhlerjeve knjigarne prispele v zbirko zgodovine znanosti Univerze v Oklahomi: naslovna stran z Erbergovim pečatom kot lastniškim dokazilom (Linné, 1764. Fotografirano z dovoljenjem Univerze Oklahoma).

⁵⁰ Hollister-Short, 1978, 13, 20, 29, 39; Hoffmann, 1974, 118; Kurzelt-Runtscheiner, 1928, 71; Kurzelt-Runtscheiner, 1929, 74, 82; Hinkel, 1995, 181

⁵¹ Fischer, 1978, 192; Lukács, 1987, 1: 108-109.

⁵² Speta, 2004, 567.

⁵³ Speta, 2004, 568.

Linnéjeve disertacije iz nekdanje Erbergove zbirke, ki so preko R. Damköhlerjeve knjigarne prispele v zbirko zgodovine znanosti Univerze v Oklahomi. Zadnja stran z R. Damköhlerjevim berlinskim modrim pečatom v Linnéjevih disertacijah iz nekdanje Erbergove zbirke (Linné, 1764. Fotografirano z dovoljenjem Univerze Oklahoma).

Linné je usmerjal skupno 186 disertacij svojih študentov med letoma 1743-1776; le pri zagovoru zadnje ga je nadomestil sin. Teksti so bili pripravljeni v naglici kakšen teden pred zagovorom, tiskani na nekoliko slabšem papirju, razdeljeni obiskovalcem in nato javno brani; podobnih svečanih zagovorov so bili tisti čas vajeni tudi dobro stoječi Ljubljanci na jezuitskih višjih študijih. Tedanje disertacije niso bile samostojna dela temveč prej razširjene razprave o idejah mentorja Linnéja, podobno kot na jezuitskih šolah tistega časa z Ljubljano ali Gradcem vred. Pri zbirki Linnéjevih disertacij iz nekdanje Erbergove dolške knjižnice ni mogoče govoriti o slabšem papirju, čeravno vodnih znakov v papirju ni; kartonska vezava izvoda shranjenega v zbirki za zgodovino znanosti knjižnice Bizzell Univerze v Oklahomi z ojačenimi robovi in hrbtom z nalepko »Linne/Selectae« je nedvomno novoveškega izvora. Ebergovo knjigo v enaki Biwaldovi graški izdaji na 316 straneh hrani tudi lyonska knjižnica v Franciji brez kraja izdajatelja Joseph Maurica Lechnera; izvod knjižnice v Mainzu šteje

285 strani, podobni knjigi pa hranijo tudi v Freiburgu in, seveda, pri švedski akademiji. Erbergov izvod so podedovali Attemsi h katerim se je poročila J. K. Erbergova hči dedinja Antonija. V drugi polovici 19. stoletja je knjigo najprej prevzel berlinski knjigotržec antikvar Rudolf Damköhler; na zadnjo stran spodaj in med platnice je pritisnil svoj ovalni modri pečat *R. Damköhler/ Buchhandlung u. Antiqariat/ Berlin. N.* Knjigarnar R. Damköhler je leta 1885 izdal v Berlinu pri A. Haacku popis svojih starih zakladov podnaslovom: *Catalog No. ... des Antiquarischen Bücherlagers von R. Damköhler*. Damköhler je zbiral knjige o Berlinu, Elzevirjeve izdaje, heraldiko, rodoslovje, medicino in privlačne redkosti.⁵⁴ R. Damköhler je bil svoj čas dokaj znan na trgu knjig. S pridom je tiskal posebno glasbeno zbirko (*Studien zur Geschichte der französischen Musik*); knjige o Lafayetteu in druge z R. Damköhlerjevom pečatom najdemo danes v knjižnici univerze Yale. Damköhler je očitno na nek način prodal vsaj eno Erbergovo knjigo, čeravno je doslej veljalo, da so Attemsi prodali Dežmanu celotno

Erbergovo dolsko knjižnico za Rudolfinum, današnji Narodni muzej v Ljubljani; knjiga *Neuer Instanz kalendar* iz leta 1782 z Erbergovim knjižničnim pečatom je tudi v Slovanski knjižnici s signaturo RA B 234/1782.

Zoisov Karel in drugi premožni Biwaldovi študentje

Nekdanji ljubljanski profesor Biwald je v Gradcu razvil kar majhno tovarno za promocijo in izdajanje tujih del, čeravno je rad objavljati tudi svoje fizikalne učbenike v Boškovičevem duhu. Natisu Linnéjevih disertacij je tako v poldrugem desetletju dodal še dober ducat podobnih del, ki si jim pogosto botrovale mošnje petičnih dijaških očetov zvrhano polne rumenih cekinov. V Karlovem primeru je bajno bogatega a pravkar umrlega očeta Michelangela Zoisa (* 1694; † 1777) pač nadomestil brat Žiga.

*Biwaldovi izpiti povezani s slovenskimi knjižnicami*⁵⁵

Imena študentov	Avgust leta ____	Obseg, profesorji	Privez
Ni izpitnih tez ali imen študentov	1764	Biwald	Linné, <i>Selectae ex amoenitatibus</i> (Uppsala)
Jakob Valentin Perko (* Štajerska)	1767	Biwald	Carlo Benvenuti (* 1716; SJ 1732), <i>Dissertatio physica de lumine</i> (Rim 1754)
Izpitne teze brez imen študentov	1768	Biwald	G(iacomo) Bartholomeo Beccari (SJ Bologna), <i>Comentarii duo, de Phosphoris Naturalibus et Artificialibus</i> (Bologna 1731)
Beneški grof Mario Pozzo	1769 (Franciškanska knjižnica v Ljubljani, FSLJ-23 c 31)	Biwald	Biwald, 1769. <i>Physica</i> . Graz; Widmanstad
Josephus Polz (* 4. 6. 1750 Tržič; † 1. 7. 1831 Tržič)	1769	Biwald; Francisco Loscani; Taupe	Abbé Jean-Antoine Nollet, <i>Vergleichung der Wirkungen des Donners mit den Wirkungen der Elektrizität</i> (1769 Praga)
Karel Zois in 15 sošolcev	1772 (FSLJ-2 h 99)	Biwald, Joseph de Catharin, Plappart	Franz Aepinus. <i>De similitudine vis electricae et magneticae & de novis quibusdam experimentis circa Electricitatem Tourmalini</i> (Petersburg 1771)
Izpitne teze brez imen študentov	1773	Biwald; Taupe; Wolf	Franz Seraphim Zallinger zum Thurn (* 1743; SJ; † 1828). <i>Boscovichische System</i> (1772 Freiburg)
Senjski meščan Maximilianus Chiolich de Levensperg	1775	Biwald	/
Schmutz, Andreas; Hoffmann, Michael		Biwald; Leopoldo Plappart; astronom nekdanji jezuit Aloysio Mayer	/
Senjski plemič Ioannes Nep. Pasquich (Paskvič, † 1829); Štajerec Petrus Hoblnigg	1775	Biwald; Taupe, Carolus; Wolf, Joannes Nepomuk	Axel Frederik Cronstedt (* 1722; † 1765), <i>Versuch einer Mineralogie</i> (1775) ur. Morten Thrane Brännich (* 1737; † 1827)
Antonius Boschi (* Goriška)	1776	Biwald; Taupe; Wolf	Johann Friedrich Gmelin, <i>Abhandlungen von den giftigen Gewächsen</i>
Graški grof Cajetanus Wildenstein	1777	Biwald; los. Ianach; Aloysio Mayer	Meteorologija, koledarji
Karel Zois	1778?	7 listov, 12 strani, (Biwald, Taupe, Wolf?)	Nicolas Bion, <i>mathematische Werkschule</i> (1709 Paris, 1726 Nürnberg)

⁵⁴ Petzholdt, 1883, 111.

⁵⁵ Žmuc, Moder, 2005, 200.

Biwaldov doprnski kip v Graški univerzitetni knjižnici
(Foto: Bruno Besser).

Med najbogatejšimi Biwaldovimi dijaki je bil seveda Žigov mlajši brat baron Karel Zois. Nekdanji jezuit Karl Taupe iz Celovca je K. Zoisu predaval matematiko, tako da je prav pri njem in pri Biwaldu K. Zois opravil končni izpit, čeravno ju zavoljo čudnega spleta okoliščin ni imenoval na naslovnici. Kmalu nato je dne 4. 11. 1782 Jožef II. graško univerzo ponižal v licej podoben ljubljanskemu, vendar sta Biwald in Taupe nadaljevala svoja fizikalna oziroma matematična predavanja;⁵⁶ tako je vedoželjni Karel ujel tako rekoč še zadnji vlak za univerzitetni študij tako blizu doma, čeravno bi mu ljubljanski študij pri Amschllu bržkone prav toliko hasnil, kot mu je graški pri Biwaldu in Taupeju.

Ob začetku K. Zoisovih študijev je Biwald leta 1775 utemeljil naravoslovni muzej za Štajersko. Kot svetovljen je imel stike z Goethejem, prijateljeval pa je predvsem z Wulfenom, Scopolijem in Podo; slednja dva sta družno pripravila izdajo v kateri sta pod številko 1326 imenovala rastlino *Biwaldia*,⁵⁷ ki je danes sinonim za rožo *Garcinia L.* Ob koncu K. Zoisovih študijev je

Graška univerza leta 1777 prvič dobila naravoslovno katedro, seveda z Biwaldom kot rednim profesorjem; njegov doprnski kip v graški knjižnici je naredil dunajski profesor Johann Martin Fischer.⁵⁸

Biwald in Taupe sta se drug za drugim kalila med ljubljanskimi študenti; najprej je štiri leta strarejši Taupe (Taupe, * 11. 11. 1726 Celovec; SJ 23. 2./14. 10. 1742; † 1791) vlival znanje v včasih kar pretrde glave kranjskih dijakov, med 23. 10. 1755 in letom 1757 pa se je podobne nehvaležne obrti lotil še Biwald. Oba sta po dunajskem noviciatu predavala gramatiko in retoriko v Ljubljani, kjer sta spoznala Zoisovo družino. Taupe je nato štiri leta učil filozofijo na Terezijanišču, medtem ko se je Biwald po ljubljanski izkušnji takoj odpravil v Gradec, ki ga ni več zapustil razen med četrto prisego v Judenburgu leta 1762. Taupe je vmes postal kaplan nemške garde in si je komaj potem privoščil poldrugo desetletje poučevanja matematike v Gradcu od novembra 1765 pa vse do bridkega obiska starke s koso; uspešno je previharl prepoved jezuitov leta 1773 in kljub zapletom s poukom nadaljeval v plodnem sožitju s sodelavcem Biwaldom. V prijetni graški službi je zamenjal Franza Pachnerja (* 2. 11. 1729 Dunaj; SJ 14. 11. 1744; † 18. 3. 1791), ki je svoja matematična predavanja objavil v Gradcu leta 1763, filozofsko-fizikalna pa tri leta pozneje.⁵⁹ Taupe je v Gradcu ob matematiki predaval tudi strojništvo (*Maschinenlehre*) in vojno arhitekturo (*militärische Baukunst*), kar je dobro razvidno iz tovrstnih vsebin v Zoisovih izpitnih vprašanjih; s takšno tehniško uporabno usmeritvijo je Taupe nadaljeval Podovo delo v Gradcu. Taupe je objavljal izpitne teze v družbi z Biwaldom in Pöllerjem v letih 1767, 1771, 1773, 1775 in 1776; Pöllerja je v 1770ih letih nadomestil Kočevar Janez Nepomuk Wolf (* 4. 3. 1738).⁶⁰

Gradec je imel v K. Zoisovem času 2600 hiš⁶¹ in 44,000 prebivalcev;⁶² zvedavi Karel Zois je tam poglobil svojo kranjsko ljubezen do planin, morebiti pa občasno celo do žlahtne kapljice. Kakšne matematike se je naučil nadebudni baron Karel Zois? Malo pred Karlovim prihodom v Gradec je Biwald leta 1771 posvetil stožnicam deset tez izpita iz matematike. Študentje so morali odgovoriti na vprašanja: kaj je stožnica, kdaj je ta krivulja elipsa, kdaj hiperbola, parabola, krožnica ali premica; kaj je premer stožnice, od česa je odvisna njena dolžina, kaj je konjugiran premer, ki ga pri paraboli ni. Poznati so morali izreke o lastnostih stožnic. Nadaljnje teze so vsebovale predvsem načrtovalne naloge: določiti oziroma narisati stožnico, če je dana vodni-

⁵⁸ Widder, 1967, 197.

⁵⁹ Sommervogel 67: 61; Kunitsch, 1805, 91-92.

⁶⁰ Sommervogel 7: 1892-1893; Krones, 580.

⁶¹ Črnivec, 1999, 280.

⁶² Tremel, 1966, 202. Po drugih virih (Duffy, 2000, 34) je imel Gradec leta 1780 le 35000 prebivalcev.

⁵⁶ Ilwof, Peters, 1875, 262.

⁵⁷ Scopol, 1777, 322.

ca, gorišče, teme; pri istih podatkih ugotoviti, če ima krivulja neskončno os; narisati tangento na stožnico v dani točki. Če je učitelj opisal le del stožnice, je moral pridni študent določiti njen tip in lego osi. Teze oziroma naloge so bile precej zahtevne; preučevanje stožnic je nujno zahtevala njihova pomembna vloga v fiziki in astronomiji. V Biwaldovih izdajah iz leta 1777 in 1780 sta matematični poglavji imeli prav tako po deset tez, vendar povsem različnih od tistih iz leta 1771; obsegale so kratek pregled vse geometrije. Izreki so govorili o kotih ob vzporednicah, o vsoti kotov v trikotniku, o kotu med tangento in tetivo ob uporabi Pitagorovega in sinusnega izreka. Vprašanja oziroma naloge so od študentov pričakovale razlago skladnosti trikotnikov, določitev vsote kotov mnogokotnika, izračun ploščine trikotnika, paralelograma, trapeza, kroga; ni jim bil tuj niti izračun površine prizme, valja, piramide ali stožca. Pitagorov in druge izreke so zapisovali poenostavljeno, da si jih je bilo lažje zapomniti. Geometrijske teze so bile precej lažje od onih o stožnicah iz leta 1771, saj so obsegale le osnovno splošno znanje geometrije po standardih tedanjih šol. Tako so se, vsaj kar se matematike tiče, študentje K. Zoisove generacije lažje prebili skozi svoje študijske zagate leta 1777 in 1780 kot njihovi starejši kolegi leta 1771.

Leta 1779, malo po končnem izpitu Karla Zoisa, je njegov starejši brat Žiga plačal natis Karlovemu podobnega zaključnega izpita ljubljanskemu slušatelju drugega letnika filozofije Wolfgangu Muhi. Muhi je seveda padla sekira v med, zato je razpravo svojega profesorja fizike Ambschlla o težišču skupaj z izpitnimi tezami posvetil prav Zoisu; pridružil se je slovenskemu preporodu in Zoisovim prostozidarskim krogom, po odhodu na Dunaj pa je sodeloval s prostozidarskimi prijatelji Jurija Vege. Muha je bil rojen leta 1759 v Lokvi na Krasu blizu Lipice; tam Muhe bivajo še dandanes, njegov pomembni sorodnik Muha pa je bil v 19. stoletju deželni poslanec. Leta 1776 so W. Mucho pohvalili na ljubljanskih nižjih študijah, čeravno se mu je izmuznila nagrada namenjena najboljšim slušateljem retorike.⁶³ Komaj leto dni po izpitu pri Ambschllu je leta 1780 na Dunaju objavil raziskavo idrijskega rudnika živega srebra, ki jo je J. Kalasanc Erberg nabavil za svojo dolsko knjižnico.⁶⁴ Knjigo je posvetil grofu Janezu Nepomuku Jakobu grofu Edlingu (* 1. 5. 1751 Gorica; † 1793 Dunaj), referentu ljubljanske šolske komisije in administratorju škofjeloških posesti freisinskega škofa. V posvetilu ga je imenoval pospeševalca znanosti. Svoje delo je razdelil na sedem poglavij o različnih mineralih in njihovih kristalnih oblikah: vrste apnenca, glin, azbesta, kremenca, soli, zemeljskih soli in, končno, živega srebra. Opisal

je tudi delovanje idrijskega rudnika leta 1761. Citiral je Scopolijevo razpravo o idrijskem živem srebru in o fosilih, predvsem pa opis idrijskega rudnika Johanna Jacoba Ferberja (* 9. 9. 1743 Carlsrona na Švedskem; † 12. 4. 1790 Bern).⁶⁵ Leta 1786 je Ferber postal pruski višji rudarski svetnik (*Oberbergrath*); bil je tudi član berlinske akademije znanosti in Leopoldine. Karel Zois je zapisal svoj lastniški zaznamek v Ferberjevo izdajo treh pisem kranjskega botanika lekarnarja Freyerja poslana baronu Josephu Friedrichu Racknitzu (* 1744; † 1818), ki so bila tiskana desetletje pred Karlovo smrtjo. Racknitz je tudi sam objavljala raziskave o bazaltu.

Leta 1780 je Ambschell pred tezami objavil pet strani fizikalnih vprašanj, predvsem opisov poskusov; tisto poletje je med svojimi študenti naštel celo paletu znamenitih imen, med katerimi sta bila poznejši izumitelj protomatematike Jožef Peter Alcantara Mislej (* 19. 10. 1761 Podraga (Vipava); † okoli 1840) in Ljubljčan Michael Gruber. Podobno kot njegov starejši sodelavec Biwald je tudi nekdanji jezuit Ambschell svoje študente spraševal po merilnih metodah; posebno ga je zanimalo določanje hitrosti toka reke v povezavi z deli na Gruberjevem prekopu, ki so ga slavnostno odprli v Ljubljani s topovski mi salvami z gradu nekaj tednov po Mislejevem izpitu. Ambschell je od Misleja in njegovih sošolcev zahteval matematično izpeljavo izrekov mehanike, določevanje težišča, delitev rezultante sil na komponente, določitev razmerja med številom nihanj in nihajnim časom, računanje ravnovesja in izkoristka strojev, pretvarjanje liber in drugih tedaj veljavnih merskih enot, pojasnitev ravnovesja kapljev in v veznih posodah in sifonu, razlago plavanja, delov atmosfere, vetrov, pojasnilo vzrokov za dvigovanje živega srebra v barometru, opis sestave različnih vrst padavin, opis strukture očesa, nastanek slike v njem in njegove napake. Večina Ambschellovih vprašanj iz leta 1780 zveni povsem sodobno. Seveda pa si je omislil tudi takšna, ki jih dijakom danes raje ne postavljamo, med njimi »Kaj je ogenj?« ali »Kaj je svetloba?«; gotovo bi si nadebudni moderni učenci nanje znali izmisliti tako zvedave odgovore, da bi ubogega profesorja pošteno zbolela glava. Ambschell v vprašanji ni posegal v elektriko, magnetizem in astronomijo, čeprav je s tezami objavljenimi za fizikalnimi vprašanji obravnaval vsa področja fizike razen magnetov.

Zoisova matematično obarvana izpitna vprašanja – predigra za prvi alpski botanični vrt med Slovenci

Zvedavi študent Karel Zois je v Gradcu v 1770ih letih srečeval poltretje leto starejšega bodočega barona Jurija Vege, ki je kot Gruberjev inženir urejeval tok reke

⁶³ *His proxime accessere* (Črničev, 1999, 312, 447).

⁶⁴ *Umek*, 1991, 68.

⁶⁵ *Muha*, 1780, 37, 75, *Ferder*, 1774.

Mure na območju med Gradcem in Radgono do leta 1780. K. Zois je svoje izpitne iztočnice objavil na osmih nepaginiranih listih s trinajstimi popisanimi stranmi vprašanj in nalog. Stran za naslovnico in zadnja stran sta ostali prazni; bogati baron seveda ni varčeval s papirjem. Najprej beremo navodilo za algebrasko računanje (*Buchstabenrechnung*) s sorazmernimi veličinami,⁶⁶ nato vedno znova ponavljajoče se naloge (*Aufgaben*), za njimi pa kapitalski račun z rabatom.⁶⁷ Sledilo je zemljemerstvo (*Aus der Meßkunst*) na poljih, prav tako ozaljšano z vprašanji. Karel je moral določiti površino trikotnika iz danih stranic, kotov ali podobnosti trikotnikov.⁶⁸ Nato se je lotil računanja površin valjev, stožcev, krogov in prizem: tudi pravilom za prostornino krogle se ni izogibal.⁶⁹

V poglavju *Von der Weis und Art auf dem Felde / zu messen, und die Längen zu bestimmen* se je lotil meritev v naravi s šestilom, kompasom in merilno mizo. Vprašanja so ga usmerjala k odmeram zemljišč, še posebej na hribih. Pridobljeno znanje mu je kmalu pomagalo pri urejevanju grajskega vrta na Brdu pri Kranju, kjer je ob alpskih rastlinah sadil še drevesa iz domačih logov, prav tako pa azijska s Kamčatke, Urala, Bajkala in Altajskih Alp; privoščil si je celo ameriška⁷⁰ in druga tuja drevesa v prvem alpskem botaničnem vrtu na Slovenskem. Karel Zois je uvajal ameriške rastline preko angleških drevesnic na znanstven način usklajen z oblikovanjem prostora na Brdu.⁷¹ Vrt je zasadil med letoma 1781-1790 s pomočjo oskrbnika Martina Urbančiča; do leta 1795 mu je pomagal tudi brat Žiga, ki je nato žalostno obšel na vozičku zavoljo zahrbtnega protina. Zoisa sta na pozni renesančni osnovi ob 600 m dolgi poti postavila oranžerijo za prezimovanje tujerodnih rastlin, za njo pa veselični vrt po baročnem vzorcu. Ustanovitelj dunajskega botaničnega vrta leta 1793, Nikolaj Thomas Host (* 6. 3. 1761 Rijeka; † 13. 1. 1834 Schönbrunn pri Dunaju), je K. Zoisu pošiljal žive primerke eksotičnih rastlin.⁷² Karl Zois je pisal Jožefu Kalasancu Erbergu tri pisma z botanično vsebino leta 1797 in 1798; dogovarjala sta medsebojno izmenjavo rastlin in premlevala znanstveni pomen tujerodnih rastlin, saj je bil tudi vrt Erbergove graščine Dol ustanovljen okoli leta 1781,⁷³ čeravno so ga med mladostjo Jožefa Kalasanca dodobra zapu-

stili. Pozneje je Jožefa Kalasanca Erberga z rastlinami oskrboval tudi Gabrijelov mlajši brat Anton Gruber (* 26. 3. 1750 Dunaj; SJ 18. 10. 1765 Dunaj; † 1819); v Dol je pošiljal bezeg, »vzhodne« pelagonije, »koristne« kaktuse, »indijske« salorije, »indijske« krizanteme, geranije, verbene, »čebelje« metuljnice, glicinije in druge rože.⁷⁴ Erberg je svoje znanje za ureditev vrta v Dolu črpal predvsem iz Hoppejevega dela o ploditvi rastlin iz leta 1773.

Novembra 1782 je K. Zois je naročil tulipane in narcise iz nizozemske oranžerije; v eberfeldski drevesnici je leta 1783 kupil več sadik jablan, hrušk in nešpelj, tudi nekatere za slovenske dežele nove vrste jablan, sliv in češenj.⁷⁵ Večina dreves v Zoisovem botaničnem vrtu je izvirala iz londonske drevesnice Joachima Conrada Loddigesa (* 1738 Hannover; † 1826), ki je hranil tudi orhideje iz tedaj največjega rastlinjaka zasnovanega po zamislih vrtnarja šestega vojvode Devonshire, Josepha Paxtona (* 1803; † 1865). Paxton je bil svoj čas najbolj iskana oseba v Angliji: kljub temu je našel dovolj časa, da je leta 1784 Zoisu poslal številne tujerodne vrste.⁷⁶ Zois je ob Brdu zasnoval tudi vrtove v Ljubljani od križišča Rimske s Tržaško cesto do nekdanjega nunskega obzidja pod senco lipovega drevoreda;⁷⁷ privoščil si je 400 eksotičnih rastlin, nad 1000 domačih dreves in dodatnih tisoč sadnih dreves. V letu francoske revolucije (1789) so Zoisov ljubljanski vrt odprli za javnost; podobno so se lahko hudomušni obiskovalci prosto kopali v ribnikih na Zoisovem Brdu. Karl Zois je tujerodne rastline množil in prodajal presežke. Vrtove je urejal vrtnar Riedl, ki je rad prenašal rastline iz Ljubljane na Brdo ali nazaj; vendar je po Franciscejskem katastru iz leta 1826 prvotna podoba vrta na Brdu že izginila, tako da je Erbergov dolski vrt postal najboljše zbirka eksot na Kranjskem. Leta 1818 so iz Zoisovih vrtov presadili v Erbergove dolske vrtove med drugim tudi ginko (*Ginkgo biloba*); v Dolu je pod ponosnim Erbegovim očesom zraslo kot največje drevo v deželi.⁷⁸ V botaničnem parku Brdo je raslo okoli 7446 tujerodnih rastlin, skupaj se je Zois tam ponašal s 165 različnimi drevesnimi in 38 grmovnimi vrstami.⁷⁹

Leta 1782 je Zois dobil pošiljko, ki jo je na Tahitiju nabral kapitan Cooke; žal je večina sadik propadla, za obnovo je bilo treba veliko truda, kot je z žalostjo v botaničnem srcu poročal Karel Zois. Seveda so si Zoisi za svojo knjižnico brez odlašanja omislili Cookova dela.

⁶⁶ Zois, 1778, 1.

⁶⁷ Zois, 1778, 2.

⁶⁸ Zois, 1778, 3.

⁶⁹ Zois, 1778, 4.

⁷⁰ Wurzbach, 261; Kolšek, 2004, 158; Slana, 2004, 138; Praprotnik, 2004, 171, 172

⁷¹ Dobrilović, Kravanja, 2003, 285.

⁷² ARS, AS 1052. Posebno udejstvovanje Zoisa, fascikel 19, vrtni protokol za Brdo od leta 1781 do leta 1785; Dobrilović, Kravanja, 2003, 279.

⁷³ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fascikel 75; Dobrilović, Kravanja, 2003, 280.

⁷⁴ Pisma datirana dne 22. 8. 1796, 8. 9. 1792, 7. 10. 1811 in 22. 2. 1811 (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, 1356-1357, 1358-1359, 1384-1385, 1386, 1401-1402, 1405, 1426).

⁷⁵ Dobrilović, Kravanja, 2003, 282; ARS, zbirka Zoisa, fascikel 30.

⁷⁶ Dobrilović, Kravanja, 2003, 281.

⁷⁷ Andrejka, 1934, 107.

⁷⁸ Dobrilović, Kravanja, 2003, 283; Freyer, 1840.

⁷⁹ Dobrilović, Kravanja, 2003, 284.

Zois je vsakega izmed treh zvezkov slovitega Cookovega potopisa dal posebej vezati v rjavo usnje s pordečenimi robovi listov. Podatke o slovitem piscu je zapovedal odtisniti na hrbet platnic A4 formata, vendar brez marmoriranih vmesnih listov za platnicami, ki si jih je ponavadi privoščil pri drugih lepoticah iz svoje knjižnice. Slika pred naslovnico kaže doprso sliko Cooka s podnapisom *FRS (Fellow of Royal Society)*, kar je bilo tisti čas že samo po sebi zadostno priporočilo bralcu. V štirih zvezkih oko razveseli skupno 65 slik. Predgovor nepodpisane prevajalca je hvalil drugo Cookovo potovanje kot še bolj izjemno od prvega z obiski Južnih morij, Pacifika, Atlantika⁸⁰ in Tahitija.⁸¹ Po prevajalčevem predgovoru je bil posebej paginiran še Cookov predgovor, kjer je omenjal Ferdinanda Magellana.⁸² Navajal je otok *Saint Jago*,⁸³ narisal rastlino iz Nove Zelandije,⁸⁴ tamkajšnjo aboriginsko družino,⁸⁵ in morsko »*trombes de mer*«. ⁸⁶ Cooke je s seboj prevažal prenosni observatorij s astronomsko uro na stojalu pod zasilnim šotorom, ki ga je narisal na povsem zadnji sliki na plošči 65.⁸⁷ Zanimali so ga predvsem zemljevidi in ljudje; zato je opisoval strukturo ali ornamente njihovega orodja in orožja.⁸⁸ Seveda je Zois kupil tudi več Linnéjevih del, med njimi dvodelni leipziški nemški prevod prispevkov k naravoslovju, fiziki in medicini;⁸⁹ knjigo je vezal v rjavo usnje z zlatimi črkami na hrbtu in marmoriranimi vmesnimi platnicami. Linné je narisal Pigmejca ob slikah Androvandijevega nosilca luči (luciferja) in opic;⁹⁰ razglabljal je o kavi,⁹¹ o čaju,⁹² o uporabnosti naravoslovja,⁹³ mineralnih vodah,⁹⁴ spanju,⁹⁵ kruhu⁹⁶ in naravoslovnih odkritjih.⁹⁷ Na koncu prve knjige je navrgel še misli o (ozmotski) sili rastlin,⁹⁸ o kateri je razglabljal že Hasselquist v svojem doktoratu pri Linnéju. V drugi knjigi se je Linné lotil ekonomije narave,⁹⁹ trakulje,¹⁰⁰ kristalov,¹⁰¹ čokolade,¹⁰²

Indijancev, Špancev,¹⁰³ kakava¹⁰⁴ in končno še sadnega vina.¹⁰⁵ Čeprav bi od bodočega botanika Karla Zois pričakovali, da bo svoja izpitna vprašanja dal vezati v kakšno Linnéjevimi podobno knjigo o rožicah, pa se je zasukalo drugače in Karel si je raje izbral del Bionovega matematičnega učbenika na osemtridesetih straneh. Nicolaus Bion (* 1652; † 1733 Pariz) si je služil kruh z izdelovanjem pripomočkov kot mojster matematičnih naprav sončnega kralja Louisa XIV. v Parizu in je očitno postal prva vedoželjna ljubezen bodočega ljubitelja rastlin, Karla Zois. Bionov adligat je morda imel nalepko povsem na spodnjem vogalu, ki pa je danes odtrgana; trije drugi adligati imajo še danes nalepke, med njimi Zoisov izpit rumeno pobarvano.

Graški Windmanstadovi dediči v svojem gotskem natisu niso datirali Zoisovega ali Bionovega spisa; ostali adligati so dunajski,¹⁰⁶ in Widmanstadov latinski tisk,¹⁰⁷ medtem ko sta spisa iz leta 1773 ostala brez oznake kraja tiska ali tiskarja.¹⁰⁸ Pod Zoisovimi izpitnimi vprašanji je prijetna risba ptiča, ki si išče priboljške med dvema

Slika pred naslovom Bionove nemške izdaje iz leta 1765.

⁸⁰ Cooke, 1778, 1: vii; NUK, MS 667, stran 27.

⁸¹ Cooke, 1778, 1: xii.

⁸² Cooke, 1778, 1: predgovor pisca: vi.

⁸³ Cooke, 1778, 1: 31, 32.

⁸⁴ Cooke, 1778, 1: 158/159.

⁸⁵ Cooke, 1778, 1: 166-167.

⁸⁶ Cooke, 1778, 2: 74/75.

⁸⁷ Cooke, 1778, 4: 308/309.

⁸⁸ Cooke, 1778, vii.

⁸⁹ NUK, MS 667, stran 47.

⁹⁰ Linné, 1776, 1: 62.

⁹¹ Linné, 1776, 1: 71-90.

⁹² Linné, 1776, 1: 90-109.

⁹³ Linné, 1776, 1: 109-134.

⁹⁴ Linné, 1776, 1: 155-165.

⁹⁵ Linné, 1776, 1: 160.

⁹⁶ Linné, 1776, 1: 181.

⁹⁷ Linné, 1776, 1: 262-267.

⁹⁸ Linné, 1776, 1: 288-.

⁹⁹ Linné, 1777, 2: 1-57.

¹⁰⁰ Bandwurme (Linné, 1777, 2: 101-140).

¹⁰¹ Linné, 1777, 2: 141-172.

¹⁰² Linné, 1777, 2: 173-184.

¹⁰³ Linné, 1777, 2: 173.

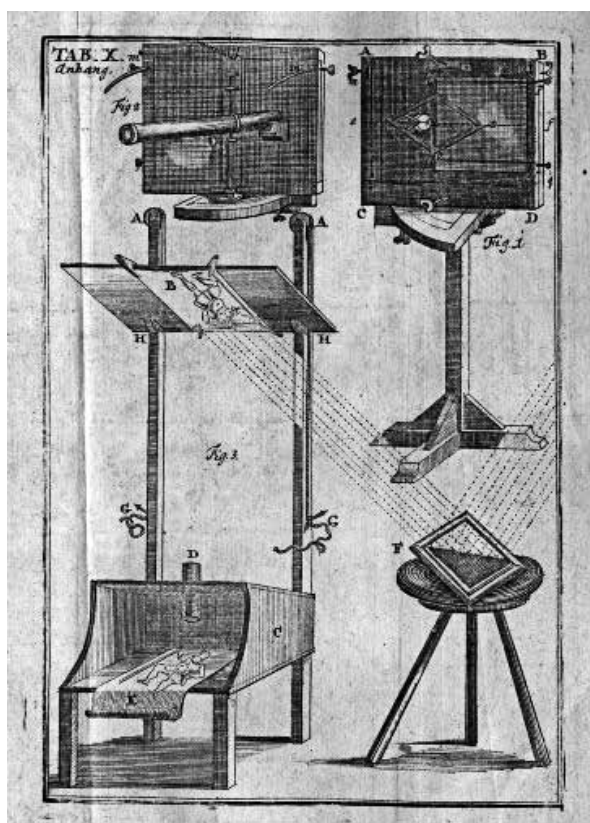
¹⁰⁴ Linné, 1777, 2: 174.

¹⁰⁵ Linné, 1777, 2: 368-.

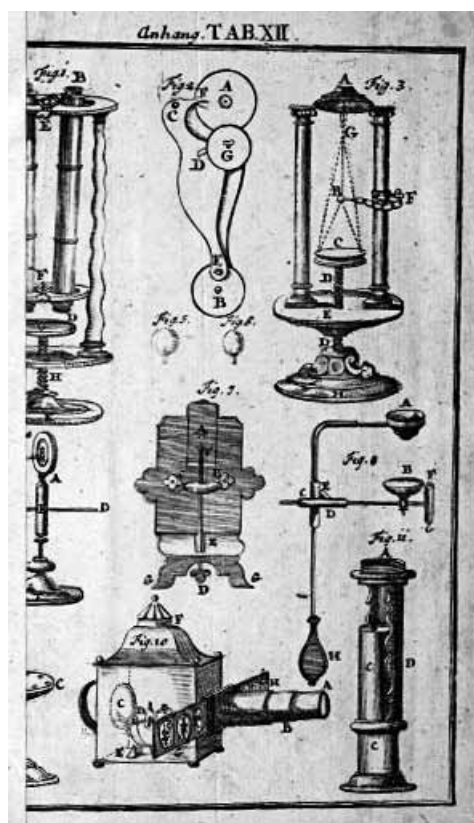
¹⁰⁶ NUK-8277.

¹⁰⁷ NUK-8278.

¹⁰⁸ NUK-8279, NUK-8280.

Optika in projekcije v Bionovem delu kot ju je uporabljal Zois (Bion, 1765, tabla slik 10, fotografiral pisec z dovoljenjem Univerze Oklahoma).

Kamera na figuri 10 v Bionovem delu kot ju je uporabljal Zois (Bion, 1765, tabla slik 12, fotografiral pisec z dovoljenjem Univerze Oklahoma).

pomenljivima skicama trlistne rastline; pod sliko je dvojni pahljačast znak. Bionovo delo nima tovrstnih okraskov, četrti adligat pa nam postreže s povsem drugačnimi. Tako Zoisov kot Bionov spis sta bila tiskana na samostojnih polah. Rebrasti vodni tisk papirja vseh adligatov ima podolžne črte razmaknjene za po dva centimetra; tako je vsaka stran po razrezu dobila dve črti.

Bionovo delo v Zoisovi izdaji obsega osemintrideset strani paginiranih z naslovnico kot prvo stranjo; za nameček ima na koncu tabelo s petnajstimi geometrijskimi figurami polnimi krogel, šestil in kock. Bion je najprej razložil uporabo črt,¹⁰⁹ sledile so načrtovalne naloge, med njimi risanje vzporednic dane linije.¹¹⁰ Preučil je uporabo poligonskih črt (*linea polygonorum*) za risanje krogov.¹¹¹ Iz premera krogle¹¹² je z uporabo kovinskih šestil oziroma ravnil¹¹³ računal prostornino in težo krogle; podobno je počel Karel Zois na končnem izpitu,¹¹⁴ kjer je

bilo Bionovo delo očitno poglaviten priročnik. Žiga Zois je prav tako imel nedatirano Bionovo knjigo o sorazmernostnih šestilih,¹¹⁵ ki jo je Kopitar opisal kot: *Gründliche Anw. zur Gebrauch des Proportional Zirckel*. 12°; žal tudi v tem dokumentu Bionova izdaja ni datirana. Celotno Bionovo delo je nekoliko po Karlovem zaključnem izpitu leta 1785 ponatisnil ljubljanski knjigarnar Mayr v svoji podružnici v Salzburgu; geometer, geodet in avtor prvega cestnega atlasa Salzburga, Matthias Pock (* 1720; † 25. 6. 1795 Salzburg), je izdajo uredil na treh listih uvo-da in 108 straneh s sedmini bakrorezi, ki so vsebovali tudi šesti bakrorez z risbo proporcionalnega kompasa za uvod v geodetsko zemljemerstvo.

Najdba Zoisovega izpita

Vse kaže, da je Karlov zaključni izpit ohranjen v Ljubljani zgolj v zapuščini ljubljanskega avguština in licejskega profesorja Johanna Evangelista Tretterja (* 28. 3. 1747 krščen z imenom Joseph na Dunaju; 6. 11. 1763 avguštinec Bruck an der Leitha; † 1814 Gradec). Dokument se je doslej izmikal budnim očem raziskovalcev predvsem zato, ker je adligat drugih del in

¹⁰⁹ Bion, 1778?, 4.

¹¹⁰ Bion, 1778?, 7; Bion, 1709, 25; Bion, 1726, 25-26.

¹¹¹ Bion, 1778?, 17; Bion, 1709, 34-36; Bion, 1726, 34-37.

¹¹² Bion, 1778?, 33.

¹¹³ *Lineae Metalicae, Ligne des Métaux* (Bion, 1778?, 37; Bion, 1709, 75-76; Bion, 1726, 72-73)

¹¹⁴ Zois, 1778?, 4.

¹¹⁵ ARS, AS 1052, Žiga Zois, Posebno udejstvovanje, popis na listih.

je Karel Zoisovo ime v *cobissu* vpisano zgolj kot opis prvega adligata in ne kot ključna beseda ali celo ime pisca; to kaže seveda v prihodnje čim prej popraviti. V *cobissu* so adligati Hiltenbrandovega spisa zgrešeno popisani kot dodatki Hiltenbrandovi knjigi z oznakami a, b, c, d (Zois) in e (*Lion, Nikolaus* (sic!), pravilno seveda Bion)); zato jih z iskanjem po piscu ali ključnih besedah ne zaznamo.

Tretter je dosegel filozofski bakalavreat z javno disputacijo v Gradcu dne 12. 8. 1771, teološki bakalavreat pa leto pozneje 25. 8. 1772,¹¹⁶ torej nekaj let pred Karlom Zoisom. 2. 6. 1775 je Tretter doktoriral z bogoslovja na Dunaju.¹¹⁷ Dne 24. 12. 1777 je Johann Tretter postal provizorični profesor v Gradcu, dne 6. 5. 1778 in 9. 5. 1778 pa je naredil izpite za rednega profesorja. Dne 23. 4. 1784 je cesar Jožef II. blagega spomina ukinil Tretterjev avguštinski samostan v Gradcu, tako da je ubogi profesor moral zamenjati stanovanje;¹¹⁸ nič bolje se ni godilo ljubljanskim avguštincem, ki so pred prepovedjo stanovali v danes frančiškanski cerkvi na Prešernovem trgu, ki se je nekoč imenoval po Mariji.

Tretter je izgubil službo na graškem liceju v zimskem semestru leta 1788, ko je bil graški teološki študij s štirih skrajšan na tri leta;¹¹⁹ morebiti je že istega leta odpotoval v Ljubljano,¹²⁰ čeravno je verjetno najprej odšel v štajerski samostan Admont, kjer je bil profesor in pastor vsaj med letoma 1788-1790.¹²¹ Na vse svete dan 1. 11. 1791 je postal profesor dogmatske teologije na ljubljanskem liceju; s predavanji v kranjski prestolnici je nadaljeval do leta 1799.¹²² V tem času je eno izmed svojih knjig, prav tisto z Zoisovim končnim izpitom in drugimi privezi, zapustil ljubljanski licejski knjižnici; vzrok ni ravno na dlani; gotovo je lahko šlo za neke vrste darilo, denimo ob koncu Tretterjeve službe v Ljubljani. Kakor koli že, Tretterjev ljubljanski sodelavec zgodovinar Franc Wilde je že leta 1800 vpisal nekoč Tretterjevo knjigo med ljubljansko licejsko zbirko; zaenkrat še ni znano, ali je v Ljubljani ostala še katera druga nekoč Tretterjeva knjiga.

Tretter je sprva skušal zaman dobiti položaj bibliotekarja v Gradcu, nato pa se je le vrnil v Gradec kot profesor dogmatike leta 1799/1800; v Gradcu je postal dekan liceja med letoma 1800-1801 in nato direktor liceja od leta 1806 do smrti. Med letoma 1806-1808 je po-

učeval tudi polemično teologijo.¹²³ Zaradi nasprotovanj Habsburžanov ni objavil svojih teoloških rokopisov.¹²⁴

Tretter je knjigo z Zoisovim zaključnim izpitom vezal v dokaj cenen moder karton. Skupna vezava šestih adligatov deluje sodobno v modrem kartonu z rumenkasto nalepko; ime prvega pisca Hiltenbranda in naslov njegovega dela sta zaznamovana na hrbtu. Adligate med seboj družijo kvečjemu letnice natisa 1773-1780, formati in dunajski oziroma graški tiskarji; obravnavana snov pa je nadvse različna. Prvi in zadnja dva adligata sta fizikalno-matematično obarvana, vmesni trije pa spadajo k Tretterjevemu poklicnemu zanimanju za dogmatsko teologijo. Vzrok za druženje tako različnih del v skupen zvezek je seveda varčnost; težje pa je določiti kako je Tretter kot graški profesor dobil izvod Zoisovih izpitnih vprašanj in čemu ga je zapustil ljubljanskemu liceju.

Več rokopisov Karla Zoisa preko zapuščine brata Žige pristalo v sodobnem NUKu; vendar med njimi ni Karlovega zaključnega izpita, ki nam ga je prijazno ohranil prav Tretter. K. Zoisov zaključni izpit ne omenja niti sicer zavidljivo natančni J. K. Erberg v svojem rokopisu Literarne zgodovine Kranjske, čeravno je naštel številne podobne spise Erbergov, objavljene ob koncu njihovih študijev na različnih univerzah.

Prvi adligat v nekoč Tretterjevi knjižici je spisal Hiltenbrand (* 1721 Dunaj; † med 1784-1787 Lviv); leta 1780 je bil profesor zgodovine in fizike na Terezijanišču. Hiltenbrand je svoj čas slovel kot pomemben raziskovalec elektroforja, ki ga je tisti čas odkril Volta in je tudi Zoisa močno privlačil; Hiltenbrand je leta 1776 objavil prevod pisem o elektroforju prijatelju v Pressburg (Bratislava), leta 1779 pa je objavil mehaniko. Spomladi 1784 je Tretter postal profesor naravoslovja povezanega s fizikalnim opisom Zemlje, poljedelstva, tehnologije, naravoslovja in teologije¹²⁵ na univerzi v Lembergu, danes ukrajinskem Lvivu; ko je preminil, ga je julija 1787 zamenjal Balthasar Hacquet. Hiltenbrand je svojo knjigo začel z nepaginiranim predgovorom o snovi, nato pa je bralcu privoščil kazalo svojih poglavij: 1. čutila, 2. telesa nasploh, 3. gibanje nasploh, 4. krivo gibanje, 5. ovirano gibanje, 6. ravnovesje, 7. fluidi, 8. hidrostatika, 9. hidravlika, 10. zrak, 11. ogenj, 12. svetloba, 13. barve, 14. elektrika, 15. magnetizem, 16. fizikalna astronomija in 17. zemeljski globus. Skupaj je priobčil dvesto šest strani brez skic. Latinska poglavja Hiltenbrandove knjige so bila: I. *De Sensibus*; II. *De corpore in genere, ejusque attributis communibus* (1. *De extensione*, 2. *De figura*,

¹¹⁶ Gavigan, 1979, 118.

¹¹⁷ Gavigan, 1979, 119.

¹¹⁸ Gavigan, 1979, 121.

¹¹⁹ Gavigan, 1979, 122.

¹²⁰ Gavigan, 1979, opomba 51.

¹²¹ Gavigan, 1979, opomba 52, zavoljo napake zapisana letnica 1799.

¹²² Gavigan, 1979, opomba 52a.

¹²³ Krones, 1886, 103, 467-468, 581, 583, 587-588; Gavigan, 1979, 123-124.

¹²⁴ Gavigan, 1979, 125.

¹²⁵ Poggenorff, 1863, 1106.

3. *De soliditate*, 4. *De porositate*, 5. *De compositione*, 6. *De mobilitate*, 7. *De vi ineritiae*, 8. *De gravitate*, 9. *De elasticitate*, 10. *De vi cohaesionis*, 11. *De vi attractiva*, 12. *De vi repulsiva*); III. *De motu in genere*; IV. *De motu curvilineo* (1. *De pendulis*, 2. *De viribus centralibus*); V. *De motus impedimentis* (1. *De conflictu corporum*, 2. *De resistentia medii*, 3. *De adstrictu*); VI. *De aequilibrio, seu de statica* (1. *De vecte*, 2. *De libra & statera*, 3. *De axe in peritrochio*, 4. *De trochles & polystasto*, 5. *De plano inclinato*, 6. *De cuneo*, 7. *De cochlea*); VII. *De fluidis* (1. *De aqua*, 2. *De vapore*,¹²⁶ 3. *De glacie*); VIII. *Ex hydrostatica* (1. *De aequilibrio fluidorum homogeneorum*, 2. *De tubis capillaribus*, 3. *De aestu maris*, 4. *De aequilibrio fluidorum heterogenum*, 5. *De aequilibrio fluidorum fluidis immensorum*); IX. *Ex hydraulica* (1. *De motu fluidorum a gravitate oriundo*, 2. *De cursu fluminum*); X. *De Aëre* (1. *De atmosphaera*, 2. *De motibus in aëre excitatis*); XI. *De igne* (1. *De modis ignem excitandi*, 2. *De flamma & fumo*;¹²⁷ XII. *De Luce* (1. *Ex optica*,¹²⁸ 2. *Ex catoptica*,¹²⁹ 3. (pomotoma zapisano 2.) *Ex Dioptrica*); XIII. *De coloribus*; XIV. *De electricitate*.¹³⁰ Hiltenbrand je opisal prevajanje elektrike; zanimala ga je idoelektrika in *symper-elektrika*: steklo, kristali, semena (*gemae*), porcelan, žveplo, *resinae*, *cera hispanica*, zrak (*aër*), rastline, deli živali (*animalium partes*) ...¹³¹ Po dolgotrajnih poskusih je navajal raziskovanja dvornega tajnika Würtemberga, predvsem pa novo drugo izdajo Herbertove elektrike.¹³² Kot primer prevajanja elektrike je opisal *cera hispanica* in turmalin s Sri Lanke (Cejlon).¹³³ Zanimala ga je naravna elektrika,¹³⁴ saj je poznal električni odboj.¹³⁵ V snovi elektrometra se nasprotni materiji elektrike privlači.¹³⁶ Preučeval je fluorescenco barometra.¹³⁷ Sledilo je poglavje XV. *De magnete* in XVI. *Astronomia physica* (1. *De planetis*, 2. *De luna*, 3. *De sole*, 4. *De sphaera mundiana*). Zaključno poglavje je posvetil Zemlji: XVII. *De globo terraqueo* (1. *De regnio minerali*, 2. *De regnio vegetali*, 3. *De regnio animali*).

Naslednji privez¹³⁸ za Hiltenbrandovim je nedatiran opis blaženega Avgušтина; sledi¹³⁹ anonimni Lutru nasproten zagovor odpustkov *Genaue Prüfung der lehre von den Ablässen* iz leta 1773. Nadaljnji adligat so bili

nedatirani anonimni »katoliški« odgovori,¹⁴⁰ nato pa beremo zaključni izpit Karla Zoisia von Edelsteina, in končno še Bionovo matematično šolo. Zois je avgusta, bržkone leta 1778,¹⁴¹ zagovarjal končni izpit v Gradcu; njegovega razmeroma kratkega adligata ljubljanski licejski knjižničar Wilde ni popisal, čeravno je naštel ostalih pet. Zoisov končni izpit ima posebne štiri samostojne lastniške številčne oznake domnevno starejših bibliotečnih števil S. 39 O 58 / N. 446 N 40 na naslovnici *Sätze und Aufgaben aus unterschiedenen Theilen der Grossenlehre ...* Zois si je zaključni izpit očitno privoščil v graški visokošolski predavalnici filozofske fakultete; tam se je učil kot gojenec nadvojvodskega plemiškega kolegija. Tako je, kljub očetovemu novemu plemstvu, zavoljo družinskega bogastva na univerzi v Gradcu že nastopal med družbeno smetano, potem ko so starejši bratje oktobra 1761 v Reggio Emilia vendarle študirali zgolj kot laični neplemiški gojenci. Denar odpira vsa vrata, celo vrata namenjena učenosti niso izjema.

Zaključek

Knjige rade potujejo, podobno kot večina njihovih bralcev. Njihovim potem je pogosto težko slediti, še težje pa sestaviti zgodbo njihovega dejanja in nehanja, ki se v našem primeru vrti okoli stisk in veselja pomembnih kranjskih baronov, prijateljev Erbergov in Zoisov. Bogati družini sta si radi izmenjavali knjige, še raje pa mokro cvetoče rastline, kot jih čez čas v rimah označil naš pesniški velikan France Prešeren, ki je zaključil svoja najstniška snovanja ob smrti Žige Zoisia.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

AS 730, Gospostvo Dol; fasc. 43.; fasc. 75; Freyer,

Henrik. 1840. *Annalen des Gartens für Lustall für das Jahr 1840*, rokopis 203

AS 1052, Zois, Žiga. 1803-1812; Posebno udejstvovanje Zois. Prvi katalog po 11. 3. 1780 je izdelal Zois sam, celotno knjižnico pa je popisal Jernej Kopitar približno leta 1803; Posebno udejstvovanje Zois, fascikel 19, Vrtni protokol za Brdo od leta 1781 do leta 1785.

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (NUK)

W – Wilde, Franz. 1803. *Catalogi Librorum*

Bibliothecae Publicae Lycei Labacensis in

Ducatu Carnioliae. Alphabetisches literarisches

¹²⁶ Hiltenbrand, 1780, 72.

¹²⁷ Hiltenbrand, 1780, 115.

¹²⁸ Hiltenbrand, 1780, 122.

¹²⁹ Hiltenbrand, 1780, 127.

¹³⁰ Hiltenbrand, 1780, 151.

¹³¹ Hiltenbrand, 1780, 152.

¹³² Hiltenbrand, 1780, 153.

¹³³ Hiltenbrand, 1780, 154.

¹³⁴ Hiltenbrand, 1780, 155.

¹³⁵ Hiltenbrand, 1780, 156.

¹³⁶ Hiltenbrand, 1780, 157.

¹³⁷ Hiltenbrand, 1780, 158.

¹³⁸ W-1503=NUK-8278.

¹³⁹ W-1504=NUK-8279.

¹⁴⁰ W-1505=NUK-8280.

¹⁴¹ *Praprotnik*, 1991, 827.

- Verzeichnis der in der Laybacher Lycealbibliothek vorhandenen Werke (NUK. Rokopisni oddelek)
- Zois, Žiga. 181? – 4. 8. 1821. Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois – Catalogus. NUK, Ms. 667. 4109 zvezkov v prodajnem katalogu knjigarnarja Henrika Viljema Korna (* 1755 Maastricht na Nizozemskem).
- Zois, Karel. 179?. Catalogus Librorum Caroli L. B. de Zois Alphabetisches Verzeichnisses der naturhistorischen Büchersammlung der Sigmund rücksichtlich Carl Baron Zois. NUK, Ms. 364/3.

Literatura

- Ambshell, Anton. 1779. *Dissertatio de Centro Gravitatis in Subsidiu Suorum Discipulorum Conscripta ab Antonio Ambshell AA. LL. ac Phil. Doctore nec num Caes. Reg. in Academia Labac. Phys. Prof. p.o. Anno M.DCC.LXXIX. Assertiones ex Universa Physica et Mathesi Elementari quas in Aula Academica Archiducalis Gymnasii Labacensis / Ex Praelectionibus Martini Jeell Caes. Reg. Math. Elem. Prof. Publ. Ord. Antonii Ambshell AA. LL. ac Phil. Doct. nec non Caes. Reg. Phys. Prof. P. O. Mense Augusto die_ Anno MDCCLXXIX. Propugnabit R. ac P.D. Wolfgangus Muha Carn. Corgnial. Phil. in II. Annum Auditor. Labaci: Typis Egerianis. (NUK 8046; NUK 8047, Erberg XCVII WVIII; NM-1758; NM-18186).*
- Ambshell, Anton. 1780. *Dissertatio de Motu in Genere in Subsidiu Suorum Discipulorum Conscripta ab Antonio Ambshell AA. LL. ac Phil. Doctore nec num Caes. Reg. in Academia Labac. Phys. Prof. P.O. Anno M.DCC.LXXX. Labaci, Typis Egerianis. / Assertiones ex Universa Physica quas in Aula Academica Archiducalis Gymnasii Labacensis Mense Augusto die_ Anno M. DCC. LXXX. Publice Propugnabunt / R. ac P. D. Aloysius Knee, Carniol. Labacens. R. ac P.D. Joannes Gutschenigg, Carniol. Labacens. E. ac P. D. Antonius Schmith, Carniol. Labacens. E. ac P. D. Xav. Tschebulz, Carniol. Neostad. E. ac P. D. Joannes Stibiel, Carniol. Heyd. E. ac P. D. Franciscus Khern, Carniol. Gottschee. E. ac P. D. Raymundus Dietrich, Carniol. Michelft. E. ac P.D. Thadeus Vechovicz, Carniol. Labacens. E. ac P.D. Josephus Misslei, Carniol. Vipacens. E. ac P.D. Michael Gruber,¹⁴² Carniol. Labacens. Philosophiae in secundum Annum Auditores.*
- Labaci, Typis Egerianis. (Erberg XCVII WVIII; NM-18187).
- Andrejka, Rudolf. 1934. Kje so bili Zoisovi vrtovi? *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*. 15: 107-115.
- Benvenuti, Carlo. 1754. *De lumine, dissertatio physica, quam in Seminario Romano ad disputandum proponit D. Joseph Joachimus ec.* Rome: typis Antonii de Rubeis (91 strani, 2 plošči); 1754. Graz: Typis Haeredum Widmanstadii; 1761. *De lumine*. Vindobonae: sumtibus Joannis Thomae Trattnern (Erbegova knjiga danes v NM, 92 strani, 2 plošči, 4°); 1766. *Dissertatio physica de lumine Auctore P. Carolo Benvenuti Societatis Jesu*. Vienna: sumtibus Joannis Thomae Trattnern (152 strani, 2 plošči; 4°); 1767. *Dissertatio physica de lumine Auctore P. Carolo Benvenuti Societatis Jesu ... Assertiones Ex universa philosophia ... Jacobus Valentinus Perko Styrius ...* (50 Biwaldovih tez za izpit). Graz: Typis Haeredum Widmanstadii. MDCCLXVII. (NUK-8334; Ekslibris: *Inscriptus Catalogo Bibliotheca Phil. Colleg. S. J.* 1767; 152 strani, dve Benvenutijevi plošči s slikami).
- Bion, Nicolaus. 1709. *Traité de la construction et des principaux usages des instrumens de mathématique. Avec les Figures nécessaires pour l'intelligence de ce Traité. Dedié a son Altesse Royale, Monseigneur le duc d'Orleans*. Paris: la Veuve & fils de Jean Boudot & Jacques Collombat; 1716. Paris: Boudot; 1717. *Mathematische Werkschule oder gründliche Anweisung wie die mathematische Instrumenten mit allein schiedlich und recht zu gebrauchen, sondern auch auf die beste und accurateste Manier zu verfertigen, zu probieren, und allezeit im guten Stand zu erfüllen sind*. 3 Theile in neunten Buch. In 4to. Leipsig: Peter C. Monath (ST-21/83 98° = W-1419 = NUK-21406). Angleški prevod: 1723. *The Construction and Principal Uses of Mathematical Instruments. Translated from the French of M. Bion, Chief Instrument-Maker to the French King. To which are Added, the Construction and Uses of such Instruments as are omitted by M. Bion; particularly of those invented buy the English. By Edmund Stone. The whole Illustrated with Twenty-six Folio Copper-Plates, containing the Figures, &c. Of the several Instruments*. London: John Senex; 3. (nemški) natis: ... vermehret von Johann Gabriel Doppelmayr. 1726. *Neu=eröffnete Mathematische Werck=Schule ... Dritten Auflage ermehret, von Johan Gabriel Doppelmayr*. Nürnberg: Monath (z dodanimi optiko-geometrijskimi in astronomskimi napravami v precej bolj kratkih dveh knjigah); 1765. *Neuerö(f)nete Mathematische Werkschule* Nürnberg: Georg

¹⁴² Grueber, Stibiel, Missley, Simon (Sic!) Vehovitz, Dietrich iz Michelstätt, Khern, Schmid, Knee so bili leta 1778 slušatelji retorike v Ljubljani, med njimi Khern, Nissley in Grueber najbližji premiferjem. Gutschenih je bil starejši in je poslušal retoriko že leta 1776 (Črtnivec, 1999, 313, 314-315). Tschebulz je obiskoval gimnazijo v Novem mestu.

- Peter Monath. Delni ponatis: Bion, Nicolaus. Sine dato (1778?). *Gründliche Anweisung zum gebrauch, und Nutzen des Proportional Zircels aus der mathematische Werkschule des Herrn Nicolas Bion*. Graz: Windmanstads Erben (W-1506 = NUK-8282, adligat za K. Zoisovimi izpitnimi vprašanji). Pock, Matthias (* 1720; † 1795) (ur.) (Scheibel, Johan Ephraim; Scheffelt, Michael (* 1652; † 1720) matematik). 1785. *Gebrauch des Proportionalzircels nach Anleitung des Herrn Bions zu sechs Linien; mit einem Anhang eines neuen Transporteurs, wodurch auch im Kleinen einzelne Minuten zu zeichnen und zu messen sind, nebst einigen Tabellen von künstlich und figurirten Zahlen, deren simplen und Zentralpolygonen und Pyramidalzahlen, von ihrer Wurzelauziehung bis in die 9te Dignität, wie auch von Proniczahlen und deren Wurzeln. mit 7 Kupfertabellen*. Salzburg: Joh. Jos. Mayr (trije listi predgovora, 108 strani teksta, 17 cm).
- Clavius, Christopherus. 1588. *Novi calendari romani apologia. Adversus Michaellem Maestlinum Gaeppingensem, in Tubingensi Academia Mathematicum, tribus libris explicata. Auctore Christophoro Clavio Bambergensi Societate Iesu*. Romae: Sanctius, & Soc.
- Cooke, Jacques captain. 1778. *Voyage dans l'hémisphère Austral et autour du monde fait sur les vaisseaux de roi, l'Aventure, & la Résolution en 1772, 1773, 1774 & 1775. Écrit par Jacques Cook, Comandant de la Résolution; Dans lequel on a inféré La Relation du Capitaine Fourneux, & celle de MM. Forster. Traduit de l'Anglois. Ouvrage enrichi de Plans, de Cartes, de Planches, de Portraits, & de Vues de Pays, dessinés pendant l'Expédition, par M. Hodges*. Paris: Hotel de Tou, Rue des Poitevins (NUK-2667).
- Črnivec, Živka in drugi (ur.). 1999. *Ljubljanski klasiki 1563-1965*. Ljubljana: Maturanti klasične gimnazije.
- Dobrilović, Marko; Kravanja, Nikolaja. 2003. Rastlinsko gradivo prvega botaničnega parka na Slovenskem – Brdo pri Kranju. *Zbornik Biotehniške Fakultete Univerze v Ljubljani. Kmetijstvo*. 81/2: 277-286.
- Duffy, Christopher. 2000. *The Austrian Army in the Seven Years War*. Rosemont: Emperor's Press.
- Ferber, Johann Jacob. 1774. *Beschreibung des Quecksilbergwerks zu Idria in Mittel Crayn*. Berlin.
- Ferber, Johann Jakob. 1789. *Drey Briefe mineralogischen Inhalts: an Freyherrn von Racknitz*. Berlin: August Mylius (NM-7888, 70 strani, 18 cm, K. Zoisov lastniški zapis).
- Fischer, Karl Adolf Franz. 1778. *Jesuiten-Mathematiker in der deutschen Assistenz bis 1773*. *Archivum Historicum Societatis Jesu*. 47/93: 159-224.
- Gavigan, Johannes. 1799. Johannes Tretter O. S. A., Rektor der Universität Graz 1807-1808. *Cor. Unum*. 37: 116-126.
- Geoffroyjev, Étienne-François. 1741. *Tractatus de Materia Medicam*. Paris: Desaint & Saillant.
- Gmelin, Johann. 1747. *Flora Sibirica sive historia Petropoli*.
- Hasselquist, Frideric; Linné. 1757. *Iter Palaestinum, Eller Resa til Heliga Landet, Förrättad ifrån år 1749 til 1752; 1769. Voyages dans le Levant*. Paris; 1769. nemški prevod; 1766. *Voyages and Travels in the Laevant, in the years 1749, 50, 51, 52*.
- Herbert, Joseph Edler. 1772. *Theoriae phenomenorum electricorum conscripta a P. Josepho Herbert e S.J.* Viennae: Joh. Thom. de Trattner (NUK-8392, 178 strani); 1778. *Theoriae phenomenorum electricorum: quae seu electricitatis corpore in deficiens traiectu, seu sola atmosphaerae aelectricae actione gignuntur ... Editione altera.. mea suspicionem conscius consentit*. Vindobonae: Tratner (246 strani, 6 plošč, 20 cm).
- Hiltbrand, Anton. 1776. *Geistlichen von Wien an einen seiner Freunde von Pressburg, über den immerwährenden Elektrophor, übersetzt mit Anmerkungen (Schreiben eines Naturforschers an den K. K. Herb Hofrathh von G. Von den immerwährenden Elektrophor)*. Wien: Johann Thom. Edl. Von Trattner.
- Hiltbrand, Anton. 1780. *Historia Physica seu cogitationes historiae ad physicam necessaria*. Vienna: Schulz (W-1502 = NUK-8277, z adligati iz let 1773-1778?). Graz: Widmannstadt (W-1503-1506 = NUK-8277-8282)). – Hinkel, Raimund. 1995. *Wien an der Donau. Der grosse Strom, seine Beziehungen zu Stadt und die Entwicklung der Schifffahrt im Wandel der Zeiten*. Wien: Christian Brandstätter.
- Hoppe, Tobias Konrad. 1773. T. C. Hoppens *Abhandlung von der Begattung der Pflanzen: Nebst einen vorrede von D. George Heinrich Königsdörfer*. Altenburg: Richter (Erberg; 62 strani).
- Kähler, Martin. 1747. *De Crystallorum Generatione, Quod Consent. Ampliss. Facult. Med. Im Reg. Acad. Upsalensis. Upsaliae: Medicine Dissertation; 1774. Abhandlung von der Erzeugung der Kristalle: aus dem Lat. Übersetzt*. Grätz: Widmannstetter. Ponatis: 1780: *Martin Kählers Abhandlung von der Erzeugung der Kristalle*. Grätz.
- Kern, A. 1954. *Die Promotionschriften der Jesuiten-Universitäten in der Zeit des Baroks ... V: (Sutter, B. (ur.)) Festschrift Julius Franz Schütz*. Graz/Köln.

- Kolšek, Alenka. 2004. Razsvetljenska krajina Žige Zoisa na Brdu. *Kronika*. 52/2: 157-166.
- Van der Korst, J. K. 2003. *Een doktet van formaat, Gerard van Swieten, lijfarts van keizerin Maria Theresia*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Krones, Franz. 1886. *Die Geschichte der Karl Franzens Universität in Graz*. Graz.
- Kunitsch, Michael. 1805. *Biographien merkwürdiger Männer der Oesterreichischen Monarchie*. Grätz: Gebrüder Tanzer.
- Linné, Karl; Biwald, Leopold. 1764, 1766, 1769. *Selectae ex amoenitatibus (=amaenitatibus) academicis Caroli Linnaei dissertationis ad universam naturalem historiam pertinentes, quas edidit et additamentis auxit L. B. e S. J. Continuatio selectarum ex amoenitatibus acad. C. Linnaei dissertationum ad univ. Nat. Histor. Pertinentium, quas ed. L. B. e S. J. Graecii: Haeredum Widmanstad/sumtibus Iosephi Mauriti Lechner (NUK-8847; izvod z Erbergovim pečatom danes v zbirki OU Bizzell)*. Prvi del 1764, 316 strani, 2 plošči: *Specimen de crystallorum generatione* / Martini Kähler.- *Dissertation de viribus plantarum* (/ Friderici Hasselquist.- *Flora oeconomica* / Eliae Aspelin Smolandi.- *Dissertatio de Corallis balticis* / Henrici Foug.- *Radix senega* / Jonae Kiernander O-Gothi.- *Oratio, qua peregrinationum intra patriam asseritur necessitas* / Caroli Linnaei.- *Oeconomia naturae* / Isaaci Biberg. Drugi del s polnim imenom *Leopold Biwald Societatis Jesu leta 1766. Selectae ex Amoenitatibus Academicis Caroli Linnaei Dissertationes, ad universam Historiam naturalem spectantes, additamentis a se auctae. Graecii*. 8°, 297 strani, 2 plošči: *Obstacula medicinae*.- *Plantae esculentae patriae*.- *Odores Medicamentorum*.- *Noxa insectorum*.- *Centura simplicum*.- *Acetaria*.- *Somnus plantarum*.- *Fungus Melitensis*.- *Flora alpina*.- *Metamorphosis plantarum*.- *Descriptio fossilium montis*.- *Additamenta editoris*. Tretji del leta 1767 (s ponatisom leta 1769). *Continuatio altera Selectarum ex ...* 277 strani, 4 plošče slik, 4°: *Panis diaeteticus*.- *Transmutatio frumentorum*.- *Arboretum suecicum*.- *Frutetum suecicum*.- *Pandora insectorum*.- *Anthropomorpha*.- *Prolepsis plantarum*.- *Fructus esculenti*.- *Prolepsis plantarum*.- *Additamentum primum*.- *Additamentum secundum*); Druga graška izdaja: 1786. Graz: Zaunrieth (285 strani, 4 plošče slik, 8°).
- Linné, Karl. 1776-1777. *Auserlesene Abhandlungen aus der Naturgeschichte, Physik und Arzneywissenschaft ... aus dem Lateinischen übersetzt von E. J. T. H.* 1-2. Leipzig: Böhme (NUK-8819)
- Lukács, Ladislaus S. J. 1987. *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1555-1773), I*. Romae: Institutum Historicum S. I.
- Muha, Wolfgang. 1780. *Anleitung zur mineralogischen Kenntniss des Quecksilberbergwerks zu Hydria im Herzogthume Krain*. Wien: Rudolph Gräffer (NUK-35749, 76 str, 17 cm; Erbergova knjiga, knjižni katalog 18).
- Musschenbroek, Pieter van. 8. 2. 1744. *Oratio de sapientia divina ... : habita A.D. VIII. Februarii 1744 cum Magistratu Academico abiret*. Leyden: Samuel Luchtman & filium/Vienna, Pragae, Tergesti: Trattner (33 strani).
- Petzholdt, Julius. 1883. *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft. Jahrgang 1883*. Dresden: Schönfeld.
- Poggendorff Johann Christian. 1863-1898. *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exakten Wissenschaften von J.C. Poggendorff, I-II*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth. Ponatis: 1965. Amsterdam: B. M. Israël N.V.
- Praprotnik, Nada. 1991. Zois Karel Filip Evgen pl. Edelstein (geslo). *SBL*. 4/15: 827-828.
- Praprotnik, Nada. 2004. Botanični vrt Karla Zoisa na Brdu. *Kronika*. 52/2: 167-174.
- Réaumur, René-Antoine Ferchault de. 1712. *Mémoires pour servir à l'histoire des insects*. Paris; 1734-1742. Amsterdam.
- Scopoli, Janez Anton. 1760. *Flora Carniolica*. Wien: Johann Paul Krauss (NUK-9386, K. Zoisov lastniški zapis). Ponatis v dveh zvezkih: 1772. Graz: Akademische Druck und Verlaganstalt.
- Scopoli, Janez Anton. 1761. *De Hydragora Idriensi*. Venetiis: Radici; 1771. Jenae/Lipisiae: Hartung.
- Scopoli, Janez Anton. 1769. *Einleitung zur Kenntniss und Gebrauch der Fossilien*. Riga, und – Miteau: Hartknoch.
- Scopoli, Janez Anton. 1777. *Introductio ad historiam naturalem ...* Pragae.
- Slana, Lidija. 2004. Utrinki iz zgodovine Brda. *Kronika*. 52/2: 131-142.
- Sommervogel, Carlos, S. J. 1890-1900. *Biblioth(que de le Compagnie de Jésus, Premi(re partie: Bibliographie par les P(res Augustin et Aloys de Backer, Nouvelle Édition par Carlos Sommervogel, S. J. Strasbourgeois, Bruxelles-Paris: publiée par la province de Belgique, Tome I-IX*.
- Speta, Franz. 2004. Entomologen der ersten Stunde: Nikolaus Poda (1723-1798) und Joannes Antonio Scopoli (1723-1788). *Entomologie und Parasitologie. Festschrift zum 65. Geburtstag von Horst Aspöck* (ur. Aspöck, U). Linz: Biologieszentrum des Ober. Ponatis: 17. 9. 2004. *Denisia*. 13: 567-618.

- Tremel, Ferdinand. 1966. *Land an der Grenze*. Graz: Leykam-Verlag.
- Umek, Ema. 1991. *Erbergi in Dolski Arhiv*. Ljubljana: Arhiv republike Slovenije.
- Wallerius, Johan Gottschalk. 1747. *Mineralogia, Eller Mineralriket, Indelt och beskrifvit*. Stockholm: Salvi; 1750. *Mineralogie*. Berlin: Nikolai; 1753. *Minéralogie*. Paris: Pissot
- Wallerius, Johan Gottschalk. 1760. *Chemiae physicae pars prima, de chemiae natura ac indole in genere ejusdemque historia ...* Stockholm: L. Salvius.
- Widder, Felix J. 1967. Die Grazer Ausgaben on Linnés Amoenitates Academicae. *Botan. Jahrbuch*. 86/1-4: 186-208.
- Wurzbach, Constant vitez Tannenberg. 1868-. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Wien.
- Zois, Karel. Avgust 1778?. *Sätze und Aufgaben aus unterschiedenen Theile der Größenlehre, welche mit Einstimmung / Ihro Magnifizenz des hochwürdigen, hochgelehrten / Herrn Rectorn der hohen Schule, des hochedelgebohrnen, und hochgelehrten / Herrn K. K. Vorsteher der philosophischen Facultät, / des wohledelgebohrnen, ansehnlichen, und hochgelehrten Herrn Dechant, und aller Mitglieder gedachter Facultät, in dem großen Hörsaale auf der hohen Schule zu Grätz im Monat August öffentlich beweisen, und vertheidigen wird der hoch- und wohlgebohrne Freyherr Karl Zois von Edlstein aus dem erzherzogl. Adelichen Collegium*. Graz (W-1506 = NUK-8281).
- Žmuc, Irena; Moder, Gregor. 2005. Bakalavratske teze iz zbirk Mestnega muzeja Ljubljana. *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Mihelič, Darja). Ljubljana: Založba ZRC SAZU. 197-212.

Zusammenfassung

AUCH BÜCHER REISEN GERNE ÜBER OZEANE, NICHT WAHR?

Über die Reisen von Krainer Büchern unter die Indianer, nicht zu vergessen das Examen von Baron Zois

Das Abschlussexamen des Botanikers Karel Zois (* 1756; † 1799), des jüngeren Bruders von Žiga Zois, war bisher vor allem dem Titel nach bekannt; im vorliegenden Beitrag wird es erstmals zur Gänze vorgestellt. Der Weg des Dokumentes in die ehemalige Bibliothek des Laibacher Lyzeums ist erforscht. Es überrascht ein wenig, dass das Buch nicht von Karels Bruder Žiga aufbewahrt wurde; auch Jožef Kalasanc Erberg (* 1771; † 1843), ein Freund von Zois, erwähnte das Buch nicht in seinem Manuskript über die Literaturgeschichte Krains. Trotz mangelhafter Angaben auf Karels Titelblatt sind nunmehr auch die Namen seiner Professoren bekannt. Karels Abschlussexamen war nicht so naturwissenschaftlich orientiert, wie man aufgrund seiner späteren Interessen erwarten könnte; es reichte insbesondere in die Bereiche der angewandten Mathematik und Physik. Das Examen von K. Zois mit der beigefügten Mathematik von N. Bion gehört zur Masse der Nachdrucke und Übersetzungen, die die Studenten der Grazer Professoren Taupe und insbesondere Biwald druckten. Zahlreiche dieser Drucke wurden auch von Krainer Intellektuellen gelesen, vor allem den Baronen Zois und Erberg. Im Beitrag wird die Geschichte des vielleicht gelungensten dieser Drucke enthüllt, einer Sammlung von Doktoraten des berühmten Linné, die von Biwald in Graz im Jahr 1764 erstmals nachgedruckt wurde. Erberg kaufte diese Sammlung für sein botanisches Schaffen in den Gärten von Dol; später wanderte das Buch weiter nach Berlin und schließlich in die Universitätsstadt Norman mitten in Oklahoma, das zur Zeit von Zois oder Erberg lediglich eine unüberschaubare und größtenteils unbewohnte Prärie der amerikanischen Indianer des Wilden Westens war.

Schlagwörter: Karel Zois, Žiga Zois, Universität in Graz, Leopold Biwald, Linné, Nicolas Bion, Wissenschaftsgeschichte, Bibliotheksgeschichte

Dragica Čeč

Življenjske usode poslov

ČEČ Dragica, dr., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5 SI-6000 Koper; dragica.cec@zrs.upr.si

316.344.24^{17/18}

ŽIVLJENJSKE USODE POSLOV

Prvi vsebinski poudarek prispevka bo namenjen poselski zakonodaji in njenemu razvoju v 18. stoletju, ki ga zaznamuje prehod iz aristotelovskega dojemanja hišnega gospodinjstva kot temelja zgodnjenovoveške družbe v čas absolutistične države, ki ga je zaznamoval koncept dobre policije. Drugi vsebinski poudarek pa bodo predstavljale najprej identitete in nato rekonstrukcije različnih življenjskih usod poslov oziroma predstavitev njihovih življenjskih zgodb na podežlju in v mestih. Posebej pa je pomembno, da so se njihove življenjske zgodbe znašle zapisane v različnih fazah njihovega življenja. Iz njih se zrcalijo tako osebne kot tudi pripisane identitete poslov, časovno pa se uvrščajo v čas konca 18. in začetka 19. stoletja.

Ključne besede: poselski redi, življenjske razmere, 18. stoletje, 19. stoletje, identiteta, socialna vprašanja

ČEČ Dragica, PhD, University of Primorska, Faculty of Humanities, Titov trg 5, SI-6000 Koper; dragica.cec@zrs.upr.si

316.344.24^{17/18}

THE LIFE STORIES OF SERVANTS

The first part of the article will examine domestic service legislation and its development in the 18th century, which was marked by a transition from the Aristotelian perception of domestic service as the foundation of early Modern Age society into the era of the absolutist state and its concept of a strong police force. The second part will feature the identities and then reconstructions of the destinies and life stories of various domestic servants from both cities and the countryside. It is particularly notable that their life stories were recorded at different stages of their lives. These stories from the end of the 18th and the beginning of the 19th century reflect both the personal as well as attributed identities of domestic servants.

Key words: domestic service rules, living conditions, 18th century, 19th century, identity, social questions

Uvod

Še ob koncu 18. stoletja so bili v Krünitzovi enciklopediji, najbolj odmevnem intelektualnem razsvetljenem projektu, ki jo je poznalo tudi kranjsko razsvetljeno plemstvo, posli definirani kot »*Dienst=Bothe, eine Person männliches oder weibliches Geschlechts, welche sich gegen Kost und Lohn zu niedrigen häuslichen Diensten verpflichtet ... Die Dienstbothen, das Gesinde*«.¹

V zadnjih desetletjih je v historiografiji pod vplivom socialne zgodovine vse večje pozornosti deležna tudi socialna skupina poslov.² Kot posebno socialno skupino jih lahko označimo zaradi njihovega pravnega položaja v družbi, ki je vplival tudi na njihov poseben družbeni položaj. Zaradi narave njihovega dela in njihove vključenosti v ekonomijo »*ganzes Haus*« in pozneje v družino so bili od reformacije naprej deležni posebne pozornosti. Prvi vsebinski poudarek prispevka bo namenjen poselski zakonodaji in njenemu razvoju v 18. stoletju, ki ga zaznamuje prehod iz aristotelovskega dojemanja hišnega gospodinjstva kot temelja zgodnjenovoveške družbe v čas absolutistične države, ki ga je zaznamoval koncept dobre policije. Drugi vsebinski poudarek bodo predstavljale najprej identitete in nato rekonstrukcije različnih življenjskih usod poslov oziroma predstavitev njihovih življenjskih zgodb na podeželju in v mestih. Posebej je pomembno, da so se njihove življenjske zgodbe znašle zapisane v različnih fazah njihovega življenja. Ker se identitete in usode poslov, zlasti revnih in marginaliziranih (kar so tudi odpuščene dekle) pogosto »skrivajo za usodami moških,« so viri, ki jih imamo na voljo, še toliko bolj dragoceni, saj posredujejo tudi neprisiljene

izjave posameznikov.³ V okviru tega vsebinskega sklopa bo naprej poseben poudarek namenjen identitetam posameznikov, pri čemer se bo ugotavljalo tako družbene pripisane identitete kot bodo predstavljene samoidentitete posameznika kot predstavnika bodisi določene starostne,⁴ socialne in poklicne skupine. Prispevek se ne bo osredotočil na gospodarske okoliščine določenih tipov podeželskega gospodarstva (poljedelstvo/živinoreja/protoindustrija), zaradi katerih je bilo v določenem podeželskem okolju več hlapcev, torej moških in v drugih več ženskih poslov.⁵ Zaradi metodološkega izhodišča, da tip vira narekuje tudi prezentacijo ali samoprezentacijo posameznika, bodo v obzir vzeti različni viri.⁶ Iz njih se zrcalijo tako osebne kot tudi pripisane identitete poslov, časovno pa se uvrščajo v čas konca 18. in začetka 19. stoletja.

Posebne gospodarske in družbene okoliščine poklicne skupine poslov

Pravni in gospodarski položaj poslov je poseben ravno zaradi njihove vpetosti v »*oikos*«, oziroma v okvir gospodarskega koncepta »*ganzes Haus*« (celotne hiše).⁷ Iz pravnega stališča gre zagotovo v določenem smislu tudi za posebno poklicno skupno, katere družbeni položaj je bil določen s poselskimi redi, deloma pa tudi z občim državljskim zakonikom.⁸ Podrejenost njihovega položaja v konceptu celotne hiše je Krünitz posebej izpostavil v drugem geselskem članku, v katerem je razlagal pojem besede »*Gesinde*«:⁹ »*In engerer und gewöhnlicherer Bedeutung sind es diejenigen Personen der häuslichen Gesellschaft, welche sich verbindlich machen, andern um Lohn geringe Dienste zu leisten, da es denn Knechte, Mägde, und geringe Hausbediente unter sich begreift, welche man sonst auch Dienstbothen, im Oberd. aber auch Ehehalten, Brödlinge zu nennen*

¹ Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie, Gesinde*.

² Posli so bili v slovenski historiografiji deležni obrobne pozornosti. V slovenski strokovni literaturi so sicer zgodaj ločili »*kmečke posle*«, ki so sodili v delokrog preučevanja etnologov in posle v mestih, ki so bili predmet preučevanja zgodovinarjev. Do problematike socialne skupine poslov, kot izrazito marginalne skupine prebivalstva, se je v slovenski historiografiji ponavadi dostopalo zgolj izjemoma, saj marginalne skupine vse do zadnjega desetletja niso bile deležne raziskovalne pozornosti. Prvič so se začeli resneje spraševati o njihovem pravnem položaju v času nastanka prvih demografskih študij, najprej v 90. letih ob študijah za doktorsko disertacijo o demografski podobi Ljubljane Andrej Studen (Studen, Nekaj drobcev; Studen, Stanovati v Ljubljani; Studen, Pedenarca, ksel), pozneje pa v precej obsežnem članku in nato doktorski disertaciji še Aleksej Kalc za Trst, saj je predstavljal migracijski val, ki ga je omogočalo večje povpraševanje po poselskem delu eden od ključnih dejavnikov za hiter demografski razvoj tega pristaniškega mesta. Pravne okvire in vsakdan poslov je preučevala tudi etnologinja Marija Makarovič, ki je v vseh svojih krajevnih študijah večkrat beležila tudi življenjske zgodbe poslov, njeni podatki o njihovem vsakdanu pa so ponavadi omejeni na ustna pričevanja poslov in zapise – torej pojavnost socialne skupine v matičnih knjigah, deloma pa je podatke povzemala po normativnih virih in leposlovju. Zato so mnogi problemi v njenih delih zgolj nakazani. Prvi poskus širšega prikaza pravnega položaja in vsakdana poslov je sledil v članku, ki ga je leta 1988 objavila v Slovenskem etnografu.

³ Ulbricht, Bettelei von Frauen, str. 64.

⁴ Prim.: Ehmer, *The Life Stairs*, str. 53-74.

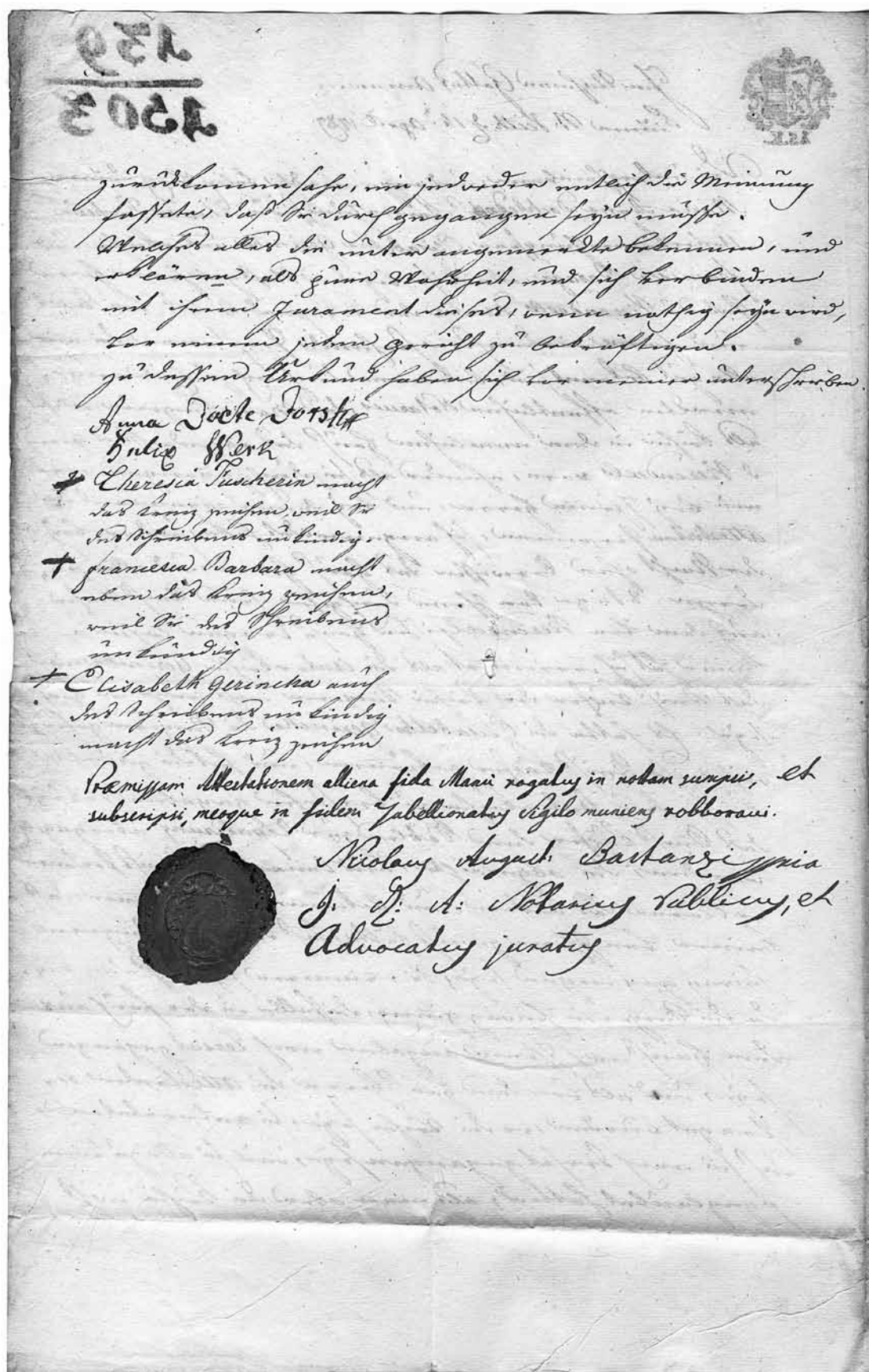
⁵ V poljedelskih okoljih je bila potreba po dodatni delovni sili izrazito sezonska (zato je bilo v nekaterih regijah manj poslov), v živinorejskih, pogosto goratih območjih pa so posle potrebovali vse leto. Najpogosteje je posle na podeželju sicer najti pri obrtnikih in gostilničarjih. V mestih so se poselske službe razlikovale glede na družbeni status, ekonomske zmožnosti delodajalcev in potrebe samega gospodinjstva. V mestih je bilo izrazito več družin, ki so najele zgolj enega posla – dekle.

⁶ Primeri življenjskih zgodb bodo predstavljeni na podlagi treh različnih zvrsti virov (dokumenti povezani s povrnitvijo bolnišničnega zdravljenja, protokoli kazenskih sodišč, protokoli policijskih zaslišanij).

⁷ Münch, *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*, str. 191-232. Novo ovrednotenje koncepta ponujajo avtorji zbornika: Bretschneider, Falk et. al., *Personal und Insassen von »Totalen Institutionen«*.

⁸ Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*.

⁹ Iz Krünitzovega opisa je razvidno, da se je pojem »posel« še uporabljalo kot pojem, ki je označeval uslužbenca v različnih uradih in dvornih službah, čeprav se je ta definicija počasi že izgubljala.

Podpisi poslov (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-489, fasc. 48, p. 36)

pflegt.¹⁰ »Oikos« ali »Oikia« po Aristotelovski tradiciji predstavljal idealni tip ureditve družbe. Sestavljena je bila iz treh skupnosti: zakonske skupnosti (*societas coniugalis*), starševske skupnosti (*societas parentalis*) in gosposke skupnosti (*societas herilis*), ki je predstavljala skupnost med gospodom/delodajalcem in poslom. Sčasoma se je nadzor nad moškimi posli polariziral okoli avtoritete hišnega gospodarja,¹¹ nadzor nad ženskimi posli pa okoli avtoritete hišne gospodinje,¹² kar dokazujejo tako gospodarski priročniki kot vsakdanja praksa. Gospodar je bil tisti, ki je bil v družbenih imaginarijih odgovoren za gospodarstvo. Beckerjev priročnik (s Puhlinovim prevodom) pri slabi vzgoji potomstva pokaže vse stereotipne posledice slabega gospodarjenja. Slab gospodar je v njegovi zgodbi slabo vzgojen sin, ki mora po materini smrti prevzeti gospodarstvo, ki ga ne obvladuje njegov zapit oče. Prvi dokaz slabega gospodarjenja so razpušчени posli, dekle in hlapci, ki so kazali pomanjkanje gospodarjeve avtoritete. Dekle so ga tako prenašale okoli, da jim je nudil vse, kar so se zaželele, ena mu je toliko časa nosila zajtrk, da se je z njo spečal in je rodila nezakonskega otroka. Deklo in bodočo ženo je pisec označil kot »zrelo keršenco«,¹³ ker mu je vse ukradla. Kot zadnji del njene negativne podobe je uvedel motiv vtikanja v delo hlapcev, ki je bilo tradicionalno prepuščeno moškemu, kot avtoriteti in vodji gospodinjstva. Ta koncept razumevanja vloge poslov ni nov, najbolj eksplicitno ga je izpostavil pisec priročnika za hišne gospodarje iz leta 1700, podobnemu konceptu pa sledimo tudi v nekaj let kasnejšem priročniku za hišne gospodinje. Zato je treba pritrditi ugotovitvi R. Dürr, da so bili tako v 16. kot v 17. stoletju posli najbolj natančno obravnavani v okviru posebne zvrsti gospodarske literature t.i. »hausvaterliche Literatur«, ki je bila najprej namenjena upravljanju z velikimi go-

spodarstvu.¹⁴ Omenjena trditev se zlasti potrdi v delu, kjer so definirane posamezne poselske službe. Položaj posla v hiši se je v zgodnjem novem veku vključil tudi v koncept »oconomie christiana«. Hlapci in dekle so bili v konceptu te ideologije pozvani, da so zvesti, poslušni in da so delavni, torej, da svoje delo opravljajo dobro. Gospodarstvo in oblast nad hišo gre torej gospodarju, ki mu je bila naložena skrb za svoje zaposlene, da jim torej dajejo stanu in delu primerno plačilo,¹⁵ hrano in nastanitev.¹⁶ Gospodarji so nastopali tudi kot moralne avtoritete. Njihova naloga je bila, da skrbijo za njihovo primerno moralno življenje vseh članov gospodinjstva. Tovrstna navodila najdemo zlasti v pridigah, ki nastajajo v okviru tako imenovane konfesionalizacije.¹⁷

Če je v družbi 16. stoletja razmerje med posli in njihovimi gospodarji sodilo v okvir oblasti hišnega gospodarja, je prek obligacijskega prava v 17. stoletja vanj začela posegati država. Spori glede plačila poslov so kot del obligacijskega prava sodili v polje in delokrog patrimonialnega sodstva oziroma privilegiranega sodstva – odvisno seveda od stanovske pripadnosti delodajalca.¹⁸ Posamezna določila o poslih uvajajo že državni, deželni in meddeželni policijski redi, a vendarle so določila v njih zlasti povezana z zagotavljanjem javne varnosti. Mejnik v normiranju odnosa med posli in njihovimi delodajalci in državo v habsburških dednih deželah zagotovo predstavlja poselski red za spodnjo Avstrijo izdan leta 1688. V smislu dobre policije je država utemeljevala svoj vstop v osnovno celico družbe, v celotno hišo oziroma »oicos«, ki je v zgodnjem novem veku v pravnem in idejnem smislu veljal za osnovno celico družbe, kar kažejo tudi ohranjeni primeri s Kranjske in sosednjih okolij. Zaradi nestalnosti zaposlitve poslov, ki je posledično vplivala tudi na njihov socialni položaj in hiter prehod pod prag revščine, so bili deležni posebne pozornosti tudi v okviru zagotavljanja javne varnosti. V 18. stoletju in nato posebej izrazito po koncu francoskih vojn v začetku 19. stoletja pa je bila socialna skupina poslov polje, na katerega je družba izvajala poseben moralni pritisk.

Te so bili posli deležni tako na področju varovanja lastnine kot na področju socialnega nadzora v smislu zagotavljanja javnega reda v okviru koncepta »gute

¹⁰ Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie, Gesinde*.

¹¹ *Sirah je dal slikovito primerjavo, ki je postala del priročnika za hišne gospodarje: »oslu pripada hrana, breme in bič: hlapcu pa kruh, kazen in delo,« (Thiemen, Haus-, Feld-, Arznei-, Koch-, Kunst- u. Wunderbuch, str. 33-34).*

¹² »Eine fleißige Haushalterin soll vordersamst ihr Gesinde zur Gottes Frucht und fleißiger Arbeit anhalten, ihme Muthwillen und andere Ungebühr nebst allzu großer Freiheit nicht erstatten und von Müßiggang als der Wurzel alle Übles selbiges absonderlich abhalten,« (HausHalte, str. 207). Omenjeni priročnik je vseboval tudi navodila, da mora hišna gospodarica preveriti, kako so posli opravili delo in jih poučiti, kako se mora določeno delo oziroma posle speljati. Hišna gospodinja mora biti dobra in pobožna, biti pa mora tudi »srce in gospodar«, drugače dela gospodinja škodo svojemu gospodarju in pokvari tudi posle; skrbeti mora tudi, da jim daje dovolj hrane in redno plačilo, da jih kaznuje. »Alles aber wird aus dem einigen von selbst Flüssen/wann eine kluge HausHalte-rin sich dahin befließiget/wie sie die Ihrige mit Liebe und Frucht verständig regiere/dann wird sie die Gemüther ihrer untergebenen Mägde also zu bezwingen wissen /daß sie ihren Dienst und Arbeit freudig und willig ihrer Schuldigkeit gemäß auf das fleißige verrichten« (HausHalte, str. 208-209).

¹³ Pohlin, *Kmetam za potrebo*, str. 198.

¹⁴ Dürr, »Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner, str. 116, 118.

¹⁵ Traktati o višini plačila poslov in njihovih nagradah so stalnica gospodarskih priročnikov zgodnjega novega veka in časopisnih člankov 19. stoletja. Kot kaže primer Ane Marie Reitzin gre v tem primeru za enega najbolj pogostih konfliktov sicer začelenih poslov (prim.: Thiemen, Haus-, Feld-, Arznei-, Koch-, Kunst- u. Wunderbuch, Haushalterin, in *Illyrisches Blatt*, 31. 12. 1824).

¹⁶ Dürr, »Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner, str. 121.

¹⁷ Prim.: Čeč, Jo s hudim kaznovanjem opomniti, str. 175-194.

¹⁸ Prim.: primere, ki jih ni hotelo obravnavati ljubljansko sodišče: ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48.

Polizey«. V okviru tega koncepta so se urejale zadeve javne varnosti kot dela družbene blaginje.¹⁹ Praviloma je v delokrog dobre policije spadal tako javni red, kot je imela država dostop tudi do tistih področij, ki so se skozi zgodnji novi vek počasi izločale in se združevale v sfero privatnega.²⁰ Prav zato so vsi kameralistični avtorji spodbujali izdajanje posebne poselske zakonodaje. V svoji argumentaciji pa so se sklicevali na različne podlage. Skupno vsem je bilo, da so veliko pozornosti namenili gospodarskim okoliščinam sklepanja pogodbe, javnemu redu in morali.²¹ Problem poslov, njihovega položaja znotraj družine in družbe ter njihovih pravic in dolžnosti so se lotevali vsi pomembnejši politični teoretiki 18. stoletja, med njimi tudi najbolj vplivna Johann Heinrich Gottlob Justi in Joseph von Sonnenfels. V delih Josepha von Sonnenfelsa je zagotovo osnovna ideja preprečevanja in nadzorovanja brezposelnosti poslov, ki jo je označil s terminom sodobnikov – postopaštvo.²² Tudi praksa policijskih organov v večjih mestih jasno kaže, da so spori med posli in njihovimi delodajalci že v 2. polovici 18. stoletja sodili v delokrog sodišč (pristojnih za različne poklicne/socialne skupine) in policije. V njihov delokrog so sodili tudi prestopki, ki so izhajali iz nespoštovanja pravil poselskega reda in policijskega reda. Obsežne traktate o položaju poslov je zagotovo najbolje povzel ravno Krünitz, ki je večino poudarkov prevzel ravno po Justijevem članku v leta 1760 izdanem pojmovniku, t.i. slovarju: »Denn es muß die Polizey nicht allein die Gränzen der häuslichen Gewalt der Herrschaften über ihr Gesinde bestimmen, sondern auch das Gesinde wieder unbillige und harte Herrschaften schützen. Es fallen auch vielerley andere Umstände dabey vor, welche Gesetze und Ordnung erfordern, insonderheit des An= und Abzuges des Gesindes, der gegenseitigen Aufkündigung, der Gesindemäkler, der Streitigkeiten, welche zwischen den Herrschaften selbst, des Gesindes halber, entstehen können, u. d. m. so wie allerley Gesetze nöthig sind, ihr Lohn zu bestimmen, und sie zu einem gebührligen Betragen anzuhalten. Eine von der Obrigkeit gemachte Verordnung, das Betragen und die Gerechtsamen des Gesindes betreffend, wird die Gesindeordnung genannt.«²³

Če se opremo na kvalifikacijo področij intervencije države v okviru dobre policije, potem lahko trdimo, da

je bila poselska zakonodaja poleg moralnega nadzora tisto področje »normiranja vsakdana«,²⁴ s pomočjo verske, moralne, ubožne in zdravstvene policije, ki se ni omejevala na javni prostor »brez strehe«, saj je izrazito posegala tudi v področje novonastale privatnosti in zasebnosti – hišnega gospodinjstva in pozneje družine. Za kaznovanje poslov namreč ni bil več pristojen zgolj hišni gospodar, njihovo kaznovanje je bilo praviloma dodeljeno lokalni oblasti in novim organom, ki jih vzpostavi absolutistična oblast prek poselskih redov. Normiranje gospodarskih odnosov poslov je sodilo tudi v drugo področje državne intervencije – v »normiranje gospodarstva«. V okviru različnih členov poselskih redov se je bolj natančno določila ara, nagrade poslom za delo, način in vrsta plačila poslom (koliko dobijo hrane, obleke in koliko denarja). Delodajalcem so dali tudi osnovna navodila, v kakšnih rokih naj poslom plačujejo, da se ne bodo polenili ali zbežali iz službe. Položaj poslov v hiši in družbi, njihove dolžnosti in pravice so predstavljala pomembna pravna in gospodarska vprašanja. Konflikti so v vsakdanjem življenju nastali naprej zaradi mladosti poslov in so se izražali kot fizično in seksualno nasilje delodajalca ali članov njegove družine, šele za temi pa so sledili konflikti zaradi drugih določil poselskih redov.²⁶ Pri uveljavljenih poslih je postala pogost vzrok konfliktov tudi višina plačila. Maria Singer je tako opisala svoj konflikt z delodajalcem zaradi plačila:²⁷ »Potem sem videla, da se dvorni mojster ni hotel držati obljubljenega, sem šla do gospe Virendeli; rekla mi je, da naj potrpim, da se bo ve dobro izteklo, drugič ko sem jo opozorila na nasprotno, sem prosila, da me izpusti (odpusti) iz službe, mi je rekla, naj potrpim dokler ne dobi druge kuharice.«²⁸

Pravni položaj poslov je dokončno utemeljilo naravno pravo. Na podlagi novih pravno-filozofskih podstat so bili izdani novi poselski redi, ki so izšli v 80. letih 18. stoletja. Ti so veljali za posamezne skupine dežel, mesta ali so urejali zgolj razmerja podeželskih poslov. Do določene meje je pravni položaj poslov določil tudi Obči državljanski zakonik (ODZ), izdan 1. junija 1811, ki je urejal tudi vsa delovna razmerja. Poselsko delovno razmerje je sicer podvrgel nekaterim členom splošnih pogodb o delu in ga v členu 1172 definiral kot posebno obliko delovnega razmerja, ki ga opredeljujejo posebni zakoni, ki so še konec 19. stoletja temeljili na osnovah, ki jih je postavil zgodnji novi vek. Na obstoj posebnih

¹⁹ Med dela, ki najbolj umeščajo fenomen »Gute Polizey« kot koncept, ki nadomešča koncepta socialnega discipliniranja in absolutizma glej: Iseli, Gute Polizey.

²⁰ Iseli, Gute Polizey.

²¹ Ko so v 50. letih prosili, da kranjski deželni stanovi pripravijo predlog novega policijskega reda, so ti naredili prepis starega policijskega reda, ki je v enem členu določal zgolj višino njihovega plačila.

²² Sonnenfels, Handbuch der inneren Staatsverwaltung in Sonnenfels, Grundsätze der Polizey-Handbuch.

²³ von Justi, Onomatologia oeconomica practica.

²⁴ Iseli, Andrea, Gute Polizey, str. 32.

²⁵ Iseli, Andrea, Gute Polizey, str. 56.

²⁶ To je bil očitek Ignaz-a von Gallenfels-a svojim služkinjam, da se niso držale poselskega reda in da so poleti odšle iskati sezonsko delo (ZAL, LJU-489, Reg. I, Fasc. 48, p. 38-39).

²⁷ Spoštno kočijo je potovala iz Reke v Ljubljano, kjer je takoj dobila drugo službo (ZAL, LJU-489, Reg. I, Fasc. 48, p. 28-29).

²⁸ ZAL, LJU-489, Reg. I, Fasc. 48, p. 30-33.

1820. 15.

Auskunftsbogen

Ueber die Verhältnisse des nachstehenden um Unterstützung aus dem Laibacher Armen-Institute bittenden Individuums, nebst dem hierüber erfolgten Armen-Institute Commissions-Beschlusse.

Heimat-Bezirk.	Heimat-Bezirk.
Stadt oder Dorf.	Platz.
Wohnort.	Wohnort.
1) Namen des Armen.	1) Wohnort des Armen.
2) Geburtsort.	2) Geburtsort des Armen.
3) Alter.	3) Alter des Armen.
4) Vermöglicher Aufenthalt.	4) Vermöglicher Aufenthalt des Armen.
5) Wie lange in Laibach.	5) Wie lange in Laibach.
6) Ehelich — verheiratet — verwitwet.	6) Ehelich — verheiratet — verwitwet.
7) Zahl der Kinder.	7) Zahl der Kinder.
8) Von wem sind schon verheiratet, oder sind nicht mehr in eigener Ehe.	8) Von wem sind schon verheiratet, oder sind nicht mehr in eigener Ehe.
9) Unterwegs befinden sich noch in Haus.	9) Unterwegs befinden sich noch in Haus.
10) Von wem sind schon verheiratet, oder sind nicht mehr in eigener Ehe.	10) Von wem sind schon verheiratet, oder sind nicht mehr in eigener Ehe.
11) Ehelich — verheiratet — verwitwet.	11) Ehelich — verheiratet — verwitwet.
12) Ehelich — verheiratet — verwitwet.	12) Ehelich — verheiratet — verwitwet.

Ugotavljanje revščine in primernosti socialne oskrbe
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 11, s. 49, 15, 1)

poselskih zakonov je posebej opozoril tudi pisec komentarjev k občemu državljanškemu zakoniku, ko je zapisal, da so: »Pravice in dolžnosti med delodajalcem in poslom določene v posebnih prepisih, ki zadevajo to področje.«²⁹ V členih od 1154 do 1156 je bilo v členu 1155 uvedeno jamstvo, da posel dobi odškodnino za deloma opravljeno delo, v primeru, da se »pogodba«³⁰ zaradi odgovornosti delojemalca ali nekega nepredvidenega dogodka odpove. Členi ODZ so vsebovali tudi določila, ki so delodajalca obvezovali, da delojemalca za določen čas oskrbuje v času bolezni. Zadnji člen, ki je tudi urejal poselsko delo, je bil člen 1156, ki je določal, da se plačilo praviloma izplača po končanem delu, a da se zaradi okoliščin lahko del plačila zahteva prej, kar je bilo tudi neposredno povezano z značilnostmi poselskega dela, del plačila je bil namreč izplačan že v času trajanja službe.³¹ Kazniva dejanja, ki so nastala v okviru poselskega dela (tako poslov kot njihovih delodajalcev),

so spadala bodisi med težje zločine ali lažje prekrške in so bila ne glede na kazenska določila v poselskem redu sankcionirana v kazenskem redu iz leta 1787³² in 1803.³³ Če je prvi kazenski red kaznivo dejanje posla svojemu gospodarju umestil med oteževalne okoliščine, so bili prekrški poslov in nad posli v kazenskem redu iz leta 1803 zelo natančno definirani. Tudi v statistiki prekrškov so se vodili kot posebna kategorija, ki je verjetno združevala vse prekrške poslov, definiranih v različnih členih zlasti prekrškovnega dela kazenskega reda.

Po koncu napoleonskih vojn, ki so bile dojete kot splošen padec moralnosti, so bili poselski redi spet dojeti kot sredstvo socialnega discipliniranja in zagotavljanja splošne moralnosti.³⁴ Poselski redi se skozi 19. stoletje niso bistveno spreminjali, le v okviru političnih in družbenih sprememb so jih obnavljali kot t.i. provizorične rede (1820, 1858),³⁵ da bi s ponovnim izdajanjem zagotavljali njihovo širše poznavanje. A tudi prej omenjeni poselski red za mesto Gradec, se je od jožefinskega spremenil le v toliko, da je pretirano strogost delodajalcev bolj eksplicitno kaznoval po kazenskem redu, čeprav so bile kazenske sankcije za pretirano strogost delodajalcev že del jožefinskih poselskih redov.

Poseben pravni položaj poslov se je brez večjih sprememb, torej popolnoma uokvirjen v koncepte patriarhalne družine ohranil do konca 19. stoletja. To jasno potrjuje 17. člen poselskega reda: »Gospodar mora navajati posle k moralnemu in primernemu obnašanju tako v hiši kot zunaj nje, (...) ima dolžnost, da skrbi za hišni mir in red.«³⁶ Tako še ta priročnik za hišne gospodarje iz prvih let 20. stoletja, ki je bil namenjen hišnim posestnikom

³² V tem kazenskem redu se je sicer kraja poslov upoštevala zgolj kot posebna oteževalna okoliščina (Allgemeines Gesetz über Verbrechen, 1787, II. del, 160. člen).

³³ Število kaznovanih zaradi neprimerne nasilja nad posli (Strafgesetz, 1803, II 165, 173) (v času ponovnega uveljavljanja kazenske zakonodaje) za leta 1817 in 1818 kaže statistika za Kranjsko z beljaškim okrajem, ki je objavljena v: Čeč, Pravni položaj, str. 218. Dodati je potrebno, da je bilo največ prijav in razvitost v ljubljanskem okrožju, kar je na obseg poselskega dela in razvitost upravnih institucij pričakovano. Delež kaznovan v sferi poselskega reda je v primerjavi s kaznovanjem drugih deliktov neznamenit, a primerljiv z deležem kaznovanja nedovoljenega nasilja nad otroki, ki je sodilo v isto pravno sfero – sfero gospodinjstva (Prim.: Kudler, Erklärung des Strafgesetzes in Gesetzbuch über Verbrechen). Posebna značilnost kazenskega reda iz leta 1803 je tudi, da je bila kazenska odgovornost poslov pri različnih prekrških ogrožanja varnosti zdravja in lastnine določena tudi v številnih drugih členih (npr. Strafgesetz, 1803, II, čl. 150 (o hlapcih, ki čistijo kužne posode) ali čl. 182 (o hlapcih pri furmanih)).

³⁴ Illyrisches Blatt, 15. 12. 1820.

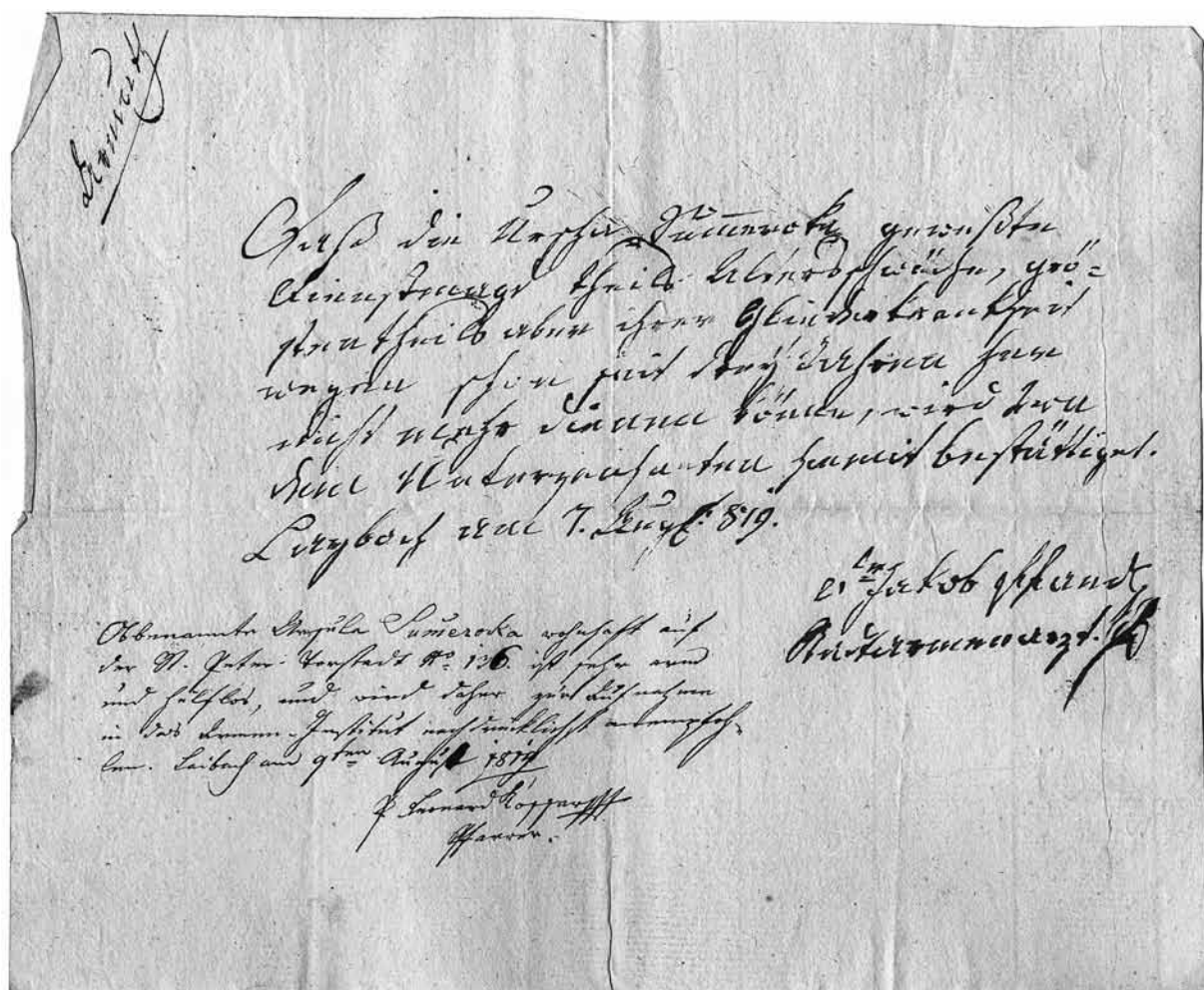
³⁵ Na Štajerskem so bili v veljavi naslednji poselski redi: provizorični poselski red iz leta 1857 in poselska reda iz let 1885 in 1895, iz katerih so bila izvzeta statutarna mesta. Na Kranjskem pa je bila prva obnova že 1820, provizorični red je sledil 1858.

³⁶ Mahorcig, Der Hausbesitzer, str. 149-151.

²⁹ Stubenrauch, Das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch, str. 376.

³⁰ Osebi v nekem pogodbenem razmerju.

³¹ Stubenrauch, Das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch, str. 376.

Zdravniško potrdilo o telesni nezmožnosti za posla (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 11, s. 49, 15, 2)

v Gradcu, v izvlečku poselskih navodilih zrcali takšno dojemanje omenjene socialne skupine. Najprej jo dojema kot skupino, ki je z hišnim gospodarjem v normiranem obligacijskem razmerju, ki ga narekuje dogovor o delu in plačilu. V navodilih hišnim gospodarjem sta poleg obligacijskega odnosa izpostavljeni še dve polji, ki sta bili deležni posebne pozornosti in ki sta bili: moralna drža posla in nadzor države nad njihovo mobilnostjo in njihovo upravičenostjo do določene socialne oskrbe, ki so jo opredelili v občem državljskem zakoniku. Najobsežnejši del priročnika je bil vendarle tisti, ki se je opiral na moralno držo poslov, ki je od poslov zahtevala iste načine vedenja kot že stoletja pred tem, ko se je socialno discipliniranje poslov opiralo na ohranjanje družbene reda in socialne hierarhije znotraj stanovske družbe. Tako so bili hišni gospodarji v Gradcu še leta 1905 skladno z absolutistično poselsko zakonodajo o dolžnostih poslov v kar sedmih členih izvlečka (od št. 10 do št. 17) podučeni na naslednji način: »Posel je dolžan biti svojemu gospodarju poslušen, priden, zvest, častitljiv, pazljiv in resnicoljuben. Mora se spodobno vesti do gospodarjevih članov, z drugimi posli mora živeti v slogi in se izogibati

vseh preprirov, obrekovanja in govoričenja o gospodarju in članih njegove družine. Podrediti se mora hišnemu redu, ki ga določi delodajalec.«³⁷ Boleznim poslov, ki so lahko pomenili popolno socialno odvisnost poslov (in odpuščenih poslov), so bili namenjeni trije členi. Med členi obnovljenega poselskega reda, ki so bili nekoliko bolj natančni, je bil člen, ki je določal, koliko časa mora biti posel bolan, da izgubi službo. Če je bil posameznik brez premoženja in odpuščen iz službe kot posel (zaradi bolezni), pa se ga je obravnavalo kot vsakega drugega reveža.³⁸ Ostali členi se ukvarjajo z zahtevo, da imajo posli pri sebi poselske bukvice,³⁹ da je tako nadzor nad njimi lažji, hkrati je lažji nadzor nad njihovo mobilnostjo in zahtevami po njihovi oskrbi, če so obubožali ali zboleli. Zadnja dva člena sta se ukvarjala s sodno pristojnostjo nad spori med posli in njihovimi delodajalci, a tudi to razmerje in pristojnost je nekoliko bolj ohlapno določilo že razsvetljenstvo. Poseben pravni položaj se je od srede

³⁷ Mahorcig, *Der Hausbesitzer*, str. 149-151.

³⁸ Mahorcig, *Der Hausbesitzer*, str. 149-151.

³⁹ Wiesenberger, *Das Dienstbotenbuch*, str. 113-136.

19. stoletja kazal tudi kot posebna statistična⁴⁰ kategorija. Posli so se pravno uvrščali pod avtoriteto hišnega gospodarja in zato niso uživali posebnih ugodnosti, ki so jih skozi 19. stoletje pridobivali drugi sloji prebivalstva (zlasti delavstvo), vse do vzpona socialdemokratske misli ob koncu 19. stoletja, ki je prva začela napadati neprimerno ureditev poselskega dela.⁴¹ Tudi pod vplivom poselske zakonodaje se je poselsko delo do določene meje diskriminiralo še v začetku 20. stoletja.⁴²

O identiteti poslov in njihovih življenjskih usodah

»Kuharica Mica je visoke in suhe postave, na prvi pogled prej stara kot mlada, slabo oblečena, večinoma nosi črno haubo. Kuhinjska dekla Margareta Prabretnik je majhne postave, okrogla, rdečelična in dobro oblečena.«⁴³ Zunanji opis obeh pobeglih dekel, ki sta odšli iskati sezonsko delo v času svoje poselske službe: stare kuharice in njene deklet obrača na glavo običajno podobo o dekli z vrha poselskih služb in v službi pri bogatih meščanih in plemstvu. Zunanja podoba naj bi dokazovala tudi socialni status deklet, a prav opisa obeh žensk sta pokazala, da je bil socialni položaj mlajše in po hierarhiji nižje deklet boljši kot položaj starejše deklet.⁴⁴

Zgoraj predstavljeni primer in primeri, ki bodo predstavljeni v nadaljevanju, opozarjajo na kompleksnost usod poslov v različnih kulturnih okoljih in socialnih odnosih poslov. Zaradi načina življenja, mobilnosti poslov in splošne nepismenosti je v preučevanem obdobju težko slediti njihovim življenjskim usodam.⁴⁵ Razlike med načinom dela, življenja in usodami poslov na podeželju in v mestu so bile velike.⁴⁶ Kuharica zaposlena

pri plemiču ali meščanu v mestu ali na podeželju ni bila samo dobro plačana, ponavadi je imela pri svojem delu tudi pomočnice. Hierarhija del naj bi tako, kot trdijo nekatere študije, sama po sebi uveljavljala socialne razlike med posameznimi posli, kar je veliko bolj očitno v mestih kot na podeželju: če med seboj primerjamo primera kuharice Mice in njene pomočnice Margarete Prabretnik iz Tržiča s primeri kuharic pri srednjem – meščanskem sloju. Zlasti delodajalci iz tega družbenega sloja in iz mestnega okolja so imeli visoke zahteve do svojih poslov. O njih pričajo številni konflikti, zgolj nekateri so se reševali tudi na sodišču. V tožbi proti pobegli kuharici Meti sta se njen delodajalec Johann Georg Thoman in njegova žena (!) pritožila tudi, »dass Kochin Meta hat sich am 24th Juny d. J. bey mir bettelerweis für eine Köchin eingesetzt, aber bald veroffenbaret sich in der folge, daß dieselbe nich einaml für den ärmsten Bürger eine Speiß zu kochen in Stande sey, wodurch denn ihr Vorgaben so falsch als grundlos befunden worden ist, somit meine Ehekonsortin nothwendig die ganze Zeit hindurch der Kocherey selbst abwarten mußte.«⁴⁷ Druga kuharica Maria Ana Reitzin, dobro plačana uslužbenka barona Pittonija, je svojega delodajalca tožila po tem, ko je zapustila službo, v kateri je bila leto in 7 mesecev. Ta kuharica je lahko imela pri svojem delu pomočnice in je sama nastopala kot delodajalka.⁴⁸ Lahko bi rekli, da je pozicija njenega delovnega mesta kazala, da je v gospodinjstvu (dopuščamo možnost, da je bil baron Pittoni brez žene) nadomeščala vlogo gospodinje. Ko je Maria Anna Reitzin⁴⁹ odšla iz službe pri baronu von Pittoniju, ga je tožila zaradi neizplačanega plačila, čeprav je drugi uslužbenec v istem gospodinjstvu pred sodiščem prisegel, da »ji je bilo plačno vse do zadnjega krajcarja.«⁵⁰ Sodniku je ista, ko je bila poklicana na odgovornost, razložila tudi, da je morala sama skrbeti za gospodinjstvo, za kar je od delodajalca vsak mesec dobila 15 goldinarjev. Za to vsoto je morala vsak dan skuhati od pet do šest jedi za kosilo in dve za večerjo.⁵¹ Izvor konfliktov v tem odnosu je bil očitno v njenem domnevnem ponarejanju in prevari delodajalca. Namesto 3 vozov drv naj bi deklet kupila samo dva, poleg tega pa je delodajalca motilo, da je v hišo pogosto prihajal njen brat, ki naj bi mu kuharica dajala isto hrano kot njemu. Skratka nezaslišano.⁵² V tretjem primeru je bila na zaslišanju in zagovor pred ljubljanskim mestnim sodiščem, 28. marca 1789 poklicana deklet Maria Singer. Ta je zbežala iz Reke

⁴⁰ Problem statističnih kategorij, v katere so posli vključeni v popisih 1857 in 1869, je bila deležna že številnih obravnav. Prav tako sprememba odnosa metodologije statističnih obravnav v popisu leta 1880, saj jih je dojemala kot del privatnega gospodarstva in zato na nek način povezane s produkcijo svojega delodajalca (ki zagotavlja sredstva za njihovo plačilo) (Morgenstern, *Gesindewesen*, str. 77-83).

⁴¹ Morgenstern, *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*.

⁴² Primerjaj: Dürr, *Dinstbothe ...*, str. 134. Podobno meni tudi Kant v *Metaphysik der Sitten*: »das Gesinde gehört nun zu dem Seinen des Hausherrn und zwar, was die Form (den Besitzstand) betrifft, gleich nach einem Sachenrecht; denn der Hausherr kann, wenn es ihm enfläuft, es durch eigenseitige Willkur in seine Gewalt bringen.« Opozarja pa, da gospodar ni več lastnik posla »domuns servi«, ampak ga je pod svojo oblast dobil s pogodbo (Kant, *Metaphysik der Sitten*, str. 283).

⁴³ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 38-39, 6. 7. 1789.

⁴⁴ Čeprav izvemo, da je bila za svojo službo že plačana z mezlanom, ovratnim šalom in srajco.

⁴⁵ Poselske bukvice so bile uvedene relativno pozno, dopustiti pa moramo domnevo, da je vsaj na podeželju sloves posameznika zelo dolgo igral odločilno vlogo pri najemanju poslov (prim.: Wiesenberger, *Das Dienstbotenbuch*, str. 113-136).

⁴⁶ Nemška historiografija sicer razlikuje med deklami v mestih, posli na podeželju in zaposlenimi pri plemstvu (Münch, *Tiere, Teufel*

oder Menschen? str. 84).

⁴⁷ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 41-43, 10. 11. 1789.

⁴⁸ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 26. 3. 1787.

⁴⁹ Nekdanji uslužbenec barona Pittonija Leopold Ermell je razložil, da je imela omenjena kuharica več kot 15 pomočnic, tudi do štiri na enkrat.

⁵⁰ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 27. 3. 1787.

⁵¹ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 27. 3. 1787.

⁵² Ibidem.

iz službe pri lastniku manufakture sladkorja, gospodu Virendeli. Čeprav je zbežala iz službe, ni bila mladenka, ampak visoko cenjena kuharica z letno plačo 65 goldinarjev, kar je bilo za deklo že precejšnje plačilo. Njeno zaslišanje dokazuje tudi, da je imela kljub konfliktu z delodajalcem že drugo službo. V njenem primeru, ko je šlo za dolgoletno deklo, konflikt ni več pomenil meje med družbenim robom in družbeno integracijo,⁵³ saj je navkljub sporu z delodajalcem dobila takoj drugo službo.

Konflikti kuharice Mete, Ane Marie Reitzin in Marije Singer opozarjajo na način življenja in predvsem družbeno vlogo dolgoletnih dekel v mestih, katerih družbena pozicija je bila povsem drugačna od življenjskih usod poslov, ki jih bomo predstavili v nadaljevanju in ki so, kot dokazujejo zlasti demografske študije, predstavljali večino ljudi, ki so bili označeni kot »posli«. Konflikti so v primeru teh prej ogrožali njihovo eksistenco in njihove življenjske perspektive.⁵⁴

Najbolj univerzalna identiteta posla v družbi je zagotovo njegovo povezovanje z določeno starostno skupino – torej starostno skupino mladih ljudi, ki so predstavljali tudi največjo skupno znotraj poslov. Otroci iz revni družin so morali ob doseganju določene starosti oditi služiti, saj je to od njih zahtevala družba. Tovrstna zahteva je bila del socialnega discipliniranja nižjih družbenih slojev. Ko je 74-letna Margareta Vidmar kot stara in zelo onemogla ženska prosila za pomoč iz javnih ubožnih skladov, so njeno prošnjo zavrnilo z obrazložitvijo, da bo do podpore upravičena šele, ko bo šla služiti njena hči.⁵⁵ Prosilka je sicer takoj našla Marijo Valenčič, ki je s potrdilom potrjevala, da njena hči že dve »polni« leti služi pri njej.⁵⁶

Mladi ljudje so bili še posebej primerni za značilnosti poselskih del, ki jih izvrstno povzame R. Sarti: »Med razlogi za najem posla so bile potrebe po delu, pomoči ali želja ali celo socialna nuja izkazovanja posameznikovega družbenega statusa in blagostanja, včasih pa tudi želja ali celo družbena odgovornost, da je nekdo postal gospodar in zaščitnik podrejenih družbenih skupin (McCracken, 1983), pa tudi pripravljenost in interes sprejetja revnega sorodnika, zapuščenega otroka ali sirote, vdove ipd ...«⁵⁷ Vse poudarjene okoliščine so zelo jasne tudi iz okoliščin poselskega dela in vsakdanjika, ki se nam razkriva iz virov kranjske provenience, prav tako pa so podobni tudi motivi za sprejem posla v službo. Ker je bila mla-

dost poslov tako običajna, jo ponavadi avtorji geselskih člankov, ki se ukvarjajo z ekonomskimi in pravnimi okviri poselskih služb, ne izpostavljajo. Kot posli so bili v praksi označeni tisti, ki so služili v starostni skupini mladih ljudi in da otrok, ki še niso prestopili meje nedoletnosti, niso označevali kot posle. Tako v geslih v Zedlerjevem leksikonu, Justijevem članku in Krünitzevi enciklopediji opozarjanja na mladost poslov ne bomo našli, saj je bila tako običajna. Tudi v izjavah poslov bomo pogosto našli izjavo, da služijo od mladosti. Posredno lahko povezovanje med poklicno skupino poslov in starostno skupino mladih ljudi najdemo pri Justiju in pozneje veliko bolj izrazito pri Sonnefeldu. Oba namreč menita, da je moralna drža gospodarja ključna za vzgojo poslov in da je pomanjkanje dobrih poslov posledica slabega zgleda hišnih gospodarjev. V znanstveni literaturi se je pogosto pomanjkanje »dobrih poslov« zmotno pripisovalo večanju potreb gospodinjev, ki so potrebovale posle.⁵⁸ Motiv pomanjkanja poslov, ki je sestavni del političnih traktatov 18. stoletja, torej ni pomenil kvantitativnega pomanjkanja poslov (v smislu njihovega števila), ampak pomanjkanje izučenih in moralno primernih poslov, ki ne bi ogrožali slovesa družine in njenega gospodarstva. Od 19. stoletja je v meščanski kulturi posebej izpostavljena nevarnost in negativna vloga, ki bi jo lahko imeli »nemoralni« posli, zlasti dekleta pri vzgoji meščanskih otrok.⁵⁹ Prav zato se je v 19. stoletju kot posebej hudo pomanjkanje prikazovalo pomanjkanje moralno zglednih dekel.⁶⁰

Vsekakor je bilo služenje povezano s percepcijo prvih dveh življenjskih obdobij, po koncu dobe otroštva ali »infantie«, ki je predstavljala obdobje popolne neobjenosti in odvisnosti otrok, je sledilo obdobje priprave na prevzem popolne družbene vloge oziroma čas, ko je mladostnik že pripravljen poskrbeti sam zase. Starostno mejo med »infantio« in »puertio«, torej mejo med otroštvom in nedoletnostjo, so v takšnem tudi ekonomskem dožemanju življenjskih obdobij posameznika postavili na čas okoli 8 let. Če pa gospodinjstvo, v katerem je živel otrok, ni bilo več sposobno zagotavljati preživetja zanj, je otrok moral oditi služiti. Zdi se, da so pritisk v smislu socialnega discipliniranja vršile zlasti lokalne in druge družbene elite.⁶¹ Ko so leta 1822 sprejeli bolnega 12-letnega najdenčka Štefana Miškovića v špital, so uradniki od lokalnega župnika zahtevali tudi, da poskrbi, da bo fanta poslal v poselsko službo, ker je

⁵³ Kljub temu je v zaslišanju prosila, da ji delodajalec da odpustnico, da ohrani svoje dobro ime, ni pa je motilo, da ni dobila potnih stroškov in drugega plačila (ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 28-29).

⁵⁴ Prim: Gowing, *Domestic Dangers*. Gowing, *Secret Births and Infanticide*, str. 87-115. Schulte, *Dorf im Verhör*, str. 147-149.

⁵⁵ ZAL, LJU-508, s. 188, N. 14, 22. 1. 1830.

⁵⁶ ZAL, LJU-508, s. 188, N. 14, 22. 1. 1830.

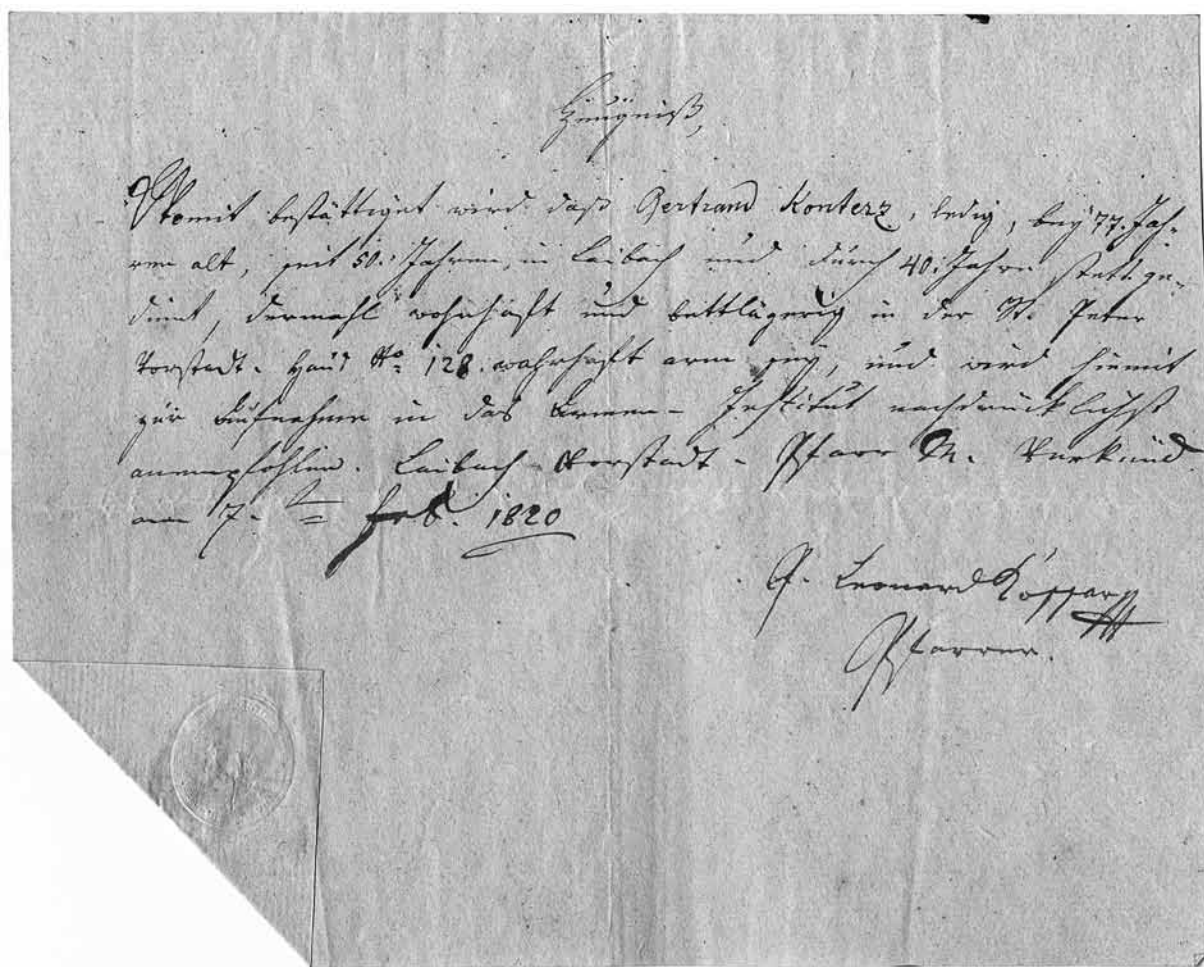
⁵⁷ Sarti, *Domestic Service and European Identity*.

⁵⁸ Prim.: Meyer, *Dienstboten*.

⁵⁹ V »pedagoški« podobi matere se posebej izpostavlja, da svoje otroke varuje »pred rokami brezbrzihih, neizobraženih in pogosto nemoralnih poslov,« (Illyrisches Blatt, 10. 12. 1824).

⁶⁰ Illyrisches Blatt, 15. 12. 1820.

⁶¹ Izpoveden je tudi primer družine Korun, kjer so lokalne oblasti zahtevale, da se vse otroke odda v poselske službe, ki je predstavljen v: Čeč, *Pravni položaj*, str. 210.

Pred poselskimi bukvicami: potrdilo župnika o dolgoletnem »zvestem« sluzenju
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 11, s. 49, 16, 2)

ostal brez rejnika.⁶² Mitterauer okoliščino, da so družine opustile del najetih poslov,⁶³ razlaga s tem, da so zrasli otroci in postavlja mejo fizične oziroma delovne odraslosti, ki je statistično dokazljiva in jo Mitterauer označi celo kot »normalna« leta za vstop v poselsko službo in zajema starost med 13. in 16. letom, ne glede na spol posameznika.⁶⁴ Takrat naj bi bili mladostniki sposobni opravljati tudi težja kmečka dela.⁶⁵ Lokalna okolja so tudi postavljala starostne meje, po prestopu katere je bila večina otrok po splošnih družbenih pravilih

dolžna poskrbeti za svoje preživetje.⁶⁶ Tudi statistična analiza seznamov revežev, ki so bili narejeni leta 1820 v Ljubljani, dokazuje, da otrok, ki je bil mlajši kot 12 let, praviloma ni bil označen kot posel.⁶⁷ Zato se je v okviru demografske zgodovine zelo zgodaj razvilo prepričanje, da je bilo služenje ali udinjanje kot vajenec nujen del življenjskega cikla. Uvedli so celo termin za to starostno skupino: »life-cycle servants«.⁶⁸

V življenjskih zgodbah, ki jim sledimo skozi usode poslov v sodnih protokolih in protokolih ljubljanske civilne bolnišnice, opisi okoliščin pogosto opozarjajo na spremenjene ekonomske in sorodstvene okoliščine družine, ki pomenijo tudi za otroke iz drugih slojev prebivalstva pomemben vzrok za vstop v poselske službe. Kot enega najpogostejših vzrokov za odhod v služenje pri premožnejših kmečkih in obrtniških družinah so

⁶² Ko so AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 8625, 10. 7. 1822.

⁶³ Zlasti značilno za dele Avstrije in sledljive ob koncu 19. stoletja.

⁶⁴ Mitterauer, *History of youth*, str. 68.

⁶⁵ Povezovanje identitete poslov s fizično odraslostjo se kaže med drugimi vrstami virov tudi v vojaških konskripcijah. V Kranju v konskripciji iz leta 1754 ni bilo nobeno dekle označeno kot dekla, če je bilo mlajše kot 13 let. Nekatere mlajše deklice se sicer že pojavljajo v tujih družinah, a so vedno označene kot pastirice in pestunje. V obeh primerih je šlo za delo, ki ni bilo omejeno zgolj na določeno starostno skupino. Prej bi lahko trdili, da je bilo delo opredeljeno kot lažje in namenjeno tistemu delu populacije, ki je bil zaradi psihičnih ali fizičnih ovir nesposoben opravljati bolj kompleksna opravila (Svetina, *Prebivalstvo Kranja*, str. 273–284).

⁶⁶ Zlasti se starost štirinajstih let, ki jo Mitterauer postavlja kot ključno za odhod med vajence (Mitterauer, *History of youth*, str. 69).

⁶⁷ ZAL, LJU-508, šk. 11 in 12.

⁶⁸ Laslett, *Characteristics of the Western Family*, str. 89–115.

Znizind.

Dass Maria Anna Franzlitz, geborn in Laibach,
 Pfleger Tochter des Johann Franzlitz, Kutscher Herrschaft
 bey Herrn Baron v. Codelli - wohnhaft in der
 Kärnthnerstrasse, No. 4. nach Herrn Baron
 Hilmarz 64. Jahr alt getraut, in der Stadt, Pfarr
 St. Nicolai - und solange Herr Kutscher zulebend,
 Diener selbst, bey mehreren herrschaftlichen Familien
 als Dienstmagd - und aber das Alter und sonst
 der Herrschaft. Sie, zum Tode unkräftig und schwach
 Lebt, selbst und die ganze Unterstützung -
 beständigem. Laibach den 9. ten Februar 1820.

Franz Wälsch
 Gemeindevorstand.

Pred poselskimi bukvicami: potrdilo sodnika o dolgoletnem »zvestem« sluzenju.
 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, 249, 26. 2. 1820)

tudi statistične analize dokazale smrt enega ali obeh staršev.⁶⁹ Če je v mestih zaznati velik pritisk na nižje družbene sloje,⁷⁰ je na podeželju sluzenje odvisno tako od gospodarstva okolja kot od rodnostnih vzorcev (zlasti endogamije) in stigmatiziranja v duhu socialnega nadzora posameznikov in posameznic, ki se teh pravil ne bi držali. Ko so iskali rojstni kraj Marije Prejev, so

prebivalci vasi⁷¹ Spodnje in Zgornje Vodice prisegli, da v zadnjih tridesetih letih nobena ženska ni odšla na tuje služiti. Vsekakor so dogodki v družini bistveno vplivali na življenjsko usodo posameznikov v okoljih z razvitim poselskim delom, zlasti deklet, ki bi v drugač-nih (oziroma nespremenjenih) okoliščinah prej ostale v domači družini. S tem, ko je nekdo od potomcev prevzel družinsko premoženje, se je pogosto končalo njihovo življenje v izvorni skupnosti. V takšnem trenutku je bil posameznik prisiljen poiskati poselsko službo. Kot znak posebne revščine določenega gospodinjstva se je tudi kot del kriznega diskurza uporabljalo okoliščino, da so morali vsi otroci oditi služiti, ne samo tisti, katerim je bila ta vloga namenjena. Kot vzrok odhoda teh ljudi v poselske službe se je pogosto navajala smrt staršev ozi-roma vsaj enega od njih, kar najdemo tudi v preučeva-nih primerih utemeljevanja revščine. V ljudski tradiciji

⁶⁹ Kussmaul, Servants in Husbandry. Koncept usode sirote, ki mora v določenem trenutku oditi služiti, najboljše razkrivajo ravno nor-malije in regulativi, ki so povezani s sistemom sirotišnic oziroma oskrbe sirot v okviru špitalov.

⁷⁰ Zaslisanja pred ljubljanskim magistratom so dovolj izpovedna: 25. oktobra 1786 je bila na magistratu zaslšana Liza Križaj. Do-mačinka je zagotovila, da je že služila in sicer 3 tedne po Janezu Krstniku pri upravniku v Bistrici, a je nato dobila vročico in je morala zapustiti službo in se vrniti k staršem. Magistrat, ki je razvijal intenzivni nadzor nad mladostniki v mestu, se je odločil, da mora po božiču oditi v službo, drugače jo bo kaznoval (ZAL, LJU-489, šk. 48, p. 7, 25. 10. 1786). Veliko takšnih primerov: Čeč, Revni, berači.

⁷¹ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1821, s. 9051, 25. 6. 1821.

obdobje prehoda iz otroštva v mladost najbolj tragično simbolizira lik in življenjska usoda desetega brata ali desetnice,⁷² ki je med drugim tudi tipični tragični lik prehoda mladega prebivalstva v nov način življenja – služenje. Tragičnost odhoda od doma je bila zagotovo povezana tudi z drugimi okoliščinami, zlasti s kvaliteto medosebnih odnosov v družini in kvaliteto odnosov pri »novi« avtoriteti – delodajalcu. V pismu lokalnega duhovnika k problemu reje nekega najdenčka, ki je zaradi smrti rejnice že drugič postal sirota, pa je bil odhod otrok po smrti zadolžene matere in odprodaji premoženja predstavljen izredno tragično. Sirote so označili kot tiste, ki jih je najbolj doletela nepredvidljiva usoda in so morali iti služiti, ker je bila zadolžena kmetija prodana.⁷³

Sklenemo lahko, da so spremenjeni družinski odnosi po smrti enega od staršev pogosto povzročili odhod od doma, kar je pogosto najti zapisano v opisih življenjskih okoliščin poslov. To velja tudi v primeru Elizabete Vranker, hči krojača. Zagotovo je služenje omenjenemu dekletu pomenilo fazo v življenju, torej je spadala v tisto kategorijo poslov, katerih služenje je pomenilo prehodno obdobje mladosti pred poroko, saj je imela kar zajetno premoženje. Zlasti se zdi, da je bila v služenje prisiljena tudi zaradi smrti obeh staršev. A v času njene bolezni je bilo to premoženje nedostopno, vprašanje pa je bilo, ali bi lahko s takšnim dednim deležem dobila primerne ženin. Bili so namreč posojeni nekemu kmetu v vasi Prekop, znesek 200 goldinarjev pa je verjetno posodil že njen oče, krojač v okolici Gornjega gradu. Po drugi strani pa se je zaradi fizičnih in psihičnih lastnosti tudi v meščanskih družinah, kjer so se vsi ostali otroci poročili. Franc Križanič je bil namreč edini od štirih otrok ljubljanske družine, ki je celo življenje (do bolezni) služil kot posel: brat in dve sestri so se namreč poročili, čeprav so lokalne oblasti trdile, da nimajo dovolj premoženja, da bi plačale stroške oskrbe za brata. A to so trdili v skoraj vseh primerih.⁷⁴

Idealizirana in izrazito pedagoška podoba mladih dekel je posebej očitna v različnih priročnikih in člankih v časopisu. Zvestoba je poleg pridnosti ena najbolj pomembnih vrlin poslov. Pravilna moralna drža deklet je bila skoraj samoumevna, saj so drugače posamezniki odrekli primernost za sprejem v poselske službe.⁷⁵

To je jasno razvidno iz različnih potrdil (ob odpustu iz dela) ali v prošnjah onemoglih in revnih dolgotrajnih poslov obeh spolov. Takšno zahtevo družbe (da mladi služijo in da je njihovo vedenje v službi moralno zgledno) so kot del socialnega discipliniranja vedno znova potrjevali raznovrstni viri, ki niso omejeni zgolj na »pedagoško« literaturo,⁷⁶ ki naj vzgaja bodoče posle. Hkrati pa je družba razvila tudi tipski negativni pol človeka (mladega človeka), ki ni primeren za poselsko službo. Skladno s tipsko delitvijo vlog v družbi se kot prototip gospodinjstvu in družbi nevarnega posla moškega spola pojavlja stereotipna podoba tatu, medtem kot se kot negativna podoba ženskega posla ponavadi izpostavlja njena nemoralnost ali brezbriznost, s katero škoduje gospodarstvu in imetju.⁷⁷ V vsakdanu pa so kradle tudi deklet: tako je Maria Prejev nekaj mesecev po nastopu službe kot dekla vzela vse obleke, ki jih je dobila za letno plačilo in še nekaj »dragih oblek« svojega delodajalca.⁷⁸ Stereotipno povezovanje deklet z detomori in nedovoljeno spolnostjo tako ustreza tipični podobi nevarne ženske, ki je najprej nemoralna⁷⁹ in kot nemoralna nevarna socialni poziciji delodajalčeve družine in gospodinjstva v družbeni hierarhiji. Stereotip, da so deklet nevarne za gospodarstvo »celotne hiše«, je namreč več stoletij prisoten stereotip, ki ga je najti tako v številnih sodnih procesih kot v gospodarskih priročnikih. Kot brezposelna je bila mlada ženska pogosto označena kot lahkoživa vlačuga, na podeželju, kjer spolna morala ni bila vedno tako rigorozna, pa je tako stigmatizirano deklet kdaj (a ne praviloma) dobilo službo. Stroga meščanska morala se kaže tudi v seznamih porodnic v civilnem špitalu: na istem seznamu je bila 38 letna Neža Kotar, mati nezakonskega otroka označena »kot nemoralna vlačuga, »*liederliche Dirn*«, druga nezakonska mati pa kot deklet.⁸⁰ Ko primerjamo označbe identitet žensk z identitetami moških, vidimo, da je nek Andrej Kanič v istem obdobju označen s popolnoma nevtralnimi izrazom »*potujoči hlapec*«, ⁸¹ v seznamih pa zagotovo ne bomo našli označbe »*potujoča*« deklet.

pustitev otroka. Niso jo označili kot deklo ampak kot kmečko hči (AS, AS-307, 1822, 22. 9. 1822).

⁷⁶ Primerjaj tudi priročnike, na podlagi katerih je »vsakdan« poslov rekonstruirala Makarovič (Makarovič, *Kmečki posli*, str. 433-457).

⁷⁷ Pogosto so opozarjali na sloves poslov, saj so lahko nevarni hišnemu gospodarstvu: »es ist nichts neues/daß eine solche geile Magd den Knecht oder die Bediente zur Unzucht verleitet/ den Frauen böse Ehe verursacht, ja wohl gar in kürzer Zeit fruchtbarer gewesen als die Frau in vielen Jahren: es ist nichts neues/ daß durch unvorsichtige Dienstbothen aus Fahrlässigkeit des Feuers/Haus und Hof in Feuers (...) oder anderer höchst – empfindliche Schaden verursacht worden.« (HausHalterin, str. 205, 206).

⁷⁸ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1821, s. 9051, 15. 5. 1821.

⁷⁹ Na kar opozarjajo tudi analize postopkov zaradi žalitve časti. Pri ženskah je naprej razžaljena njihova spolna identiteta.

⁸⁰ AS, AS-14, fasc. 51, 1819-20, S. 4, 8582, 30. 4. 1820.

⁸¹ AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, S. 3, 28. 2. 1821.

⁷² Četudi vedno prikazan kot nekaj magičnega in kot žrtev, ki jo je družina dolžna dati.

⁷³ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 8625, 10. 7. 1822.

⁷⁴ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1818, s. 17343, 17. 9. 1818 in AS, AS-14, fasc. 51/4, 1818, s. 16143, 17. 11. 1818.

⁷⁵ Iz ohranjenih primerov kranjskega kriminalnega sodišča med leti 1819 in 1824 se zdi, da sodni svetniki nekaterim ženskam niso hoteli pridati identitete deklet. To trditev potrjujejo vsaj dva primera: Maria Batič, deklet, ki je služila v Ljubljani in so jo sodniki morali oprostiti suma detomora in jo obsoditi zgolj zaradi namerne za-

Poleg različnih življenjskih izkušenj in tipov del, ki so jih opravljali posli in ki jih posebej nazorno prikazujejo zgoraj predstavljeni primeri, je bila tudi identiteta poslov opredeljena na različne načine. Zlasti pa je bila nejasna meja med identiteto poslov in identiteto dninarjev⁸² in dninark, ki je bila pogosto odvisna od kulturnega, pravnega in socialnega okolja poslov in karakteristik njihove službe.⁸³ Enega od najbolj izrazitih primerov »prilagoditev« identitete poslov predstavlja praksa ljubljanske porodnišnice. Večina mladih žensk, ki so bile leta 1790 sprejete v porodnišnico, je bilo namreč označenih kot dekle, zato da bi njihovo oskrbo plačali iz mestne blagajne. Bilo jih je več kot 40.⁸⁴ V naslednjih letih je magistrat spremenil politiko brezplačnega sprejema v porodnišnico in le redke porodnice so še lahko dokazale, da so pred nosečnostjo služile kot dekle in bile s to identiteto tudi vpisane v sezname ljubljanske porodnišnice.⁸⁵ Kakšno je bilo sicer razmerje med deklami in drugimi ženskami, ki so bile sprejete v porodnišnico, je zaradi nesistematičnosti zbiranja in analize podatkov po trenutnem stanju raziskav težko ugotoviti.

Družbeno stigmatizacijo posameznice in odrekanja identitete poslov, a z veliko širšim opisom njene življenjske zgodbe, prikazuje primer Marie Chaterine Harter. Njena življenjska zgodba namreč dokazuje, kako zakoreninjeni so bili stereotipi o tem, kateri mlad človek je primeren za poselske službe in kdo je poselsko službo na prehodu iz otroštva v mladostniško dobo težko dobil. Gre za dekle, ki jo je uprava ljubljanske civilne bolnišnice označila za deklo, da bi tako dobila od domnevno rojstne gosposke preživnino zanje. Štajerske deželne oblasti se sicer niso eksplicitno »spotaknile« ob njeno identiteto, a so vendarle z različnimi okoliščinami v njenem življenju dokazovale, da je bila njena čast tako omadeževana, da si nikakor ne bi mogla najti službe kot dekla. Torej, da niso niti upravičeni do povračila stroškov. In svoj argument utemeljevali z natančnim popisom njene življenjske usode. Skozi njen življenjepis pa so pokazali, kako

so jo z neprestanimi odgoni družbeno stigmatizirali in jim tako omejevali možnosti služenja ter hkrati pokazali tiste možnosti preživetja, ki jih je kot mlado dekle lahko imela: dninarsko delo pri sezonskih delih v največjih mestih poleti in pozimi v protoindustrijskih obratih na podeželju in opravljanje del, ki so jih potrebovali vojaki: Maria Chaterina Harter je prodajala perilo in hrano. Stigmatizacijo Marie Chaterine Harter so posredno dokazovali tudi drugi dokumenti. V uradnem dokazilu ljubljanskega špitala, je bilo kot njeno začasno bivališče navedeno »in Verhaft bei lobl. Stadtmagistrat zur weiterer Veschubung⁸⁶ in ihren Geburtsort.«⁸⁷ 28 letnica je bila izgnana iz Benetk in je bila v Ljubljani v zaporu, ker niso več vedeli, ne kam naj jo izženejo, niti tega, kdo bo plačal 11 goldinarjev za njeno enomesečno oskrbo v bolnišnici, kamor so jo oddali, ker je na poti zbolela. Ko je okrožje, ki je bilo domnevno zadolženo za kritje njenih stroškov, začelo preverjati podatke, je ugotovilo, da spomin,⁸⁸ ki ga je posredovala Marie Chaterine Harter o svojem rojstnem kraju ne pomeni ničesar, saj ni bila vpisana v matičnih knjigah župnije Hartberg v okrožju Graz.⁸⁹ Graško okrožje je zavrnilo tudi vsakršno drugo zahtevo, saj je trdilo, da dekleta tam nihče ne pozna in da zato zagotovo pri 28 letih ni mogla deset let živeti ravno v njihovem okrožju. Zaslišanje Marie Chaterine Harter na eni strani dokazuje notorične probleme, ki so jih imele posamezne zemljiške gosposke pri določanju domicilne pravice otrok revežev in vojakov, ki so bili rojeni nekje na poti. Po drugi strani zaradi popolnega nezanimanja do omenjenega dekleta, ki je bilo po tem zaslišanju izpuščeno in tako kot prej prepuščeno svoji iznajdljivosti, vendarle dokazuje, da so najrevnejšemu delu prebivalstva odrekli realne možnosti, da vstopijo v

⁸² Kot dninarke so bile označene tudi revne poročene ženske, ki včasih sploh niso živele skupaj s svojim možem.

⁸³ Med socialnima skupinama poslov in dninarjev so bile meje zbrisane. Dninarji so bili s strani oblasti razumljeni podobno kot posli. Vendar pa so bili le deloma podrejeni policijskim določilom poselskih redov, pogodbe o delu niso sklepali z aro, a prav tako brez dovoljenja gospodarja niso smeli zapustiti kmetije opozarja Meyer (Meyer, Dienstboten in Oberkärnten, str. 151, 152).

⁸⁴ Melzer, Geschichte der Findlinge, str. 189-191, podaja zgolj sumarne podatke o rojevajočih.

⁸⁵ Leta 1793 je okrožje zaostrišlo vstopne pogoje z zahtevo, da se v porodnišnico sprejema samo ženske, ki imajo ubožno potrdilo, ki dokazuje tudi, da so služile kot dekle. V istem letu je lokalna gosposka odkrila primer Katarine Pinterce, ki je z ubožnim potrdilom sicer dokazovala, da je dekla, a je bilo nato ugotovljeno, da je bila poročena kmetica (ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 102, p. 158-160, 3. 1. 1793 in 12. 1. 1792).

⁸⁶ Več o tem glej: Scheutz, Ausgesperrt und gejagt; Reiter, Ausgewiesen, abgeschoben in Cēč, Odnos do mobilnega dela prebivalstva, str. 191-207.

⁸⁷ AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, str. 3, 23. 9. 1821.

⁸⁸ Na zaslišanju je namreč izjavila, da ne ve, kje je bila rojena, in nadaljevala: »povem lahko samo, kar sem o tem slišala od svoje matere, da naj bi bila rojena v okolici Hartberga med vojaškim pohodom in da me je krstil vojaški duhovnik (AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, s. 3, 23. 9. 1821).« Oče je bil namreč pripadnik regimenta Neugebauer, ki je bil nastanjen v Innsbrücku, med vojnami je maširal iz Ogrske na Francosko leta 1796. Oba starša naj bi umrla v bitki pri Dunaju leta 1809 (AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, s. 3, 23. 9. 1821).

⁸⁹ »Seit dieser Zeit arbeitete ich in Sommer bey verschiedenen Baulchkeiten zu Wien als Tagelöhnerin und in Winter gieng ich zu den Bauern, wo ich mich mit Spinnen und Stricken erhalten habe, bis ich voriges Jahr bey dem Truppenmarsche nach Italienreich wieder an das Militär angeschlossen und mit solchen bis nach Mantua gekommen bin. Ich hatte in Mantua mein eigenes Quartier habe für das Militär gewaschen und genähert und da ich mit Militar zu naher Gemeinse gepflogen habe, so wurde ich vor 4 Monaten verhaftet und über Venedig bis hierher verschoben.« (AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, str. 3, 23. 9. 1821).

7) Ledig — verheirathet — verwittwet . . .	7) <i>Kranzknicht</i>
8) Zahl der Kinder	8) { männliche 2 } zusammen 8 { weibliche 6 }
9) Von diesen sind schon versorgt, oder sind nicht mehr in eigener Pflege. . . .	9) <i>Antonia in elenist, 13 Jahr wegen Krankheit zu Hause, die Herrin ist zum nächsten Abende</i>
10) Unversorgt befinden sich noch zu Hause .	10) <i>Alle</i>

Zaznamek, kje se nahaja 8 otrok reveža (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 236, 97, 2)

poselske službe. Kot trdi že Ulbricht, so bile »domače«⁹⁰ mlade ženske praviloma sprva popolnoma ali deloma integrirane v »domačo«, torej izvorno skupnost in so v določenem obdobju, ko so na primer ostale brez službe, tudi beračile.⁹¹ Po določenem času pa so takšne ženske postale popolnoma izločene iz družbe in prepuščene nemoralnemu in trajnemu beračenju (tako kot nekatere ostarele dekle).⁹² Omenjeni avtor sicer ne omeni, da so bile pogosto družbeno stigmatizirane in označene zlasti za vlačuge (ki živijo od nedovoljene spolnosti). Ta prehod iz družbeno integriranega posameznika v družbenega izobčenca je tudi stalnica kolektivnih strahov elit, ki so narekovali oziroma celo spodbujali določena ravnanja: v 80. letih 18. stoletja so v Ljubljani skladno s politično doktrino in impulzi centralnih oblasti ustanovili delovno hišo za brezposelne dekle, ki pa je zaradi finančne stiske zelo hitro propadala.⁹³

Družbeno stigmo zapuščenih otrok, ki so zaradi pomanjkljive vzgoje že na pragu prehoda iz otroštva v mladostniško dobo obsojeni na življenje na meji legalnega in postopno kriminalizacijo, ki je posameznika prisilila v mobilnost in trganje socialnih vezi, seveda kažejo različne družbene prakse. Zlasti pa jih dokazuje izrazito negativni odnos do revnih otrok, ki ga vzpostavi razsvetljenstvo in razkrivajo različni teoretični teksti, zlasti pa Justi, Muratori in Sonnenfels. A še Melzer skoraj stoletje za omenjenimi avtorji slika usodo otrok revežev takole: »le še par korakov naprej morajo narediti in iz reveža postane zločinec.«⁹⁴

Edini družbeno-socialni okvir, ki je otrokom revežev ponujal možnost boljše življenjske perspektive, je bil sistem sirotišnic in rejniške oskrbe na deželi, ki v različnih deželah od 1784 naprej postopoma skoraj v celoti ali celo popolnoma nadomesti sistem sirotišnic.⁹⁵ Življenjska usoda Antonije Grum⁹⁶ je bila zagotovo propaganda uspešnosti novih socialnih institucij, zlasti sistema rejništva. Kot nekateri drugi rejniški – nezakonski otroci, je preživela otroška leta v oskrbi kot najdenka. Bila je tako dobro vključena v rejniško družino, da je prevzela tudi priimek svojih rejniških staršev in je zato zagotovo imela boljše možnosti, da nadaljuje svoje življenje s služenjem. S prevzemom druge identitete je skrila del stigme, ki ji jo pridala družba zaradi nezakonskega rojstva. S pomočjo družinskih mrež rejniških staršev, poznanstev ter njihovega družbenega ugleda so takšni otroci našli bolj primerne poselske službe. Antonija je naprej služila v okolici svojega drugega doma, nato pa nekaj časa v nekoliko oddaljenem Logatcu in domnevno tudi v Trstu.⁹⁷ V bolnišnici je preživela 11 dni, a kljub temu je treba dodati, da je bila očitno dobro zapisana kot dekla, da so njeni delodajalci poskrbeli, da so jo med boleznijo sprejeli v špital. Bolezen ni trajno prekinila možnosti poselskega dela, saj je bila Marija Prejev po dolgi bolezni sprejeta v službo pri nekem kmetu, ki je sicer imel več poslov in zato tukaj telesne moči posameznice niso odigrale tako pomembne vloge.⁹⁸

Mladim poslom (tudi tistim iz najnižjih družbenih slojev) so bile navkljub določeni družbeni stigmatizaciji na razpolago številne življenjske perspektive, ki so

⁹⁰ V smislu domicilne pravice (več o tem glej Čeč, Revni, berači in kriminalci; Čeč, Odnos do mobilnega dela prebivalstva in Anžič, Skrb za uboge).

⁹¹ Primerjaj: Ulbricht, Bettelei von Frauen, str. 68.

⁹² Ulbricht, Bettelei von Frauen, str. 70.

⁹³ Glej: Čeč, Revni, berači, kriminalci na Kranjskem.

⁹⁴ Melzer, Geschichte der Findlinge, str. 9. V Nürnberskemu priručniku avtor svetuje hišni gospodinjji, da dekle »von Mussigang als der

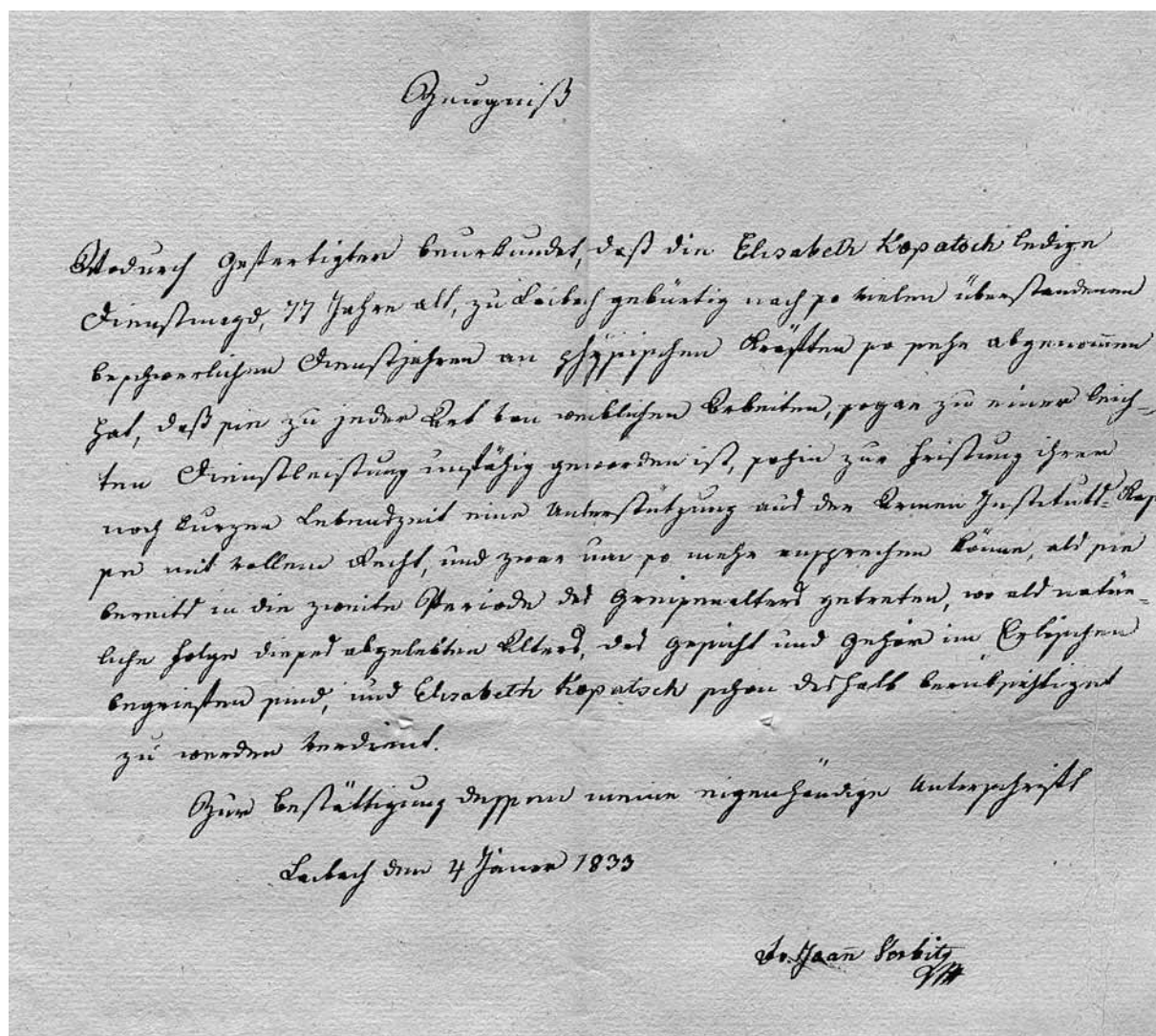
Wurzel alle Ubles selbiges absonderlich abhalten,« (Haushalterin, 207).

⁹⁵ Pawlowsky, Mutter ledig; Kurmanowitsch, Das Grazer Gebärhaus; Feldbauer, Kinderelend in Wien.

⁹⁶ AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, str. 3, 27. 9. 1822.

⁹⁷ AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, str. 3, 27. 9. 1822.

⁹⁸ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1821, s. 9051, 15. 5. 1821.

Potrilo delodajalca o zvestem služenju (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 236, 68, 1)

bile v veliki meri odvisne od spola, socialnega izvora in različnih ekonomskih okoliščin posameznika in okolja (mestnega/podeželskega/regijskega), v katerem je služil. Družinska in pozneje »oblast« delodajalca je namreč varovala družbeni sloves posameznika. Sloves je bil posebej pomemben za mlado žensko tako s stališča njenih zaposlitvenih kot morebitnih poročnih možnosti. Ločitev od izvirnega gospodinjstva je hkrati pomenila izgradnjo novih socialnih mrež. Mnogi posli so relativno hitro navezali stike z okoljem, zlasti če je posameznik ali posameznica služila pri primernih delodajalcih. Tako si je pridobivala pomembne izkušnje, njen delodajalec in okolica sta ustvarjala njen družbeni sloves, ki je bil pri praviloma neformalnem iskanju novih poslov s strani delodajalca ponavadi ključnega pomena.⁹⁹ Marija Pre-

jev, ki se je sicer izkazala za tatico, ob nastopu službe ni povedala svojega priimka, zaupanje delodajalca pa si je pridobila, ker so jo poznali hlapi pri gospodstvu. Poznal pa jo je tudi nek moški, ki mu je delodajalec očitno zaupal.¹⁰⁰ Moškim je določeno oviro pri izgrajevanju socialnih mrež pomenila vojaška obveznost, ki je bila uvedena v 18. stoletju. Delovne perspektive ženskih poslov je do določene meje omejeval njen biološki spol, ki je bil povezan z materinstvom. To je namreč oviralo delo ženske. A v tem okviru je družba poleg stigmatizacije nezakonske matere razvila različne mehanizme družbene solidarnosti. Z razmahom rejniškega sistema so nezakonske matere poskusile otroka oddati v rejo,

⁹⁹ Tudi Maria Ana Raitzin je opozorila, da je njen delodajalec naročil določenim posrednikom (iz primerne družbenega stanu seveda), da najdejo kandidatko za službo pri njemu. V njegovem

primeru je šlo za neko meščanko, saj je Maria Ana Raitzin govorila o gospe Rudolf, ki mu je v Ljubljani iskala drugo kuharico. Prek določenih posrednikov se je tudi Maria Ana Raitzin dogovorila za službo in plačilo v Ljubljani (ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 26. 3. 1787). Prim. tudi: Studen, Nekaj drobcev, str. 42.

¹⁰⁰ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1821, s. 9051, 15. 5. 1821.

medtem ko je prej sistem oddaje v rejo potekal na neformalen način, a so se ga dekleta ravno tako posluževale. Nezakonski otrok, ki ga je rodilo revno dekle – ponavadi dekla, tako ni vedno predstavljal take ovire in padca pod prag revščine, kot se ga predstavlja v diskurzih intelektualcev.¹⁰¹ Zagotovo je takemu dekletu najhujše obdobje predstavljala nosečnost in posledično odpust iz službe in prvi meseci po porodu, ko je bila ženska zaradi poroda telesno in tudi gmotno zelo šibka.

Pomen pravilne vzgoje deklet za dekleta je zlasti poudarjen v meščanskem in plemiškem okolju. V večjih mestih se je namreč služenje dojemalo kot posebno kompleksno delo. Meščanski in plemiški delodajalci so postavljali deklam posebne zahteve, ki so jih pogosto tudi javno opredelili. Brošura – bolj priročnik za dekleta, t. i. »Goldner Spiegel« iz Salzburga iz začetka 19. stoletja je postal uspešnica, namenjen zlasti mladim deklicam. Vseboval je napotke tako za urejanje njihovega odnosa do gospodstva, drugih poslov in tujcev.¹⁰² A podobnih primerov, sicer v cenovno veliko bolj dostopni obliki mestnega časopisa in pozneje tudi priročnikov,¹⁰³ je dovolj tudi na Kranjskem. V občasniku *Illyrisches Blatt* so »nujne« karakteristike ženskih poslov tako kot v salzburškem priročniku razdelili na zunanje in notranje značilnosti dobro vzgojene dekleta, pri tem pa sta telesna konstitucija in obleka pri zunanjih značilnostih in moralno zgledno življenje (s podrejenostjo avtoriteti delodajalca, delavnostjo in varčnostjo ter častnostjo) odigrale odločilno vlogo¹⁰⁴: »Ne gre dvomiti, da vsakem stanu pritičejo določene zahteve, tudi poslom, ki so povezane s telesnim zdravjem, potrebno obleko, moralnostjo, vero in končno zdravim razumom.«¹⁰⁵ K temu imaginariju meščanskih zahtev je potrebno pridati še prakso glavnega mesta dežele Kranjske, ki pa kaže podobne značilnosti. Zato je pritožba »revnih meščanov«,¹⁰⁶ kot so se sami identificirali, še toliko bolj izpovedna. Ti so v prijavi svoje dekleta posebej opozorili, da njihova kuharica nima primerne znanja za kuhanje revnim delodajalcem in da ji manjkajo tudi vse druge značilnosti gospodinje. Zahteve, ki so jih postavljali delodajalci v meščanskem okolju, se po določenih značilnostih približujejo značilnostim meščanske žene, čeprav je služkinja slednji vedno podrejena. Omenjeno služkinjo so njeni delodajalci označili še kot blaznico: kuharico Meto¹⁰⁷ so označili kot »strašilo in nezmožno razmisleka« in kot »noro kuharico«, in nadaljevali: »... die zu Hause

gekommen und sagt, das sich selbst zu Grund richten müssen, weil sie niemand Beicht hören mag.«¹⁰⁸ In dalje, da so: »... an Theresia Tag Hunger leiden musste und nicht zu essen hatte, wo doch den nämlichen Tag den Dienstleuten eine Brotsuppe, Rindfleisch, süßes Kraut, Speckstertz, Bratel, Vögel und Salat nebst Maß Wein gerichtet wurde.«¹⁰⁹

Izreden pomen vzgoje meščanskih služkinj potrjuje še naslednji primeri iz slovenskega okolja. Že večkrat omenjeni konflikt Ane Marie Reitzin je razkril številne značilnosti poselske službe. Tudi to, da je tudi Ana Maria večino svojih pomočnic plačala »simbolično«. Naučila jih je namreč spretnosti, s katerimi so si pretežno kmečka dekleta odprla vrata za služenje pri (zanje) bogatih delodajalcih v srednjem sloju v meščanskem okolju.¹¹⁰ Obubožana in bolna vdova ljubljanskega meščana in rojena Ljubljancanka si je leta 1820 del najemnine prislužila z učenjem dveh kmečkih deklet pravilnega vedenja in nemškega jezika, da bi si našle dobro službo kot služkinje. Še enkrat se potrdi domneva, da je meščansko okolje zahtevalo posebno vzgojo deklet in da so se morale te s posebnim »izobraževanjem« prilagoditi kulturi srednjega mestnega sloja in vlogi ženske – gospodinje v njej. Če je za vzgojo »revnih deklet, ki živijo v mestu« v 18. stoletju skrbela neformalna mreža izobraževanja, na katero opozarjajo predstavljeni primeri ali »posebna institucija« – sirotišnica,¹¹¹ je s spreminjanjem vloge družine in matere v javnem meščanskem diskurzu (ne pa tudi v praksi) v začetku 19. stoletja za vzgojo deklet postala odgovorna predvsem mati. Leta 1820 so časopisu revne matere učili, da je potrebno vzgajati svoje hčerke stanu primerno na naslednji način: »deklice, ki naj bi bile končno vzgojene za dekleta, naj matere(!), namesto mukotrpnega in nenehnega dela, učijo potrpežljivega prenašanja bremen in pritožb, od mladosti naprej jih je [deklice] treba podučevati v ročnem delu, tujih jezikih in glasbi; in mati naj porabi svoj trpko zaslužene groše, da jo njeni najemniki vzgojijo.«¹¹² In se seveda, kot že stoletja pred tem pritoževali: »Ko obiščemo poklicne šole nižjih stanov in vidimo, katera dela so naredile deklice. Nekoč so delale nogavice, aube in podobno, šivale so in krpale. Sedaj pa vidimo samo galanterijsko blago; dninarjevi hčeri je sramotno, da bi naredila nogavico iz grobe volne, da bi ga nosila ona in njeni starši.«¹¹³ Tako je tudi za

¹⁰¹ Gowing, *Secret Births*, str. 87-115.

¹⁰² Veits-Falk, *Am Rand der Armut*, str. 94.

¹⁰³ Prim.: Makarovič. *Kmečki posli*, str. 433-457.

¹⁰⁴ Veits-Falk, *Am Rand der Armut*, 91-104.

¹⁰⁵ *Illyrisches Blatt*, 15. 12. 1820.

¹⁰⁶ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 41-43, 10. 11. 1789.

¹⁰⁷ Njeno plačilo je bilo sicer 20 goldinarjev, a je hkrati dobila še 34 goldinarjev za gospodinjstvo izdatke.

¹⁰⁸ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 41-43, 10. 11. 1789.

¹⁰⁹ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 41-43, 10. 11. 1789.

¹¹⁰ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 26. 3. 1787.

¹¹¹ Za izobraževanje in vzgojo deklet za služenje pri petičnih meščanskih družinah je posebno volilo namenil neznan donator, z njegovim finančnim vložkom so z vzgojo v okviru institucionalizirane oblike sirotišnic začeli leta 1758 (Prim.: Strlič, *Življenje ljubljanskih sirot*, str. 5-25).

¹¹² *Illyrisches Blatt*, 18. 10. 1822.

¹¹³ *Illyrisches Blatt*, 18. 10. 1822.

hčere premožnih kmetov služba v Ljubljani pomenila pomembno odskočno desko pri iskanju najboljših poselskih služb.

Zlasti podeželska kulturna okolja od svojih zaposlenih niso zahtevala tako različnih znanj kot meščansko kulturno okolje velikih mest. Zahteve so se razlikovale tako glede moralne držbe posameznice kot glede njene vzgoje. Detomorilka Elizabeta Rems je bila kot nezakonski otrok stigmatizirana, saj je s sabo prinašala stigma »greha«. Zato je bila po mnenju [meščanskih] sodnikov deležna neprimerne in pomanjkljive vzgoje. A vsaj ta argument in imaginarij elit [sicer definiran kot olajševalna okoliščina] pri detomorilki Elizabeti Rems ni veljal. Njeni delodajalci so jo namreč predstavili kot izredno pridno in zanesljivo dekle. O njenem izvrstnem slovesu izvrstne dekleta sta pričala zakonca Kaspar in Katarina Müller, Ivan Kunovar in Franc Ksaver Leitner in jo označili kot »*ungeredet fleißige, unverdrossene, folgsame, geschickte und wie treue Dienstperson gelobt war*«. ¹¹⁴ In kot bi lahko sklepali iz zaslišanja, ki ga sodniki niso upoštevali, je bilo njeno družbeno nemoralno življenje in izstop iz poselske službe povezan z nesrečno ljubeznijo z vojakom brez čina, ki je bil zapisan vojaškemu služenju in prepovedi poročanja. ¹¹⁵

Drugi primer je primer Elizabete Zalar, ki je bila v sodnem procesu zaradi suma detomora označena kot »*ledige Person von Bauernstandes*«. ¹¹⁶ 40 let stara storilka je živela pri svojem očetu, ¹¹⁷ za katerega je skrbela, preživljala pa se je z občasnim delom. Posebej je referent opozoril, da je na detomor verjetno vplivala revščina, v kateri je živela. ¹¹⁸ Ženska je glede na svoj osebni sloves ¹¹⁹ lahko postala zaupanja vredna oseba in za njen dober položaj v lokalni skupnosti oziroma družbi ni bilo več potrebno, da je bila podrejena avtoriteti nekega delodajalca. Ne da bi bila družbeno stigmatizirana, je lahko živela sama in se preživljala s priložnostnimi deli. Še več, četudi je bila samska, noseča in je nato še umorila otroka, je njej v prid pričalo kar nekaj najbližjih vaščanov: vaški župan in najbližji sosed. ¹²⁰ Argument, ki sta ga oba uporabila, je bil, da je bila storilka družbeno solidarna, kar je v skupnosti očitno predstavljalo vrednoto in da

zato ni dvomiti o njeni moralni. Odrasla ženska je bila namreč označena kot »*drugače moralen človek*« in da je zato: *nanjo občutek sramu [zaradi nosečnosti] deloval drugače kot pri navadni vlačugi (Dirne)*.¹²¹ Z oznako vlačuga (Dirne), ki je imela zagotovo negativni predznak, so označevali verjetno mlade dekleta, ki so se požvižgale na moralne norme.

Ob predstavljenih okoliščinah je iz življenjskih razmer posameznice videti, da je telo prosilke (skupaj z njeno zunanjo podobo, ki ga je zaokrožala obleka) povsod odigralo pomembno vlogo pri iskanju službe. V kontekstu različnih polj vsakdanjega življenja se pokaže izrazita povezanost identitete posla kot delovno aktivnega človeka. Od mladega revnega človeka na višku telesnih moči je družba v duhu socialnega discipliniranja zahtevala služenje v poselskih službah, človeku, ki je bil zaradi bolezn ali nesreče deformiran, pa družba ni več postavljala takšnih zahtev. Življenjske usode nekaterih predstavljenih žensk opozarjajo tudi na okoliščino, da identiteta posla ni označevala samo delovno aktivnega človeka, ampak je bila zlasti v mestih povezana tudi z moralnostjo posameznika: odločitev ženske, da bo celo delovno aktivno življenje služila kot dekleta, je bilo tudi dokaz njene primerne moralne držbe. ¹²² Oziroma obratno, kot trdi Veits-Falk, da so upravičene do javne oskrbe samo tiste ženske, ki so živele moralno zgledno življenje. ¹²³ Primerov, ki dokazujejo slednjo trditev, je v okviru izvajanja ubožne oskrbe več kot dovolj. Nekdanji delodajalec Ivan Urbas je v potrdilo za prejem ubožne oskrbe v okviru javnih fondov za oskrbo revnih opisal 58-letno Marijo Moderniško kot zvesto, moralno in delovno služkinjo. ¹²⁴ Zato ne preseneča ugotovitev H. Bräuerja, da je v ubožnih pismih ostarelih poslov najti poseben ponos, s katerim dekleta (in posli na sploh) predstavljajo svoje služenje in kjer so formulacije kot: »*da so vse življenje pridno, prizadevno in sposobno služili*«, ¹²⁵ pogoste. Vsekakor tovrstnih opisov lastnega dela ne smemo povezati z vendarle pretirano trditvijo, da je socialni in pedagoški pritisk na podrejene družbene sloje uvajal poseben način vedenja in ravnanja in da si dekleta, ki so služila, niso mogla razviti »nujne samozavesti«, proti čemer pričajo že življenjske usode žensk, ki smo jih predstavili v tem prispevku. ¹²⁶

¹¹⁴ AS, AS-307, Kriminalprotokolle 1820-21, N. 236, 24. 10. 1821.

¹¹⁵ Da je bila večina detomorilk na dobrem glasu ugotavlja tudi Hammer Luza, Detomor, str. 65 in številni drugi avtorji, ki jih navaja v svojem delu.

¹¹⁶ AS, AS-307, kazenski spisi 1821, N. 602, 19. 10. 1821.

¹¹⁷ Nekateri govorijo celo o načrtnem poneumljanju hčera, da bi skrbela za svoje ostarele starše (Sieder, Socialna zgodovina družine, str. 40).

¹¹⁸ AS, AS-307, Kriminalprotokolle 1821, N. 602, 22. 9. 1821.

¹¹⁹ Izvrstnost njenega dela kot dekleta v začetku 19. stoletja še niso dokazovali s poselskimi potrdili, četudi so bili že obvezni, njeno vedenje je bilo del njene časti oziroma njenega slovesa v skupnosti.

¹²⁰ AS, AS-307, Kriminalprotokolle 1821, N. 602, 22. 9. 1821.

¹²¹ AS, AS-307, Kriminalprotokolle 1821, N. 602, 22. 9. 1821.

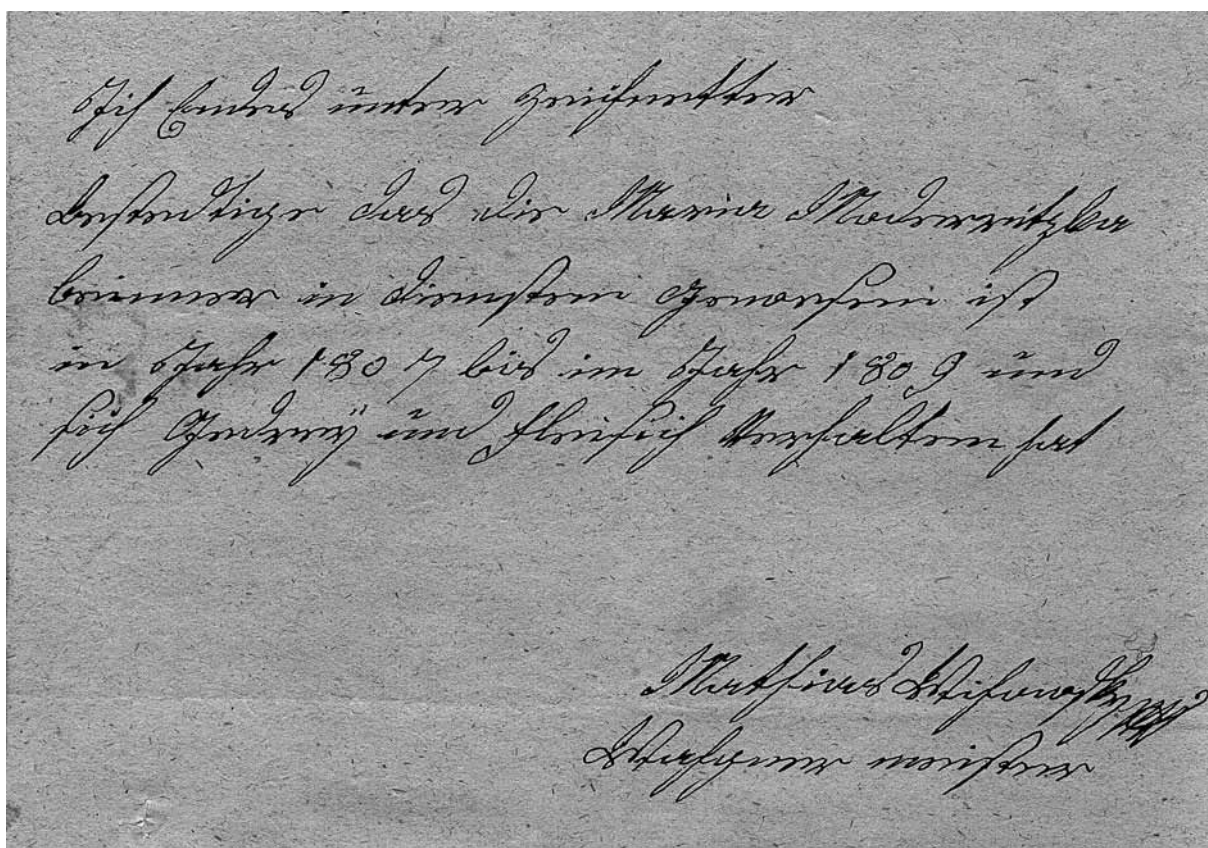
¹²² O slovesu posla, njegovi »zunanosti« oziroma pomembnosti družinskega porekla posla se posebej razpiše tudi avtor priročnika hišnim gospodinjam. Priročnik delodajalkam takole svetuje, da jih »erst bei geringe Leute in der nahe Dienste zu nehmen und eine Probe ihres wohlverhaltens abzulegen (...) ober aber so sie ein seines redliches Ansehens haben, guten Verstand zeigen, dabei von guten Leuten zu seyn vorhaben einem Versuch auf etliche Wochen oder ein viertel Jahr ein.« (HausHalterin, str. 206).

¹²³ Veits-Falk, Am Rand der Armut, str. 109.

¹²⁴ ZAL, LJU-508, fasc. 19, s. 252, 27.7. 1833.

¹²⁵ Bräuer, Armenmentalität in der Frühen Neuzeit, str. 29.

¹²⁶ Veits-Falk, Am Rand der Armut, str. 110-111.

Potrdilo delodajalca o zvestem služenju Mariji Modrič (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 252, 1)

Vsekakor tovrstni zapisi niso odraz »regulirane« samoidentitete poslov. In pri tem ne zanikamo trditve mnogih avtorjev, da je meščanska družba izvajala moralni pritisk na mobilnost žensk, ki je bila izenačena s promiskuiteto ali celo s prostitucijo.¹²⁷ Meja med revščino in življenjem pod eksistenčnim minimumom in procesi obubožanja je zato pri poslih, zlasti ženskah, pogosto pomenila mejo med zmožnostjo dela in nedela. To se je zgodilo tudi Mariji Lapanje, zakonski hčeri obubožanih dninarjev iz Tolminskega, ki je šla služiti takoj, ko je »zrasla«. Njeni starši pa beračiti, kot so zapisali uradniki. 37-letnica je po delovni nesreči, nanjo je namreč padlo drevo in jo poškodovalo, živela kot gostačica pri nekemu Kobuku. Ta ji je tudi iz neformalne solidarnosti nudil nastanitev. A ko je zanosila, jo je lastnik hiše spodil. Tako se je začelo njeno mobilno življenje: roditi je hotela v Ljubljani, a ni bila sprejeta v porodnišnico; nakar so jo iz Ljubljane, kot vse druge tujke, skupaj z njenim komaj rojenim otrokom izgnali.¹²⁸ O njeni nadaljnji usodi nimamo več podatkov, ker se zapis na tem mestu zaključuje.

Usoda Marije Lapanje dokazuje, da je pogosto delovna sposobnost pomenila tudi mejo med družbeno integracijo na eni strani in družbenim stigmatiziranjem na drugi. Delovna sposobnost je bila odvisna tudi od posameznikovega telesa. Takšno prakso razkriva vedenje vaščana majhne vasice v okolici Ljubljane – Vodmat Martina Ciglerja. V dveh letih je zaposlil dva hlapca, ki sta zelo hitro zaključila delovno razmerje pri njem. Prvega hlapca Andreja Mezeta (Messe) je vaščan Vodmata zaposlil v začetku leta 1820, kljub temu, da je iz zaslišanja razvidno, da ni imel poselske knjižice in da tudi podatkov o tem, da je bil pri rejniških starših vzgajan najdenček, uradniki niso preverjali. Dodali so le ugotovitev, da je bil po služenju in bolezni potrjen v vojsko. Ciger je na sodišču povedal naslednje: »Res je, da je bil Andrej Može leta 1820 pri meni v službi kot hlapec, ampak zaradi boleznj samo tri mesece, potem je bil zdravniško pregledan in dan v civilni špital, od koder ni več prišel k meni.«¹²⁹ Pri drugem hlapcu, ki ga je zaposlil, je posebej poudaril, da: »Ni imel nobenega premoženja, saj je k meni prišel zelo slabo¹³⁰ oblečen.«¹³¹

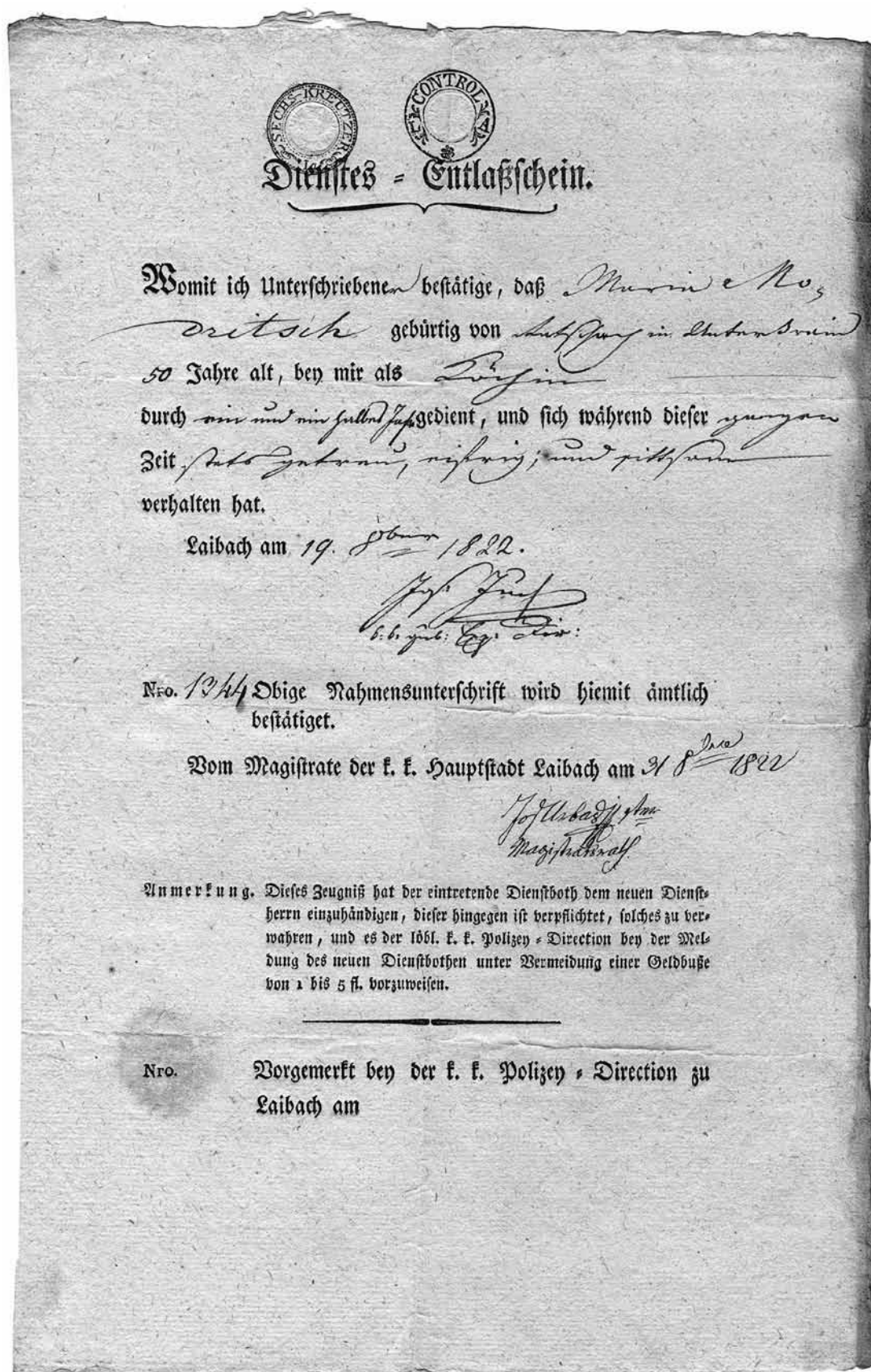
¹²⁷ Nürnberški priročnik je svetoval gospodinji, da služkinje obvaruje: »von Müßiggang als der Wurzel allen Übels selbiges absonderlich abhalten.« (Haushalterin, 207).

¹²⁸ AS, AS-14, Fasz. 51, 1819-20, S. 4, 10223, 17. 7. 1818.

¹²⁹ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 3113, 13. 2. 1822, moške so pozneje iskali tudi med rekruti: AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 7871, 25. 6. 1822, 24. 4. 1822, 18. 3. 1822, 6. 4. 1822 in 3. 7. 1822.

¹³⁰ Obleka je bila v tej tradicionalni družbi del posameznikove identitete in je bila pogosto med opravičili kraj dekel in hlapcev.

¹³¹ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 8322, 20. 2. 1822.

Začetki uradnih potrdil policijske direkcije: končna odpustnica iz poselskih služb Mariji Modrič
 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 252, 3)

Iz te izjave se zdi, da je bila za delodajalca za delo, ki ga je iskal, najbolj pomembna telesna konstitucija uslužbenca in zato je verjetno odpustil vsakega hlapca, ki je bil prešibak za opravljanje dela, kar posredno opozarjata primera Andreja Mezeta in Matije Dolarja.¹³² Pri svoji odločitvi, koga vzeti v službo, se ni oziral na to, kakšen sloves ima hlapec, ampak verjetno zgolj na to, ali bo primeren za opravljanje dela, ki ga je imel.

Lahko sicer trdimo, da je odpoved poselske službe tudi zaradi dejavnikov, ki so bili opredeljeni tudi v poselskem redu, zlasti nemoralnosti in konfliktov z delodajalci, vsaj začasno končala posameznikovo kariero hlapca, služkinje ali dekle, a vedno so obstajale tudi izjeme. Določena stigma je lahko predstavljala tudi prednost, kar se je v mestih, kjer naj bi vladala drugačen odnos do spolnosti, zgodilo v trenutku, ko so neko dekle (četudi je imela nezakonskega otroka) sprejeli za dojljo. Na drugi strani lahko trdimo, da poroka ni predstavljala mejnika, ki bi onemogočal vrnitev posameznika v poselske službe.

Oboleli ali dolgotrajno bolni posli so predstavljali veliki strošek in breme družbi in oblastem, ki sta jih do določene meje podpirala v smislu družbene solidarnosti, ki se je udejanjala v okviru formalne (socialnih institucij – zavodov) ali v okviru neformalne solidarnosti. Slednja je izvirala iz dolžnosti delodajalca za opravljeno delo (dolgoletnega) posla. Včasih so bili deležni neformalne solidarnosti delodajalca in soseske,¹³³ kot je iz »usmiljenja« dobila tako posteljo kot bila oskrbovana 104 leta stara Margareta Detela, ki je vse svoje življenje služila kot dekla.¹³⁴ Del pa jih je bil oskrbovan v okviru javne oskrbe revnih. V času bolezni tudi v civilni bolnišnici. Navkljub razširjenim praksam je družba določene bolne posameznike tudi izločala iz družbe in jih stigmatizirala.

Splošna značilnost vseh predstavljenih primerov je, da je bil sprejem v neko obliko javne oskrbe pogosto težak, saj so bila mesta v sistemu javne oskrbe omejena s finančno zmožnostjo institucije oziroma zavoda in da se oblasti niso kaj prida ozirale na dejanski obseg revščine.¹³⁵ Po zelo približnih podatkih o številu prebi-

valstva, ki jih je leta 1834 objavil Lipič, so kar 19,82 % vsega stalnega in »začasnega« prebivalstva Ljubljane¹³⁶ zavzemali posli (tako »life cycle« kot »life-long«¹³⁷), je bilo istega leta iz javnega fonda za revne oskrbovanega le 2 % prebivalstva.¹³⁸ Med temi oskrbovanci so nekdanji posli predstavljali kar 36% delež vseh podpirancev. Poleg 18% deleža otrok – sirot so predstavljali največjo skupino podpirancev, pri čemer je treba opozoriti tudi na dejstvo, da so bile določene socialne skupine (plemstvo, uradniki) vključeni v druge oblike oskrbe revnih. V okviru sklada ubožnega inštituta so zlasti podpirali ostarele (med njimi je bilo malo mlajših delovno nezmožnih poslov) posle,¹³⁹ iz protokolov je razvidno tudi, da so tako v mestih kot na podeželju razvili sistem gostajstva¹⁴⁰ za ostarele posle. Družbeno odgovornost do ostarelih poslov in probleme njihove oskrbe je na posebej pronicljiv način predstavil Ivan Cankar v enem najbolj vplivnih del slovenskega socialnega realizma: Hlapcu Jerneju. To delo tudi razkriva vse težave ostarelih hlapcev in dekel zlasti na podeželju.¹⁴¹

Merilo za odločanje o utemeljenosti sprejetja nekoga v civilno bolnišnico je bila ravno družbena odgovornost skupnosti do bolnih poslov in hkrati interes skupnosti, da razbremeni delodajalce iz srednjega, meščanskega sloja. Naj navedemo samo nekaj primerov. Usoda Mađžarke Barbare Brandin dokazuje prepletanje neformalnih in formalnih oblik družbene solidarnosti. Ko se leta 1818 pojavi v virih, jo lahko označimo kot tipičen primer zaupanja vredne dekle, ki ji je za zagotavljanje oskrbovanja v bolezni in verjetno dokončni delovni nezmožnosti

112-114, Weiss, »... schlechter als ein Hund verpflogen ...«, str. 176-178, Watzka, Carlos, *Arme, Kranke, Verrückte*, str. 182-183, 344).

¹³⁶ Izračunano po Lipič, *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 166-167. Čeprav podatke o mestnem prebivalstvu za isti čas posreduje tudi Pipp, *Razvoj števila prebivalstva Ljubljane*, str. 66-72.

¹³⁷ Razmerje med njimi bi se sicer s statističnimi metodami in različnimi zbiri podatkov sicer dalo približno oceniti, a bi bili po mnenju avtorice odkloni od realnega razmerja precejšnji že zaradi statistične nereprezentativnosti vsakega od zbirov podatkov v času pred modernimi štetji prebivalstva (pa zaradi različnih statističnih kategorij še do popisa leta 1880), ki ga bi vzeli kot podlago takšne statistične analize.

¹³⁸ Ta delež bi bil še večji, če bi odšteli naslednje socialne skupine: voj-sko, uradništvo, plemstvo in duhovščino, ki je imela v predmarčni dobi posebne privilegije in posebno »oskrbo osirotelih«.

¹³⁹ Opozoriti je potrebno tudi na (sicer s strani avtorice nepoudarjeno) »solidarnost znotraj socialne skupine« poslov. Fugger Germadnik je namreč ugotovila, da so vse nekdanje dekle in služkinje, katerih inventarji so ohranjeni za celjsko sodišče, darovale del sredstev tudi za ubožni fond, kjer lahko po analogiji z Ljubljano in drugimi okolji predvidevamo, da so znaten delež podpiranih iz javnih sredstev predstavljali posli.

¹⁴⁰ T.i. »Einlage« (prim.: Ammerer, *Zur Versorgung*, str. 159-190).

¹⁴¹ Veits-Falk opozarja, da je bila večina prejemnikov podpore iz javnih sredstev ostarelih (Veits-Falk, *Am Rand der Armut*, str. 90-91). Glej tudi: Ehmer, *Sozialgeschichte des Alters*, str. 19-38. Becker, »Junger Dienstknecht – alter Bettler«, str. 158-190.

¹³² AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 8322, 28. 6. 1822.

¹³³ Vgl. Meyer, *Dienstboten*, str. 170-173.

¹³⁴ ZAL, LJU-508, fasc. 11, S. 51, 64, 29. 3. 1820.

¹³⁵ Po izračunih C. Watzke naj bi bilo v prvi polovici 18. stoletja v 100 špitalih na Štajerskem oskrbovanih v povprečju 8 oskrbovancev, po zbiru podatkov iz leta 1745/55 pa približno 0,2 % prebivalstva Štajerske (vključno s ozemljem, ki sodi na današnje slovensko ozemlje), s poudarkom, da je bilo najmanj oskrbovancev oskrbovanih ravno v spodnještajerskih špitalih (razmerje 1 oskrbovanec na 1620 prebivalcev v spodnji Štajerski je predstavljala občutno slabše razmerje kot 1 oskrbovanec na 270 prebivalcev v Zgornji Štajerski), medtem ko je bilo razmerje na Koroškem boljše – oskrbo je dobivalo 0,3 % prebivalstva (po Valentinitzschu, *Armenfürsorge*, str. 93, 100,

izrazito pomagal družbeni ugled in družbena pozicija družine, v kateri je služila. Kar 14 let od skupaj 19 let služenja na Kranjskem je služila pri ostarelih starših vsem ljubljanskim uradnikom poznanega stanovskega kolega kontrolorja Fockeja. Za njeno oskrbo v okviru javnih ustanov se je posebej zavzel Joseph Michael Vukle, upravitelj državnega posestva. Ker se je očitno izkazala za dobro deklo, jo je na verjetno boljše plačano mesto pet let pred njeno boleznijo vzel njihov sin in ji ponudil delo kuhinjske pomočnice. Uradniki so se posebej potrdili, da so pokazali njeno »več kot očitno« revščino: »Poleg tega pa je [vsem] znano, da nima več staršev pri življenju [in da poleg] (...) nekaj nepomembnih kosov oblačil,¹⁴² ne poseduje niti najmanjšega premoženja.«¹⁴³ Ker je bil njen delodajalec državni uradnik, je bila deležna posebne obravnave na guberniju. Za zadeve oskrbe revnih zadolžen gubernijski svetnik je na svoji seji 17. 2. 1818 naslovil posebno prošnjo na administracijo špitala, da jo vzamejo v oskrbo. Četudi dekle verjetno ni bilo popolnoma brez premoženja, kar je moč sklepati ob analizi prošenj za ubožno oskrbo v Ljubljani in čeprav so raziskave ubožne oskrbe dokazale, da je bilo med oskrbovanci v špitalih kar nekaj poslov, je omenjena dekla vendarle posedovala izjemen socialni kapital, ki ji je zagotavljal tudi določeno varnost v trenutku težke bolezni, ki je glede na dikcijo v omenjenem dokumentu, veljala za neposredno pot v revščino.

Tudi naslednja življenjska usoda predstavlja usodo ženske, ki je služila večino svojega aktivnega življenja. Njena življenjska zgodba kaže tako tipične podobe začetka socialne identitete posla – služkinje, dekle in hlapca in opozarja na slabo plačilo nekaterih poslov, zaradi katerih si posli, zlasti dekle niso uspele ustvariti kapitala, da bi lahko živele samostojno življenje. To okoliščino na veliko bolj prikrit način kažejo tudi sezname prejemnikov ubožne podpore v mestih in seznamih oskrbovancev v mestnih špitalih.¹⁴⁴ Ana Čuk, ki je prihajala iz ruralnega in gospodarsko zelo zaostalega dela Kranjske, je svoje starše izgubila zelo zgodaj. Oče je umrl že v prvem letu njenega življenja, mati v šestem. V pogovoru, ki so ga označili kot zaslišanje, so bile takšne informacije zagotovo posredovane z določenim namenom. Šlo je namreč za ugotavljanje, kdo naj nosi stroške za njeno oskrbo med boleznijo in oskrbo v ljubljanski civilni

bolnišnici. Nekje v protokolu je namreč zapisano tudi, da je živela od pomoči drugih. Zagotovo je kdo zanj zastavil svojo besedo, že njeno služenje pa je bilo izraz neke družbene solidarnosti. V času, ko je bila sprejeta v bolnišnico, je bila stara že okoli 50 let. Ker ni imela sredstev za življenje, se je zelo pozno poročila, s svojim možem je živela le kratek čas, saj je umrl. Ko je postala vdova, je zopet ostala brez sredstev za preživetje in se vrnila v službo kot dekla. Kakšno službo kot dekla je dobila v Ljubljani, kamor je prvič prišla šele po smrti svojega moža, v viru ni pojasnjeno. Zdi se tudi, da je prvič služila v mestu šele, ko je ostarela. Njena odločitev za odhod v deželno glavno mesto je bila zagotovo povezana z obstojem javnih fondov za reševanje socialnih vprašanj in paleta neformalnih oblik pomoči posameznikov v starosti v nekoliko večjem urbanem okolju. Podobno strategijo je verjetno ubral tudi obubožani celjski kmet Franz Dimetz, ki je star okoli 50 let umrl v poselski službi v Zagrebu.¹⁴⁵

Ostarelih dekel in hlapcev pogosto niso več označevali kot posle, ampak so jih označili za berače in beračice, ali »Hausarme«, če so uživali neko obliko javne ubožne oskrbe v okviru starih špitalov ali novih, v jožefinskem času nastalih ubožnih inštitutov.¹⁴⁶ Brezposelni posli so sicer predstavljali velik strošek tistemu okolju, v katerem so se znašli v trenutku stiske.¹⁴⁷ Mnogim je kot delovno nezmožnemu delu prebivalstva brez lastnega premoženja preostala zgolj identiteta beračev.¹⁴⁸ V seznamu upravičencev do posebnega ubožnega volila grofice Mordax leta 1820 tako zaman iščemo »stare posle«, v seznamu več kot 600 ljudi (v to število niso všteti člani njihovih družin), sta samo dve ženski označeni kot dekli. Samo ena je bila označena kot dekla v neki meščanski hiši, a njena starost namiguje, da je verjetno zaključevala s svojim služenjem in hkrati z delovno aktivnim življenjem.¹⁴⁹ Druga je bila do podpore upravičena zgolj zaradi nesreče, ki se ji je zgodila. V tem drugem primeru je bilo namreč še posebej izpostavljeno, da dobiva podporo zaradi kraje oblek, ki so med posli veljale za akumulirani kapital.

¹⁴² Tako obleko kot drugo premoženje so posli dojemali kot naložen kapital, ki so ga izrabili v trenutku stiske ali bolezni oziroma so ga hranili za starost in čas delovne nezmožnosti.

¹⁴³ AS, AS-14, fasc. 51, 1818, s. 44, 7. 2. 1818.

¹⁴⁴ Vse nekaj drugega govorijo teksti, ki so nastali kot propaganda novih bank – hranilnic, kjer so posebej poudarjali ugodnosti za posle, ki so vse delovno aktivno življenje preživeli v poselskih službah. Tudi drugi teksti so med drugim izpostavljali navajanje poslov k varčnosti in zagotovilo za preskrbo v času delovne nezmožnosti (Illyrisches Blatt, 24. 1. 1823, 27. 2. 1824 in 19. 3. 1824).

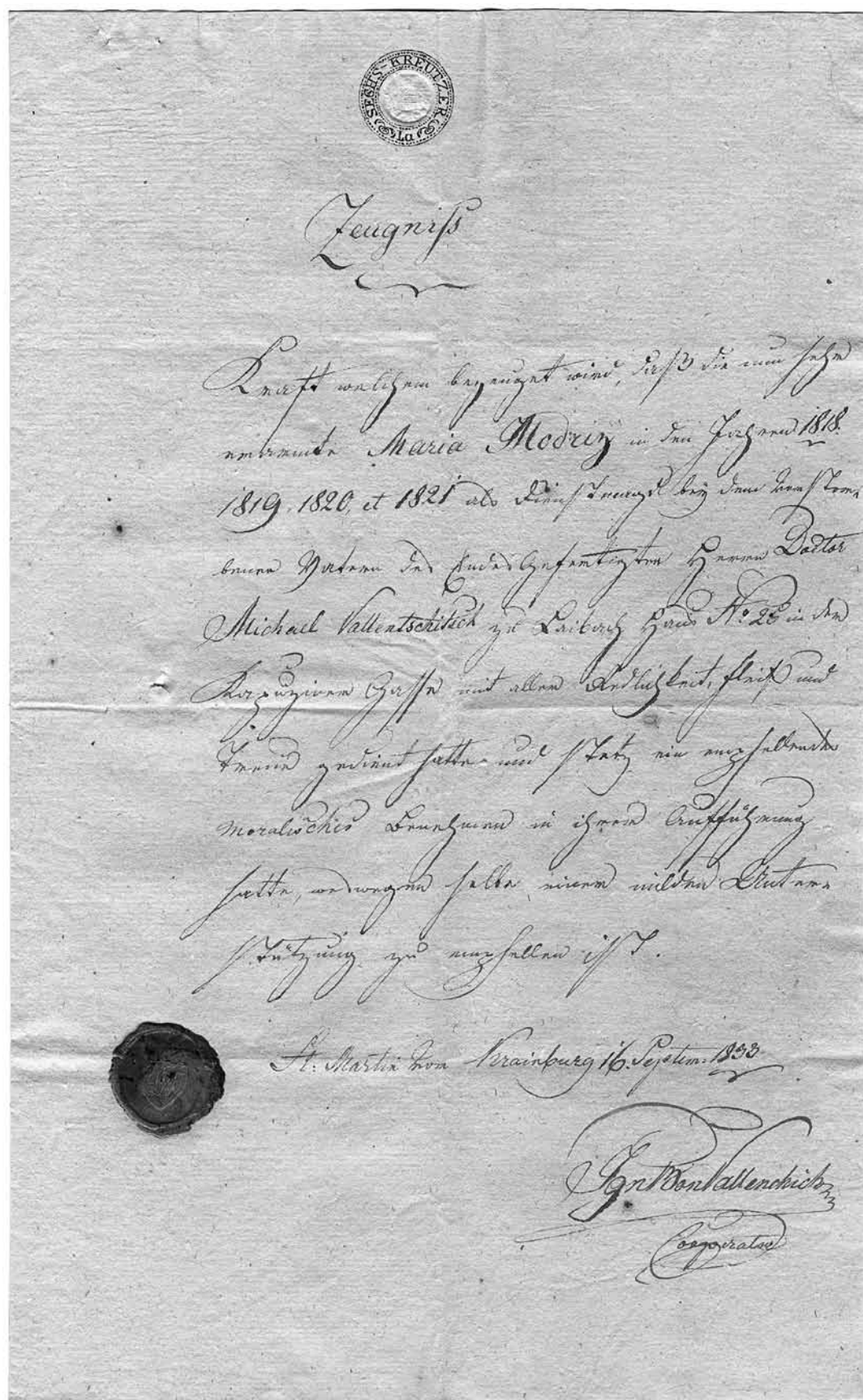
¹⁴⁵ Fugger Germađnik, Rolanda, Zaznamek smrti, str. 137.

¹⁴⁶ Ammerer, Zur Versorgung von alten, str. 159-190. Weiß, Geschichte der öffentlichen Anstalten. Weiss, »... schlechter als ein Hund verpflogen ...« Watzka, Carlos, Arme, Kranke, Verrückte.

¹⁴⁷ Upravitelji civilne bolnišnice so lahko za posle, ki so imeli domicilno pravico v drugem gospostvu ali mestu, zaračunale najvišje stroške oskrbe.

¹⁴⁸ V popisnih polah, t.i. prijavi smrtnega primera, ki jih je za celjsko sodišče analiziral Fugger Germađnik je sicer najti naslednje identitete samskih žensk: »špitalarca«, služkinja (sobarica, služkinja, hišna služkinja, varuhinja otrok), dninarka in gostačka (Fugger Germađnik, Zaznamek smrti, str. 136). Vsekakor ne moremo trditi, da druge identitete niso bile mogoče, a vendarle kažejo na določeno družbeno omejevanje »identitet« samskih, relativno nepremožnih žensk iz nižjih družbenih skupin.

¹⁴⁹ ZAL, LJU-508, Fasc. 11, S. 41, 15. 9. 1820.

Četrto potrdilo Mariji Modrič o zvestem služenju (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 252, 4)

Zaključek

Četudi se je raziskava usmerila na tisto vrsto virov, kjer so predstavljene zlasti usode ženskih poslov dekel in služkinj v mestih in na podeželju poleg tega pa popolnoma družbeno stigmatiziranih kot tudi tistih, ki so posedovale izjemen družbeni ugled in bile deležne posebne družbene solidarnosti, vendarle viri kažejo kompleksnost identitet in življenjskih perspektiv v različnih kulturnih okoljih in družbenih razmerjih. Primeri izhajajo tako iz mestnega kot iz podeželskega okolja, pri življenjskih usodah, ki jim lahko sledimo, pa mestno ali podeželsko okolje ne predstavlja prednosti ali omejitve, saj so bile ženske mobilne in so življenjska okolja v primeru stiske zamenjale. Nekoliko težji je bil zaradi posebnih zahtev delodajalcev vstop v mestno okolje. O življenjskih perspektivah dolgoletnih poslov imamo v imaginariju elit kar nekaj pričevanj. Za razumevanje družbenega položaja družbene skupine poslov je poleg pravnih okvirov nujno ugotoviti pripisane ali tipične podobe določene socialne skupine, pri analizi pa je zelo pomembno uvrščanje te poklicne skupine v različna življenjska obdobja. Odnos do poslov je bil odvisen tudi od posamezni starostni skupini pripisanih družbenih identitet in identitet posameznika. Četudi je bila identiteta posla v določenih okoliščinah in življenjskih obdobjih »netipična«, so zlasti vdove znova vstopale v pomožne poselske službe, tudi zato, da bi lažje dostopale do določenih ugodnosti, ki jih je nudila zakonodaja, ki je urejala področje revščine. V začetku 19. stoletja so vdove ponovno prevzemale identiteto poslov zlasti zato, da bi se izognile stroškom zdravstvene oskrbe, ki so jo bile dolžne plačevati domovinske gosposke. Med posle so se nekoliko redkeje kot ženske vračali tudi moški, lastniki premoženja, verjetno v primeru, ko so svoje premoženje zastavili. Prikazane življenjske usode razkrivajo, da je družbena zaznamovanost posameznic (zaradi nezakonskega rojstva ali nosečnosti) sicer lahko omejevala njihove načine preživetja, a so bili ti odvisni tudi od drugih dejavnikov. Določeni načini življenja so vendarle bistveno omejili vstop zlasti žensk (verjetno zaradi njihovega vstopa v prostore družine) v socialno skupino poslov, saj so delodajalci poleg delovnih navad pogosto zahtevali tudi primerno moralno vzgojo, kar se kaže tako na ravni normativnih virov kot prakse, z zadržkom, da je bila odločitev delodajalca pogosto odvisna od kulturnega okolja, v katerem se nahaja in od njegovega družbenega položaja. Opazna je tudi razlika med različnimi zvrstmi virov pri pripisovanju in določanju identitete posameznika.

Viri in literatura

Arhivski viri

- Arhiv Republike Slovenije (AS)
AS-14, Gubernij v Ljubljani, Reg. 8, fasc. 51.
- Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)
ZAL-LJU-508, Ubožni inštitut v Ljubljani, šk. 11, šk. 12.
ZAL-LJU-489, Magistrat Ljubljana, Reg. I, šk. 48.

Časopisje

- Illyrisches Blat*, 1820, 1822, 1823, 1824.

Literatura

- Allgemeines Gesetz über Verbrechen, und derselben Bestrafung*. Graz: gedruckt mit von Widmanstättenschen Schriften, 1787 – Ammerer, Gerhard: Zur Versorgung von alten, arbeitsfähigen Personen auf dem Land – Überlegungen und Hinweise zu kommunalen Defiziten von Regionalbeamten und Betroffenen. *Arme – ohne Chance? Protokoll der Internationalen Tagung »Kommunale Armut und Armutsbekämpfung vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart« vom 23. bis 25. Oktober 2003 in Leipzig* (ur. Bräuer, Helmut), Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2004, str. 159-190.
- Becker, Rudolph Zacharias: *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm: sa mlade, inu stare ludy*. Utisnenu na Duneju: per Christianu Grosserju, in der Theinfaltstrasse Nr. 76, 1789.
- Becker, Siegfried: »Junger Dienstknecht – alter Bettler«. Probleme des Alterns in Gesindeverhältnissen. *Recht auf ein gesichertes Alter? Studien zur Geschichte der Alterssicherung in der Frühzeit der Sozialpolitik* (ur. Göckenjan, Gerd). Augsburg: Maro Verlag, 1990, str. 158-190.
- Bräuer, Helmut: Armenmentalität in der Frühen Neuzeit. *Armut auf dem Lande. Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (ur. Gerhard, Ammerer, – Elke, Schlenkrich, Sabine, Veits – Falk, Alfred Stefan, Weiß). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010, str. 19-35.
- Bretschneider, Falk, Scheutz, Martin, Weiß Alfred Stefan (ur.): *Personal und Insassen von »Totalen Institutionen« – zwischen Konfrontation und Verflechtung, Geschlossene Häuser – Historische Studien zu Institutionen und Orten der Separierung, Verwahrung und Bestrafung*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2011.

- Bruckmüller, Ernst: *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien; München: Herold, 1985.
- Čeč, Dragica: Odnos do mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, (ur. Štih, Peter) Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, str. 191-207.
- Čeč, Dragica: »Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti«: načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 57, izr. št., 2009, str. 175-194.
- Čeč, Dragica: *Revni, berači, kriminalci na Kranjskem v 18. stoletju*. Ljubljana, 2008.
- Dürr, Renate: »Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner ...« Zum Gesinderecht (16. bis 19. Jahrhundert). *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart* (ur. Gerhard, Ute). München: Beck, 1997, str. 115-139.
- Ehmer, Joseph: »The Life Stairs«: Aging, Generational Relations and Small Commodity Production in Central Europe. *Aging and Generational Relations Over the Life Course: A Historical and Cross – Cultural Perspective* (ur. Hareven, Tamara, K.). Berlin: Walter de Gruyter, 1996, str. 53-74.
- Ehmer, Josef: *Sozialgeschichte des Alters*, Frankfurt a. Main: Suhrkamp, 1990.
- Frühsorge, Gotthardt, Gruenter, Rainer und Freifrau Beatrix, Metternich, Wolff (ur.): *Gesinde im 18. Jahrhundert*. (Studien zum achtzehnten Jahrhundert. Herausgegeben von der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts. Band 12). Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1995.
- Fugger Germadnik, Rolanda: Zaznamek smrti in poročilo o zapečatbi kot dopolnilni vir za proučevanje zgodovine vsakdanjega življenja. *Jubilejni zbornik ob 50 – letnici delovanja: Hiša pisanih spominov*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2006, str. 135-146.
- HausHalterin, die so kluge als künstliche von Arachne und Penelope getreulich unterwirsene Haus – Halterin, oder dem Frauen- Zimmer wohlanständiger Kunst – Bericht und grundlicher Haushaltungs-Unterricht. Als des Nürnbergische Koch-Buchs zweyter Theil, Nürnberg: Endter, 1703.
- Hammer-Luza, Elke, Detomor v mariborskem in celjskem okrožju v 18. in 19. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje = Review for history and ethnography*, Let. 80, n.v. 45, št. 4, 2009, str. 60-76.
- von Justi, Johann Heinrich Gottlob: *Onomatologia oeconomica practica: oder ökonomisches Wörterbuch. In welchem die allernötigste Haushaltungskünste zur Stadt- und Landwirtschaft gehörige unentbehrliche Anmerkungen, auserlesenste Vortheile und Handbegriffe nach alphabetischer Ordnung beschrieben werden von einer Gesellschaft oeconomischer Liebhaber und mit einer Vorrede*. Ulm, Frankfurt, Leipzig: in der Gaumischen Handlung, 1760-1763.
- Iseli, Andrea: *Gute Policey. Öffentliche Ordnung in der Frühen Neuzeit*, Stuttgart: UTB, 2009.
- Gesetzbuch über Verbrechen oder schwere Polizey-Uibertretungen*. Wien: gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern, 1803.
- Gowing, Laura: *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern England*. London: Oxford University Press, 1999.
- Gowing, Laura: 'Secret Births and Infanticide in the Seventeenth Century England'. *Past and Present*, N. 156, (August, 1997), str. 87-115.
- Kalc, Aleksej: *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Založba Annales, 1998.
- Kant, Immanuel: *Metaphysik der Sitten*, Werke, Bd. 6, 1907.
- Kussmaul, Ann: *Servants in Husbandry in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge university press, 1981.
- Kienitz, Sabine: *Sexualität, Macht und Moral. Prostitution und Geschlechterbeziehungen Anfang des 19. Jahrhunderts in Württemberg. Ein Beitrag zur Mentalitätsgeschichte*. Berlin: Akademie Verlag, 1995.
- Krünitz, D. Johann Georg: *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land-Haus- und Staats-Wirthschaft, in alphabetischer Ordnung*, Berlin: Joachim Pauli, 1772-.
- Kudler, Joseph: *Erklärung des Strafgesetzes über schwere Polizei-Uebertretungen, mit Berücksichtigung der auf dasselbe sich beziehenden, später erlassenen Gesetze und Erläuterungen*. Wien: F. Volke, 1831.
- Kurmanowitsch, Hemma: *Das Grazer Gebärdhaus von seinen Anfängen 1764 bis 1914*. Graz, 2002.
- Lipič, Fran Viljem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane*, Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.
- Laslett, Peter: 'Characteristics of the Western Family Considered over Time', *Journal of Family History*, 1977, 2 (2), S. 89-115.
- Mahorcig Josef: *Der Hausbesitzer. Praktisches, unentbehrliches Hand- und Nachschlagebuch für Hausbesitzer, Hausverwalter und Mietparteien für Marburg und ganz Steiermark*. Marburg: [s. n.], 1905.
- Makarovič, Marija: Kmečki posli. *Slovenski etnograf*, JG. 33/34 (1988/1990), str. 433-460.

- Melzer, Raimund: *Geschichte der Findlinge in Oesterreich mit besonderer Rücksicht auf ihre Verhältnisse in Illyrien*, Leipzig 1846.
- Meyer, Therese: *Dienstboten in Oberkärnten*. Klagenfurt, Das Kärntner Landesarchiv, 1993.
- Mitterauer, Michael: *History of youth*. Oxford: Blackwell, 1993.
- Mitterauer, Michael: *Ledige Mutter: Zur Geschichte Illegitimer Geburten in Europa*. München: Beck, 1983.
- Morgenstern, Hugo: *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, Wien: [s. n.], 1902.
- Münch, Paul: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*. Berlin, Propyläen, 1998.
- Münch, Paul: Tiere, Teufel oder Menschen? Zur gesellschaftlichen Einschätzung der ‚dienenden Klassen‘ während der frühen Neuzeit. *Gesinde im 18. Jahrhundert* (Gotthard Frühsorge, Rainer Gruenter, Beatrix Freifrau Wolff Metternich, ur.). Hamburg: Meier Verlag, 1995.
- Pawlowsky, Verena: *Mutter ledig – Vater Staat*. Innsbruck: Studien Verlag, 2001.
- Pipp, Ludvik: Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske. *Kronika slovenskih mest*, let. 1, št. 3., 1934, str. 66-72.
- Reiter, Ilse: *Ausgewiesen, abgeschoben. Eine Geschichte des Ausweisungsrechts in Österreich vom ausgehenden 18. bis ins 20. Jahrhundert* (= Studien aus Recht, Geschichte und Gesellschaft II). Frankfurt a.M.: P. Lang, 2000.
- Sarti, Rafaela, »Domestic Service and European Identity.« *Proceedings of the Servant Project* (ur. Pasleau S. and Schopp I. with Sarti, Rafaela). Liège: Éditions de l'Université de Liège, 2006.
- Scheutz, Martin: »In das Brod betteln ausgegangen.« Armut, Bettel und Armenversorgung in Niederösterreich während des 18. Jahrhunderts. *Österreich in Geschichte und Literatur* 2003/2-3, str. 119-135.
- Scheutz, Martin: *Ausgesperrt und gejagt, geduldet und versteckt. Bettlervisitationen im Niederösterreich des 18. Jahrhunderts*. St. Pölten: Verlag Amt d. Niederösterr. Landesregierung, 2002.
- Sieder, Reinhard: *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1998.
- von Sonnenfels, Joseph: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung mit Rücksicht auf die Umstände und Begriffe der Zeit*. Wien: bey Joseph Camesina und Comp., 1798.
- von Sonnenfels, Joseph: *Grundsätze der Polizey-Handbuch und Finanzwissenschaft*. Wien: Bey Jos. Kurzböck, 1771-1777.
- Strlič, Nataša: Življenje ljubljanskih sirot v drugi polovici 18. stoletja. *Zgodovina za vse*, št. 1, Zgodovinsko društvo Celje, 2002, str. 5-25.
- Studen, Andrej: Nekaj drobcev iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj pred prvo svetovno vojno. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 42, št. 3, 1994, str. 42-46.
- Studen, Andrej: *Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana, Založba SH, 1995.
- Studen, Andrej: *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993.
- Studen, Andrej: Pričakovani in dejanski krepostni svet ljubezni, spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih. *Prispevki za novejšo zgodovino*, Letn. 51, št. 2, 2011, str. 29-44.
- von Stubenrauch, Moritz: *Das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch vom 1. Juni 1811 sammt den dazu erflossenen Nachtrags-Verordnungen und den über die Einführung dieses Gesetzbuches in Ungarn, Croatien, Slavonien, Serbien, dem Temeser Banate und Siebenbürgen getroffenen Bestimmungen, mit Rücksicht auf das praktische Bedürfnisse erläutert von*. Wien: [s. n.], 1854-1858.
- Svetina, Anton: Prebivalci Kranja v letu 1754. *Zgodovinski časopis*, 1983, št. 4, str. 273-284.
- Thiemen, Johan Christoph: *Haus-, Feld-, Arznei-, Koch-, Kunst- u. Wunderbuch. Das ist eine ausführliche Beschreibung und Vorstellung, wie ein kluger Haus-Vater und eine sorgfältige Haus-Mutter ihr Haus-Wesen führen mögen*. etc. Nürnberg: Joh. Hofmanns Gel. Witteb., 1700.
- Ulbricht, Otto: *Bettelei von Frauen. Armut auf dem Lande. Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (ur. Gerhard, Ammerer, Elke, Schlenkrich, Sabine, Veits – Falk, Alfred Stefan, Weiß). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010, str. 63-89.
- Veits-Falk, Sabine: Am Rand der Armut – Pädagogisierung »dienender Frauen« in Salzburg im 18. und 19. Jahrhundert. *Armut auf dem Lande. Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (ur. Gerhard, Ammerer, Elke, Schlenkrich, Sabine, Veits – Falk, Alfred Stefan, Weiß). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010, str. 91-118.
- Veits-Falk, Sabine: Der Wandel des Begriffs Armut um 1800. Reflexionen anhand Salzburger Quellen. *Aktuelle Tendenzen der Historischen Armutsforschung* (ur. Kühberger, Christoph, Sedmak, Clemens). Wien: LIT Verlag, 2005, str. 15-44.

- Weiß, Karel: *Geschichte der öffentlichen Anstalten, Fonde und Stiftungen für Armenversorgung*. Wien, 1867.
- Weiss, Alfred, Stefan, »... schlechter als ein Hund verpflogen ...«. Organisation, Alltag und Leben. Kleinstädtische und ländliche Hospitäler der Frühen Neuzeit in den Herzogtümern Kärnten und Steiermark. (ur. Gerhard, Ammerer, Elke, Schlenkrich, Sabine, Veits – Falk, Alfred Stefan, Weiß). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010, str. 175-201.
- Valentinitsch, Helfried: Armenfürsorge im Herzogtum Steiermark im 18. Jahrhundert, Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 73, 1982, str. 93-114.
- Watzka, Carlos: *Arme, Kranke, Verrückte. Hospitäler und Krankenhäuser in der Steiermark vom 16. bis zum 18. Jahrhundert und ihre Bedeutung für den Umgang mit psychisch Kranken*. Graz: Verlag des Steiermärkischen Landesarchivs, 2007.
- Wiesenberger, Dorothea: *Das Dienstbotenbuch. Ein Beitrag zum steirischen Dienstbotenwesen von 1857 bis 1922*. str. 113-136.

Zusammenfassung

LEBENSCHICKSALE VON DIENSTBOTEN

Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung des Gesindes ist gerade aufgrund seiner Einbettung in den »Oikos« bzw. in den Rahmen des wirtschaftlichen Konzeptes des »ganzen Hauses« eine besondere. Vom rechtlichen Standpunkt handelt es sich in gewisser Weise sicherlich auch um eine besondere Berufsgruppe, deren gesellschaftliche Position durch Gesindeordnungen und später durch das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch bestimmt wurde. Der erste inhaltliche Schwerpunkt des Beitrages liegt auf der Gesindegesetzgebung und ihrer Entwicklung im 18. Jahrhundert, die geprägt ist vom Übergang von einer aristotelischen Auffassung der Hauswirtschaft als Grundlage der frühneuzeitlichen Gesellschaft hin zu der Epoche des absolutistischen Staates, die durch das Konzept der guten Polizei gekennzeichnet ist. Der zweite inhaltliche Schwerpunkt sind zunächst die Identitäten und sodann die Rekonstrukti-

onen verschiedener Lebensschicksale von Dienstboten bzw. die Vorstellung ihrer Lebensgeschichten am Land und in den Städten. Wesentlich ist, dass ihre Lebensgeschichten in unterschiedlichen Lebensphasen niedergeschrieben wurden, somit begegnen wir Lebensgeschichten von zeitweiligen (»life-cycle«) Mägden, invaliden Personen sowie lebenslangen (»life-long«) Dienstboten in der Stadt und am Land. Der Beitrag konzentriert sich nicht auf die ökonomischen Umstände bestimmter Typen der ländlichen Wirtschaft (Landwirtschaft / Viehzucht / Protoindustrie), aufgrund derer es in einem bestimmten ländlichen Umfeld mehr Knechte, also Männer, und in einem anderen mehr weibliche Dienstboten gab. Infolge des methodologischen Ausgangspunktes, dass die Art der Quelle auch die Präsentation oder Selbstrepräsentation des Individuums bestimmt, werden unterschiedliche Quellen herangezogen. Durch die Darstellung der Unterschiede zwischen männlichen und weiblichen Dienstboten, zwischen einer langjährigen Köchin und einem jungen Dienstmädchen werden verschiedene Nuancen einer sozialen Gruppe gezeigt, die geprägt war von den Ungewissheiten der Arbeit, darunter Konflikte mit den Arbeitgebern, psychischer und physischer Druck auf die Dienstboten, aber auch Arbeitsunfälle. Die Untersuchung konzentriert sich auf jene Quellen, in denen insbesondere die Schicksale weiblicher Dienstboten vorgestellt werden, und zwar sowohl der gesellschaftlich völlig stigmatisierten als auch jener, die großes gesellschaftliches Ansehen genossen und denen eine besondere Solidarität der Gesellschaft zuteilwurden. Die geschilderten Lebensschicksale enthüllen, dass die gesellschaftliche Stigmatisierung einzelner Frauen (aufgrund unehelicher Geburt oder Schwangerschaft) zwar deren Arten des Überlebens einschränken konnte, doch hingen diese auch von anderen Faktoren ab. Bestimmte Lebensweisen schränkten den Eintritt der einzelnen Frau in die soziale Gruppe der Dienstboten allerdings stark ein, da die Arbeitgeber neben gewissen Arbeitsgewohnheiten häufig auch eine geeignete moralische Erziehung verlangten, was sich sowohl auf der Ebene der normativen Quellen als auch der Praxis zeigt. Oft hing die Entscheidung der Arbeitgeber auch vom kulturellen Umfeld (Moral, Lebensart) ab, in dem sie sich befanden (Stadt – Land), sowie ihrer gesellschaftlichen Stellung.

Schlagnörter: Dienstbotenordnungen, Lebensverhältnisse, 18. Jahrhundert, 19. Jahrhundert, Identität, soziale Fragen

Andreas Golob

Mladostna leta v Mariboru

Dnevnik zoologa Karla Heiderja 1870-1873

GOLOB Andreas, dr., znanstveni sodelavec, Archiv der Karl-Franzens-Universität Graz, AT-8010 Graz, Universitätsplatz 3

323.1(497.4Maribor)"1870/1873": 929Heider K.(093.3)

MLADOSTNA A LETA V MARIBORU
Dnevnik zoologa Karla Heiderja 1870-1873

Dnevnik Karla Heiderja, vezan na njegova mladostna mariborska leta, nas obširno in avtentično informira o socializaciji v okviru baronske družine plemstva po izobrazbi, ki je v prvi polovici 70. let 19. st. živela razpršena znotraj habsburške monarhije, vendar je negovala intenzivne medsebojne stike. Za vpeljavo mladine med družbeno elito so skrbeli lokalni malomeščanski približki salonskega življenja. Razen tega se je kazala cela paleta drugih možnosti za zabavo in izobraževanje, tako doma kot tudi izven domače hiše, ki je prispevala k razvoju, ne samo v družbenem temveč tudi v kulturnem oziru. Tudi strokovno zorenje bodočega naravoslovca je potekalo zahvaljujoč možnostim za razvoj, ki jih je na eni strani ponujalo njegovo družbeno okolje, po drugi strani pa je ravno tako odločilno vlogo odigrala spodbuda v šoli. Ta težnja in zgodnje politične manifestacije v liberalnem nemško-nacionalnem taboru so privedle do konflikta z rimskokatoliškimi temelji družinskega (in konec koncev državnega) izročila.

Ključne besede: spominska literatura, meščanstvo, socializacija, Maribor

GOLOB Andreas, PhD, Senior Researcher, Archiv der Karl-Franzens-Universität Graz, AT-8010 Graz, Universitätsplatz 3

323.1(497.4Maribor)"1870/1873": 929Heider K.(093.3)

A YOUTH SPENT IN MARIBOR
The Diary of the Zoologist Karl Heider 1870-1873

The diary of Karl Heider about his youth in Maribor is an extensive and authentic source of information about socialization in a family of barons that had acquired the status of nobility by education. These families were scattered across the Hapsburg Monarchy in the 1870s; however, they maintained close ties. The young were introduced to the social elite by the local petit-bourgeois approximations of salon life. In addition, they could choose from an entire palette of other entertainment and educational possibilities, both at home and outside of it that helped them develop not only in a social but also in a cultural sense. The professional growth of this prospective natural sciences scholar was also stimulated by his social environment, on the one hand, and equally so by encouragement he received at school, on the other. This tendency and early political manifestations in the liberal German-national camp resulted in a conflict with the Roman Catholic cornerstone of the family (and, likewise, statehood) tradition.

Key words: *memoires, bourgeoisie, middle-class, socialization, Maribor*

Uvod, biografski pregled in narava vira

Osrednja tema tega članka je socializacija kasnejšega naravoslovca Karla Heiderja v baronski družini plemstva po izobrazbi, ki je v času oblikovanja mladeničevega značaja živel v Mariboru. Sledi tega odraščanja in »vraščenja« v znanost je najti tako v dnevniku tega štirinajst- do sedemnajstletnika, kakor tudi v njegovih avtobiografskih drobcih, ki jih je napisal kasneje, ko se je oziral v preteklost. Oba vira sta del njegove zapuščine, shranjene v Univerzitetnem arhivu v Gradcu (UAG; *Universitätsarchiv Graz*), ki obsega skupaj 4 škatle in vsebuje poleg osebnih dokumentov tudi korespondenco ter znanstvena dela v različnih fazah izdelave. Zaradi večje pristnosti dajemo prednost Dnevniku (*Tagebuch*),¹ medtem ko služijo Spomini (*Lebenserinnerungen*)² primerjavi. Kot pomožni vir (referenco) bomo občasno priegnili tudi druge dele zapuščine in lokalni nemški tisk.

Da se približamo Heiderjevemu mariborskemu obdobju, bomo glede na načelno pozicioniranje v Heiderjevem življenjepisu in dnevniku, snov predstavili v štirih različno rangiranih in prezentiranih tematskih poglavjih, ki se seveda tudi prekrivajo. Največ prostora bo namenjenega dejavnostim njegove družine in priateljskega kroga. To področje vsebuje vsakodnevna in praznična domača opravila, pa tudi obiske gledališča in izlete. Njegov bistveni sestavni del je tudi odnos do vere in Cerkve. Kot drugi bistven socializacijski faktor analiziramo šolo. Zanimiva je tudi komunikacijska in prometno-tehnična povezava »provinca« z ostalo habsburško monarhijo in svetovnim dogajanjem, ki nas v zaključku vodi k interpretaciji maloštevilnih osnutkov, s katerimi lahko pojasnimo avtorjevo politično usmeritev.

Avtor dnevnika Carl Adolf Heider je bil rojen 28. aprila 1856 na Dunaju.³ Njegov oče Moriz, izredni uni-

verzitetni profesor stomatologije na dunajski univerzi, je umrl že v svojem 51. letu – komaj 10 let po Karlovem rojstvu. Tako je ostala mati Marie Heider, rojena baronica von Thinnfeld (1831-1896), najpomembnejša oseba v njegovem življenju, kar ga je – ob stikih z večimi materinimi sestrami, vodilo do zaključka, da so ga »vedno varovale ženske roke«.⁴ Po privatni osnovnošolski izobrazbi je fant leta 1866 vstopil v slovito dunajsko benediktinsko gimnazijo *Schottengymnasium*, preden je leta 1870 nadaljeval izobraževanje na gimnaziji v Mariboru, kjer je leta 1874 tudi maturiral. Selitev je materi priporočil hišni zdravnik.⁵ Da bi ubežali nezdravemu dunajskemu podnebjju, je svetoval »manjše mesto z ugodno lego«. Za nazaj je Heider, ki je v dnevniku selitev sicer le na hitro omenil,⁶ pohvalil pokrajino, obiranje sadja in trgatve ter zapisal: »V ta eldorado smo se torej priselili. Ni čudno, da smo se počutili kakor v rajju. Končno smo imeli to, po čemer smo tako dolgo hrepeneli – brezskrbno življenje«.⁷ Po tem srečnem obdobju se je maturant podal v Gradec in se tam sprva vpisal na medicino. Do leta 1877 se je že v okviru študija medicine raje ukvarjal s predkliničnimi študijskimi predmeti in se pod vodstvom Alexandra Rolleta in Victorja von Ebnerja posvečal histološkim problemom. Naravoslovni študij pri botaniku Hubertu Leitgebu, mineralogu in geologu Carlu Ferdinandu Petersu, še zlasti pa pri zoologu Franzu Eilhardu Schulzeju ga je izpopolnil. Po začetnih letih v Gradcu se je študent leta 1877 preselil na dunajsko univerzo, kjer se je pri Carlu Clausu in samo dve leti starejšemu Carlu Grobbenu popolnoma posvetil zoologiji. V tem času je bil nekajkrat tudi na zoološki postaji v Trstu. Po zaključku tega »filozofskega« študija in promociji, ki jo je leta 1879 dosegel z disertacijo o glavonožcih, je naravoslovec nadaljeval študij medicine, med drugim pri slavnem fiziologu Ernstu Wilhelmu Brückeju. Študij je po kratkem premoru v letu 1880-1881, ko je kot enoletni prostovoljec (vojaški

¹ *Tagebuch für das Jahr 1870 und 1871 bis in den März. Karla Heiderja oziroma Tagebuch für das Jahr 1871 vom 29. März angefangen von Karl Heider [do maja 1873] v: UAG Nachlass Karl Heider, škatla 3. Citirano kot: Dnevnik in datum.*

² *Lebenserinnerungen von Karl Heider. Tipkopis v: UAG Nachlass Karl Heider, škatla 2. Citirano kot Spomini.*

³ *Rodovnik (Stammbaum [sic!]) v: UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 2. Pisava njegovega imena v tej obliki (s C) se pojavlja v prepisu iz matične knjige (vir kot zgoraj), sicer pa je običajen zapis, kot ga najdemo v naslovu. Med deli, ki obravnavajo Heiderjev znanstveni prispevek, je potrebno omeniti naslednja: Alfred Kühn, Karl Heider und ein Entwicklungsabschnitt der Zoologie. V: *Die Naturwissenschaften* 23 (1935), 791-796. Werner Ulrich, Karl Heider, 1856-1935. V: Hans Leussink, Eduard Neumann, Georg Kotowski (Hg.), *Studium Berolinense. Aufsätze und Beiträge zu Problemen der Wissenschaft und zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin* (Berlin 1960), 868-897. Werner Ulrich, Heider, Karl, Zoologe. V: *Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* (Hg.), *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 8 (Berlin 1969), 252f. Moj biografski del temelji na: Karl Grobben, Karl Heider. *Nachruf*. V: *Almanach der Akademie**

der Wissenschaften in Wien 86 (1936), 241-245. 150. obletnico Heiderjevega rojstva je počastila Univerza v Innsbrucku: http://www.uibk.ac.at/ipoint/kopf_der_woche/314593.html, dostopno 30. 11. 2011. Za prijateljski napotek o literaturi se zahvaljujem univ. prof. dr. Reinhartu Schusterju, Heiderjevemu znanstvenemu nasledniku.

⁴ Spomini, 359. O rodovniku Thinnfeldov izčrpno informira Constant von Wurzbach v delu: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*. 60 Bde (Wien 1856-1891), Bd. 32 (Wien 1881), 234-240, še zlasti 239.

⁵ Spomini, 312.

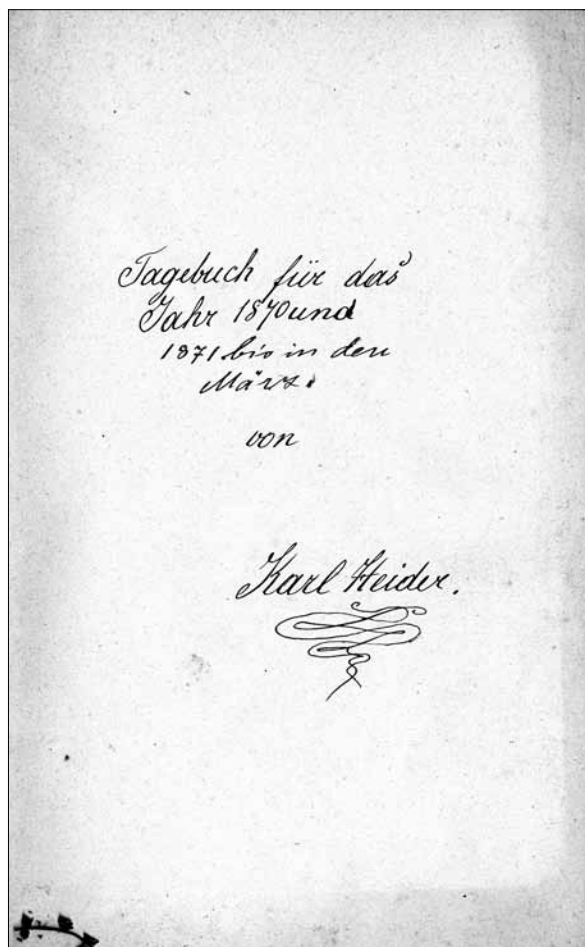
⁶ Prvi zapis, napisan v Mariboru 24. septembra 1870, najdemo po izrazitem premoru ki nam da slutiti, kakšen rez je ob selitvi občutil Karl Heider. Ob novem letu 1872 je to spremembo tudi ubesedil: »Zopet se je pričelo novo leto. Kakšna razlika med današnjim dnem in časom pred dvema letoma. Pred dvema letoma sem živel v vele-mestu, letos pa v malem provincialnem mestu.«

⁷ Spomini, 318. V izvirniku »ein bartillos Dasein« – pri čemer je bil Bartl sinonim za parklja, hudiča oziroma peklensčka.

zdravnik–stažist) služil v garnizonski bolnišnici št. 1 na Dunaju, uspešno zaključil leta 1883. V letih 1882–1885 je bil asistent na primerjalnem zoološko-anatomskem inštitutu dunajske univerze. Isto delo je najprej opravljal tudi v Berlinu pri Franzu Eilhardu Schulzeju, ki so ga tja povabili malo prej. Temu je sledila habilitacija leta 1885 in z njo napredovanje v privatnega docenta. Šele leta 1893 je dobil profesuro, leto kasneje pa imenovanje za rednega profesorja zoologije na univerzi v Innsbrucku, kjer je bil Heider nato tudi dekan (1901–1902) in rektor (1904–1905). Zadnjih devet ustvarjalnih let je zoolog preživel v Berlinu, kjer je živel od leta 1917 dalje. S stališča zgodovine znanosti je Heider postavljajl mejnike v razvojni biologiji in odločilno prispeval k utemeljitvi moderne biologije. Karl Heider je umrl 2. julija 1935 v kraju Deutschfeistritz pri Pegauu na Štajerskem, od koder je bila doma tudi njegova mati. Zapustil je hčer Dorotejo,⁸ ki jo je imel s Heleno, rojeno baronico von Klimburg, s katero se je poročil leta 1888, medtem ko je sin Johannes umrl že pri dvanajstih letih.⁹

Dnevniški zapisi, ki tvorijo jedro naše razprave, so se ohranili v dveh nepaginiranih zvezkih formata dvanajst krat devetnajst centimetrov, oziroma deset krat šestnajst centimetrov in pol. Večinoma dobro berljivi zapisi so pisani s črnim, vijoličnim, rjavim in rdečim črnilom.¹⁰ Nasplošno so formulacije neoporečne, razen čisto pomanjkljive interpunkcije, ki je bila v objavljenih citatih popravljena zaradi lažjega branja. V posamičnih primerih naletimo na stenografske pasaže.¹¹ Skice in risbe¹² so del vizualne opreme dnevnika,¹³ pogosto pa se pojavljajo tudi okrasne vinjete.¹⁴

Gostota vpisov močno variira. Heider je naprimer na kratko popisal najpomembnejše dogodke v zvezi s

Naslovna stran prvega dnevnika Karla Heiderja.
(Universitätsarchiv Graz)

selitvijo in skorjada celoten preostanek leta 1870 pod datumom prvega dne v Mariboru.¹⁵ Prakso čistopisa za več dni ali celo daljše obdobje skupaj je pogosto uporabljal in občasno tudi izrecno razkril: »Tole pišem v postelji in sem danes pisal za nazaj za ponedeljek, 20. marca. Pozno je in moram zaspati.«¹⁶ Gostota dogodkov na dva načina vpliva na piščevo ravnanje. Po eni strani lahko za redke vpise krivimo pomanjkanje pomembnejših dogodkov. Pogosto, včasih tudi za daljša obdobja, je zapisal le: »Sicer se ni zgodilo nič posebnega.«¹⁷ Po drugi strani je lahko pisanje dnevnika oviralo tudi kratkočasno preživljanje prostega časa – kot recimo pestre počitnice: »[Dopisano

⁸ Osmrtnica v: UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 2.

⁹ Prim.: Tiroler Tagblatt, 16. 2. 1902, 8, v: UAG Nachlass Karl Heider, škatla 1, mapa 4. Ime po rojstnem listu prav tam.

¹⁰ O nakupu vijoličnega, rdečega in zelenega črnila glej Dnevnik, 24. 9. 1870; prim. zlasti menjavo v primeru prepisanega pisma (Dnevnik, 6. 11. 1872).

¹¹ Dnevnik, 14. 10. 1872 in 17. 11. 1872.

¹² Glej spodnjo opombo.

¹³ Heider je na mariborski gimnaziji kot izbirni predmet vpisal risanje, kjer je bil skoraj vseskozi odlično ocenjen. Prim. spričevala v UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 2. Prim. tudi Spomini, 335 in nasl., kjer zoolog omenja tudi zasebni pouk risanja in materino ter tetino spodbudo. V zapuščini so se ohranile skicirke, katerih avtorstvo pa ni jasno. Razen Karla Heiderja prideta kot avtorici v poštev še njegova mati in hčerka. Prim.: UAG Nachlass Karl Heider, škatla 2, Risbe in skice; škatla 3, Knjiga risarskih študij 79 – 81; škatla 4, V. knjiga: Vesuv. str. 400 – 509 kakor tudi VII. knjiga: Capri in VIII. knjiga: Ischia. V različnih rokopisih najdemo še druge risbe, ki dokumentirajo znanstvena opazovanja. Risarske spretnosti so za bodočega naravoslovca nenazadnje predstavljale nepogrešljivo kvalifikacijo.

¹⁴ Npr. Dnevnik, 30. 3. 1871 in 31. 3. 1871. Prim. v zvezi z dopustom: Dnevnik, 7. 4. 1871.

¹⁵ Dnevnik, 24. 9. 1870. Nazadnje je bil omenjen god Karla Heiderja 4. novembra, naslednji datirani vpis pa je nastal šele 31. decembra.

¹⁶ Dnevnik, 26. 3. 1871. Prim. tudi: Dnevnik, 2. 3. 1872, 25. 8. 1872, 23. 2. 1873. Citirano naprednejše datiranje je vidno tudi drugje. Prim.: Dnevnik, 29. 7. 1872.

¹⁷ Dnevnik, 24. 9. 1870. Prim.: Dnevnik, 1. 1. 1871, 4. 1. 1871, 17. 3. 1871, 21. 3. 1871, 24. 3. 1871, 27. 3. 1871, 29. 3. 1871, 2. 8. 1871, 12. 1. 1872, 19. 1. 1872, 3. 2. 1872, 7. 6. 1872, 8. 6. 1872, 10. 6. 1872, 1. 8. 1872, 31. 10. 1872, 6. 11. 1872: »Danes ne morem napisati ničesar« – na mesto tega je prepis nekega pisma.

šele oktobra.] *Nekaj strani sem pustil praznih, da bi pisal o svojih počitnicah, še zlasti o bivanju na Dobrni.*¹⁸

Značilno popisovanje dogodkov dopolnjuje le malo primerov introspekcije. Težnja po sporočanju občutkov se pojavi sicer že spomladi 1871, ko je fant skopo priznal, da je bil »jezen«¹⁹ na mater, kar je bilo v duhu tedanjega časa pravzaprav grešno občutje, ki je bilo v nasprotju z božjimi zapovedmi. Šele sčasoma je dozorevalo njegovo podajanje premišljevanja o sebi in notranjih monologov. Posebno učinkovito in s premišljeno metaforiko je mladostnik formuliral naprimer občutke ob koncu šolskega leta 1872: »Ko sem šel ponoči domov, je pri Götzu gorel bengalični ogenj. Spredej so prižigali rakete, v ozadju pa se je na obzorju videlo oddaljeno bliskanje. Lepa podoba moje notranjosti. Rakete kot lepi dnevi podelitve spričeval in veselje počitnic. Bengalični ogenj – izčrpavajoč ogenj bolezni uboge tete in ogenj bolečine ločitve, ki se vedno znova vrača. Bolečina ločitve od Eugena [von Klimburga] pa tudi od njegovih bratov in sester, ki sem jih vzljubil v teh nekaj dneh. Tudi moja glavo so obdajali temni oblaki kakor obzorje.«²⁰

Najbolj zgovoren je eden izmed zadnjih vpisov, ki se nanaša na nek obisk gledališča:

»Še sedaj – zvečer, se predajam odzvanjanju teh razvnetih občutkov. Papirju skušam vdihniti tisto, kar mi razburja srce – jaz, ubogi smrtnik! Zaman se trudim. Le zapisal bi rad to, da bi kasneje lahko ohranil spomin v sebi. Bil sem očaran, navdušen nad Lorle [ena izmed vlog], ko sem prišel ven in z drugimi molče hodil domov. Ko sem moral govoriti in se pogovarjati z drugimi, mi je hotelo večkrat kar razgnati prsi. Tiho sem hodil in si predstavljal to lepo dekle, to naravno čistost, to svetlo barvo, bleščeč značaj, bleščečo pojavo – pa je prišel Adolf [mlajši brat] in rekel: 'Reichard, glavni junak, je pa pravzaprav ena pokvarjena žival.' Človek bi kar iz kože skočil. Od najlepše poezije, bleščečih sanj tako nenadoma in štorasto pasti na trdna tla; to je gnusno, mizerno ... Tedaj mi je bilo tudi jasno, kaj mi manjka, kaj pogrešam – manjka mi srce, ki bi me razumelo, ki bi čutilo z mano, in če že tega ne, da bi vsaj znalo spoštovati moja čustva in se mi ne bi posmehovalo; nekdo, ki bi mu lahko razkril svoje srce in bi me potrpežljivo poslušal. Nad ničemer se ne morem pritoževati, vendarle pa hrepenim po tem – to je edino, kar mi manjka. Kljub temu sem zadovoljen in popolnoma srečen in bi bil nehvaležnež, če ne bi bil. Kljub temu pa mi je to pomanjkanje danes hudo trgalo srce. Ti,

*moj dnevnik, si moj edini prijatelj. Tebi se zaupam, ti me poslušaj.*²¹

Na podobno predirljiv način, kot v tem primeru, ko je mestoma očitno pisal s tresočo roko, se je pisec dnevnika izražal o svojem delu le tedaj, ko ga je izrecno označil kot »ogledalo življenja.«²²

Komunikacije

Okoliščine selitve družine Heider v začetku jeseni lahko služijo kot logičen pristop in istočasno orientacija za preučevanje povezav »provinca« z regionalnimi in nadregionalnimi centri habsburške monarhije.

Prihod z vlakom je minil brez težav. Družina je zaključila poletne počitnice pri Thinnfeldih in se najprej podala v Gradec k teti, ki je bila poročena z nekim Lattermannom.²³ Heider je o vožnji z vlakom zapisal: »Ljubka pokrajina v dolini Mure, obdana z visokim gorovjem, Stübing, Gradwein [sic!], Judendorf, Gradec.«²⁴ Še isti dan so se odpeljali v Maribor. Ko so hoteli Heiderji naslednji dan na kolodvoru dvigniti prtljago, je bila špedicija sicer počasna, končno pa je »komite postreščkov« le opravil transport do stanovanja.²⁵ Tudi neko naslednjo vožnjo po tem odseku Južne železnice je mladi potnik označil kot »skrajno prijetno.«²⁶ Vožnja med počitniškim domovanjem in Mariborom je, kot priča neki vpis ob začetku bivanja, trajala približno 4 ure.²⁷ Po drugi strani so sorodniki poročali o neki okvari. Med Stübingom in Gratweinom je menda nekoč prišlo do težav z batom lokomotive, ki se je nato »tako vlekla proti Gradcu, kakor da bi 'jo že pobiralo', kot je rekel konduktar.«²⁸

Poleti 1871 so z železnico prepotovali tudi Koroško.²⁹ Izhodišče Celovec so dosegli po »prijetni« in kratkočasni dopoldanski vožnji, med katero so se pogovarjali z nekim sopotnikom.³⁰ Preden se je družina podala iz Peggaua, kjer so bili na običajnem obisku, proti Dunaju,

¹⁸ Dnevnik 2. 8. 1872. Dopis v oklepaju podaja oznako v originalu.

¹⁹ Zornig. Dnevnik, 26. 3. 1871.

²⁰ Dnevnik, 29. 7. 1872. Karl Heider se je še pozneje z otožnostjo spominjal te ločitve. Prim.: Spomini, 322. O introspekciji prim. tudi: Dnevnik, 2. 8. 1872.

²¹ Dnevnik, 20. 2. 1873. Prim.: N. N., Theater. V: Marburger Zeitung, 23. 2. 1873, [3].

²² Dnevnik, 14. 10. 1872.

²³ Lattermanni so bili, podobno kot Thinnfeldi, baronska plemiška družina s posestmi na Štajerskem. Šlo je za teto Ludovico Lattermann. O Marie Heider in njeni zavezanosti tradiciji: Spomini, 363.

²⁴ Dnevnik, 23. 9. 1870.

²⁵ Dnevnik, 24. 9. 1870.

²⁶ Dnevnik, 15. 12. 1872.

²⁷ Dnevnik, 7. 4. 1871. Dandanes nekaj manj kakor 2 uri.

²⁸ Dnevnik, 24. 9. 1870.

²⁹ Dnevnik, 17. 8. 1871. Medtem ko je bila Južna železnica dana v uporabo leta 1846, je bila Koroška železnica zgrajena šele leta 1863. Prim. Johann Leon (Hg.), Die Stadt Marburg an der Drau. Kurz gefaßte Darstellung der Entwicklung der Stadt, Führer durch dieselbe und in die Umgebung. Mit einem Plane von Marburg (1880), 7-8.

³⁰ Dnevnik, 2. 9. 1871. Danes traja vožnja še vedno vsaj 3 ure.

je mati prekinila bivanje tam in na kratko »pogledala« v Maribor – predvsem zato, da je dala očistiti obleko.³¹ Tudi drugi člani družine so se podajali na »dolgo plovbo«, kot denimo Karlov stric Eduard Heider na »Orient« in v južno Italijo,³² ter na ta način uporabljali mednarodno prometno omrežje.

Neosebna poštna komunikacija je provincialno mesto dobro povezala z drugimi kraji habsburške monarhije. Zelo hitro so lahko komunicirali s telegrami,³³ pa tudi politične novice so se hitro širile, kakor denimo tista o smrti Napoleona III., ki je bila že dan kasneje objavljena v mariborskem tisku.³⁴ Poleg tega so si člani družine dopisovali med sabo širom habsburške države in si tako izčrpno sporočali novice. V uvodu k prepisu nekega pisma v dnevniku, je Karl Heider to omembe vredno početje takole pojasnil: »To je nekakšno tranzitno pismo, namenjeno vsem sestram – od tete Pepi [Josephine Wimbersky] iz Plzna k teti Jeti [Henriette Lehne]³⁵ na Dunaj, od tam k tetama Fanny in Toni [Francisca de Paula in Antonie von Thinnfeld] v Bistrice in od tam v Gradec k teti Luise [Ludovica von Lattermann], od koder pride k nam v Maribor. Na vsaki postaji kaj priprišejo, tako da zvemo od vsakogar nekaj.«³⁶

Socializacija v družini

Družinsko življenje se je po tistem, ko so se Heiderji začasno nastanili v Hotelu Wolschlager, odvijalo v hiši z vrtom v Reiserjevi ulici,³⁷ ki jo je mladi risar ovekovečil na skici.³⁸ Gospodinjstvo je naprej sestavljala zgolj jedrna družina. Razen Karlove matere so vanjo spadali še: mlajša Karlova brata – Adolf in Moriz ter mlajša sestra Henriette. Poslov v dnevniku ne omenja, zlasti vzgojo so načelno prevzemale matere same. Marie Heider je pri tem lahko računala na pomoč družine – predvsem

sester,³⁹ a tudi nečakinje.⁴⁰ Od sorodnikov je tako na primer nekaj časa bivala v hiši teta Sophie Servadio, ki jo je zapustil mož.⁴¹ Henriette Lehne, najmlajša sestra Marie Heider, se je priselila malo pred rojstvom svoje hčerke, ko pa je po porodu umrla, sta omenjena hčerka Marie in njen starejši brat Friedrich⁴² ostala v tetinem varstvu. Tudi neki Karlov sošolec je kratek čas bival pri Heiderjih.⁴³ K družini je spadala konec koncev še neka bežno omenjena mačka.⁴⁴

Dejstvo, da je bil Karl Heider najstarejši moški v gospodinjstvu, je vsekakor določalo njegov položaj v tem mikrokozmosu. Večinoma samostojno nakupovanje – naprimer obleke⁴⁵ ali živil⁴⁶ ter dogovarjanje z učiteljem glasbe⁴⁷ nakazujejo Heiderjevo zgodnjo samostojnost. Razen tega je kot prvorojenec spremljal mater na obiske⁴⁸ oziroma sam izročal vabila – naprimer nekemu pristavu okrajnega sodišča.⁴⁹ Pozornemu odraščajočemu fantu nista ostala prikrita niti slabo gospodarjenje strica Antonia Servadia na Thinnfeldovem posestvu ali njegov »izgon« v Italijo.⁵⁰ V dnevniku se kot fenomena resničnosti življenja izčrpno zrcalita bolezen in smrt. Redno se pojavljajo opisi slabega počutja.⁵¹ Nasploh so bile grozeče nalezljive bolezni pogost predmet zapisov. Izrazi kakor »izpuščaji« kot opis sestrinih težav sodijo med manj konkretne, medtem ko »črne koze v Pobrežju« in ošpice konkretno omenja.⁵² Proti črnim kozam so bili Heiderjevi otroci sicer cepljeni.⁵³ Ko je domnevno »v Bistrici in Peggauu razsajala škrlatinka«,⁵⁴ je to preprečilo sorodnikom vrnitev v domači kraj. Pokvarjen želodec v prijateljski vojaški družini Liebezeit so govorice napihnile v kolero.⁵⁵ Sem spada tudi nesreča, ko je Karl Heider po nepazljivosti zažgal zaveso in se na njej opekeli, tako da ni mogel pisati šolskih nalog, kar je zanj nato opravil brat Adolf.⁵⁶ Drugič je imel Heiderjev prvorojenec srečo, da je brez resnih posledic preživel padec

³¹ Dnevnik, 12. 9. 1871, 14. 9. 1871.

³² Dnevnik, 14. 9. 1871, 2. 3. 1872. Prim.: Dnevnik, 30. 5. 1872: Egipt. Za Italijo prim. tudi: Dnevnik, 6. 1. 1873.

³³ Dnevnik, 19. 3. 1871, 3. 7. 1872, 17. 11. 1872. Prim.: Leon, Marburg, 8: slika 1858.

³⁴ Dnevnik, 10. 1. 1873.

³⁵ Spomini, 243 in nasl.

³⁶ Dnevnik, 28. 3. 1871. Pismo Friedricha von Thinnfelda iz Dalmacije, ki ga je prav tako prepisal v celoti, je moralo skozi enako odisejo: Dnevnik, 6. 11. 1872. S pismi so komunicirali tudi po Mariboru. Prim.: Dnevnik, 1. 1. 1871.

³⁷ Dnevnik, 24. 9. 1870.

³⁸ Dnevnik, 2. 1. 1871: »Unser Haus und Garten in Marburg.« Za skico mestne okolice glej: Dnevnik, 29. 3. 1871 s pripisom: »Zaradi boljše razumevanja sem zraven narisal še načrt Maribora.« Heider je že tedaj sugeriral, da ima namen posredovanja teh zapisov, kar je kasneje dejansko storil s pisanjem Spominov. Cf. Tamara Griesser-Pečar, Maribor/Marburg an der Drau. Eine kleine Stadtgeschichte (Wien, Köln, Weimar 2011), 112–204.

³⁹ Dnevnik, 2. 8. 1872.

⁴⁰ Dnevnik, 2. 12. 1872: City Heider, hči Gustava Heiderja. Za karakterizacijo gospodinjске pomoči prim.: Spomini, 323–325, zlasti 350.

⁴¹ Spomini, 325.

⁴² Dnevnik, 2. 8. 1872.

⁴³ Spomini, 322.

⁴⁴ Dnevnik, 15. 3. 1871, 3. 1. 1872.

⁴⁵ Dnevnik, 15. 3. 1871.

⁴⁶ Dnevnik, 15. 3. 1871, 26. 3. 1871.

⁴⁷ Dnevnik, 15. 3. 1871.

⁴⁸ Dnevnik, 3. 1. 1872.

⁴⁹ Dnevnik, 5. 1. 1872.

⁵⁰ Dnevnik, 30. 5. 1872.

⁵¹ Dnevnik, 4. 1. 1871, 15. 3. 1871, 1. 1. 1872 (kako je brat Adolf trpel s pljučnim katarjem), 29. 7. 1872 (enako oba starejša brata).

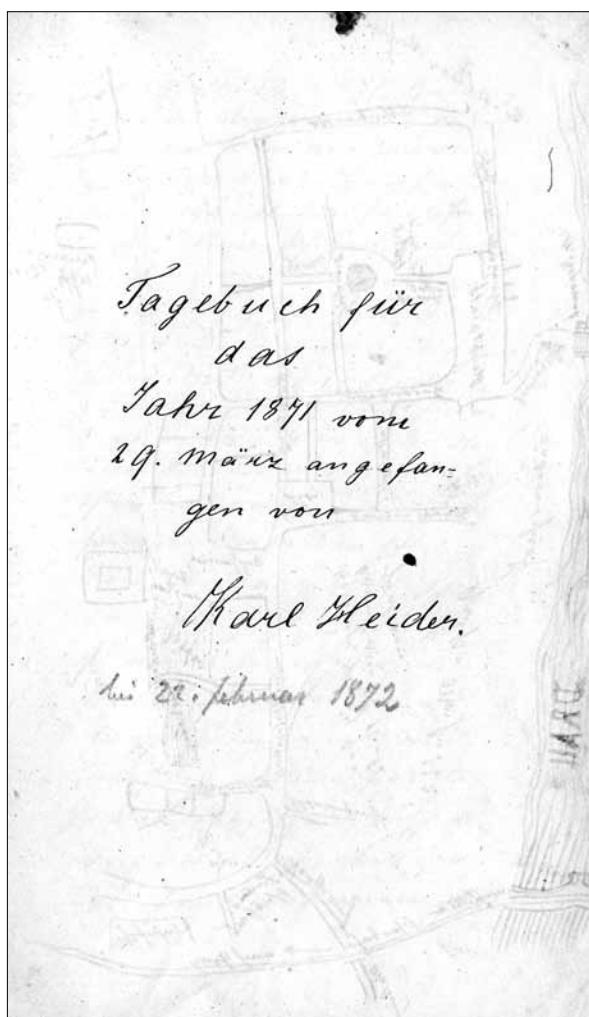
⁵² Dnevnik, 17. 3. 1871. Prim.: Dnevnik, 18. 3. 1871: Hišni zdravnik Ferk je »izpuščaj« diagnosticiral kot blažjo obliko ošpic. O tej bolezni, ki je prizadela tudi učiteljico klavirja, gl.: Dnevnik, 21. 3. 1871.

⁵³ Dnevnik, 24. 3. 1871. O primeru »koz«: Dnevnik, 15. 6. 1872.

⁵⁴ Dnevnik, 2. 8. 1871.

⁵⁵ Dnevnik, 14. 9. 1871.

⁵⁶ Dnevnik, 19. 3. 1871.

Naslovna stran drugega od ohranjenih mladostnih dnevnikov Karla Heiderja. (Universitätsarchiv Graz)

v zaledenel ribnik.⁵⁷ Niti nesrečnih smrti ni manjkalo.⁵⁸ Tako Ludovica von Lattermann⁵⁹ kakor tudi Henriete Lehne sta umrli kmalu po porodu. Njeno trpljenje je Karla še posebej prizadelo.⁶⁰ Veselje nad tem, da »je tamala precej debela in krepka, pa tudi mati se za silo dobro počuti«,⁶¹ je že naslednji dan skalila mrzlica⁶² porodnice. Čeprav so se posvetovali z »večimi zdravniki«⁶³ in navkljub kratkotrajnemu »upanju«,⁶⁴ je bila usoda najmlajše Thinnfeldove zapečatená – v začetku avgusta je umrla.⁶⁵ Bodoči študent medicine je bolezen natančno

spremljal in si je zapisoval celo simptome, kot denimo oteklo žilo na nogi.⁶⁶ Po drugi strani je zaupal v Boga⁶⁷ in je hotel za ozdravitev bolnice žrtvovati celo svoje na hitro obolelo oko.⁶⁸ Nekaj časa ga je – napol siroto, skrbelo tudi materino bruhanje krvi, kar je pripisoval strojnemu šivanju,⁶⁹ s čimer se je ukvarjala.

Heiderjevo stanovanje je bilo lokalni družbeni eliti odprto za družabne popoldanske in večerne⁷⁰ zabave in pogovore, kamor so bili povabljeni prijateljski častniki,⁷¹ uradniki⁷² ali gimnazijski profesorji,⁷³ s katerimi so imeli tesne stike.⁷⁴ Med drugim Karl Heider opisuje zgodnje srečanje s svojo bodočo ženo in njeno družino: »Eugena mati je zelo prijazna gospa, tudi na njej je nekaj visokega, kar je Lenčka⁷⁵ podedovala po njej. Otroci so zelo ljubki. Otto je v obraz podoben Eugenu – posebno oči, nos in brada. Tudi na čelu in v gestah najdem precej podobnosti. Helena je ljubeč zaklad. Ima nekaj zagonečnega, kar dobro pristoji njenemu lepemu obrazu. Govori zelo malo, verjetno več misli. Rudek je fantič, o katerem ne morem reči še ničesar. Oba mlajša imata smisel za navihane norčije – še posebno deklica jih zganja molče in resno, kakor da gre za zelo pomembne stvari. Tudi Manich [učitelj glasbe] je o njej rekel, da sta zelo 'dovzetna' otroka, mogoče je mislil reči ljubka.«⁷⁶

Kakor smo že omenili v povezavi z dnevnikom, so se stiki z ženskim spolom neredko ustvarjali sanjaško.⁷⁷ V tem oziru je treba omeniti pouk plesa⁷⁸ in ples sam, kar se je najprej prav tako pretežno dogajalo v domačem, prijateljskem krogu. Angažirali so plesnega učitelja, ki je po nekaj barantanja dal četrtno popusta in zahteval le 6 goldinarjev na osebo. Dejavnost je bila začetniku sicer v veselje, po eni izmed plesnih prireditev pa je vseeno zamišljeno menil: »Zato sem danes tako čudno preplašen

⁵⁷ Dnevnik, 18. 2. 1873.

⁵⁸ Dnevnik, 19. 3. 1871, 28. 3. 1871. O drugih smrtih in udeleževanju pogrebov: Dnevnik, 19. 1. 1872, 29. 1. 1872, 14. 12. 1872.

⁵⁹ Dnevnik, 12. 2. 1872. Na kratko, a vendarle zelo impresivno: Spomini, 354.

⁶⁰ Tudi usode te tete se je posebej spominjal v Spominih (355 in nasl.).

⁶¹ Dnevnik, 2. 7. 1872.

⁶² Dnevnik, 3. 7. 1872.

⁶³ Dnevnik, 4. 7. 1872.

⁶⁴ Dnevnik, 6. 7. 1872.

⁶⁵ Dnevnik, 2. 8. 1872.

⁶⁶ Dnevnik, 6. 7. 1872.

⁶⁷ Dnevnik, 7. 7. 1872, 28. 7. 1872. O dajanju v poslednje olje prim.: Dnevnik, 16. 7. 1872.

⁶⁸ Dnevnik, 29. 7. 1872.

⁶⁹ Dnevnik, 17. 11. 1872.

⁷⁰ Dnevnik, 6. 1. 1872, 7. 1. 1872, 4. 2. 1872, 25. 12. 1872, 2. 2. 1873, 16. 2. 1873, 22. 2. 1873. O vrtnjenem povabilu: Dnevnik, 8. 12. 1872.

⁷¹ Dnevnik, 18. 7. 1872.

⁷² Dnevnik, 5. 1. 1872.

⁷³ Dnevnik, 7. 1. 1872. Spomini, 320 in nasl.

⁷⁴ Dnevnik, 4. 11. 1872, 5. 11. 1872.

⁷⁵ Baronica Helena von Klimburg. O zaroki oktobra 1887 prim. ustrezno naznanilo v: UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 2. Helena Adela Emilia je privekala na svet v Mainzu kot hčerka stotnika Eugena Klimischa von Klimburga in njegove žene Emme, ki je prav tako izvirala iz častniške družine. Prim. krstni list v: UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 3. Helene je imela štiri brate: Eugena, Otta, Rudolfa in Roberta. Spomini, 360 in nasl.

⁷⁶ Dnevnik, 18. 7. 1872.

⁷⁷ Prim. tudi Dnevnik, 8. 6. 1872, 20. 1. 1873, 2. 2. 1873.

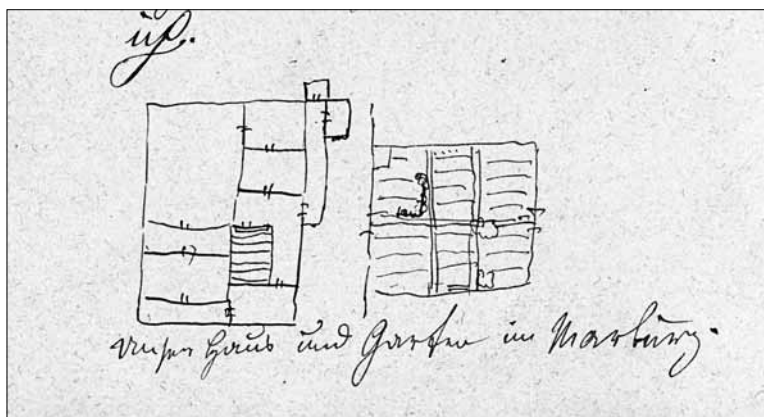
⁷⁸ Dnevnik, 16. 12. 1872, 14. 2. 1873. O ogledu plesa: Dnevnik, 20. 1. 1873, prim. tudi: Dnevnik, 22. 2. 1873. Za domačo četvorko: Dnevnik, 2. 2. 1873, prim. tudi Dnevnik, 16. 2. 1873, 22. 2. 1873.

in streznjen. Kajti kakorkoli že ples v prvem srečnem trenutku mirnega bleščečega obrata lahko poživi našo okornost in iz nas naredi bleščeče poete, prav tako streznjujoč je občutek po njem. Utrujenost, izčrpanost, žeja – vse to nas prežene iz dežele druge duše (po Faustu).⁷⁹

Kasneje se je znanstvenik izrazil o prvotnem namenu plesnih vaj, namreč »mladim medvedom vdihniti nekaj družabne uglajenosti«⁸⁰ in istočasno zavrnil nemoralne konotacije: »Ples je bil zame bolj zvrst telovadbe z zelo milim erotičnim priokusom.«

Tudi igre na zastavljanje, ki jih je kasneje zoolog odločno označeval kot nedolžne in jih je imel že v mladosti za otročje,⁸¹ so bile prav tako priljubljeno domače razvedrilo. »Zvon in kladivo«⁸² je bila igra, ki je bila sprva namenjena odraslim in so si jo šele nato prisvojili otroci ter mladina. Razen tega so včasih prirejali tudi tombolo,⁸³ ki je nekoč povzročila nekaj hude krvi, kakor je razočarani avtor zaupal svojemu dnevniku: »Po malici smo imeli tombolo, pri kateri so bili dobitki zaviti in si jih moral izbirati. Jaz sem na primer dobil tri kamne, kar je bilo res bedno od mame.«⁸⁴

V nasprotju s temi večjimi družabnimi dogodki v Heiderjevi hiši so bila razvedrila v intimnejšem krogu oziroma individualne zaposlitve. Med mirnejšimi, bolj vase zazrtimi dejavnostmi je bilo na prvem mestu branje,⁸⁵ ki je spodbujalo tudi k lastni pisateljski ustvar-

Heiderjeva skica hiše in vrta v Mariboru iz dnevnika, 2. januarja 1871.
(Universitätsarchiv Graz)

jalnosti. Heider si kot željan bralec tega razvedrila ni pustil vzeti niti med očesno boleznijo in so mu tedaj brali drugi.⁸⁶ Še posebno ga je zaznamovalo prebiranje Johanna Wolfganga von Goetheja: »Zadnje dni sem prebral Göthejevo[!] Poezijo in resnično [Dichtung und Wahrheit]. Ta pripoved je name naredila globok vtis. Njegova študijska vnema je gnala tudi mene.«⁸⁷ Ljubezen do pesnjenja je Karl Heider konec leta 1872 delil z novim sošolcem,⁸⁸ s katerim sta si intenzivno izmenjavala pesmi: »Kazala sva si svoja dela; vsakogar veseli, če najde 'brata v muzah'. Danes sva sklenila pristrčno prijateljstvo in drug z drugim delila svoje zamisli.«⁸⁹ Tudi Heiderjev učitelj violončela se je v čast svojega učenca poskusil kot pisec sonetov – ta pa je to znal ceniti in njegov izdelek označil kot »čudovito pesem«.⁹⁰ Nenazadnje je mladi pesnik svoj dar uporabljal za to, da se je zoperstavljal negativnim čustvom.⁹¹ Po drugi strani pa mu je pesništvo prinašalo tudi jezo, kadar ga ljudje – kot denimo njegov brat, niso ravno cenili: »Značilen je naslednji Adolfov izrek. Prebral sem mu svojo pesem, v kateri se pojavi moja muza, pa je rekel: 'Tvojo muzo bom vprašal,

⁷⁹ Dnevnik, 22. 2. 1873.

⁸⁰ Spomini, 327 in nasl.

⁸¹ Dnevnik, 8. 12. 1872. Spomini, 327 in nasl.

⁸² Dnevnik, 1. 1. 1871. Gre za igro s kartami in kocko, ki jo je velikopotezno izdal dunajski trgovec z umetninami Heinrich Friedrich Müller (1779 – 1848), zelo priljubljena pa je bila od 50. do 70. let 19. stoletja. Prim.: http://www.spielmuseum.at/KATALOG/Katalog_2000.pdf, dostopno 30. 11. 2011, 3. Zanimivo je, da so se s to hazardno igro odraščajoči otroci zabavali že prej, preden so v začetku 20. st. pripravili različico, namenjeno njim. Ideološko gledano bi lahko to igro interpretirali kot vezni člen med nemškonalcionalnimi in krščanskimi komponentami avstrijskega meščanstva (Thorovo kladivo – krščanski zvon).

⁸³ Dnevnik, 19. 3. 1871, 25. 3. 1871.

⁸⁴ Dnevnik, 26. 3. 1871.

⁸⁵ Retrospektivno in nasplošno o »obsedenosti z branjem«: Spomini, 334 in nasl. Samo v svojih spominih na poletne počitnice v tem času je Heider kasneje omenil potopise z Bližnjega vzhoda, kjer je priznal, da je »medtem padel pod Goethejev vpliv.« Prim.: Spomini, 352 in nasl. Iz očitno konservativnega šolskega branja je nato citiral (353 in nasl.) predvsem nemško govoreče klasike 18. st.: Johanna Jakoba Bodmerja, Johanna Jakoba Breitingerja, Gottholda Ephraima Lessinga, Friedricha Gottlieba Klopstocka, avtorje göttingškega krožka (Göttinger Hainbund) – zlasti Ludwiga Holtyja, Ewalda Christiana von Kleista, Ossiana. Goetheja je končno označil kot zvezdo vodnico.

⁸⁶ Dnevnik, 29. 7. 1872.

⁸⁷ Dnevnik, 1. 1. 1872. To doživetje je Heider izjemoma ustrezno omenil tudi v Spominih (353 in nasl.): »Naenkrat je zame vzšlo Goethejevo[!] sonce. Bilo je, kakor da bi dobil pogled za svet in življenje, kakor da bi nanovo zdravo in realno doumel naravo stvari. Nekaj dni sem z blagim slabim počutjem ležal v postelji. Slučajno mi je prišla v roke Goethejeva 'Poezija in resnično'. Dotlej do Goetheja[!] nisem čutil ničesar. Zdaj so mi padle luske z oči. Z napetostjo brez primere, z užitkom, kakršnega nisem nikoli več občutil, sem bral brez konca. Odprl se mi je nov svet in Goethe je bil poslej zvezda vodnica mojega življenja.« Za lastne pesniške poskuse: Dnevnik, 6. 1. 1872, 2. 8. 1872. Zvezek z verjetno večinoma lastnimi pesmimi iz leta 1873-1875 se je ohranil v: UAG Nachlass Heider, škatla 3, Notizbuch.

⁸⁸ O Fritzju Suetiju, očitno uporniški naturi italijanskih in slovanskih korenin, ki se je izražala v fanatičnem nemškem nacionalizmu: Spomini, 368.

⁸⁹ Dnevnik, 29. 11. 1872.

⁹⁰ Dnevnik, 6. 1. 1872.

⁹¹ Dnevnik, 17. 1. 1873: »V večih pesmih sem [po odhodu nekega drugega obiska] dal duška svoji srčni stiski.«

ali je na svojih prsih redila kačo, ona bo pa odgovorila: Ne, slepca.»⁹²

Po imenu se na področju branja pojavlja še Carl Theodor Körner, ki pa Heiderja ni posebno prepričal: »Eugen [von Klimburg] mi je po maši dal Körnerjeve pesmi. Kasneje sem jih tudi bral, ampak liričnega nakladanja ne prenašam dolgo, čeprav je [pesem] Lira in meč⁹³ zelo lepa.« Med božičnimi darili se je nekoč znašla Pesem o Nibelungih,⁹⁴ ki je predstavljala srednjeveško literaturo. Goethe je vnetega bralca nenazadnje privedel k zakladom antike in sicer na tak način, kot ga gimnazijski pouk ni zmogetl.⁹⁵

Resna dejavnost je bil tudi šah, ki je v dnevniku⁹⁶ omenjen za oba starejša Heiderjeva brata. Poleg teh razmeroma odraslih zaposlitev je Heider v svojem prvem letu v Mariboru opisal tudi še otroško igro na novoletni dan 1871: »Potem smo počeli traparije in po nesreči polili rdeče črnilo po pismih dobrega dedka. Pred tem smo se šli slepe miši.«

Med manjše družinske svečanosti so sodila godovanja.⁹⁷ Tisto Adolfa Heiderja leta 1872 so slavili »z zmrzlino, pokalico, pokanjem s kapseljmi in tekanjem po gozdu«.⁹⁸ V dar so dobivali denar in manjša darila, kot naprimer pisalne potrebnosti.⁹⁹ Vzporedno s tem so se domislili praznovanja rojstnih dni¹⁰⁰ – posvetnega nasprotja godov. Presenetljivo malo pozornosti so namenili praznovanju Božiča.¹⁰¹ Razen omenjene Pesmi o Nibelungih, je Heiderjev drugorojenec morda dobil neko pesmarico.¹⁰² Kot darila so v hišo prihajale tudi

tehnične igrače in naprave. Najmlajši brat Moriz je dobil naprimer laterno magiko.¹⁰³ Kot nagrado za dober učni uspeh sta najstarejša brata leta 1872 dobila stroj za elektriziranje, ki jima »je naredil veliko veselja«.¹⁰⁴ Na tem mestu lahko omenimo odnos do spominkov iz narave, ki zavzemajo med zapisi pomembno mesto. Mladi naravoslovec se je naprimer razveselil »enega škorpijona in veliko školjk«, ki mu jih je prinesla mati nekega sošolca z obiska v Dalmaciji in jih »je dobil v dar«.¹⁰⁵ Najizraziteje o njegovi zgodaj izraženi naklonjenosti do naravoslovja priča opis čudno oblikovanih cvetov,¹⁰⁶ ki jih je mladi naravoslovec tudi narisal.

V ožjem krogu se je Karl Heider izkazal tudi kot igralec in občasno celo dramatik. Za novo leto 1871 je zaupal svojemu dnevniku: »Eugen [von Philippovich] in jaz sva uprizorila predstavo Prusi v Čipčapčku, ki sva jo napisala Franz Ritter in jaz«.¹⁰⁷ Povsem očitno se je igra navezovala na prusko težnjo po prevladi in jo imamo lahko zato za odziv na politične veledogodke. Nekoč se je kot dramatičarka poskusila tudi teta Antonie von Thinnfeld, ki je živela v Mariboru.¹⁰⁸

Že omenjeno glasbeno šolanje se je najizraziteje udejanjalo pri pouku inštrumenta, ki je odgovarjal standardu elite¹⁰⁹ tistega časa. Klavirju, ki ga je poučevala »gosposdična za klavir«,¹¹⁰ se je leta 1871 pridružil pouk čela. Za »poučevanje violončela«¹¹¹ so dobili nekega lokalnega multiinstrumentalista Manicha, s katerim so se družili tudi izven pouka,¹¹² Heider pa ga je kasneje ohranil v posebnem spominu.¹¹³ Preden so dobili glasbilo za vaje, je nekaj dni trajalo. Po tem, ko se je na Heiderjevo jezo neuspešno končal poskus izposoje iz neke trgovine z glasbili,¹¹⁴ je instrument dobil od svojega učitelja.¹¹⁵ Pouka mladi glasbenik očitno ni jemal

⁹² Dnevnik, 3. 2. 1873.

⁹³ Dnevnik, 7. 1. 1872.

⁹⁴ Dnevnik, 24. 12. 1872.

⁹⁵ Spomini, 364 in nasl.: »Način, na katerega v šoli berejo in interpretirajo klasike ni bil primeren za to, da bi spoznali duha teh del. Zdelo se je, da so Kornelij Nepos, Julij Cezar in Tit Livij pisali le zato, da bi učitelju ponujali priložnosti za omenjanje uporabe nekaterih slovničnih pravil. Ksenofontova Anabaza in Herodot so dajali vtis hudega dolgočasia. Šele kasneje v življenju sem s pomočjo prevodov prišel do spoznanja, da je bil Herodot eden izmed najduhovitejših ljudi. Z govorniki ni bilo veliko bolje. Človek izgubi vse povezave, če vsak dan prevaja le majhen kosček Cicerovega govora Pro Milone ali Demostenove filipike. Tudi kontekst, na katerega se nanašajo je preveč zapleten in različen od današnjega, da bi bil razumljiv mladim.« Fascinira njegov dar za kombinatoriko – odličnjak Heider je namreč v nekem referatu primerjal narodopisni vidik pri Homerju s tistim v sodobni novozelandski književnosti. Prim.: Spomini, 366 in nasl.

⁹⁶ Dnevnik, 6. 1. 1872.

⁹⁷ Dnevnik, 24. 9. 1870, 17. 6. 1872.

⁹⁸ Dnevnik, 17. 6. 1872.

⁹⁹ Dnevnik, 24. 9. 1870 oz. Dnevnik, 4. 11. 1872.

¹⁰⁰ Dnevnik, 4. 1. 1871, 15. 6. 1872 (Marie Heider), 4. 2. 1873 (Jetti [Henriette], mlajša sestra).

¹⁰¹ Dnevnik, 24. 9. 1870, 24. 12. 1872.

¹⁰² Dnevnik, 1. 1. 1871. Prim. za Božič 1871- na kratko in brez podrobnosti: Dnevnik, 29. 12. 1871.

¹⁰³ Dnevnik, 4. 1. 1871.

¹⁰⁴ Dnevnik, 2. 3. 1872.

¹⁰⁵ Dnevnik, 29. 3. 1871.

¹⁰⁶ Dnevnik, 7. 7. 1872.

¹⁰⁷ Dnevnik, 1. 1. 1871. Za druge hišne predstave: Dnevnik, 18. 3. 1871, 19. 3. 1871.

¹⁰⁸ Dnevnik, 2. 8. 1871.

¹⁰⁹ Otto Riemeier, Einführung in die Geschichte der Musikerziehung (= Taschenbücher zur Musikwissenschaft 4, Wilhelmshaven 1970), 129 in nasl.

¹¹⁰ Dnevnik, 3. 1. 1871, 21. 3. 1871.

¹¹¹ Dnevnik, 15. 3. 1871, 18. 3. 1871, 21. 3. 1871, 23. 3. 1871, 28. 3. 1871, 30. 3. 1871, 1. 1. 1872, 4. 1. 1871.

¹¹² Dnevnik, 29. 7. 1872, 2. 11. 1872.

¹¹³ Prim.: Spomini, 330 in nasl. O Manichu, očetu sošolca Franza: »Oče Manich – okrogel, gibčen možiček, je bil stolni organist in venomer na poslovnih poteh – od ene vaje, ure petja itd. k drugi. Oba Manicha, oče in sin, sta pravzaprav igrala vse instrumente, seveda z različno spretnostjo. Imela sta določeno predstavo o harmoniji in kontrapunktu in moj sošolec je znal o svojih skladbah marsikaj povedati.«

¹¹⁴ Dnevnik, 17. 3. 1871.

¹¹⁵ Dnevnik, 19. 3. 1871.

kot nujni del izobraževanja otrok iz dobrih hiš, temveč dejansko kot veselo, »zelo prijetno« zabavo.¹¹⁶ Manicha so pri Heiderjevih angažirali kot pianista na domačih srečanjih,¹¹⁷ kot pianisti¹¹⁸ pa so nastopali tudi Adolf Heider in drugi gostje. V svojem avtobiografskem zapisu je zoolog razen tega omenil pouk citer, ki se jih je, verjetno v zadnjem letu gimnazije, učil igrati pri nekem slovenskem sošolcu.¹¹⁹

Poleg pouka glasbe so zasebno spodbujali tudi pouk tujih – zlasti živih jezikov. Zasebna učiteljica francoščine, »francoska gospodična«,¹²⁰ je skrbela za pouk tega svetovnega jezika. Na seznamu je bila kot naslednji živ jezik tudi italijanščina,¹²¹ ki jo je delno poučevala teta Sophie Servadio.¹²² Poleti 1872 se je moral s teto Fanni [Francisca de Paula von Thinnfeld] naučiti angleščino, sam pa se je tedaj želel naučiti hebrejsko.¹²³ Po drugi strani je Heider dvomil v vztrajnost svoje mlajše sestre Henriette pri pouku latinščine.¹²⁴ Stenografija, ki jo je ravno tako poučevala neka učiteljica,¹²⁵ je zaokroževala Heiderjevo zasebno izobraževanje, ki ga je bil deležen poleg gimnazijskega. Pomen, ki ga je imela v družini izobrazba, lahko konec koncev učinkovito opišemo z opazko, ki jo je Heider napisal o svojem botru,¹²⁶ stricu Gustavu Heiderju: »Njegova duhovna superiornost in bistrost me polnita s spoštovanjem, a vendar se ga hkrati bojim, kakor pogosto tudi drugih učenih mož.«¹²⁷

Možnostim domačega razvedrila so stale nasproti zabave zunaj doma. Kot izvrsten primer za to lahko navedemo dogodek ob koncu zimskega semestra 1870/71, ki se je končal na na prvi pogled čudnem kraju: »Nato sem se z Liebezeitovimi sprehajal po Betnavskem gozdu. ... Pol ure sva potrebovala do Gozdnega Tonija, gostilne, kjer sva izvedela, da so drugi že odšli naprej. Šla sva za njimi v gozd ter kričala in jih iskala, dokler nisva pri-

spela do oboka iz grmičevja, kjer je stala klopca in sem na neko drevo vrezal moj znak [risba] ... Midva – Philippowich¹²⁸ in jaz, sva nato stekla proč, da bi prelisičila druge – Adolfa [Heiderja] in Philippa [Liebezeit] in sva se skrila daleč za drevesi; tekla sva še naprej, vendar je Philipowich padel v neko kotanjo, zato sva ostala kar tam, dokler nisva slišala kričanja in nisva spet našla tiste klopce, kjer se je medtem zbrala velika družba. ... Nato smo šli iz gozda, Bela in Škisek pa sta nas spremljala in tulila, mimo Gozdnega Tonija do konjeniške kasarne, kjer smo krasno malicali – sir, vino, kruh, žemlje, šarkelj, kavo in vodo. Imeli smo klavirsko spremljavo na neki bedni škatli. Nato so mladi gospodje zaigrali za ples in cenjene gospodične in drugi gospodje so večinoma plesali (kljub postnemu času). Nato smo se žogali in divjali zunaj, ker nam je bilo znotraj pretesno in prevroče. Na jahališču konjeniške kasarne so bili počez postavljeni tramovi, pod njimi pa so bili majhni jarki – verjetno namenjeni preskakovanju s konji. Eno takšno oviro smo že premagali in smo tekli naprej, Philippowich pa pred nami. Naenkrat ga nismo več videli. Šele ko smo prišli bližje, smo na tleh videli njegovo glavo, pokrito s črno čepico. To seveda ni bilo res – hotel je preskočiti jarek, pa je padel vanj. Nato je splezal ven in podili smo se naprej. Kmalu bi pozabil povedati, da bi se Philipp kmalu dodobra napil vina (nacedil, bil v rožicah, bil »fajhten«). Nekega huzarskega vodnika [Wachtmeister] je nagovoril z gospodom narednikom [Feldwebel] in ga, potem ko mu je le-ta rekel, da bi lahko postal famozen vojak, vprašal: 'Famozen? Vi, kako se pa to napiše – famozen?' Potem smo vseeno prišli v redu domov, na poti nazaj pa smo videli še konec vrhovodčevega nastopa in slišali napoved naslednje točke.«¹²⁹

Na druge, manj podrobno opisane izlete,¹³⁰ so se mladi podajali v Ruše, kjer so nabirali in jedli jagode in borovnice.¹³¹ Jeseni je bila na vrsti trgatve.¹³² Na kratko Heider omenja tudi neko jesensko čolnarjenje – gotovo s čolnom na vesla.¹³³ Pozimi kot dodatno telesno dejavnost končno omenja tudi drsanje.¹³⁴

Poleg teh skupinskih izletov, opisuje mladenič tudi nek samotarski sprehod, na katerega se je z materinim dovoljenjem podal v neobičajnem letnem času in si zasluži objavo zaradi njegovega deloma sanjaškega, potopisom podobnega pripovednega sloga, občutenja

¹¹⁶ Dnevnik, 16. 3. 1871.

¹¹⁷ Dnevnik, 18. 3. 1871.

¹¹⁸ Dnevnik, 7. 1. 1872.

¹¹⁹ Spomini, 333.

¹²⁰ Dnevnik, 3. 1. 1871, 18. 3. 1871.

¹²¹ Dnevnik, 6. 1. 1872.

¹²² Dnevnik, 6. 1. 1873.

¹²³ Dnevnik, 29. 7. 1872

¹²⁴ Dnevnik, 30. 1. 1872.

¹²⁵ Dnevnik, 3. 1. 1872.

¹²⁶ Krstni list v: UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 2. Tedaj je bil dr. Gustav Heider ministrski tajnik na ministrstvu za uk in bogočastje, kasneje pa je za uradnimi kulisami tudi odločilno vplival na zoologovo kariero. Prim. pisma v Heiderjevi zapuščini: UAG Nachlass Karl Heider, škatla 3, ovojnica Briefe von Karl Heider an seinen Onkel Sektionschef Dr. Gustav v. Heider (Anstellungsangelegenheiten). Kot edini prednik po očetovi strani je bil stric Gustav, kot marljiv pisec prispevkov z umetnostnozgodovinskega področja, uvrščen v Wurzbachov leksikon: Wurzbach, Lexikon, Bd. 8 (1862), 208 in nasl.

¹²⁷ Dnevnik, 2. 12. 1872. Prim. tudi (zlasti o izobraževanju Thinnfeldovih žensk): Spomini, 338-340, 355.

¹²⁸ Sošolec Eugen Philippowich je bil v Mariboru sosed Liebezeitovih, oboji pa so bili vojaška družina. Prim.: Spomini, 319 in 322. Tudi Philipp (Pipo) Liebezeit je obiskoval gimnazijo.

¹²⁹ Dnevnik, 15. 3. 1871.

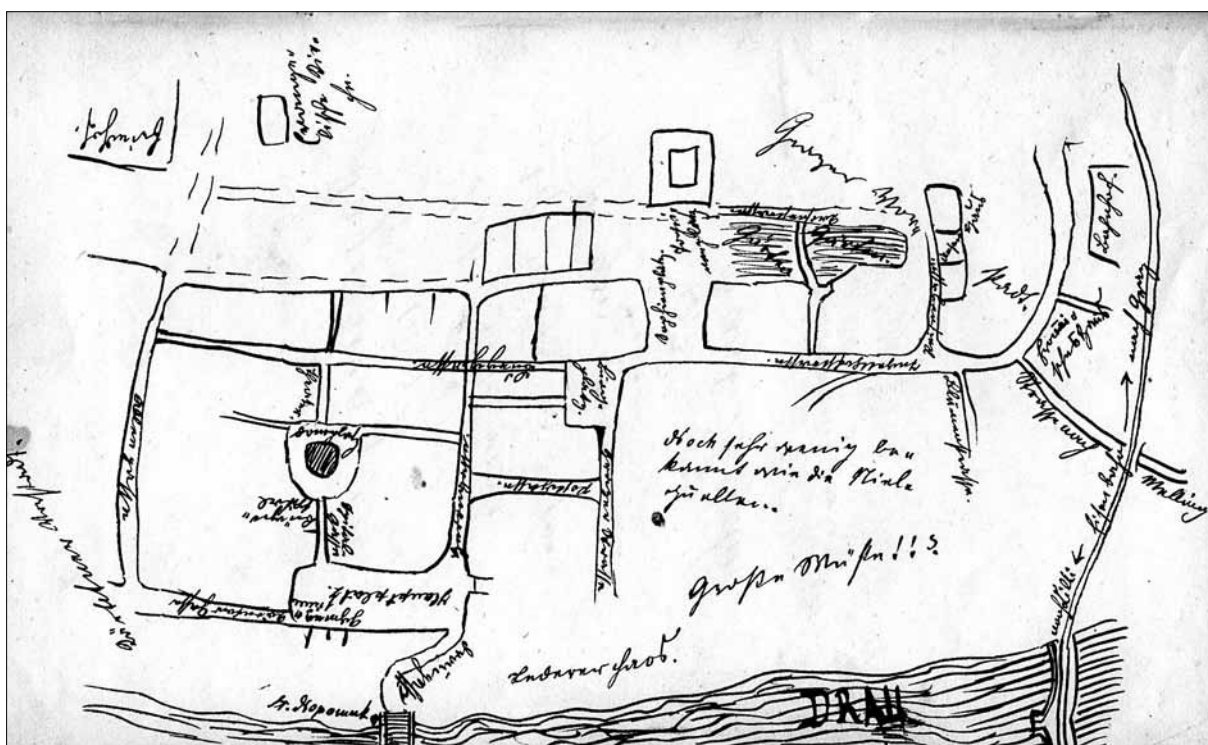
¹³⁰ Vneseno o teh »nešteti izletih«: Spomini, 326.

¹³¹ Dnevnik, 9. 6. 1872, 16. 6. 1872.

¹³² Dnevnik, 14. 10. 1872.

¹³³ Dnevnik, 1. 11. 1872.

¹³⁴ Dnevnik, 20. 12. 1872.

Heiderjeva skica mariborske mestne okolice iz dnevnika, 29. marca 1871. (Universitätsarchiv Graz)

pokrajine in samospoznavnih elementov. Sledeč »romantičnim idejam«¹³⁵ se je šolar odpravil na Piramido in doživljal ustrezne odzive: »Na poti tja sem srečal več žensk, ki so me začudeno gledale. Verjetno so mislile, da nisem pri pravi, ker pri 0° Reaumurja [0°C] grem v gorice. Kmalu sem prišel gor po stopnicah in kamnih, ki so bili nekdanj verjetno dostop in vhod v trdnjavo Marburg. ... Naprej in navzgor med goricami do vrha, kjer je majhna planota z viničarijo pri kateri prijaznega obiskovalca vedno sprejme glasen lajež. Ruševin ni več, le vodnjak še stoji – osamel, žalujoč in zasanjan. S strahospoštovanjem sem zrl ta vodnjak, saj naj bi od tod vodil podzemeljski hodnik do Maribora in Brandisovega gradu. Zgoraj sem sedel k stopnicam male kapelice in opazoval okolico. Pod mojimi nogami mesto s svojim vrvežem, s svojimi cerkvami in hišami. Naokoli vrtovi, nato kolodvor in most, drveče lokomotive, ki sopihajoče tako švigajo druga mimo druge, da pomisliš, da se bodo zaletale. Vse to je ponujalo sliko živahnega prometa in trgovine. Skozi vso dolino se je vlekel modri trak Drave, obzorje so omejevali modrikasti griči, nad njihovimi vrhovi pa so visele mračne megle. Samo na zahodu je bilo nekoliko svetleje in je eterična luč omejevala ostre oblike gozdnatih gričev. Kakšen razgled se je odprl, če si se obrnil proti zahodu! Gričevje, kjer so se vrstili hribi in vrhovi! Pred mojimi nogami modra ogledala treh ribnikov. Vse je nudilo čudovit pogled. Jata krakajočih kavk mi je pravkar letela preko glave in predal sem se sanjarjenju. Če bi sedaj prišel opremljeni in obo-

roženi stari vitez – stari grof Brandis ali kateri drugi, in bi te pogledal, stara častitljiva Piramida ter uzrl skromne preostanke svojega nekdanj tako ponosnega družinskega gradu, mesto Maribor z razrušenim obzidjem in vsem prometom, bi se najbrž obrnil ter užaloščen nad tem slabotnim časom spet legel v grob svojih očetov. — Tako in drugače sem razmišljal, se končno dvignil in odšel domov, kamor sem v redu prispel.«¹³⁶

Najboljše pogoje za družabnosti je nenazadnje ponujala poletna svežina. Med svojim dvodnevni poletnim bivanjem na Dobrni¹³⁷ leta 1872, ki je »sodilo med najčudovitejše epizode mojega dotedanjega življenja«,¹³⁸ je mladostnik ob številnih priložnostih po začetnem nelagodju »v veliki in prijetni družbi«, sklenil prijateljstvo z vrstnico Lotte Rovelli. Od vseh namigovanj, ki jih je kasneje stari Heider grajal, in jih je povezoval s tem, da so se nekateri navzoči predajali »kulturi golote«,¹³⁹ je opisal le en nedolžen, a nedvoumen pogovor pri mizi:

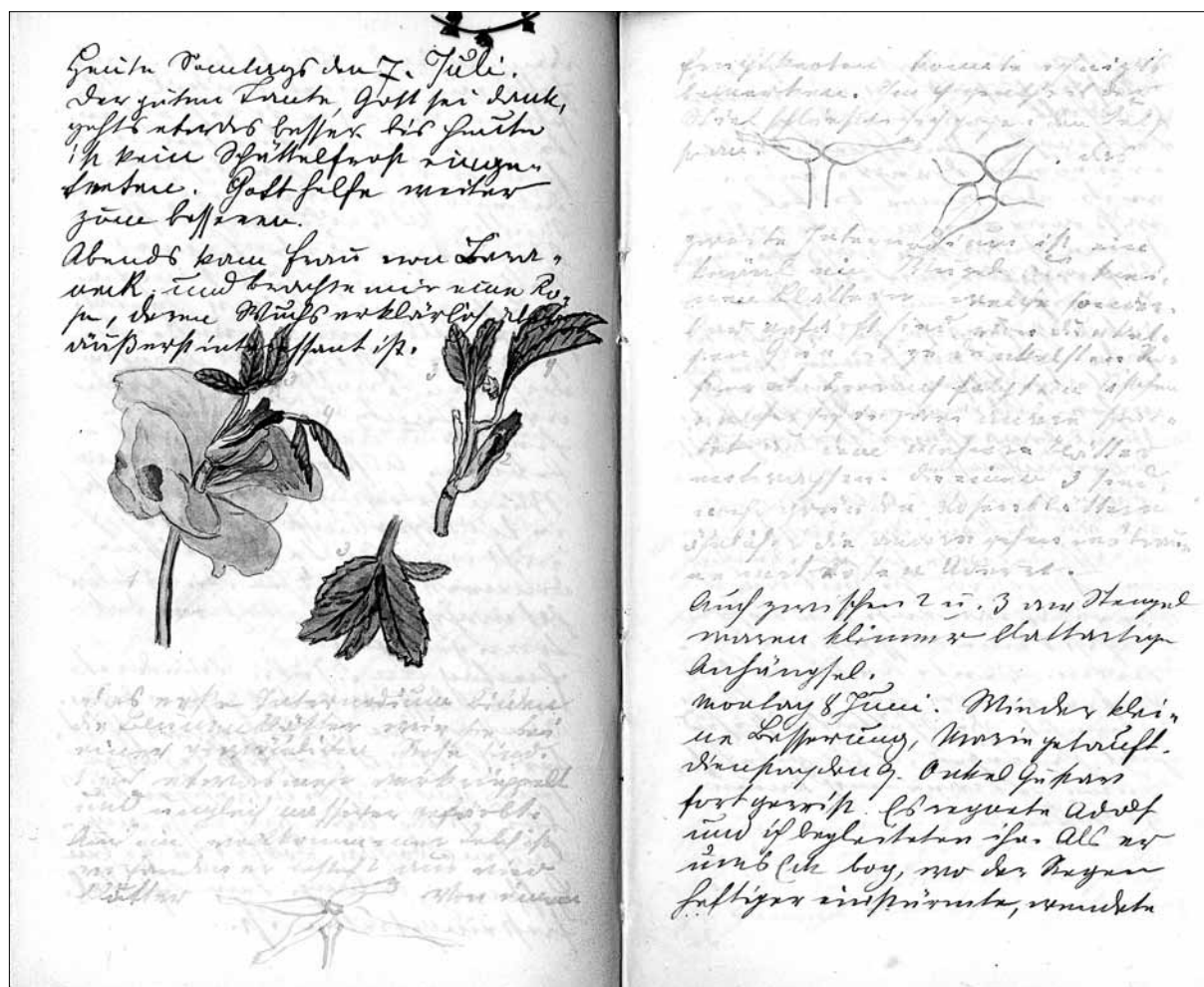
¹³⁶ Dnevnik, 3. 2. 1872. Za habitus opazujočega in poročevalskega popotnika prim. tudi kopirano pismo strica Friedricha von Thinnfelda, ki je poročal o svojem bivanju v Dalmaciji ter opisoval zemljepisne in etnološke podrobnosti ter živalstvo in rastlinstvo. Dnevnik, 6. 11. 1872.

¹³⁷ Epizodo omenja (s kratkim opisom pokrajine) tudi v Spominih (356–360). Stric Eduard Heider je tam kupil posest in hišo, da je lahko njegova žena Marie obiskovala tamkajšnje kopališče.

¹³⁸ Dnevnik, 2. 8. 1872 – to je za nazaj pisal šele oktobra.

¹³⁹ Spomini, 360. Za socialno okolje prim.: Reinhard Farkas, *Geschichte der Lebensreform in der Steiermark*. V: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 91/92 (2000/01), 541–570.

¹³⁵ O bajkah in mitih o kugi: Dnevnik, 31. 10. 1872.

Notranji strani dnevnika mladostnika, 7. julij 1872. (Universitätsarchiv Graz)

»Stric Eduard je rekel, da se Lotte piše Čebula, in ali Čebule ne maram? Predrzo sem odgovoril z ne in si tako pomagal iz godlje, ker me je O. E. vprašal, zakaj Čebuli ne dvorim.«

Nekoliko kasneje ga je tudi neki prijatelj silil, naj dekletu v navzočnosti njene matere »ponudi roko«. Ko je to nazadnje storil, je družba takoj začela z različnimi nagajivostmi: »Zvečer, preden je prišla mama, sem Lotte popeljal pod roko, čeprav je teta Marie rekla, naj dam roko gospe Rovelli. Lotte se je omehčala in bila sva zadnji par v vrsti, da bi prikrila, da se je proti materini volji 'zatrpalala vame'. Naslednji dan sem šel po mamo ter uro in pol ostal v Celju. Pri jedi so me dražili. Teta Marie je pripovedovala: 'Čuj, Marie, tvoj Carl je začel razmerje z neko Čebulo – sinoči sta se z roko v roki sprehajala v mesečini.' Pustil sem ju, naj govorita in se smeja, vendar sem popolnoma zardel, kot se mi nerazumljivo dogaja za vsako malenkost. Vsi so naju zelo sekirali. Vedno znova: 'Lotte in Carl' in: 'Carl in Lotte', a rad sem se pustil dražiti.« Kot skupen resni interes obeh, Karl Heider na kratko navaja astronomijo.

Mladenič, ki ga je zanimala literatura in je s tem v zvezi gojil določene ambicije, je še posebno rad obiskoval gledališke predstave, kar so mu omogočile znižane šolarske vstopnice za stojišča v parterju.¹⁴⁰ Tudi ogled vaj – denimo za predstavo Schillerjevih Razbojnikov, mu je omogočil vpogled v svet gledališča.¹⁴¹ Včasih se je gledališkemu navdušencu sicer ponudila priložnost, da je s kom spregovoril o predstavah, na splošno pa se je v svoji strasti do gledališča počutil precej osamljenega.¹⁴² Nekaj predstav – večinoma izven učnega načrta, je tudi omenil, kot naprimer: »[D]er dumme Michel«, »Flotte Bursche«,¹⁴³ Grille¹⁴⁴ Charlotte Birch-Pfeiffer ter njeno

¹⁴⁰ Spomini, 329. V primerjavi z Dnevnikom zelo skopo in brez posebnih spominov na predstavo in izvedbo.

¹⁴¹ Dnevnik, 15. 3. 1871.

¹⁴² Dnevnik, 20. 2. 1873.

¹⁴³ Za oboje: Dnevnik, 31. 12. 1870. Prim.: N. N., Theater. V: Marburger Zeitung, 4. 1. 1871, [2]. Šlo je za popoldansko predstavo ob 16. uri, ki so jo v časopisu označili kot »otroško gledališče«. Predstavi je sledil srečelov, ki pa Heiderjev in njihovim prijateljem ni prinesel dobitkov.

¹⁴⁴ Dnevnik, 14. 10. 1872. Prim.: N. N., Vom Theater. V: Marburger Zeitung, 16. 10. 1872, [3].

delo »Stadt u. Land«,¹⁴⁵ Die letzte Fahrt,¹⁴⁶ ali Hilariusovega Jakoba Stuarta,¹⁴⁷ delo Deutsche Kleinstädter Augusta von Kotzebueja pa je mladenič po branju ocenil kot »izvrstno veseloigro«. ¹⁴⁸ Med predstave, ki jih še dandanes igrajo, sodi delo Johanna Nestroyja Freiheit in Krähwinkel.¹⁴⁹ Povezava z vero se je pokazala v »pasionu iz Oberammergau«, ¹⁵⁰ ki ga je mladi gledalec označil za pretiravanje: »Od devetih pantomimičnih slik sem jih videl še 5. Bile so zelo lepe, vendar je bilo precej zelo motečega – da so pri bičanju Kristusa hlapci tako noro zamahovali in vendar bili povsem mimo in še veliko drugega.« Ob nekem gostovanju na koncu sezone 1871 je mladi obiskovalec gledališča naštel vse sodelujoče igralce in igralke, ne da bi se mu zdelo vredno omeniti samo predstavo.¹⁵¹ Ljubezen do igralske umetnosti kot take se zelo močno pokaže še nekje – med gostovanjem stuttgartske igralke Anne Glenk, ki je svojo umetnost »tako mojstrsko« ¹⁵² obvladala, da je gledalec »zapustil predstavo zelo vznemirjen«. Potem ko ga je neka gledališka predstava še posebno prevzela, je Goethejev oboževalec po branju Fausta zapisal: »Te dni sem prebral Fausta. Težko je opisati, kako močan, resen in vesel vtis je ta knjiga naredila name. Vsekakor me je približala mojemu božanstvu.« ¹⁵³ Na koncu se je mladenič še ponorčeval iz neke anekdote, ko so mestni gasilci – ker so v gledališču spremljali predstavo »Naši gasilci« [Unsere Feuerwehr], zamudili na resnični požar.¹⁵⁴ Nenazadnje je ljubitelj gledališča Grillparzerjev pogreb označil za spomina vreden.¹⁵⁵

Redkeje je omenjal obiske koncertov,¹⁵⁶ med katerimi mu je tisti v Kazinski dvorani dopovedal, »kako malo ve o glasbi«. ¹⁵⁷ Bolj grobo predstavo je mladenič

očitno doživel v »velikem ameriškem cirkusu pod vodstvom gospoda Myersa«. ¹⁵⁸ K predstavi so sodili nastopi jezdecev in akrobatov – bodoči zoolog je posebej omenil »dva odrasla in enega mlajšega dresiranega slona«, največji vtis nanj pa je naredila neka točka z levi: »Najlepši so bili zagotovo levi v kletki, ki jih je krotil neki dreser. Ko je vstopil, so se zveri pognale proti njemu, rjovele in renčale ter skakale čezenj. Mahal jim je pred očmi, jim vtikal roko v gobec, jih božal; ko se je oddaljil, je velik, star samec skočil za njim, da je imel komaj še dovolj časa, da je zaprl vratca prehoda.«

Med značilne dejavnosti odrasčajočih fantov so nenazadnje sodile tudi strelske vaje¹⁵⁹ in strokovno ravnanje s samostrelom skupaj z njegovim vzdrževanjem.¹⁶⁰ Takšno preživljanje prostega časa nam razkriva epizoda, ki pokaže, kako pozoren je bil do okolja že mladi navdušenec nad naravoslovjem: »Popoldne sprehod s Philippom [Liebezeitom] in Eugenom [von Philippovichem] v Betnavski gozd, kjer smo si hoteli odrezati loke za samostrel, a si nismo upali. Mislili smo, da bi s tem naredili škodo v gozdu. Vprašali smo nekoga, ki je rekel, da je to dovoljeno, zato smo popolnoma porezali več mlajših drevesc in tako prišli do lokov.« ¹⁶¹ Ljubitelj narave je očitno pozorno opazoval tudi spomladansko zasajanje mestnega parka¹⁶² ter bolj ali manj neobičajne vremenske pojave.¹⁶³

Pomemben dejavnik družinske socializacije so bili redni obiski svete maše ob nedeljah in praznikih.¹⁶⁴ Tudi upoštevanje drugih zakramentov kaže na spoštovanje katoliške tradicije.¹⁶⁵ Obredna komponenta verovanja se je pokazala zlasti med pogrebom slavnega dunajskega

¹⁴⁵ Dnevnik, 20. 2. 1873. Prim.: N. N., Theater. V: Marburger Zeitung, 23. 2. 1873, [3]; Dorf und Stadt.

¹⁴⁶ Dnevnik, 4. 2. 1872.

¹⁴⁷ Dnevnik, 25. 1. 1872. Prim.: N. N., Schaubühne. V: Marburger Zeitung, 4. 2. 1872, [3].

¹⁴⁸ Dnevnik, 10. 6. 1872; 11. 6. 1872.

¹⁴⁹ Dnevnik, 16. 10. 1872.

¹⁵⁰ Dnevnik, 21. 3. 1871; prim. tudi: 23. 3. 1871. Za obvestilo (napoved) prim.: Stadt-Theater in Marburg, Das Oberammergauer Passionspiel. V: Marburger Zeitung, 22. 3. 1871, [4].

¹⁵¹ Dnevnik, 31. 3. 1871. Prim.: N. N., Schaubühne. V: Marburger Zeitung, 22. 3. 1871, [3]. Prim. tudi: Dnevnik, 17. 8. 1871; 16. 10. 1872.

¹⁵² Dnevnik, 20. 2. 1873. Prim.: N. N., Theater. V: Marburger Zeitung, 23. 2. 1873, [3].

¹⁵³ Dnevnik, 4. 2. 1873.

¹⁵⁴ Dnevnik, 3. 12. 1872. Prim.: N. N., Schaubühne. V: Marburger Zeitung, 1. 12. 1872, [3] in N. N., Schadenfeuer. V: Marburger Zeitung, 6. 12. 1872, [3].

¹⁵⁵ Dnevnik, 25. 1. 1872.

¹⁵⁶ Dnevnik, 8. 6. 1872; 21. 12. 1872 (med drugim iz Lohengrina). Prim.: Männergesang-Verein in Marburg und dessen Damenchor, Wohlthätigkeitskonzert. V: Marburger Zeitung, 7. 6. 1872, [4] oz. Männergesangverein, Erstes diesjähriges Mitglieder-Concert. V: Marburger Zeitung, 20. 12. 1872, [4].

¹⁵⁷ Dnevnik, 30. 11. 1872. Prim. napoved: Florentiner Quartett. V: Marburger Zeitung, 26. 11. 1872, [4].

¹⁵⁸ Dnevnik, 2. 8. 1871. Prim.: J.[ames] Washington Myers, Grosser amerikanischer Circus. V: Marburger Zeitung, 30. 7. 1872, [4]. Cirkus je bil razvpit zaradi incidenta v Murtnu, kjer je leta 1866 podivjan slon smrtno ranil čuvaja in povzročil precejšnje razdejaje, preden so ga pokončali s topom. Prim.: Hermann Schöpfer, Die Elefantengeschichte von Murten. V: Freiburger Geschichtsblätter 59 (1974/75), 235-275.

¹⁵⁹ Dnevnik, 3. 1. 1871. Za nazaj je znanstvenik ugotavljal, da je poletje 1873 preživljal še s »preprostimi, skoraj še otročji zabavami«. Spomini, 362.

¹⁶⁰ Dnevnik, 4. 1. 1871.

¹⁶¹ Dnevnik, 26. 3. 1871.

¹⁶² Dnevnik, 2. 3. 1872. Park so uredili šele leta 1871. Prim.: Leon, Marburg, 9.

¹⁶³ Dnevnik, 4. 1. 1871: Ein Gewitter im Januar. Na splošno: Dnevnik, 16. 3. 1871; 28. 3. 1871; 5. 1. 1872; 12. 1. 1872; 2. 3. 1872; 30. 5. 1872; 15. 6. 1872; 4. 12. 1872 (malo obširneje o poplavih, prim.: N. N., Vom Ufer der Drau. V: Marburger Zeitung, 6. 12. 1872, [3]); 5. 12. 1872; 20. 12. 1872.

¹⁶⁴ Dnevnik, 1. 1. 1871; 19. 3. 1871; 25. 3. 1871 (Marijino oznanjenje); 26. 3. 1871; 4. 4. 1871; 6. 1. 1872; 7. 1. 1872; 1. 8. 1872; 23. 2. 1873.

¹⁶⁵ Predvsem o spovedi: Dnevnik, 3. 4. 1871, 29. 7. 1872. O nečakini-nem krstu: Dnevnik, 8. 7. 1872. Karl Heider kot birmanski boter potomcu prijateljske družine: Dnevnik, 30. 5. 1872. Posredno razkriva, da so za pokojne redno molili: Dnevnik, 12. 12. 1872.

geologa viteza Wilhelma Karla von Haidingerja, strica Marie Heider.¹⁶⁶ V skladu z obredi se je »naravoslovc« [!] poslovil od življenja, pripravljen z bolniškim maziljenjem in s poslednjim pogledom »navzgor k Materi Božji nad svojo posteljo«. Pri umirajočemu, okrepčanemu s to versko oporo tako po pričevanju neposredne opazovalke ni šlo za »smrtni boj«, ampak za »blago odsanjanje«, ob truplu pa je občutila, da je »bilo tako lépo, sploh ne spremenjeno in zdelo se je, kakor da lahno spi«. Tudi pogrebne svečanosti so izčrpno popisane in osvetlijo že omenjene načine komunikacije znotraj družine: »Najlepši venec izmed vseh – iz kamelij, hijacint in krokusov, z listi kamelij in bršljanom, ni stal več kot 5 goldinarjev, kolikor si mi ti [najbrž Marie Heider] poslala, pa je bil zelo velik in lep. Državni geološki zavod je dal veličasten lovorjev venec. Na pokopališču sem vzela z njega liste ... in vam jih pošiljam za vsako po en list [za vsako izmed Thinnfeldovih sester]. ... V cerkvi v Landstrasse je bil blagoslov, nato smo se peljali skozi mesto ter nekaj korakov proti Dornbachu, kjer je bil spet blagoslov in je moški zbor res lepo zapel. Nato so truplo odnesli na pokopališče. Se spominjate pokopališča v Dornbachu? Leži na levi na hribu in je tako ljubko – skoraj kakor naše bistrsko. Grob je v najvišjem kotu na čudoviti točki. ... Prečudovit pomladni dan je bil, sončen in blag.«

Mladenič, ki se mu je vse to zdelo vredno zapisa, je imel prav gotovo enak pogled na ritualno. Tudi sam, kakor njegov učitelj čela,¹⁶⁷ cerkveni glasbenik, je Heider opisal nelagodje, ki ga je občutil, ko se je Manich v cerkvi obnašal, kakor v posvetni hiši: »Danes sva bila v cerkvi, da bi si pobleže ogledala harmonij in orgle. Nikogar ni bilo notri. Prevzel me je čuden občutek, ko bi se moral v teh prostorih, ki so se mi vedno zdeli posvečeni in sem vanje vstopal v pobožnem strahu, obnašati, kakor da stopam v svojo spalnico. Manich je vrgel svoj klobuk na neki stranski oltar, se bučno usedel, glasno govoril in zaigral na harmonij veselo pesmico. Smešno, a zdelo se mi je, kakor svetoskrunstvo.«¹⁶⁸

Ob neki podobni priložnosti, iz katere prav tako odzvanja kritičnost do Manicha, je oba starejša Heiderjeva fanta v cerkvi presenetil cerkovnik in ju okregal, ker je Adolf Heider motil mir z vadbo bobnov. Tudi v tem primeru je starejši izrazil svoje neprijetne občutke, saj je zapisal: »Odkradla sva se od tam, kakor tatova.«¹⁶⁹

Ljudski običaji so imeli v nasprotju s tem očitno manjši pomen. Trikralske kolednike so strašili in

preganjali s pokanjem,¹⁷⁰ podobno kakor maškare.¹⁷¹ O kolednikih je mladi pisec dnevnika menil, da so »to mali faloti, ki se šemijo in s tem dobro služijo«. ¹⁷² Tudi potratna »razsvetljava pokopališč« ob vseh svetih je bila zanj »bolj ihta kot kaj drugega«. ¹⁷³ Ravno tako so v Heiderjevi najožji družini zbudale nelagodnost politične aspiracije papeža in duhovščine. Ko se je moral papež Pij IX. umakniti v Vatikan, se Marie Heider ni pridružila »številnim adresam«, ki so jih »za ubogega vatikanskega ujetnika širile med ljudi in s pobožnim pogledom nosile od hiše do hiše številne verne duše v Mariboru. Rekla je, da do papeža ne čuti nobenega sočutja, saj je za svojo usodo sam kriv. Kristus je namreč dejal: 'Moje kraljestvo ni od tega sveta.'«¹⁷⁴

Zaradi tovrstnih raznolikih vtisov na eni in svoje izobrazbe na drugi strani, je mladi katolik že začel kolebati: »Omeniti moram neko spremembo v sebi. Ali sem jo sam sprožil, ne vem. Z letom 1872 se je začelo popolnoma novo obdobje. Januarja sem vzel v roke Göthejevo [!] Poezijo in resnično in jo prebral, nato Hauffa, nato Göthejeve [sic!] drame, nato Lessinga. Z idejami teh pesnikov in njihovih pesnitev se mi je odprlo popolnoma novo življenje, popolnoma nova filozofska koncepcija vseh stvari. Ob tem se je v drugačnem smislu spremenila tudi moja miselnost. Z delovanjem liberalne stranke itd., in tudi s pomočjo dokazov sem uvidel, da ni nujno brezpogojno verjeti vsega, kar govori duhovnik. Začel sem dvomiti v posamezne legende, npr. v pripoved o božjem navdihu Ivane Orleanske. Ob tem sem začel dvomiti tudi v stvari, v katere ne bi bil smel. Kljub temu pa se želim trdno držati vere svojih očetov. Danes sem govoril s Knauerjem, zelo brihtnim človekom. Z mano je govoril o klasikih, nato sva se pogovarjala pa sem mu povedal, da sem liberalec, ¹⁷⁵ tedaj pa se je nasmehnil. Povedal je, da bo študiral teologijo. Pomislil sem – no, zdaj si jih pa dobil po kljunu. Nato sva začela govoriti o veri, ko je rekel, da dvomi o vsem, razen o obstoju nekega božanstva, da dvomi celo v neumrljivost duše. Rekel sem mu, da ne morem razumeti, da si želi postati teolog, pa mi je odvrnil, da ni treba biti far ampak teolog. Da nam manjka duhovnikov, farjev pa imamo preveč. Ta skušnjavec mi je vлил olja na ogenj. Pa vendarle želim ohraniti svojo vero, kajti neglede na vse mislim tako: če živim po svoji veri in je človek neumrljiv,

¹⁷⁰ Bolzbüchenspiel. Zvrst streljanja v tarče v velikih, pokritih prostorih (pozimi). Prim. W.[ilhelmine Christiane] v.[on] Chézy, Die noblen Passionen. Die ritterlichen Uebungen. V: Morgenblatt für gebildete Leser 31 (1837), 667.

¹⁷¹ Dnevnik, 3. 1. 1871.

¹⁷² Dnevnik, 5. 1. 1872.

¹⁷³ Dnevnik, 1. 11. 1872.

¹⁷⁴ Spomini, 341.

¹⁷⁵ O različnih mnenjih v družini Thinnfeld (glede dogme o nezmotljivosti): Spomini, 340, zlasti 341: »Tudi moja mati, pa čeprav je bila v sebi globoko pobožna, ni hotela o papeževi nezmotljivosti ničesar vedeti.«

¹⁶⁶ Dnevnik, 28. 3. 1871.

¹⁶⁷ Dnevnik, 29. 3. 1871.

¹⁶⁸ Dnevnik, 30. 10. 1872. O tukaj omenjeni Manichovi inovaciji, »združitvi orgel, harmonija in klavirja« je presenetljivo podrobno pisal v Spominih, 332 in nasl.

¹⁶⁹ Dnevnik, 13. 8. 1871.

sem živel dobro in bom po smrti dobil svoje plačilo. Če pa duša ni neumrljiva (česar jaz – čeprav to trdijo številni, nikakor ne morem verjeti), če torej duša ni neumrljiva, pa po smrti itak ne bom imel več časa obžalovati, da nisem bolj užival.¹⁷⁶ Ker je potem itak vsega konec. Precej bolj tolažil en je prvi nauk in zato trdno vztrajam pri katolicizmu. Vendar se moram trdo boriti. Bog daj, da zmagam. Tale Knauer je zvit skušnjavec, zato se bom tej temi v bodoče ognil in raje govoril o literaturi.»¹⁷⁷

Naslednji dan se je kriza verovanja s pomočjo ustrezne lekture spet polegla: *»Že sinoči je v mojem boju na-stopil popoln mir, nekaj molitev iz [Johanna Josepha] Natterjevega molitvenika [relikta poznega razsvetljenstva(!) v habsburški monarhiji] pa je vtilo balzam na moje rane. Tudi danes sem bil mirnejši in odločnejši, kakor kdajkoli. Ko me je Knauer postavil pred izbiro, verovati ali –, sem se trdneje oklenil tolažečega, blagohotnega nauka in se popolnoma pomiril.»¹⁷⁸*

Socializacija v šoli

Všolanje¹⁷⁹ je predstavljalo pomemben sestavni del ustalitve v Mariboru, ki ga je izrecno, čeprav redkobe-sedno omenil: *»Nato smo bili vpisani v gimnazijo [in] smo se pridno učili.»¹⁸⁰* Po naključju oba starejša Heiderjeva fant nista ostala edina, ki sta se s »škotske« [Schottengymnasium] preselila na provincialno gimnazijo. Eugen Philippovich, ki je takoj postal Karlov najboljši prijatelj, je doživel podobno usodo.¹⁸¹ Zaradi

premestitev civilnih in vojaških uradnikov¹⁸² znotraj meja habsburške monarhije, so bile takšne prelomnice v odraščanju elitnih slojev precej vsakdanje. Omenjeni sošolec se je v zimskem semestru 1871/72 zopet preselil na Dunaj,¹⁸³ nekega drugega prijatelja pa so sprejeli na dunajski Terezijanum,¹⁸⁴ ki je veljal za eno izmed kovačnic avstrijskega uradništva.

Šola je predstavljala pomemben del življenja, kar se je odražalo tudi v dnevniku.¹⁸⁵ Skupno učenje matematike¹⁸⁶ oziroma pogovore o prebranem¹⁸⁷ omenja le redko, praviloma se je gimnazijec učni snovi posvečal sam. Svoje odlične šolske uspehe, kakor tudi uspehe brata Karla Heiderja je v dnevniku večkrat zabeležil.¹⁸⁸ Pisec sam je svojo sposobnost uveljavljanja neke opisal s tem, da ima *»trdo bučo»*.¹⁸⁹ Po prvem semestru šolskega leta 1872/73 mu je končno uspelo, da je postal najboljši v razredu, kot je z vidnim ponosom napisal: *»Danes, v soboto, smo dobili spričevala ... Čeprav moje spričevalo ni nič boljše kakor ponavadi, sem z odliko prvi v razredu. Preveva me vzvišen občutek ponosa. Prvak si, vodja svojega razreda, notabene der Septima, der alten Logik. Skrbi me, da se boš tako tudi obnašal. Mama je trdila, da sem bil od samega ponosa ves napihnen.»¹⁹⁰*

Ukvarjanje z literaturo je med drugim privedlo do tega, da je Heiderjev prvorojenec dobil šolsko literarno nagrado¹⁹¹ v znesku 5 goldinarjev. Nekoč je vzorni učenec posredoval v sporu med sošolci in nekim jeznim profesorjem.¹⁹² Vzrok za ta spor je bilo anonimno pismo o tem, kako nek sošolec venomer prepisuje in ga je treba z njegovega ugodnega položaja prestesti drugam. Drugič

¹⁷⁶ Pravzaprav nasprotna epikurejska argumentacija.

¹⁷⁷ Dnevnik, 7. 6. 1872. Heider je leta 1931, nekaj dni pred smrtjo, dejansko izstopil iz rimskokatoliške Cerkve. Prim. Potrdilo v: UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 2. V nekem naročilu (Auf meine Beisetzung bezüglich, v: UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 12) je Heider izrecno določal: *»Kar se da poceni in preprosto. Posmrtno počastitve mi ne pomenijo nič. Škoda vsakega kraljarja. Kupovanje vencev prepovedati. Po upepelitvi je predvidel raztros pepela, »da se moji ostanki kar najhitreje vključijo v organsko presnavljanje«. Nanj naj ne bi spominjala »nobena gomila niti spomenik«. Zaključni komentar pa se je učinkovito glasil: »Izginiti hočem. Te želje ne izvirajo iz zagrenjenosti ali ljudomrzništva, temveč iz preprostega razmisleka, da noben spomenik ne varuje pred splošno usodo pozabe. Tisti, ki so me poznali, naj me ohranijo v lepem spominu in konec.«* Prim. svobodomiselne ideje v Heiderjevem krogu: Franz Sertl, Die Freidenkerbewegung in Österreich im zwanzigsten Jahrhundert (= Dissertationen der Universität Wien 5, Wien 1995), 60–63, 264f.; Ulrich Dankmeier, Naturwissenschaft und Christentum im Konflikt. Die Konstruktion konkurrierender Weltanschauungen unter dem Einfluss des naturwissenschaftlichen Paradigmas durch den Deutschen Monistenbund und den Keplerbund am Beginn des 20. Jahrhunderts (Frankfurt am Main 2007).

¹⁷⁸ Dnevnik, 8. 6. 1872.

¹⁷⁹ Za Heiderjevo prvo leto na gimnaziji primerjaj tudi: Direktion des kais. kön. Gymnasiums in Marburg (Hg.), Programm des kais. kön. Gymnasiums in Marburg (Marburg 1871), 31f., 34f., 37f.

¹⁸⁰ Dnevnik, 24. 9. 1870.

¹⁸¹ Dnevnik, 31. 12. 1870.

¹⁸² Dnevnik, 18. 7. 1872.

¹⁸³ Dnevnik, 17. 8. 1871.

¹⁸⁴ Dnevnik, 17. 11. 1872.

¹⁸⁵ Dnevnik, 2. 1. 1871, 3. 1. 1871, 4. 1. 1871, 15. 3. 1871, 16. 3. 1871, 17. 3. 1871, 18. 3. 1871, 20. 3. 1871, 21. 3. 1871, 28. 3. 1871, 30. 3. 1871, 4. 4. 1871, 14. 9. 1871, 1. 1. 1872, 1. 1. 1872 (»učenje oz. študij«, kot se reče na gimnaziji, do 23.30), 3. 1. 1872, 4. 1. 1872, 5. 1. 1872, 6. 1. 1872, 7. 1. 1872, 8. 1. 1872, 29. 7. 1872, 30. 10. 1872 (»pifljanje«), 10. 12. 1872. Kasneje je Heider seveda trdil, da je šolske obveznosti izpolnjeval brez težav; prim. Spomini, 321.

¹⁸⁶ Dnevnik, 7. 1. 1872.

¹⁸⁷ Dnevnik, 2. 11. 1872.

¹⁸⁸ Dnevnik, 15. 3. 1871, 2. 8. 1871, 4. 1. 1871 (»pri 6 ali 7 predmetih pohvaljen, celo pri grščini«), 2. 3. 1872, 29. 7. 1872, 31. 7. 1872, 20. 12. 1872 (uspeh pri izpitu iz matematike, ki mu je okrepil »samozavest«). Vsa spričevala skupaj z maturitetnim so ohranjena v: UAG Nachlass Heider, škatla 1, mapa 2. Tam primerjaj tudi imena gimnazijskih profesorjev. O maturi s posebnim ozirom na religiozno-tradicionalne elemente: Spomini, 371 in nasl.

¹⁸⁹ Dnevnik, 17. 11. 1872. O sporu z bratom Adolfom in o »večnem moledovanju«, ki se mu je mati končno uklonila: Dnevnik, 2. 2. 1873.

¹⁹⁰ Dnevnik, 22. 2. 1873.

¹⁹¹ Dnevnik, 31. 7. 1872. Investicija v knjigo Ernsta Haeckla. Spomini, 369.

¹⁹² Dnevnik, 30. 3. 1871.

je Karl Heider poročal o »velikem pretepu«,¹⁹³ ki pa ga ni podrobneje opisal.

Po vsebini je poleg občasnega omenjanja stenografije¹⁹⁴ ali prevodov iz Ovida¹⁹⁵ konec novembra 1872 največ prostora v zapiskih zavzemala zlasti fizika. Vzorni učenec je opazno navdušen zapisal: »Prof. dr. Wretschko me je vzel za pomočnika pri pouku fizike. To je moje veselje. Vsa fizika leži pred menoj v kabinetu kot odprta knjiga. Vsako poglavje ima svoje predstavnike.«¹⁹⁶ Dan kasneje je poročal o močnem »meteorskem dežju«,¹⁹⁷ ki ga je preučeval s pomočjo poljudnoznanstvenega časopisa Sirius,¹⁹⁸ ki ga je izdajal Rudolf Falb, in ga nekaj dni kasneje razložil z Bielovim kometom.¹⁹⁹ Tudi svoje delo je ta dan posvetil novi zaposlitvi: »Danes sem pridobil ogljikovo kislino. Uspeh tega enostavnega poskusa me je napolnil s ponosom in veseljem.« Nato se je v njegovo popolno zadovoljstvo posrečilo še pridobivanje kisika.²⁰⁰ Tudi doma so fantje navdušeno uporabljali fizikalne aparature, kakor dokazuje naslednji vpis: »Popoldne smo sestavili galvanično baterijo in kupili za 5 kr žveplene kisline!! Kakšna drznost!!«²⁰¹

Šolska (preduniverzitetna in predakademska) družabnost se pojavi v podrobnem opisu svečanosti v čast enemu izmed gimnazijskih profesorjev: »Ob 7. uri smo pri gospodu profesorju začeli študirati pesmi. Nato nas je Taurer zabaval z oponašanjem različnih profesorjev. Fant je izjemen talent, bistra glavca! Profesor Daus je obljubil, da bo prof. Wr. (ki je bil pri Löschniggu)? ob ½ 10. uri pripeljal domov. Sprehajali smo se – in kdo je prišel za nami? Naš profesor Wrečko nas je zasačil. Prav gotovo nas je tako dobro poznal, kakor mi njega. ... Šli smo torej k Tscheligiju, se postavili pred Wr., pili in zapeli. (Vindišarji so oprezali – tudi oni so hoteli zapeti podoknico, a vindišarskih niso hoteli, nemških pa niso znali. Rottnerja smo srečali pred gimnazijo, nemara je vohunil (?)) Zapeli smo tri pesmi: Hebt an v nabuhlih akordih in Die Nacht in pesem Ich bin vom Berg der Hirtenknab.²⁰² Pr.[ofesor] W. je prišel dol, stisnil roko Vodopivcu in takoj vprašal za gostilno. Šli smo torej na njegovo povabilo (tega vendar nismo

mogli odkloniti; odtihotapiti se od tam bi bilo nevljudno) k Nudlu, in ko smo zapeli še tam, je prišlo pivo. Bil sem v Kochovem in Suetijevem varstvu in sem vsega skupaj spil samo en vrček. Izrekli smo več zdravic. Nato smo priredili popivko.²⁰³ Predlagali smo popivko po pravilih in dr. Wr. izvolili za predsednika (neumnost! če bi popival z nami, bi bilo tako, kakor če bi se jaz s Fritzem [malim bratrancem] igral s svinčenimi vojaki), ta je tudi odklonil; predsednik je postal Morre, Zeman podpredsednik in Vodopivc kantor. Najprej smo zapeli: 'Der Sinchkogang geht in der Reih herum lalla lalla' in drugo dretje brez smisla. Ker nisem pel z njimi, so mi za kazen naložili, naj izpraznem vrček. Tega nisem storil. Nato se jih je več drlo silentium. Vsi so pili in kričali, nato pa jih je spet več moralo piti. Nato naj bi jaz spil dva cela (id est vrča). Mislite si! Ko je spet izbruhnilo vpitje, sva se s Krajncem odplazila od tam, kot je bilo rečeno: Ad loca. Odšla sva, ne da bi se poslovila od dr. Wr., da ne bi zbujala pozornosti. No, lepa zabava! Vsi pijejo, tulijo, se derejo 'Prost!' in 'Silentium!' in morajo nato toliko in toliko spiti. Na tako zabavo me ne dobijo več. Je brez pomena, ne spodbuja duha. Kaj je to drugega, kakor malo večja večerja? Sem videl in imam tega dovolj. Ob ¼ čez 12 sem prišel domov, kjer so vsi že spali.«

Že dan pozneje je gimnazijec omilil svoje občutke: »Včeraj sem o popivki verjetno malo preostro sodil. Sem pa res pravi filister.«²⁰⁴

Na koncu pa se je vendarle vrnil k svojemu trdnemu prvotnemu mnenju: »Včeraj sva šla s Suetijem Wretschku v imenu celega razreda čestitat, pa Morreju in Zemanu ni bilo prav in sta v društvu²⁰⁵ in povsod kritizirala. Tale Morre je slepar – mar mu je samo za pivo in tobak; če bi mu v roko naredil luknjo, bi ven teklo pivo namesto krvi! Sueti je bil celo popoldne pri meni in sva računala in brala. Izstopila bova iz društva.«²⁰⁶

Heiderja, ki je vstopil v zadnji letnik gimnazije, je tedaj – kakor izvemo šele iz njegovih Spominov, zaposlovalo neko drugo združenje.²⁰⁷ Iskal je stike z Walhallo, kratkoživim društvom, ki mu je ponujalo družbo vrstnikov in dopisne prijatelje ne le iz Gradca, temveč tudi iz Karlsruheja, Leipziga in Weimarja.

Dokončno odločitev za študij naravoslovja je prav tako sprejel šele v zadnjem letniku gimnazije, ki v dnevniku ni več dokumentiran. V Spominih je s tem v zvezi

¹⁹³ Dnevnik, 11. 12. 1872.

¹⁹⁴ Dnevnik, 2. 1. 1871.

¹⁹⁵ Dnevnik, 19. 3. 1871.

¹⁹⁶ Dnevnik, 26. 11. 1872. O še obširnejši in kakovostnejši šolski zbirki iz 18. in 19. st.: Ute Streitt, Magdalena Wieser (Hg.), Museum Physicum (= Kataloge der Oberösterreichischen Landesmuseen, N. S. 99, Linz o. J. [2010]). Poglavja so v tem primeru obsegala: astronomijo, mehaniko, optiko, nauk o toploti, elektriko in magnetizem.

¹⁹⁷ Dnevnik, 27. 11. 1872.

¹⁹⁸ Prim.: Spomini, 358.

¹⁹⁹ Dnevnik, 1. 12. 1872. Komet so poimenovali po odkritelju baronu Wilhelmu von Bieli (1782–1856).

²⁰⁰ Dnevnik, 20. 12. 1872.

²⁰¹ Dnevnik, 7. 1. 1872.

²⁰² Des Knaben Berglied Ludwiga Uhlanda.

²⁰³ O na kratko omenjenih »poslovnih popivkah« po maturi: Spomini, 372.

²⁰⁴ Dnevnik, 30. 11. 1872.

²⁰⁵ Gre za Deutsche Marburger Studenten Gesangsverein – gl. spominsko značko (lira na črno-rdeče-zlatem traku) majskega izleta leta 1873 v Straß, ki je vpeta na koncu dnevnika.

²⁰⁶ Dnevnik, 1. 12. 1872.

²⁰⁷ Spomini, 370 in nasl.

Spominska značka *Deutsche Marburger Studenten Gesangsverein* iz majskega izleta leta 1873 v Straß, ki je vpeta na koncu dnevnika Karla Heiderja. (Universitätsarchiv Graz)

poudaril vpliv Homerja, ki je zoologu predstavljal ideal »popreproščenega življenja v skladu z naravo in splošne sreče« ter branje Platona, ki mu je posredoval »prve temelje filozofskega spoznanja«. ²⁰⁸ V strokovnem smislu se je mladenič na tej osnovi poglobil v *Kosmos* Alexandra von Humboldta, ki ga je hvalil kot »slavnostno združitev vseh naravoslovnih raziskav«, ²⁰⁹ ter v popularne spise o evoluciji Ernsta Haeckla, ki ga je med drugim seznanil z »materialističnim svetovnim nazorom«. ²¹⁰ Že ob koncu gimnazije si je tako izoblikoval smernice: »Moja odločitev, da postanem naravoslovec, je bila dokončna. Pravzaprav si od otroštva dalje, od svojega zbiranja metuljev in nakupa Brehma, ²¹¹ nisem mogel predstavljati

česa drugega. Vseeno pa so se mi šele sedaj odprle oči. Zaslutil sem pot, ki jo moram ubrati k cilju in bistvu naravoslovja«. ²¹²

Tudi o odnosih med gimnazijci nemškega in slovenskega rodu nas Heider pouči šele v Spominih. Njegovo stališče je optimistično, pri čemer poudarja slovansko dojemljivost za nemštvo. Vpogled nam omogoči tale epizoda s konca šolanja: »Med drugimi [pesmimi] smo zapeli tudi *Wacht am Rhein*, pri čemer je pritegnil tudi prijatelj Ferk, sicer Slovenec, in zapel z nami. Pristrčno sem mu stisnil roko. Tedaj mi je prvič prišlo na misel, da je mogoče z dobro voljo premostiti meje, ki delijo narode.« ²¹³

Njegova splošna sodba o [nacionalni] sestavi dijaštva pa je bila precej bolj stereotipna: »Moji sošolci so bili večinoma Slovenci. Adamič, Ambroš, Bartuša, Ferk, Fluhar, Kreuh, Nedog, Očgerl[!], Šket, ali kako so se že pisali. Večinoma kmečki sinovi, netalementirani, okorni, pobite nature, a dobri prijatelji, s katerimi sem kmalu navezal prijateljske stike. Med njimi mi s svojimi dosežki ni bilo težko blesteti in kmalu sem prekosil razrednega prvaka Lederhasa.« ²¹⁴

Med učitelji je izrecno cenil germanista in zgodovinarja Rudolfa Reichla, ki ga je prepričal strokovno, pedagoško, pa tudi z razumom in inteligenco. Tudi tu Heider ni pozabil poudariti, da je šlo za »rajhovskega Nemca«. ²¹⁵

Politične izjave

Pisec dnevnika se je sam, kakor je bilo že omenjeno, politično označil za »liberalca«, ²¹⁶ na osnovi pravkar opisane študentske socializacije pa lahko domnevamo o njegovi nemškonacionalni usmeritvi. Posebno pozornost si, ne samo zaradi dramatičnosti, zasluži še podrobno opisan požar v bližini neke opekarske peči: »Adolf je gledal bolnišnico in rekel, da je videti vsa osvetljena. Kaj pomeni ta svetloba? Je to bengalični ogenj ali kje gori? Gledal sem skozi okno. Vse je bilo jarko osvetljeno. Večina apnenih sten se je srhljivo odražala od temnega nočnega neba. Tam! (Bum! Bum!) 'To je ogenj,' sem zakričal in določil smer, iz katere so prihajali žarki, 'nova opekarska peč' ²¹⁷ gori.' Stekel sem ven na balkon. Tam na polju se je dvigal plamen, sprva majhen, kmalu je postajal vedno

²¹² Spomini, 370.

²¹³ Spomini, 373.

²¹⁴ Spomini, 320 in nasl.

²¹⁵ Prav tam. Za nadaljnje nacionalne vidike glej tudi: Spomini, 316, 324.

²¹⁶ Dnevnik, 7. 6. 1872.

²¹⁷ Prim.: N. N., Brand. V: *Marburger Zeitung*, 31. 7. 1872, [3]; N. N., *Feuerpolizei*. V: *Marburger Zeitung*, 4. 8. 1872, [2].

²⁰⁸ Spomini, 367.

²⁰⁹ Prav tam.

²¹⁰ Spomini, 368 in nasl.

²¹¹ Klasično delo Alfreda Edmunda Brehma *Illustirano življenje živali*.

večji, temen dim se je dvigal kvišku, a ni gorela peč – tam je stal ognjen steber, kot pričaran iz zemlje. Sprva sem mislil, da na polju gori kopica ovsa, ki so ga pred kratkim poželi. Še vedno niso trobili preplaha. V mestu je po jarko osvetljenih ulicah odmevalo: 'Požar! Požar!' Plamen je bil vedno višji, tako da se je opekarska peč vsa temna in črna zarisala v ospredju pred njim. Gorelo je torej za pečjo. Tam naj bi ležala cela kopica vrbovja, je rekla Rezi [Küster]. Končno so zatrobili preplah, prišli so gasilci, pošteno poškopili požar in ogenj strokovno pogasili. Dali smo prinesiti vodo na balkon, da bi lahko morebitne iskre, ki bi jih prineslo, takoj pogasili, a to ni bilo potrebno. Najprej se je dim vil naravnost kvišku, nato se je obrnil proti zahodu. Niti sapica se ni zganila. Vseeno so ogenj kmalu pogasili, jaz pa sem ga naslikal, kakor sem najbolje znal.²¹⁸ ... Razburjen zaradi včerajšnjega požara sem zaspal šele pozno ponoči. Ob sedmih me je zbudil Adolf in šla sva na pogorišče. Res je gorela suhljad, peč je ostala nepoškodovana, rešili pa so tudi precej lesa in suhega grmičevja. ... Pri parku naj bi podtaknili ogenj. Morda so to storili delavci sami, ki niso hoteli kuriti s smrekovim dračjem, ker so morali pri nalaganju preblizu peči, ampak bi raje imeli polena. Zato naj bi zažgali. Ubogi hudiči dobijo za 1000 opek 4 gld plače, in s tem naj bi dandanes shajali.²¹⁹ Tudi gasilske cevi naj bi rezali, če je bilo to res, pa ne vem.«

Če odmislimo lokalno dogajanje, se v tem primeru pokaže tudi mladeničev socialni čut. Heider je v svoji avtobiografiji dopolnil mladostno zamisel, da bi »z zakonodajnimi ukrepi omogočili povratek k preprostemu življenju v skladu z naravo in splošni blaginji.«²²⁰ V dnevnik je navsezadnje občasno beležil politične dogodke širšega pomena, kakor denimo smrt Napoleona III.,²²¹ obletnico umora Julija Cezarja ter datum marčne revolucije leta 1848.²²² Konec januarja 1872 je zapisal: »V Španiji se začena nekaj kuhati,«²²³ s čemer je verjetno mislil priprave na razglasitev prve republike.

Povzetek in sklep

Ob koncu povzemamo in trdimo, da nas dnevnik Karla Heiderja lahko obširno in avtentično informira o socializaciji v okviru baronske družine plemstva po izobrazbi, ki je v prvi polovici 70. let 19. st. živela razpršena znotraj habsburške monarhije, vendar je negovala intenzivne medsebojne stike. Za vpeljavo mladine med družbeno elito so skrbeli lokalni malomeščanski

približki salonskega življenja. Razen tega se je kazala cela paleta drugih možnosti za zabavo in izobraževanje, tako doma kot tudi izven domače hiše, ki je prispevala k razvoju, ne samo v družbenem temveč tudi v kulturnem oziru. Tudi strokovno zorenje bodočega naravoslovca je potekalo zahvaljujoč možnostim za razvoj, ki jih je na eni strani ponujalo njegovo družbeno okolje, po drugi strani pa je ravno tako odločilno vlogo odigrala spodbuda v šoli. Ta težnja in zgodnje politične manifestacije v liberalnem nemškonacionalnem taboru so privedle do konflikta z rimskokatoliškimi temelji družinskega (in konec koncev državnega) izročila.

Prevedel:
Aleksander Žižek

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

Universitätsarchiv Graz, Nachlass Karl Heider
(Arhiv univerze v Gradcu, zapuščina Karla Heiderja)
Tagebuch für das Jahr 1870 und 1871 bis in den März
in *Tagebuch für das Jahr 1871 vom 29. März*
angefangen von Karl Heider [do maja 1873]
(Dnevnik)
Lebenserinnerungen von Karl Heider. (Spomini)

Časopisje

Marburger Zeitung, 1871, 1872, 1873
Tiroler Tagblatt, 1902

Članki in monografije

Chézy, W.[ilhelmine Christiane] v.[on]: Die noblen Passionen. Die ritterlichen Uebungen. V: *Morgenblatt für gebildete Leser* 31 (1837), str. 667.
Dankmeier, Ulrich: *Naturwissenschaft und Christentum im Konflikt. Die Konstruktion konkurrierender Weltanschauungen unter dem Einfluss des naturwissenschaftlichen Paradigmas durch den Deutschen Monistenbund und den Keplerbund am Beginn des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 2007.
Farkas, Reinhard: Geschichte der Lebensreform in der Steiermark. V: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 91/92 (2000/01), str. 541-570.
Griesser-Pečar, Tamara: *Maribor/Marburg an der Drau. Eine kleine Stadtgeschichte*. Wien, Köln, Weimar, 2011.
Grobben, Karl: Karl Heider. Nachruf. V: *Almanach der Akademie der Wissenschaften in Wien* 86 (1936), str. 241-245.

²¹⁸ Do tukaj Dnevnik, 29. 7. 1872, od tod dalje Dnevnik, 30. 7. 1872.

²¹⁹ Inflacija pred borznim zlomom leta 1873. Npr.: N. N., *Theurungszulagen für Lehrer*. V: *Marburger Zeitung*, 23. 2. 1873, [2f.].

²²⁰ Spomini, 367.

²²¹ Dnevnik, 10. 1. 1873.

²²² Dnevnik, 15. 3. 1871.

²²³ Dnevnik, 30. 1. 1872.

- Kühn, Alfred: Karl Heider und ein Entwicklungsabschnitt der Zoologie. V: *Die Naturwissenschaften* 23 (1935), str. 791-796.
- Leon, Johann (Hg.): *Die Stadt Marburg an der Drau. Kurz gefaßte Darstellung der Entwicklung der Stadt, Führer durch dieselbe und in die Umgebung. Mit einem Plane von Marburg*. Marburg, 1880.
- Programm des kais. kön. Gymnasiums in Marburg*. Marburg: Direktion des kais. kön. Gymnasiums in Marburg, 1871, 31f., 34f., 37f.
- Rierner, Otto: *Einführung in die Geschichte der Musikerziehung* (= Taschenbücher zur Musikwissenschaft 4). Wilhelmshaven, 1970, str. 129 in nasl.
- Sertl, Franz: *Die Freidenkerbewegung in Österreich im zwanzigsten Jahrhundert* (= Dissertationen der Universität Wien 5). Wien, 1995, str. 60-63, 264f.
- Streitt, Ute / Wieser, Magdalena (Hg.): *Museum Physicum* (= Kataloge der Oberösterreichischen Landesmuseen), N. S. 99. Linz o. J., [2010].
- Ulrich, Werner: Heider, Karl, Zoologe. V: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (Hg.), *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 8. Berlin 1969, str. 252f.
- Ulrich, Werner: Karl Heider, 1856–1935. V: Hans Leussink, Eduard Neumann, Georg Kotowski (Hg.), *Studium Berolinense. Aufsätze und Beiträge zu Problemen der Wissenschaft und zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin 1960, str. 868-897.
- Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*. 60 Bde (Wien 1856–1891), Bd. 32 (Wien 1881), 234-240, še zlasti 239.
- Wurzbach, *Lexikon*, Bd. 8 (1862), 208 in nasl.

Spletni viri

- http://www.uibk.ac.at/ipoint/kopf_der_woche/314593.html, dostopno 30. 11. 2011.
- http://www.spielmuseum.at/KATALOG/Katalog_2000.pdf, dostopno 30. 11. 2011.

Zusammenfassung

JUGENDJAHRE IN MARIBOR/MARBURG AN DER DRAU

Das Tagebuch des Zoologen Karl Heider 1870 – 1873

Karl Heider (1856 – 1935) wurde in eine bürgerlich-baronaladelige Familie hineingeboren. Nachdem er die ersten Jahre seines Lebens in Wien zugebracht hatte, übersiedelte er mit seiner Mutter und seinen Geschwistern – der Vater war bereits früh verstorben – aus gesundheitlichen Gründen nach Maribor. Über seine Zeit ebendort, die den Abschnitt seiner Oberstufengymnasialbildung abdeckte, informieren sein Tagebuch und seine fragmentarische Autobiographie, die Teile des Nachlasses am Archiv der Karl-Franzens-Universität Graz bilden. Neben allgemeinen sozial-, kultur- und alltagsgeschichtlichen Aspekten interessiert aus wissenschaftshistoriographischer Sicht die Formierung des Zoologen, der in Graz und Wien studieren würde und an seinen wesentlichen wissenschaftlichen Stationen in Innsbruck und Berlin wesentliche Beiträge zur Entwicklung der Biologie leisten sollte.

Die Aufzeichnungen zeigen recht authentisch das schichtspezifische Leben eines Jugendlichen in einer Provinzstadt der Habsburgermonarchie, die sich allerdings durch den Post- und Telegraphendienst sowie durch die Eisenbahn als gut vernetzt erwies. Ereignisbezogene und introspektive Einträge wechseln einander ab, letztere nahmen mit der Zeit zu. Die Freizeitbeschäftigungen der Familie und des Freundeskreises beanspruchten breiten Raum und umreißen die Sozialisation in der habsburgischen Beamtenelite. Karl Heider spielte in diesem Gefüge als Halbweise und ältestes männliches Familienmitglied schon früh eine aktive gesellschaftliche Rolle. Offiziere, Beamte und auch Gymnasiallehrer wurden im Hause Heider nicht nur zu Anlässen des kirchlichen und säkularen Jahreskreises empfangen. Vielmehr erinnerten die regelmäßigen Zusammenkünfte an zeittypische Salonaktivitäten. Musizieren, im speziellen Fall auf dem Klavier und vor allem mit dem Cello, Tanz sowie die passiv und aktiv genossene Schauspielkunst standen im Vordergrund. Kindliche Spiele, einfache und unschuldige Pfänder- und Glücksspiele stellten kind- und jugendgerechtere Betätigungen dar. Erste, meist schwärmerische, Kontakte mit Mädchen wurden ebenfalls thematisiert. Schach, Zeichnen, Lesen (vor allem Werke Goethes), kreatives Schreiben in allen Literaturgattungen, das auch die Selbstzeugnisse zu lesenswerten Literaturversatzstücken macht, ergänzten die häuslichen Möglichkeiten. Mehrere Sprachen, nämlich Französisch, Italienisch und Englisch, standen ebenfalls auf der Agenda der bildungsaffinen Familie. In

der warmen Jahreszeit dienten Sommerfrischeaufenthalte in Peggau, Kärnten und Dobrna der Abwechslung, zwischendurch wurden auch Ausflüge in die nähere Umgebung unternommen. Im Bogen-, Armbrust- und Scheibenschießen äußerten sich für Knaben typische Freizeitvergnügungen im Freien. Zudem förderten technische Modelle und naturkundliche Fundstücke sowie eingehende Naturbeobachtungen das Verständnis für diese Wissenszweige. Neben häufigen begeisternden Theaterbesuchen kam außerdem ein Zirkusbesuch vor. Abseits der Vergnügungen wurden auch Schicksalsschläge wie Krankheiten und Todesfälle in der Familie geschildert. Nicht nur in diesen kritischen Momenten, sondern auch in der allgemeinen Lebensgestaltung trat ein tief verwurzelter, ritualreicher, jedoch gegenüber Volksbräuchen und papistischen Elementen Abstand haltender Katholizismus zu Tage. Insbesondere die breite Bildung ließ den Jugendlichen jedoch fallweise schon

zaghaft gegen dieses Erbe Stellung beziehen. Erst der gealterte Wissenschaftler sollte den Bruch vollziehen und aus der Kirche austreten. Die schulische Karriere nahm neben der Freizeitgestaltung und dem Familienleben ebenfalls breiten Raum ein. Dabei kamen einerseits Fördermöglichkeiten ins Blickfeld, wie beispielsweise ein Dichterpreis oder die Aufgaben eines Physikgehilfen. Andererseits gewährten die Aufzeichnungen vereinzelte Einblicke in die vereinsmäßige, teils überregionale akademische Sozialisierung und in den Alltag der Gymnasiasten. Politische Ausführungen oder Konnotationen blieben in der Minderheit, verrieten aber ein bereits waches Sensorium für das (sozio-)politische Umfeld. Das Zusammenleben der deutschsprachigen mit der slowenischsprachigen Bevölkerung wurde aus der Sicht des vom Deutschtum Eingenommenen ebenfalls nur selten thematisiert und subjektiv als wenig problembehaftet wahrgenommen.

Schlagwörter: Erinnerungsliteratur, Bürgertum, Sozialisierung, Maribor

Marko Zajc

Sotla, majhna voda

*Reka Sotla kot naravna, politična in ideološka meja v 19. in začetku 20. stoletja**

ZAJC Marko, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

341.222(497.4:497.5)"18/19"

SOTLA, MAJHNA VODA

Reka Sotla kot naravna, politična in ideološka meja v 19. in začetku 20. stoletja

Avtor prispevka analizira diskurz o reki Sotli v slovenskih časopisih v 19. in v začetku 20. stoletja. Sotla je bila mejna reka med Štajersko in Hrvaško in hkrati mejna reka med avstrijskimi deželami in deželami ogrske krone. Istočasno je veljala za mejo med Slovenci in Hrvati. V prvem delu prispevka se avtor posveti problematiki naravne meje v zgodovini in geografiji. V drugem delu na osnovi časopisnih virov razvije tezo o Sotli kot »naravni meji« med Slovenci in Hrvati. V slovenskem vrednostnem sistemu tistega časa je Sotla meja, ki povezuje in ločuje, oziroma, meja, ki bolj povezuje kot ločuje. Slovanstvo in jugoslovanstvo sta bila integralni del slovenske nacionalne ideologije, zato so slovenski nacionalisti zagovarjali zavezništvo s Hrvati in prehodnost meje na Sotli. Povezovalno vlogo Sotle so poudarjali tudi v zgodovinskem in etnografskem diskurzu. Čeprav na to niso gledali z naklonjenostjo, so morali slovenski in hrvaški patrioti računati s tem, da je bila na Sotli močna državno-politična meja znotraj habsburške monarhije.

Ključne besede: slovensko-hrvaška meja, Sotla, slovensko-hrvaški odnosi.

ZAJC Marko, PhD, Senior Researcher, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

341.222(497.4:497.5)"18/19"

SOTLA, THE TINY WATER

River Sotla as a Natural, Political and Ideological Border in the 19th and the Beginning of the 20th Century

The author analyzes discourse about the river Sotla in Slovenian newspapers from the 19th and the beginning of the 20th century. The Sotla river marked both the border between Styria and Croatia and that between the Austrian and Hungarian provinces. At the same time, it was the border between Slovenians and Croats. The first part of the article is dedicated to the problem of natural borders in history and geography. In the second part, newspaper articles are used to develop a thesis about the Sotla as a "natural border" between Slovenians and Croats. In the then-valid Slovenian value system, the Sotla was a river that connected and divided; however, it was a border that connected more than it divided. Slovenian and Yugoslav sentiments were an integral component of Slovenian national ideology; this is why Slovenian nationalists favored an alliance with Croats and an open border on the Sotla. They also emphasized the connective role of the Sotla in historical and ethnographic discourse. Despite a certain antipathy to the idea, Slovenian and Croatian patriots had to take into consideration the fact that the Sotla represented a strong state-political border within the Hapsburg Monarchy. In geopolitical discussions about the relationship between the Germanic and Slavic worlds, the Sotla represented the final frontier of direct German influence: the province of Styria was politically dominated by Germans. Although politicians often coopted it, the Sotla cared little about politics. The river flooded fields regardless of their owners' political affinities; for this reason, the population demanded that it be regulated. However, regulation required cooperation with both the central authorities in Vienna and the Croatian authorities, resulting in long bureaucratic harmonization procedures. In the final section of the article, the author examines the Sotla river border from the point of view of everyday life: the close proximity of the neighboring province with a different legal and economic situation provided human resourcefulness with countless opportunities (trade, contraband and theft).

Key words: the Sotla, Slovenian-Croatian border, rivers, borders

* Članek je nastal v okviru dela na temeljnem raziskovalnem projektu Zgodovina upravnih meja in mejnosti: Slovensko-hrvaška meja 1800-1991, ki ga financira Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

To ni prispevek o reki Sotli, naravnemu pojavu, ki spada po ugotovitvah geografov v skupino rek s panonsko dežno-snežnim pretočnim režimom.¹ To je prispevek o reki Sotli, ki je tekla skozi slovensko časopisje v 19. in začetku 20. stoletja. Čeprav sta reki z istim imenom različni, pa vlada med njima ozko sorodstvo. Reka Sotla iz slovenskega časopisja ne bi obstajala brez geografske Sotle, geografska Sotla pa bi brez časopisne dvojčice prav tako tekla po svetu. O Sotli, ki neutrudno teče tja nekam proti Črnemu morju avtor tega zapisa ne ve veliko, zato bo v nadaljevanju govora predvsem o tisti Sotli, ki se je pretakala med vrsticami slovenskih časnikarjev. Kljub temu geografske Sotle s svojo totalno, fizično prisotnostjo, ne bo mogoče ignorirati.

Na Wikipediji lahko preberemo (in če je to napisano tam, potem bode že res), da je »Sotla tisočletna zgodovinska meja med Slovenijo in Hrvaško (oziroma njunimi predhodnicami).«² Ker je reka očitno naraven pojav (nihče se je ni izmislil) in ker je na meji, se povsem naravno vsiljuje zaključek, da je reka Sotla naravna meja. Ker je narava Sotlo postavila tam, kamor jo je, – oziroma jo vsako leto postavlja malo drugače – se lahko ponovno naravno vsiljuje misel, da je slovensko-hrvaško mejo na Sotli postavila sama narava. In če gremo še en korak naprej, če je Sotla naravna meja, potem je to dokaz, da je meja med Slovenci in Hrvati nekaj povsem naravnega, torej so naravne tudi naše narodne identitete. Kar je naravno pa je boljše in bolj zdravo, to vemo iz tv oglasov.

Kaj je naravna meja?

Vendar, kot se pri družbenih fenomenih večkrat dogaja, stvari niso tako preproste.³ Še zlasti, če se človek vpraša, kaj sploh je naravna meja. Med sodobnimi socialnimi geografi, ki raziskujejo fenomen meja, obstaja splošen konsenz, da so meje posledica človekovega delovanja. Kar ni težko razumeti, saj razmejujejo entitete, ki so del človekove socialne realnosti – vse meje so umetne.⁴ Kljub temu je koncept naravne meje preveč zanimiv, da bi ga tako preprosto odpisali. Ideja naravne meje je namreč pomembno sooblikovala svet v katerem živimo in je še vedno močno prisotna tako v politiki, kot v vsakdanjem življenju. In seveda, ima svojo zgodovino. O naravnih mejah se je pisalo že v antiki. Če odpremo klasično zgo-

dovinsko študijo o mejah, ki jo je napisal Peter Sahlins, hitro opazimo, da je imel koncept naravne meje v francoski in španski visoki politiki 17. in 18. stoletja pomembno vlogo. V tedanji geografski literaturi so prikazovali gorske verige kot trdnjave, ki razmejujejo kraljestva na naraven način. »Bog je ustvaril Pireneje,« je leta 1684 izjavil član španske mejne komisije, »da bi Špance rešil Francozov.«⁵ Ne samo v Pirenejih, postavljanje naravnih meja tudi slovenski zgodovini ni tuje. Še zlasti v času vojn in velikih pretresov. Ko so leta 1809 v Napoleonovem štabu razmišljali, kako bi organizirali bodoče Ilirske province, je neznani avtor napisal spomenico, v kateri je izpostavil, da so »gore na severu Kranjske že znana naravna meja« in da bi lahko za mejo z Avstrijo namesto Save določili »Dravo, ki je manj važna reka, ali pa gore med njima.«⁶

Ideja naravnih meja je svoj razcvet doživljala proti koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Glavno vlogo pri tem je imel nemški geograf, biolog in darvinist Friedrich Ratzel, utemeljitelj »antropogeografije«, ki je poudarjala organsko razmerje med prostorom in ljudstvom (Volk). Ratzel ni zgolj zagovarjal stare teze o mejah na naravnih pregradah (rekah, gorovjih, morjih) kot »dobrih«, stabilnih mejah, temveč je mejam med državami pripisal dodatno, biološko dimenzijo. Zaradi organskega razmerja med človekom in okoljem je po njegovem mnenju mejo potrebno obravnavati kot organizem, ki je podvržen dinamičnim spremembam. Meja je torej »periferni organ«, ki obdaja državo, podobno kot koža obdaja človeka. Ta »koža« deluje kot stik z zunanjim svetom, skozi njo poteka izmenjava dobrin in informacij, poleg tega obstaja mejna črta samo na simbolni ravni, v resnici gre za rob ali pas. Mejo lahko opazimo tudi v kulturnem smislu (druga noša, običaji), vendar se jasne črte med »tu« in »tam« ne da določiti. Naravna meja pa je naravna zato, ker loči »življenjske prostore« ljudstev.⁷ Glede na nacistično (zlo)rabo pojma »Lebensraum«, je nujno omeniti, da je pojem rase v Ratzlovi teoriji igral relativno majhno vlogo, ljudstva (Völker) je Ratzel opredelil kot kulturno definirane in rasno mešane entitete.⁸

Turbulentno obdobje svetovnih vojn 20. stoletja in je dajalo veliko priložnosti za razprave o naravnih mejah. Večina študij o mejah v tem času se je ukvarjala s konkretnimi vprašanji, predvsem pa jih je zanimalo kako na terenu izvršiti nove razmejitve. Čeprav so se politične meje postavljale na novo (ali pa ravno zato), pa to obdobje hkrati zaznamuje počasen zaton koncepta naravne meje. Ratzlova razlaga naravnih meja je delovala logič-

¹ Frantar, Hrvatini: *Pretočni režimi v Sloveniji med letoma 1971 in 2000*, str. 122.

² Sotla. <<http://sl.wikipedia.org/wiki/Sotla>>, pridobljeno 20. 5. 2012.

³ Kritična pregleda teorij »Border studies« v slovenskem jeziku: Knežević Hočevar: *Družbena razmejevanja v dolini Zgornje Kolpe*, str. 23-99; Darovec: *Narod, država in identitete v obmejnih prostorih*, št. 1-3, str. 217-228. O mejnosti z vidika geografije glej dela Milana Bufona, npr.: *Bufon: Problematika teritorialnosti v politični in kulturni geografiji*, str. 91-103.

⁴ Diener, Hagen: *Introduction: Borders, Identity, and Geopolitics. Borderlines and Borderlands*, str. 3.

⁵ Sahlins: *Boundaries, The Making of France and Spain in the Pyrenees*, str. 34.

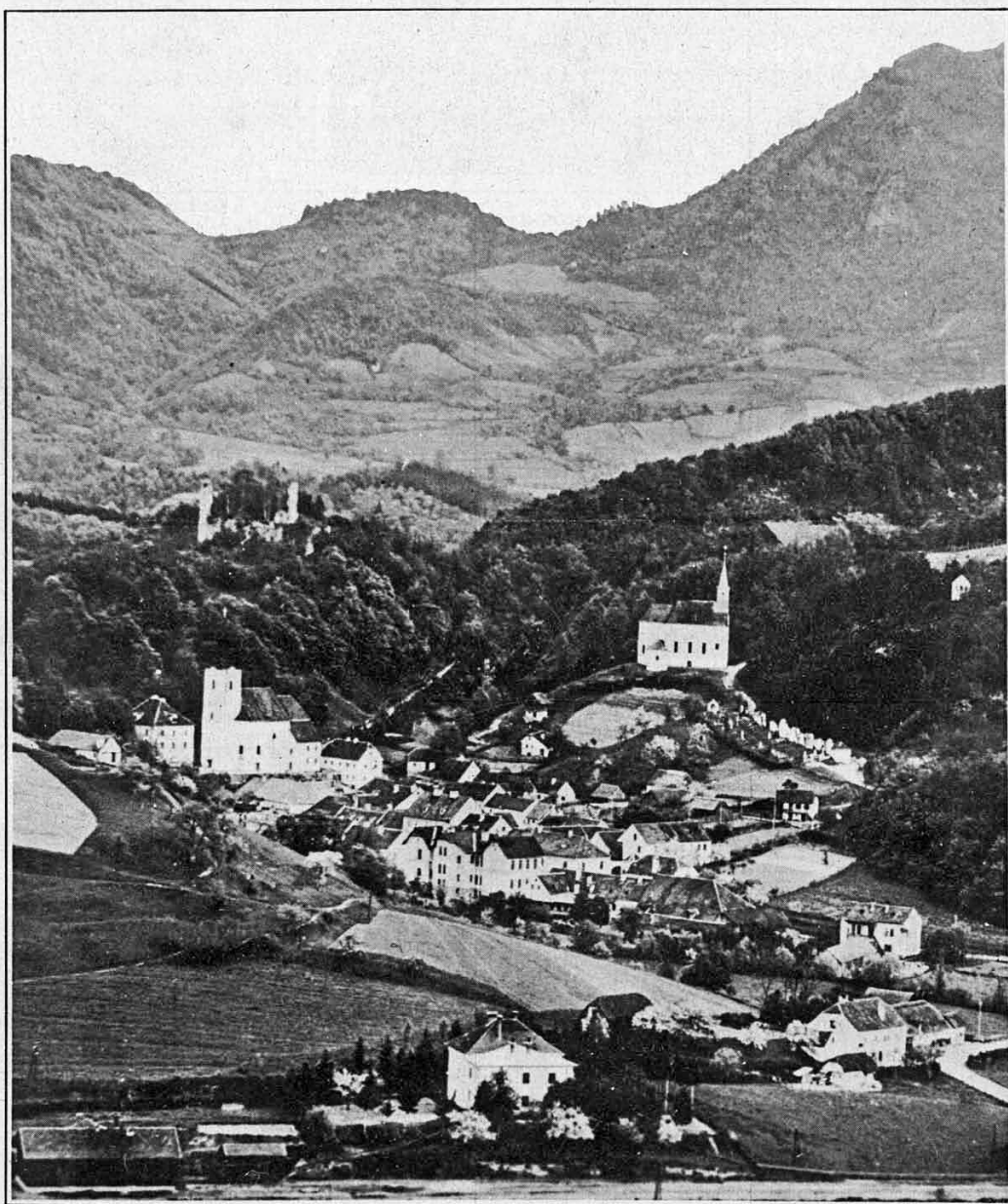
⁶ Zwitter: *Postanek političnega ilirizma in ustanovitev Ilirskih provinc*, str. 151.

⁷ Eigmüller: *Der duale Charakter der Grenze*, str. 60-63.

⁸ Smith: *Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum*, str. 54.

Ilustrirani **Slovenec**

Leto III ♦ Tedenska priloga „Slovenca“ z dne 23. okt. 1927, šte. 241 ♦ Štev. 43

(Foto Bayer)

Lepote slovenske zemlje: Rogatec z Donačko goro v ozadju

Leta 1871 so nemškutarski mestni očetje v Rogatcu za častnega meščana izvolili bivšega ministrskega predsednika Beusta. Slovenski tisk se je norčeval, da bo moral Beust vzeti v roke zemljevid, če bo hotel izvedeti, kje se njegovo mesto »tik blatne Sotle« sploh nahaja. (*Ilustrirani Slovenec*, 23. 10. 1927)

no, vendar ni pripomogla k objektivnim kriterijem za določitev meja. Ravno nasprotno, »mejni teoretiki« so poudarjali »naravne kriterije«, ki so šli v korist njihovih domovin. Ameriški geograf Stephen B. Jones, ki je leta 1945 izdal »priročnik za državnike« o postavljanju meja, je vse meje, tako »naravne« kot »umetne«, razglasil za delo človeške dejavnosti. Jonesova zavrnitev Ratzlovih idej izvira predvsem iz dejstva, da se je Jones ukvarjal z razmejevanjem na terenu (postavljanjem stabilne »mejne črte«). Ratzlov geografski determinizem je zavrnila gola geografska praksa. »Ali je neka meja dobra ali slaba,« je zapisal Jones, »je odvisno vsaj toliko od splošne politične situacije, kot od vrlin in slabosti same mejne črte. / ... / Ista črta je lahko dobra meja v enem obdobju in slaba v drugem.«⁹ »Narava« ni pogoj za dobro ali slabo mejo, kljub temu deluje kot pomemben faktor.

Za nas je zanimiva predvsem Jonesova analiza mejnih rek. Ugotovil je, da so se reke v vlogi meja pogosto izkazale za problematične. »Mejno reko bi se moralo prav gotovo preučiti na terenu, preden se jo opredeli v sporazumu.« Z rekami so povezana zapletena vprašanja navigacije, mostov, jezov, ribištva, vodne sile, utrjevanja, onesnaževanja in oskrbe z vodo. Zato opozarja Jones »postavljalec« novih meja, da je v posameznih primerih potrebno vzpostaviti permanentne komisije za upravljanje in arbitražo. Mnoge reke so tudi katastrske ali posestne meje, kar lahko pomeni prednost in olajša delovanje lokalnih uprav po razmejitvi. Vendar je nujno pred izbiro reke za mejo dobro preučiti tok reke, saj lahko spreminjanje toka izniči prednost določenih katastrskih meja.¹⁰

A to je le del zgodbe o naravnih mejah. Brez poznavanja razvoja države in nacionalizma (kar v našem prostoru ni isto) ni mogoče razumeti popularnosti naravnih meja. Premik od conalnega k linearnemu razumevanju meja je bil med drugim posledica teritorializacije evropskih političnih formacij in potrebi po jasni določitvi državnega ozemlja.¹¹ V 18. stoletju se je tudi v srednjeevropskem prostoru uveljavilo novo razumevanje prostora: uveljavlja se koncept geografsko omejenega (sklenjenega) političnega teritorija, ki se ga lahko izmeri in opiše ter prepričanje, da zamejeno državno ozemlje predstavlja enotno demografsko in ekonomsko funkcionalno zvezo. Z vidika prostorske sociologije je šlo za prehod od relativnega k absolutnemu dojemanju prostora. V srednjeveški Evropi so strukturo prostora določala medsebojna razmerja (med ljudmi in stvarmi), z modernizacijo 18. stoletja pa se je uveljavil koncept v naprej danega omejenega prostora, v katerega je potrebno ljudi

Hotel Evropa v Ljubljani, v katerem je 1878 potekala slavnost v čast Bleiweisove sedemdesetletnice. Avgust Šenoa je tukaj izjavil slavne besede o Sotli in razlikah med Slovenci in Hrvati. (www.sistory.si, povzeto po: Suhadolnik, Matič: Arhitektura in urbanizem v Ljubljani: od omembe v pisnih virih leta 1144 do potresa leta 1895 in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Ljubljana 1994, str. 76.)

in stvari šele umestiti.¹² Razvoj državne uprave, štetje hiš in prebivalstva, oblikovanje naborniških, upravnih, in sodnih ozemeljskih enot ter natančne katastrske izmere, vse to lahko gledamo tudi z vidika »postavljanja meja«.¹³

Meje nacionalizmov so veliko bolj nejasne kot meje, ki jih ustvari država, vendar zato nič manj pomembne. Večina raziskovalcev nacionalizma, še zlasti tisti, ki zagovarjajo modernistično paradigmo (narodi so posledica modernizacije), se strinja, da nacionalisti dojemajo narod kot nekaj naravnega. Če pa je narod naraven, potem so naravne tudi njegove meje. Po Kedourieju je nacionalizem doktrina, ki trdi, da je »človeštvo naravno razdeljeno na narode, da imajo narodi preverljive značilnosti in da je edina legitimna vladavina narodna avtonomija.«¹⁴ »Danes človek mora imeti narodnost,« je zapisal Ernst Gellner, »tako kot mora imeti nos in dve ušesi.« Nacionalizem akterji ne dojemajo »naravno« samo takrat, ko so v ospredju politike nacionalni spori. Michael Billig je razvil pojem »banalnega nacionalizma«, fenomena, ko se nacionalizem v vsakdanjem življenju reproducira kot nekaj povsem neopaznega in naravnega.¹⁵

⁹ Jones: *The Description of International Boundaries*, str. 100.

¹⁰ *Ibidem*, str. 106.

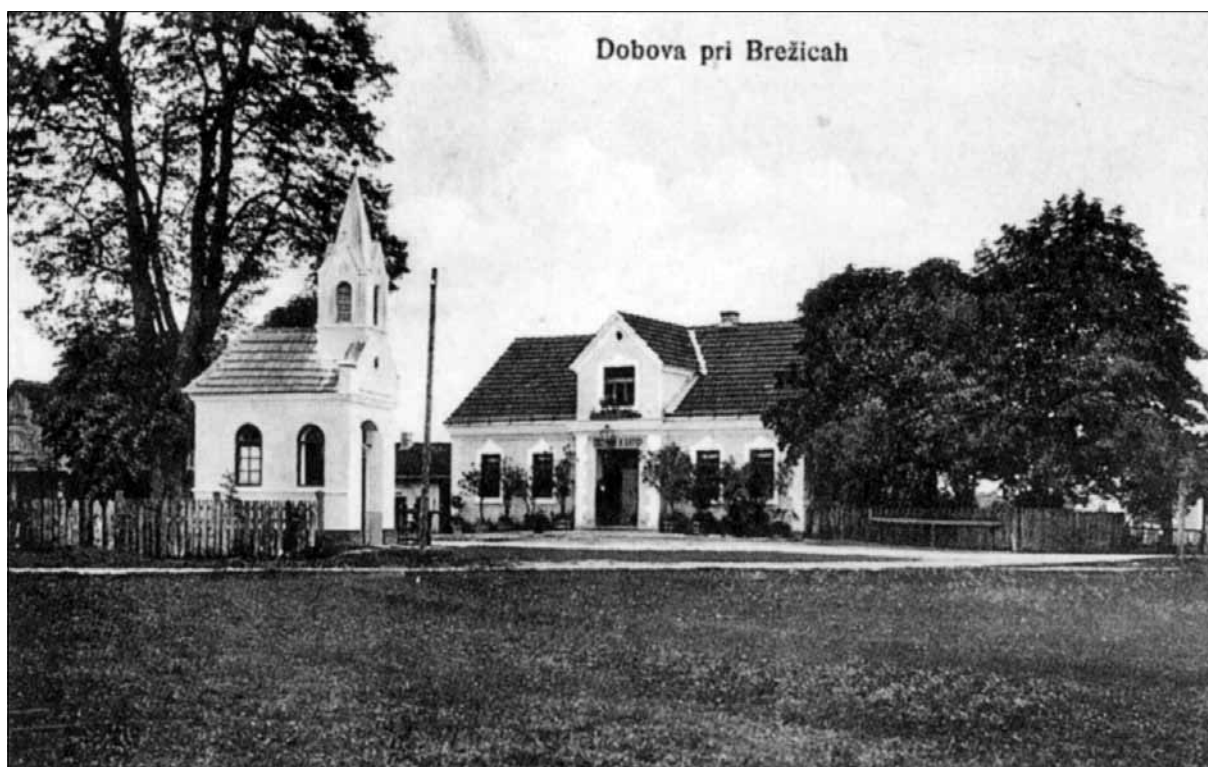
¹¹ Bufon: *Med konvergenco in divergenco*, str. 57.

¹² Behrisch: *Vermessen, Zählen, Berechnen im 18. Jahrhundert*, str. 16.

¹³ Žontar: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ribnikar: *Zemljiški kataster kot vir za zgodovino*.

¹⁴ Smith: *Nationalism and Modernism*, str. 100.

¹⁵ Billig: *Banal Nationalism*, str. 37. Dober pregled teorij nacionalizma v slovenščini: Mandelc, *Na mejah nacije*.

V Dobovi so hrvaški lopovi leta 1913 oropali trgovino »sto korakov od orožniške postaje«. (*Pozdrav iz Bele krajine, Kočevske, osrednje Dolenjske in Posavja, Gospodarske dejavnosti na razglednicah do sredine 20. stoletja. Metlika, Kočevje, Novo mesto, Brežice, Kostanjevica na Krki 2006, str. 92, razglednica 112.*)

Voda, kri in Sotla

Čeprav ni očitno na prvi pogled, ima v slovenskem novinarskem diskurzu druge polovice 19. stoletja reka Sotla pomembno mesto. Sotla ni zgolj lastno ime za reko, ampak predvsem simbol naravne meje med Slovenci in Hrvati. Če so slovenski časnikarji zapisali, da je nekdo odšel »čez Sotlo«, so bralci razumeli, da je odšel na Hrvaško. In to brez dodatnega pojasnjevanja, ali je odšel iz levega na desni breg Sotle. Posameznik je lahko šel »čez Sotlo« ne da bi Sotlo fizično sploh prekoračil. Sotla se je pojavljala tudi v člankih, ki s samo reko niso imeli nobene povezave: pisali so o političnih škandalih onstran Sotle, o slabem položaju bratov čez Sotlo itd. A ni šlo samo za vrednostno nevtrarno označevanje. Časopisna Sotla kot simbolna meja, oziroma ideološki koncept, je izredno zanimiva za zgodovinsko-pojmovno analizo. V slovenskem vrednostnem sistemu tistega časa je Sotla meja, ki je in ni, ki povezuje in ločuje, oziroma, meja, ki bolj povezuje kot ločuje. Slovanstvo in jugoslovanstvo sta bila integralni del slovenske nacionalne ideologije. Zato v Sotli lepo odsevajo paradoksi slovenskega (jugo) slovanstva, ki v času »pred Jugoslavijami« niti niso približno niso bili razrešeni. Pod zastavo jugoslovanstva so različni (včasih tudi isti) ljudje videli različne stvari. Slovenski voditelji v 19. stoletju niso imeli jasnih predstav ali bodo Slovenci ostali samostojen narod ali se

bodo »amalgamirali« v jugoslovanstvo. V igri je bilo več vmesnih konceptov, po katerih Slovenci ne bi izgubili svojega jezika in identitete, a bi se vseeno združili s »plemenskimi brati« v neko celoto; po katerih bi sprejeli »širši« jezik, a ohranili svoje posebnosti.¹⁶

Sotla ni bila zgolj simbolna meja s Hrvati, bila je »prostor«, kjer se je slovenstvo srečevalo z jugoslovanstvom. Zato je razumljivo, da je bila najbolj znana izjava o Sotli izrečena v prostoru, kjer so se dejansko srečali predstavniki Slovencev in Hrvatov. Hotel Evropa v Ljubljani je 19. novembra 1878 gostil slavnostni banket v čast in slavo Bleiweisove sedemdesetletnice. Napijalo se je Bleiweisovemu geniju, napredku slovenstva in vzajemnosti med Slovenci in Hrvati. Govornikov ni manjkalo, med njimi je izstopal hrvaški literat August Šenoa. Potem, ko je hrvaški pisatelj oznanil, da sivi lasje »očeta naroda« svedočijo o njegovem »poštenju i čestitosti«, in ga primerjal z granitnim stolpom, je zaključil v velikem slogu: »Vaša krv je naša krv, medju nama je Sutla, a Sutla je voda, – krv pako nije voda.« Stenograf je zabeležil »gromoviti trikratni živio« in »največje odobravanje in

¹⁶ Zajc: *Jugoslovanstvo pri Slovencih v kontekstu sosednjih »združevalnih« nacionalnih ideologij*, 2008, str. 113.

Pogled s hrvaške strani na most čez Sotlo pri vasi Imeno. (Posnetek hrani Marija Počivavšek, Celje)

pleskanje.«¹⁷ Dr. Franjo Rački, predstavnik jugoslovanske akademije iz Zagreba in glavni ideolog hrvaškega jugoslovanstva, je nadaljeval z »rečno« metaforo, vendar je namesto mejnosti izpostavil dinamično naravo reke: »Ako uzmemo geografički položaj, to rieka ona, koja teče mimo vas, teče i mimo nas; ona, koja kod vas ime dobije, na skrajnoj našoj medji ime gubi, sve se slieva u jednu te istu veću riekcu.«¹⁸

Če so slovenski časopisi razmišljanje Račkega v stilu »pantha rhei« v glavnem prezrli, pa so besede o Sotli, krvi in vodi, ki jih je med slovensko elito posadil Šenoa, rodile premnoge sadove. Videnje meje med Slovenci in Hrvati kot zadevo krvi (močnejši, povezovalni moment) in vode (šibkejši, razdruževalni moment) je bilo primereno za vse.¹⁹ Šenoina izjava je bila popularna zato, ker je bila nejasna in so jo lahko uporabljali ljudje z različnimi pogledi na slovensko-hrvaške odnose. Ideologija »Blut und Boden«, ki bode v oči danes, takrat nikogar ni motila – prepričanje, da se narodi razlikujejo po krvi, je bilo del »občega znanja«. Seveda so slovenski interpreti

Šenoino reklo podajali v lastni variaciji. Dobri dve leti po Bleiweisovi slovesnosti sta bila mrtva oba – Šenoa in Bleiweis. Ivan Tavčar se je v uvodniku Slovenskega naroda nostalgичno spominjal večera, ko je prijel »August Šenoa kupo v svojo roko in z žarečimi besedami oznanoval boljšo prihodnost, in v svetem ognju naglašal, da Slovenci od Hrvatov ničesar ne loči kot Sotla, ki pa je samo voda! / ... / Vse se je radostilo in na smrt nij mislil nikdo!«²⁰ O Sotli-vodi so narodni voditelji radi govorili še zlasti takrat, ko so bili na obisku hrvaški gosti. Na sokolski slovesnosti v Mozirju junija 1884 je bil slavnostni govornik Josip Vošnjak, ki je izpostavil, da ima črka S (Sokol) na zastavi Savinjskega Sokola trojni pomen. Izraža Slavo, geslo »svoji k svojim« in slogo. »Ko je slavni pesnik Šenoa pri Bleiweisovi svečanosti nazdravil Slovincem, izpregovoril je te imenitne besede: 'Kaj loči Slovenci od Hrvatov? Mari Kolpa in Sotla? Voda se da preskočiti. Hrvati in Slovenci pa so sinovi jednega rodu in kri ni voda.' Tudi danes kličemo: Hrvatje in Slovenci smo jeden narod in kakor smo se skozi stoletja skupaj borili proti navalu turške divjosti, tako moramo i danes skupaj razvijati svojo kulturo v jugoslovanskem duhu.«²¹

¹⁷ Bezenšek, Celestin: Svečanost o priliki sedemdesetletnice Dr. Janca Bleiweisa dne 19. novembra 1878, str. 43. Glej tudi: Grdina, Sedemdesetletnica Očeta naroda, str. 325.

¹⁸ Svečanost, str. 44.

¹⁹ Zajc: Kje se slovensko neha in hrvaško začne, str. 200.

²⁰ Slovenski narod, 17. 12. 1881.

²¹ Slovenski narod, 6. 6. 1884.

Zgodovina in etnografija

Seveda bi poenostavljali, če bi vso krivdo za izum »Sotle-vode« pripisali hrvaškemu romanopiscu. Šenoa je zgolj mojstrsko izrazil čustvo, ki je bilo v slovenski javnosti zasidrano že desetletja poprej. Skupaj s Sotlo je na površje pogosto priplavala »zgodovina«, ki naj bi dokazovala skupna junaštva hrvaških in slovenskih prednikov. Ko so v Novicah poleti 1863 obhajali tisočletnico sv. Cirila in Metoda, je dopisnik iz Celja opozoril, da so krščanstvo v Evropi obranili Slovani: »Da ne bi bilo Sobieskega pred Dunajem, in hrvatskih in slovenskih vitezov — Evropa bi bila zapadla Islamu. / ... / Nehvaležni svet to rad pozabi, in nedavno je znani publicistični pisatelj se še predrznil pisati, da se, ko se prek Sotle stopi, ne najde nič drugega imenitnega, kakor samo to, da tam Hrvatje prebivajo!«²² Kljub temu je bila slavna zgodovina zavita v tančico skrivnosti. »Kdaj in po kakem povodu se je meja na Sotlo prenesla,« se je retorično spraševal avtor podlistka o zgodovinski zvezi med Slovenci in Hrvati v Slovenskem narodu septembra 1868: »kje ste vi slovanski zgodovinarji, da nam to poveste?« K sreči so bila bolj poznana junaštva iz 16. stoletja. Vojsko na turški meji je pisec oklical za hrvaško-slovensko, »Slovenski in hrvaški kmetje ta in onkraj Sotle« pa so se »složno vzdigovali proti grajskim tlačiteljem.« Avtor je še pripomnil, da političnega pomena ta upor ni imel, ker je izvirjal samo iz »socialne nevolje.«²³

Sotlo in »nevoljo« slovenskih in hrvaških kmetov je populariziral nihče drug kot August Šenoa v svojih delih. Leto dni pred Bleiweisovo slovesnostjo je napisal zgodovinski roman o slovensko-hrvaškem kmečkem uporu leta 1573 (Seljačka buna, 1877). V usta puntarskega poveljnika Ilije Gregorića je položil naslednje besede: »Batine padaju i ovkraj i onkraj Sutle i Save. Susjedi smo, braća smo, gotovo jednim jezikom govorimo, jednako nas motaju, pa ded skočimo zajedno.«²⁴ V znameniti ljubljanski napitnici je Šenoa izpostavil še Ljudevita Posavskega, Matijo Gubca in bitko pri Sisku (1593). Ker je novembra 1878 še vedno odmevala avstrijska zasedba Bosne in Hercegovine, je Šenoa primerjal zgodovinske boje s Turki z okupacijo nove pokrajine: Slovenci in Hrvati so se ponovno srečali pred trdnjavo Jajce, »te jurišem naskočili tvrdjavo i skinuli polumjesec.«²⁵ Ko se povežeta slavna preteklost in sedanjost lahko sledi samo še svetla bodočnost.

Poleg zgodovine je povezovalno naravo reke dokazovala etnografija. V slovenski publicistiki je bilo splošno

razširjeno mnenje, da so kajkavski Hrvati »etnografsko« Slovenci, »zgodovinsko« in »politično« pa Hrvati. Teza, ki je izhajala iz Kopitarjeve in Miklošičeve slavistike, je občasno povzročala nesporazume s hrvaškimi intelektualci, čeprav slovenski voditelji do kajkavske Hrvaške »onstran Sotle« nikoli niso imeli političnih pretenzij. Kvečjemu obratno. »Hrvaški Slovenci« so slovenskim zagovornikom povezovanja z Južnimi Slovani pomenili prehod in vez s Hrvati in Srbi.²⁶ Na primer, na področju narodnih pesmi. Na straneh Novic so septembra 1864 bralci lahko prebrali: »Narodu hrvaškemu (ob Sotli, op. p.) dopadajo se narodne popevke sosedov bližnjih jim Štajarcev; priča tega je, da se milene pesmi štajarske čedalje bolj množe in razprostirajo med Hrvati. / ... / Lejte, kako se bližajo in pridružujejo naše plemena same po sebi! Domoljubno srce! Te li ne veseli to? Lej, narod sam, ne vede, dela za zložnost, za vzajemnost,« je bil ganjen pisec.²⁷ Hrvaški ljubitelji petja nad tem fenomenom niso bili tako navdušeni. V reviji Vienac so bili mnenja, da je Sotla glede petja »usodna voda«. Prek nje se »malo glasi slavjanskega značaja ljudski spev, nego gospoduje nemškutarski landler-jodler.«²⁸

Država in politika

Čeprav na to niso gledali z naklonjenostjo, so morali slovenski in hrvaški patrioti računati s tem, da je bila na Sotli močna državno-politična meja. Slovensko-hrvaška meja za habsburško državo ni obstajala, Sotla je razmejevala Štajersko in bansko Hrvaško, torej dežele ogrske krone in Rimsko-nemško cesarstvo (do 1806) oz. Nemško zvezo (do 1866). Politično-pravna razsežnost meje na Sotli se je zaostrila po oblikovanju državnega dualizma 1867. Čeprav carinske meje ni bilo več, je Sotla poslej ločevala dve samostojni državni »polovici«, ki sta bili povezani s skupno zunanjo politiko, financami in vojsko.²⁹ Za slovensko-hrvaško politično sodelovanje se je Sotla iz majhne reke spremenila v veletok. Oziroma, povedano z besedami katoliškega Slovenca: »Ne loči nas Kolpa niti Sotla od njih, a teče med nami prežalostna Litava.«³⁰ Slovenci so lahko v realni politiki sodelovali zgolj s Hrvati iz Istre in Dalmacije. »Od kar Sotla ni več deželna, ampak državna meja, stoje zagrebški Slovenci glede političnega gibanja slovenskega naroda, zlasti pa glede ljubljanskih osebnih razmer, na zelo neutralnih tleh,« je leta 1872 razmišljal dopisnik Slovenskega naroda iz Zagreba: »njim je vse eno, ali je na ljubljanskej bolnišnici dr. Keesbacher ali dr. Karol Bleiweis ali makar kdor si bodi drugi za primarja ali za sekundarja.«³¹ Na

²² Novice, 18. 7. 1863.

²³ Slovenski narod, 8. 9. 1868.

²⁴ Šenoa, Seljačka buna, str. 113.

²⁵ Svečanost, str. 42.

²⁶ Zajc, Kje se slovensko neha in hrvaško začne, str. 121 in 220.

²⁷ Novice, 24. 9. 1864.

²⁸ Slovenski narod, 19. 6. 1878.

²⁹ Rumpler: Österreichische Geschichte 1804-1914, str. 412.

³⁰ Slovenec, 12. 8. 1884.

³¹ Slovenski narod, 20. 2. 1872.

področju izobraževanja je dualistična Sotla veljala za pravi kitajski zid. Ko se je leta 1874 ustanovila zagrebška univerza, je Josip Jurčič resignirano ugotavljal, da bo nova ustanova za Slovence neuporabna. Dualistična meja je naredila Hrvaško za »tujo deželo«, saj so bile diplome zagrebške univerze za avstrijske dežele neuporabne.³² Čeprav so si hrvaški narodnjaki prizadevali, da bi postala univerza »jugoslovanska«, hrvaška *Alma mater* ni imela reciprocitete z avstrijskimi univerzami, kar je pomenilo, da so bile državne službe v Avstriji za zagrebške diplomante nedostopne.³³

V geopolitičnih razpravah o razmerju med germanstvom in slovanstvom je Sotla pomenila poslednjo mejo neposrednega nemškega vpliva. Ko so se slovenski in hrvaški politiki novembra 1870 sestali v Sisku in razpravljali o možni politični povezavi zedinjene Slovenije s Hrvaško, je Slovenski narod zapisal, da se Hrvatoma »reka Sotla kot jez proti nemškemu poplavlju preozka zdi,« zato ni čudno, da »si iščejo močnejših trdnjav, za katerimi bi se mogli braniti proti nemškemu siljenju na iztok.«³⁴ Močnejša trdnjava bi bila seveda bodoča zedinjena Slovenija. Zmaga Bismarckove Nemčije v vojni s Francijo 1871 je slovenske rodoljube močno skrbela: »Ali tega jugoslavenskih politikov nobeden ni premislil, da tisti hip, ko bi se nemško gospodstvo do Sotle in do Adrije razprostrlo, zapečateni bi bila tudi žalostna osoda propada vsega Jugoslavenstva?«³⁵

Sotla je imela močan simbolni pomen v slovensko-nemških odnosih na Štajerskem. Slovenskemu tisku ni ušlo, da so decembra 1871 v Rogatcu nemškutarski mestni očetje za častnega meščana izvolili bivšega ministrskega predsednika Beusta. Saški državnik, ki je bil odgovoren za vzpostavitev državnega dualizma 1867, je veljal za simbol nemško-liberalnega pritiska na Slovane. »To dejanje rogačkih očetov pa ni kaka malenkost,« je bil ciničen Slovenski narod: »Postavili so tako preimenitnega saksonskega junaka tik blatne Sotle, ki loči zapadne Evrope omiko od orijentalnega barbarstva; nastavili so ga ondi kot stražnika nemške kulture nasproti slovanski 'čredi', ki že preko Sotle sem po belem Rogatcu teži.«³⁶ Ker je v tistem času Beust zasedal mesto veleposlanika v Londonu,³⁷ se je pisec spraševal, kdaj bo »deputacija in diploma k poklanjanju v London odrinila.« Poleg tega je še namigoval, da bodo morali Rogačani s seboj vzeti Kozlerjev zemljevid, da »častnemu Rogačanu ob Temzi raztolmačijo, kje da njegovo prevažno stražišče tiči.«³⁸

Ker je Sotla majhna reka, so lahko štajerski Slovenci »v živo« opazovali delovanje hrvaške politike na terenu. Septembra 1881 so imeli na Hrvaškem saborske volitve. »Kdor nij imel prilike od blizu opazovati te komedije (ta beseda je skoro na mestu), ne more si jo predstavljati prav,« je poročal dopisnik s Sotle: »Pri nas mirno odda volilec svoj glas in domov odide brez hrupa in razsajanja. Na Hrvatskem so pa začeli letos v posebnej meri svoje ogrske brate posnemati. Volilci nasprotnih strank so bili baje tako razkačeni, ali pa je vlada tako v skrbi bila za svoje volilce in kandidata, da je pošiljala še v male kraje na volišče po celo kompanijo vojakov, ki so varovali tepežev in rogoviljenja.«³⁹ Ko se je 19. stoletje prevesilo v dvajseto, je bilo tepežev in rogoviljenja tudi v slovenski politiki vse več. Pobudo za politično združevanje s Hrvati je prevzel slovenski politični katolicizem, ki je pristajal na hrvaško državno pravo. V letih 1911-1913 je vzpostavil politično zvezo s pravaši, ki je pomenila načelno in praktično zanikanje dualizma.⁴⁰ Ivan Mazovec je leta 1912 zapisal, da so pretekla združevanja s Hrvati temeljila na »rujnem vincu«, zato je slovensko katoliško gibanje položilo »ad-acta Sotlo-vodo« in sklenilo povsem novo zvezo na trdnih osnovah.⁴¹ Kljub temu katoliški politiki vzajemniška poezija ni bila tuja. Nekatere je želja po združitvi povsem prevzela. Janez Ev. Krek je v govoru o aneksiji Bosne in Hercegovine vzkliknil: »En narod je to in en jezik. To, da pri nas avstrijski eksekutor in onstran Sotle hrvaški pandur rubita, ni bistvena razlika, po kateri bi se narodi ločili.«⁴²

Narava in politika

Čeprav so imeli politiki Sotlo večkrat na ustih, se reka na politiko ni ozirala. Polja je poplavljala ne glede na politično usmerjenost lastnikov. Slovenski poslanec Josip Žičkar je 12. aprila 1899 predstavil muhasto naravo reke štajerskemu deželnemu zboru: »Velikanska je škoda, ki jo napravlja Sotla, mejna reka med Štajarskim in Hrvatskim. Vsako leto skoro stopi iz svoje struge ter odnese s svojimi valovi na tisoče meterskih stotov sena s seboj, ali pa, kadar izstopi pred košnjo, zblati travo tako hudo, da se ž njo ne more krmiti živina. Tudi s tem škoduje, da podira bregove in jemlje obrežnim posestnikom njih zemljo, kar se ponavlja leto za letom.« »Kakor kača se zvija Sotla v neštetih pregibih med travniki in njivami in nobeno čudo ni, da se pogosto zajezi in izstopi,« je bil plastičen Žičkar. Visoki deželni zbor je prosil naj podpre uravnavo Sotle, čeprav se je zavedal, da bo »zraven štajarske dežele morala seči v žep tudi država in sosednja Hrvatska.«⁴³

³² Slovenski narod, 24. 10. 1874.

³³ Gross/Szabo: Prema hrvatskome građanskom društvu, str. 417.

³⁴ Slovenski narod, 19. 11. 1870.

³⁵ Slovenski narod, 15. 4. 1871.

³⁶ Slovenski narod, 16. 12. 1871.

³⁷ Bruckmüller (ur.): Personen Lexikon Oesterreich, str. 44.

³⁸ Slovenski narod, 16. 12. 1871.

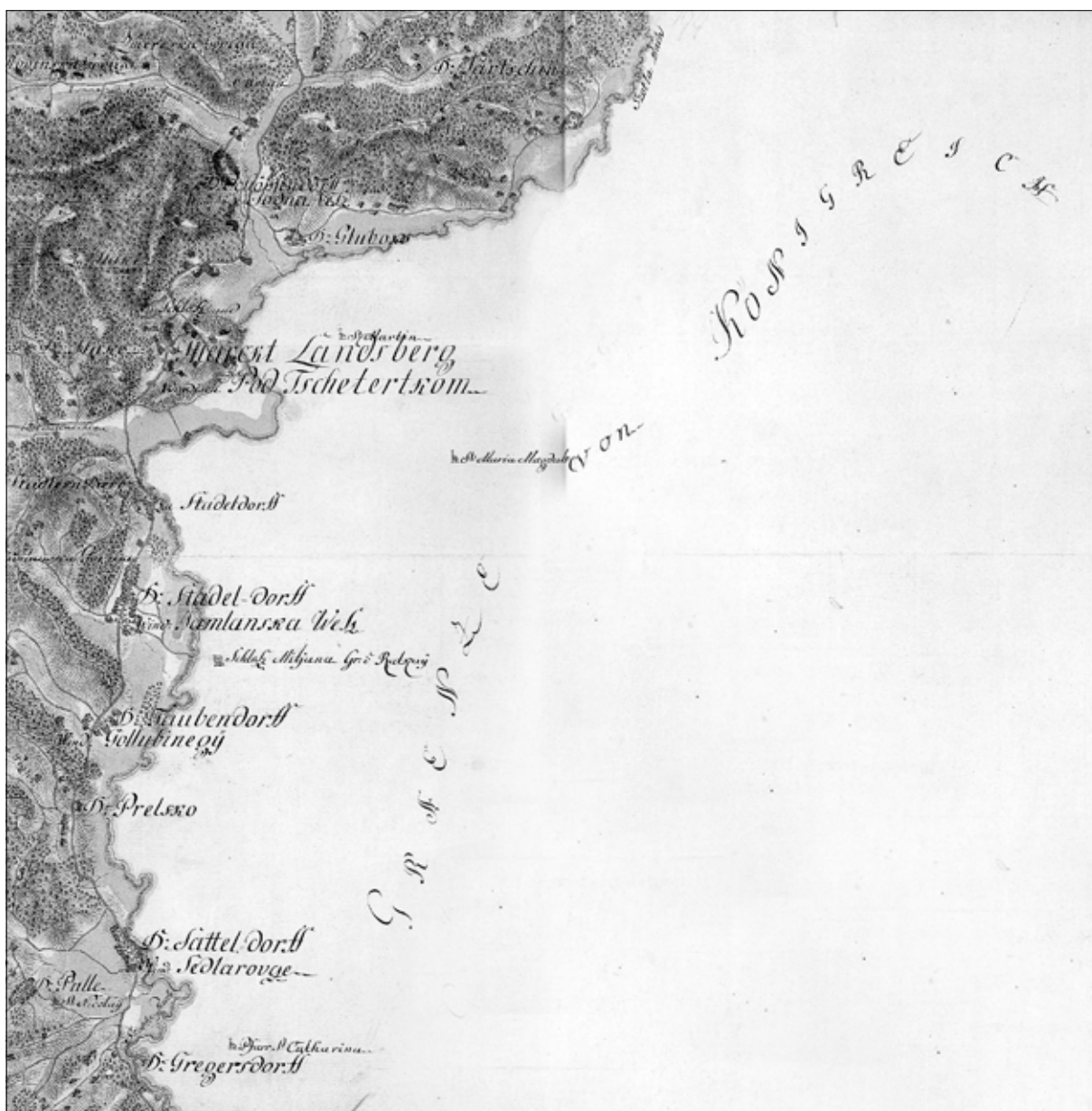
³⁹ Slovenski narod, 24. 9. 1881.

⁴⁰ Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič, str. 235; Rahten: Zaveznštva in delitve, str. 163-171.

⁴¹ Mazovec, Vzajemnost med Slovenci in Hrvati, str. 39.

⁴² Slovenec, 19. 1. 1909.

⁴³ Slovenski gospodar, 20. 4. 1899.

Mejno območje ob reki Sotli (*Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, Karte, 5. zvezek, sekcijska 199. Ljubljana: ZRC SAZU, ARS, 1999*)

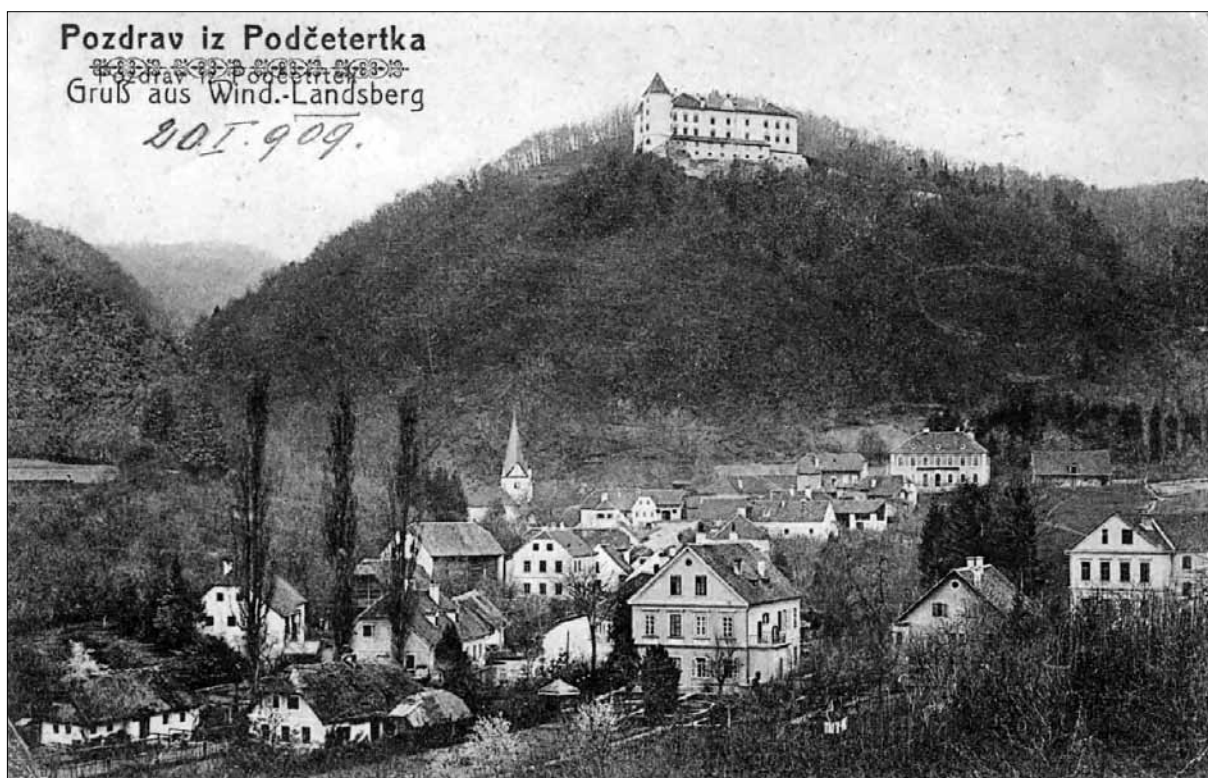
Sodelovanje države in sosednje dežele pa je kar kričalo po težavah. »Naravna« Sotla je postala političen problem. Začelo se je sicer obetavno, Štajerski organi so uravnavo podprli, pozitivno se je odzvala tudi hrvaška stran.⁴⁴ Štajerski deželni poslanci so za projekt osebno »lobirali« pri ministrskem predsedniku Körberju.⁴⁵ Skupni ogled reke sta hrvaška in štajerska komisija opravili septembra 1901. Čas obhoda je bil dobro izbran, saj je Sotla ravno poplavljala. Dogovorili so se, da bo štajerska stran prevzela izdelavo načrtov za zgornji, hrvaška pa za spodnji del rečnega toka. Zapletlo se je, ko hrvaških na-

črtov štajerska deželna vlada ni v popolnosti sprejela in je načrt vrnila hrvaški strani. Do oktobra 1904 hrvaška stran svojih načrtov ni popravila, zato je Žičkar ponovno prosil štajerske organe naj posredujejo pri hrvaški strani. Medtem ko so birokratski mlini mleli, je reka nadaljevala s poplavljanjem. Še zlasti je bila ogrožena soseska Gregorevce na Bizelskem. »Sotla si je izkopala zgoraj nad to vasjo novo strugo ter se obrnila naravnost proti tej soseski. Vedno novi kosi rodovitnega obrežja se vdirajo v vodo. Lahko bi se že določil čas, ko pride vrsta tudi na hiše, katere bo voda odnesla.«⁴⁶ Žičkar je predlagal naj vaščanom pri obrambi pred reko poma-

⁴⁴ *Slovenski gospodar*, 4. 4. 1901

⁴⁵ *Slovenski gospodar*, 15. 5. 1901.

⁴⁶ *Slovenski gospodar*, 27. 10. 1904.

Podčetrtek, trg ob meji, razglednica izdana 1906 (Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/1274, Zbirka razglednic, sig. 54/2)

ga štajerski deželni odbor. Ker je bilo vpletenih toliko »činiteljev«, hitrih odločitev za sistematično regulacijo Sotle Žičkar ni pričakoval. Njegovi strahovi so se očitno uresničili, Slovenski gospodar je še v začetku leta 1912 poročal, da bo hrvaška stran svoje načrte za regulacijo spodnje Sotle predstavila štajerski strani do konca januarja.⁴⁷

Težave z regulacijo Sotle so bile preveč privlačne, da jih politiki ne bi izkoristili za napadanje nasprotnikov. Slovenski politiki na Štajerskem so bili prepričani, da »Nemci v Gradcu« namenoma zavlačujejo pri regulaciji spodnještajerskih rek: »Leto za letom prosijo Slovenci za uravnavo Sotle, a še tudi ni prišlo čez pogajanja. Nemcem na Gornjem in Srednjem Štajarju pa se uredi vsak bistrejši potok,«⁴⁸ so se pritoževali v Slovenskem gospodarju oktobra 1898. »Uravnali so skoraj vse reke na Zgornjem in Srednjem Štajarskem, pustili so pa reke na Spodnjem Štajarskem, kakor Pesnico, Dravo, Pako, Sotlo, Savinjo, Voglajno, Hudinjo. itd., da divjajo in opustošujejo njive in travnike in delajo neprecenljivo škodo.«⁴⁹ Ko je prišlo v letih 1906/07 do klerikalno-liberalnega razkola na Štajerskem, je klerikalna Slovenska kmečka zveza reko izkoristila za pridobivanje volivcev.

Bizeljcem so obljubljali, da bodo za regulacijo Sotle pridobili avstrijsko vlado, ki naj »enkrat nekaj izpolni, kar je obljubila in to je naloga bodočega našega državnega poslanca.«⁵⁰ V Slovincu so poročali, da so na shodu v Mestinjah kmetje oporekali liberalnemu govorniku: »Govornik pravi: 'Naši poslanci niso za regulacijo Sotle ničesar storili!' Naši kmetje oporekajo: Poslanci se zanjo že dolgo prizadevajo. – Drugi pa kličejo: Kaj, ti boš Sotlo reguliral? — Zopet drugi: Ti bi menda rad Sotlo napeljal sem proti Šmarji!«⁵¹ Poleg uravnave reke so katoliški politiki obljubljali, da bodo Bizeljsko odprli svetovnemu prometu: »Most čez Sotlo, n. pr. pri »Novih mlinih« zahtevati je treba, ne na občinske stroške, ampak na stroške štajerske in hrvaške dežele.«⁵²

Narava in človeška narava

V ekonomiji in (sicer ne vedno) v življenju velja, da človeška narava zasleduje lastne koristi. Bližina sosednje dežele, kjer vladajo drugačne pravne in gospodarske razmere, daje človeški iznajdljivosti veliko možnosti. Kaj je ceneje, kaj je bolje na drugi strani? »To lepo lastnost pa ima Sotla, da ni neprekoračljiva,« je ugotavljal neznani satirik v Slovincu: »Njeno dobro svojstvo si

⁴⁷ Slovenski gospodar, 20. 1. 1912.

⁴⁸ Slovenski gospodar, 12. 10. 1898.

⁴⁹ Slovenec, 25. 10. 1902.

⁵⁰ Posavska straža, 21. 4. 1907.

⁵¹ Slovenec, 9. 4. 1907.

⁵² Posavska straža, 21. 4. 1907.

Hrvatje izkoriščajo ter ob nedeljah in praznikih pridno prihajajo preko nje. Tam, kjer je znamenje Bacchovega doma, ustavljajo svoje korake in v svetišču starega Boga se vesele sedeč ob Gambrinovem soku in žlahtni kapljici. Praktični so taki izleti vsekakor, ker je kousumni davek na pivo in sorodne tekočine pri nas veliko manj nego na Ogerskem in so tedaj rečene tekočine v Cislejtaniji bolj po ceni nego pod blaženim žezlom vlade sv. Štefana.«⁵³

S tobakom je bilo do srede petdesetih let 19. stoletja, ko je veljala na Sotli carinska meja, ravno obratno. Na Štajerskem je bil tobak zaradi monopola občutno dražji, kot na Hrvaškem, kar je dalo poleta tihotapskim tolпам. Folklorist Jožef Pajek, ki je kot kaplan služboval v Bistrici ob Sotli (1867-69), je naletel na tobakarsko pesem iz Celjskega okraja, v kateri se omenja tudi Sotla:

»/ ... /Tobak predamo, potl gremo
Počasi prot Hrvašk'mo;
Korajžno gor, korajžno dol,
Da bomo pili pol.
Liblajter per Sotl stoji,
Za nami strelati hiti;
Tobakar se tega ne boji,
Vesel se jim smeji. / ... /«⁵⁴

V času, ko se je Pajek zanimal za tihotapske pesmi, je »švercanje« s tobakom živelo samo še v ljudskem spominu. Kljub temu tradicija nelegalne trgovine in razbojništva ob Sotli ni povsem zamrla. Oktobra 1911 je na hrvaškem razsajala živinska kuga, zato so oblasti mejo na Sotli zaprle. Po mnenju Slovenčevega dopisnika se znajo »hrvatski in štajerski barantači« zelo dobro izogniti zaporam. »Ni toraj čuda, če se širi slinovka pri goveji živini naprej. Ljudstvo, posebno ob Sotli, ve za tihotapce, a si jih ne upe naznaniti oblasti, ker se boji maščevanja. Orožništvo tudi ne polaga velike važnosti na to že vkoreninjeno tihotapstvo v teh krajih.«⁵⁵

Sotla kot naravna meja ni pomagala oblastem, ampak razbojnikom. Ti so se lahko hitro umaknili na drugo stran reke. Preden so orožniki obvestili hrvaške organe, pa se je za nepridipravi izgubila vsaka sled. »Veliko pozornost vzbujajo tukaj razni nadvse drzni vlomi neznane tatinske družbe. Najljubše so jim trgovine ob Sotli,« je bil maja 1913 zgrožen dopisnik Slovenca. V Dobovi so oropali trgovino »sto korakov od orožniške postaje«. »Ti nadvse premeteni veletatje izginejo kot kafa brez sledu, vsaj za naše orožnike. / ... /Sicer so res to- in onstran Sotle razni brihtni, rojeni »švercarji«, a

slednjič bodo gotovo prejalislej padli v roko pravice.«⁵⁶ Novembra istega leta se je na Bizeljskem odvijala prava drama. »Tu živimo, kakor v Albaniji,« je potožil Slovenčev poročevalec. Razbojniška tolpa iz bližnje Hrvaške je ob pol treh zjutraj napadla trgovine v Stari vasi, ki so jih branili uslužbenci z revolverji. Padlo je okoli 40 strelav, nekega uslužbenca je rešil gumb, »kamor je kroglica priletela.« razbojniki so bežali čez Sotlo, ker so »kmetje brv in most zastražili«. »Orožniški stražmojster Aberšek jim je sledil na Hrvatsko, kjer je enega obstrelil, ki se je z obupnim klicem zvalil na zemljo. Medtem pa so orožnikovega spremljevalca napadli in ko ga je orožnik iz obkoljenja rešil in se vrnil na mesto, kjer je obstreljeni padel, ga ni bilo več. Se je že kam zavlekel ali pa so ga tovariši s seboj vzeli. Razbojniki so grozili, da se kmalu vrnejo. Res prekrasne varnostne razmere ob Sotli.«⁵⁷

Viri in literatura

Časopisje

Novice: 1863, 1864

Posavska straža: 1907

Slovenec: 1884, 1894, 1902, 1907, 1911, 1913

Slovenski gospodar: 1899, 1901, 1904, 1912

Slovenski narod: 1868, 1870, 1871, 1872, 1874, 1878, 1881, 1884

Literatura

Behrisch, Lars: Vermessen, Zählen, Berechnen im 18. Jahrhundert. *Vermessen, Zählen, Berechnen, Die politische Ordnung des Raumes im 18. Jahrhundert* (ur. Lars Behrisch). Frankfurt/New York, Campus Verlag, 2006.

Bezenšek, Anton/ Celestin, Fran: *Svečanost o priliki sedemdesetletnice Dr. Janeza Bleiweisa dne 19. novembra 1878*. Zagreb 1879 (Svečanost).

Billig, Michael: *Banal Nationalism*. London, Sage publications, 1995.

Bruckmüller, Ernst (ur.): *Personen Lexikon Oesterreich*. Wien, Verlagsgemeinschaft österreich/Lexikon, 2001.

Bufon, Milan: Med konvergenco in divergenco: dileme evropskih integracijskih procesov. *Annales, Ser. Hist. Sociol*, 15, 2005, št. 1.

Bufon, Milan: Problematika teritorialnosti v politični in kulturni geografiji. *Geografski vestnik*, 71, 1999.

Diener, Alexander C./ Hagen, Joshua: Introduction: Borders, Identity, and Geopolitics. *Borderlines and Borderlands: Political Oddities at the Edge of*

⁵³ *Slovenec*, 31. 8. 1894.

⁵⁴ Pajek: Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, str. 236.

⁵⁵ *Slovenec*, 20. 10. 1911.

⁵⁶ *Slovenec*, 8. 5. 1913.

⁵⁷ *Slovenec*, 10. 11. 1913.

- the Nation-State* (ur. Alexander C. Diener, Joshua Hagen). Rowman & Littlefield Publishers, 2010.
- Eigmüller, Monika: Der duale Charakter der Grenze, Bedingungen einer aktuellen Grenztheorie. *Grenzsoziologie, Die politische Strukturierung des Raumes* (ur. Monika Eigmüller, Georg Vobruba). Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006.
- Frantar, Peter/ Hrvatin, Mauro: Pretočni režimi v Sloveniji med letoma 1971 in 2000. *Geografski vestnik*, 77, 2005, št. 2, str. 122.
- Grdina, Igor: Sedemdesetletnica Očeta naroda. *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861-1883*. Ljubljana, Nova revija, 2003.
- Gross, Mirjana / Szabo, Agneza: *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb, Globus, 1992.
- Jones, Stephen B.: The Description of International Boundaries. *Annals of the Association of American Geographers*, 33, 1943, št. 2.
- Knežević Hočevar, Duška: *Družbena razmejevanja v dolini Zgornje Kolpe*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Mandelc, Damjan, *Na mejah nacije, Teorije in prakse nacionalizma*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 2011.
- Mazovec, Ivan, *Vzajemnost med Slovenci in Hrvati*. Čas 1913.
- Pajak, Jožef: *Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev*. Ljubljana, Matica slovenska, 1884.
- Pleterski, Janko: *Dr. Ivan Šušteršič*. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, 1998.
- Rahten, Andrej: *Zavezništva in delitve, Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848-1918*. Ljubljana, Nova revija, 2005.
- Ribnikar, Peter: Zemljiški kataster kot vir za zgodovino. *Zgodovinski časopis*, 36, 1982.
- Rožac Darovec, Vida: Narod, država in identitete v obmejnih prostorih. *Acta Histriae*, 18, 2010, št. 1-3, str. 217-228.
- Rumpler, Helmut: *Österreichische Geschichte 1804-1914. Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien, Verlag Carl Ueberreuter, 1997.
- Sahlins, Peter: *Boundaries, The Making of France and Spain in the Pyrenees*. University of California Press, 1991.
- Smith, Anthony D.: *Nationalism and Modernism*. New York/ London, Routledge, 1998.
- Smith, Woodruff D.: Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum. *German Studies Review*, 3, 1980.
- Sotla. <<http://sl.wikipedia.org/wiki/Sotla>>, pridobljeno 20. 5. 2012.
- Šenoa, August, *Seljačka buna: historička pripovijest XVI vijeka*. Zagreb, 1878.
- Zajc, Marko: Jugoslovanstvo pri Slovencih v kontekstu sosednjih »združevalnih« nacionalnih ideologij. *Evropski vplivi na slovensko družbo* (ur. Nevenka Troha/Mojca Šorn/Bojan Balkovec). Ljubljana, ZZDS, 2008.
- Zajc, Marko: *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana, Modrijan, 2006 (Zajc, Kje se slovensko neha in hrvaško začne).
- Zwitter, Fran: Postanek političnega ilirizma in ustanovitev Ilirskih provinc. *O slovenskem narodnem vprašanju* (ur. Vasilij Melik). Ljubljana, Slovenska matica, 1990.
- Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana, 1998.

Zusammenfassung

SOTLA, DAS KLEINE WASSER

Der Fluss Sotla als natürliche, politische und ideologische Grenze im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts

Der Autor des Beitrags analysiert den Diskurs über den Fluss Sotla in slowenischen Zeitungen im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Die Sotla (kroatisch: Sutla) war der Grenzfluss zwischen der Steiermark und Kroatien und zugleich der Grenzfluss zwischen den österreichischen Ländern und den Ländern der ungarischen Krone. Gleichzeitig galt die Sotla als Grenze zwischen Slowenen und Kroaten. Im ersten Teil des Beitrages widmet sich der Autor der Problematik der natürlichen Grenze in der Geschichte und der Geographie. Unter den zeitgenössischen Sozialgeografen, die das Phänomen der Grenzen erforschen, herrscht allgemeine Übereinstimmung dahingehend, dass Grenzen eine Folge der menschlichen Betätigung sind – alle Grenzen sind somit künstlich. Die Idee der natürlichen Grenzen erlebte ihre Hochblüte gegen Ende des 19. und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts (Friedrich Ratzel). Im zweiten Teil des Beitrages wird auf Grundlage der Zeitungsquellen die These von der Sotla als einer durchlässigen »natürlichen Grenze« zwischen Slowenen und Kroaten entwickelt. Im slowenischen Wertesystem jener Zeit ist die Sotla eine Grenze, die verbindet und trennt, genauer gesagt eine Grenze, die stärker verbindet, als dass sie trennt. Das Slawentum und das Jugoslawentum waren ein integraler Bestandteil der slowenischen Nationalideologie, daher befürworteten slowenische Nationalisten die Verbundenheit mit den Kroaten und die Durchlässigkeit der Grenze an der Sotla. Die Sotla war nicht nur eine symbolische Grenze mit den Kroaten, sie war der »Raum«, wo das Slowenentum dem Jugosla-

wentum begegnete. Wenn die slowenischen Journalisten schrieben, dass jemand »über die Sotla« ging, verstanden die Leser, dass diese Person nach Kroatien ging – und zwar ohne zusätzliche Erläuterungen, ob sie vom linken ans rechte Ufer der Sotla ging. Jemand konnte auch »über die Sotla« gehen, ohne den Fluss überhaupt physisch zu überqueren. Die Sotla tauchte außerdem in Artikeln auf, die mit dem Fluss selber in keinerlei Verbindung standen: Man schrieb über die politischen Skandale jenseits der Sotla, über die schlechte Lage der Brüder jenseits der Sotla usw. Die verbindende Rolle der Sotla wurde auch im historischen und ethnographischen Diskurs betont. Mit der Sotla wurde oft »die Geschichte« an die Oberfläche gespült, die die gemeinsamen Heldentaten der kroatischen und slowenischen Vorfahren beweisen sollte. Obwohl sie dies nicht gern sahen mussten die slowenischen und kroatischen Patrioten damit rechnen, dass entlang der Sotla eine einschneidende staatlich-politische Grenze innerhalb der Habsburgermonarchie verlief. Die politisch-rechtliche Dimension der Grenze an der Sotla verschärfte sich nach Einführung des staatlichen Dualismus 1867. Obwohl es keine Zollgrenze mehr gab trennte die Sotla seit diesem Zeitpunkt zwei selbständige »Staatshälften«, die durch die gemeinsame Außenpolitik, die Finanzen und die Armee verbunden waren. In geopolitischen

Diskussionen über das Verhältnis zwischen dem Germanentum und dem Slawentum bedeutete die Sotla die äußerste Grenze des direkten deutschen Einflusses – das Kronland Steiermark war politisch von den Deutschen dominiert. Obwohl die Politiker den Fluss des Öfteren im Wort führten, nahm der Fluss keine Rücksicht auf die Politik. Er überflutete die Felder ungeachtet der politischen Orientierung der Eigentümer, daher forderte die Bevölkerung die Regulierung des Flusses. Die Flussregulierung verlangte jedoch die Zusammenarbeit mit den Zentralorganen in Wien und den kroatischen Behörden, was zu lange dauernden Verfahren führte. Während die bürokratischen Mühlen mahlten setzte der Fluss seine Überschwemmungen fort. Die mit der Regulierung der Sotla verbundenen Schwierigkeiten kamen zu gelegen, als dass die Politiker sie nicht für Angriffe auf ihre Gegner genützt hätten. Die slowenischen Politiker in der Steiermark waren überzeugt, dass die Landesbehörden in Graz die Regulierung der Sotla absichtlich verzögern. Im letzten Teil des Beitrages wird die Grenze an der Sotla aus dem Blickwinkel des täglichen Lebens betrachtet: Die Nähe des Nachbarlandes, in dem andere rechtliche und wirtschaftliche Verhältnisse herrschten, bot dem menschlichen Erfindungsgeist viele Möglichkeiten (Handel, Schmuggel, Diebstahl).

Schlagwörter: *Sotla, slowenisch-kroatische Grenze, Flüsse, Grenzen*

Simona Lešnjak

Srebro golk, zlato molk!

O zabavi in popivanju slovenskih študentov v 19. stoletju

LEŠNJAK Simona, učiteljica zgodovine, Osnovna šola Drska, Ulica Slavka Gruma 63, SI-8000 Novo mesto

394: 378.091.8(=163.6)''18''

SREBRO GOLK, ZLATO MOLK!

O zabavi in popivanju slovenskih študentov v 19. stoletju

Večina vrlih Kranjcev (in po letu 1897 tudi redkih Kranjic), je v drugi polovici 19. stoletja hodilo študirat na Dunaj, v Gradec in redkeje v panslovansko Prago. Mladci so si za študij najraje izbirali našo nekdanjo kozmopolitsko prestolnico Dunaj, saj je ta predstavljal največ možnosti gmotne preskrbljenosti kot tudi različnih vrst zabave za vse okuse. Študentsko življenje v drugi polovici 19. stoletja je bilo, v skladu z univerzitetnim modelom svobode učenja in poučevanja, do uvedbe Taaffejeve vlade, politični represiji in strogi cenzuri navkljub skrajno zabavno in bohemsko. Središče družabnega življenja so predstavljale gostilne in kavarne, kjer so študenti radi veseljačili na sebi lasten način, pri čemer se v veliki meri niso ozirali na mnenje drugih, za zabavo pa so osnovali prav posebna pravila popivanja. In čeprav je bila tedanja (malo)meščanska družba nadvse puritanskih nazorov, je po t. i. zaroti molka dopuščala dvojno spolno moralo, v okviru katere je moškimi (meščanom), ki so poiskali zadovoljitev svojih spolnih nagonov zunaj družbeno sprejemljivega (npr. v hiši rdečih luči ali kar pri domači služkinji), to spregledovala in se tudi nad študentskimi ekscesi največkrat ni zgražala, temveč je na bohemski stil življenja gledala s hudomušnim odobravanjem.

Ključne besede: študenti, Kranjska, Dunaj, bohemstvo

LEŠNJAK Simona, history teacher, Osnovna šola Drska, Ulica Slavka Gruma 63, SI-8000 Novo mesto

394: 378.091.8(=163.6)''18''

CHATTER IS SILVER, SILENCE IS GOLD!

Entertainment and Drinking Habits of Slovenian Students in the 19th Century

The vast majority of Slovenian students (including a few women after 1897) attended universities across the former Habsburg Empire, including Vienna and Graz but rarely in the pan-Slavonic Prague. Cosmopolitan Vienna was particularly popular because it offered the best material conditions as well as various kinds of entertainment for every taste. In spite of political repression and strict censorship before Taaffe's government, student life in the second half of the 19th century followed the university model that proclaimed the freedom of learning and teaching. Taverns and coffee shops were the centers of student social life. The students partied there in their own ways, set up their own drinking rules and cared little about other's opinion. Even though the contemporary (petit-) bourgeoisie was extremely puritan, its conspiracy of silence rules were tolerant of double sexual standards according to which men (townsmen) were allowed to seek sexual satisfaction outside the socially acceptable ways (e.g., in the red light district or even with the housemaid at home). Similarly, it did not frown upon the extreme behavior on the part of students; instead, it roguishly approved of bohemian life.

Key words: students, Carniola, Vienna, bohemian life

Gostilna je moj dom ...

Središče študentskega družabnega življenja so v predmarčni dobi predstavljale gostilne in kavarne. Prirejanje t. i. komerz¹ v gostilnah in dvoranh je bilo v tistem času med meščanstvom zelo priljubljeno in se je uveljavilo tudi med študentskim življenjem. Ko so z zadušitvijo marčne revolucije 1848 ukinili demokratične pridobitve, vključno s študentskimi zvezami in društvi, je za več kot desetletje zamrlo tudi organizirano študentsko delovanje.

Gostilniška in kavarniška omizja so se kljub ukinitvi nekaterih svoboščin v času Bachovega absolutizma ohranila, saj so tovrstne oblike druženja predstavljale središče meščanskega kot tudi študentskega družabnega življenja. Konec šestdesetih let je s ponovnim nastankom društev družabno življenje v univerzitetnih središčih še bolj zaživelo. Ivan Tavčar priča o vročerkvosti študentov v sedemdesetih letih 19. stoletja z naslednjimi besedami: »Vse je bilo polno ognja, polno navdušenja. Svoboda bila nam je vzor in barikad smo iskali, smo si želeli, da bi prelili svojo kri zanj ... A tedaj smo bili mladi in sesali smo ogenj iz mladonemških pesnikov. In bili smo kakor šampanjec, ki se burno peni čez kupo!«

V dijaškem glasilu *Vesna* beremo spomine na pestro dogajanje v dunajski kavarni *Pri treh gracijah*: »/ ... / Ondi presediš lahko po več ur, prebiraš najraznovrstnejše časopise, razgovarjaš se s tovariši ali pa se razveseljuješ pri igri. – Navadna »domino« in bistrourni »šah«, raznovrstne igre na karte nudijo ti priliko, da ali sam igraš ter si tako preganjaš dolgi čas – ali pa komariš pri drugih, jim postrežeš z zapisovanjem ter jih zabavaš ali pa jeziš z bolj ali manj duhovitimi dovtipi ali opazkami. Lehko pa tudi združuješ igro in telovadbo pri biljardu. Ako pa se ti ne zljubi ne jedno ne drugo, prisedeš k oknu, opazujoč mimoidoče ali pa sanjariš.«² Pri tem pa 'ni sile, da bi stal, kakor v krčmi', vedno je namreč stal za teboj strežnik ter prežal, kedaj da použiješ zadnji košček raz krožnik ali popiješ zadnji požirek iz čaše ter te nadlegoval vedno vnovič, češ, naroči si zopet ali pa pojdi.«

Med slovenskimi študenti na Dunaju je bila v predmarčnem obdobju zelo priljubljena Slovanska kavarna (*Slavisches Café*), med študenti bolj znana kot Gerlovičeva. V njej so se sestajali Trdina, Podgorski in Jeriša. Janez Trdina opisuje, da je tam spoznal veliko imenitnih mož in velikašev. Navratil mu je predstavil avstrijskega zgodovinarja Palackega, politika Riegerja in žurnalista Havlička. V kavarni je spoznal tudi srbskega akademi-

ka Miletića, bodočega vodjo ogrskih Srbov.³ Pozneje se je preimenovala v hotel *Pri zlatem levu* (*Zum goldenen Löwen*). V njem so se pogosto zadrževali Kersnik, Levstik, Stritar, Gruntar, Hafner, Šuklje, Širok itd.⁴ V drugi polovici 19. stoletja so študenti najraje zahajali v gostilno *Pri rdečem orlu* (*Zum roten Igel*) in v Avguštinsko pivnico (*Augustinerbräukeller*), priljubljene pa so bile tudi gostilne *Pri svetem Duhu* (*Zum heiligen Geist*), *Zum Lothinger*, Mihaelska klet ter kavarna in restavracija *Café & Restaurant Landtmann*, kjer so se zbirali poslanci. Pri dunajski univerzi se je nahajala kavarna *Café Beethoven*, v katero je rad zahajal tudi Ivan Cankar in kavarna *Pod Arkadami* (*Arcaden Café*), pisatelj Oton Zupančič pa je veliko časa preživel v kavarni *Pri belem Petelinu*. Društvo Slovenija je bilo ustanovljeno v gostilni pri Sv. Trojici (*Zur heil. Dreifaltigkeit*), svoj sedež pa je nekaj časa imelo v kavarni *Café Tischler*. Slovensko društvo Sava je bilo leta 1867 ustanovljeno v gostilni »Tiča Prim« (*Vogel Greif*).⁵ Revnejši študenti so se družili v manj uglednih krčmah in vinotočih, npr. v krčmi *Pri treh Krokarih* in *Pri pijanem srakoperju* ter v gostilni *Pri črnem jelenu*.

Študentje so organizirali tudi razne plesne prireditve. Zelo priljubljeni plesni dvorani sta bili *Pri zlati hruški* (*Zur goldenen Birne*), kjer sta bila leta 1846 in 1847 organizirana odmevna slovanska plesa, in *Pri treh angelih* (*Zum drei Engeln*). V hotelu pri zlatem križu (*Zum goldenen Kreuz*) je bilo leta 1899 praznovanje 30. obletnice obstoja akademskega društva Slovenija na Dunaju, kjer so zbirali denar za podporo slovenskim visokošolcem na Dunaju. V gostilni *Pri zelenih vratih* (*Zum grünen Tor*) so slovenski študenti leta 1868 organizirali besedo v čast Francetu Prešernu. Obiskovali so tudi kopališče *Dianabad* s plesnimi dvoranami itd.⁶

Josip Vošnjak, ki je leta 1852 prišel na Dunaj študirat medicino, je v kavarne redko zahajal: »Pa se tudi študentje, zlasti medicinci, ki smo imeli dovolj opravka z učenjem, prav nič nismo brigali za politiko in tudi o narodnosti ni bilo govora. Jaz nisem čital nobenega časnika, ker sem v kavarno zahajal k večjemu ob sobotah po noči, ko se nas je več znancev shajalo v krčmi in smo se domogrede še v kavarni oglašali. Le ob času krimske vojske smo se zanimali za junaške boje pri Sevastopolju. Sicer pa nam je bilo vse eno kdo je minister in kakšno je vladanje.«⁷

Henrik Tuma je kot zvesti Slovenijan v prvi polovici osemdesetih let 19. stoletja obiskoval kavarno *Tischler*

¹ Komerze so bile zabave, prirejene komu na čast v gostilnah ali dvoranh.

² *Vesna*, 20. 11. 1894, str. 254.

³ Trdina, *Avtobiografska pisma*, 1905/1906, Ljubljanski zvon, str. 161, 164.

⁴ Levec, Janko Kersnik, *Prijateljski spomini*, Ljubljanski zvon, 1897, str. 542.

⁵ Cindrič, *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi*, str. 343.

⁶ Prav tam, str. 346.

⁷ Vošnjak, *Spomini*, str. 36.

za dunajsko univerzo. » / ... / Ves dan in pozno v noč so švigale krogle na biljardu ali pa padale karte po mizah. Pogosto je kavarna bila zbirališče za družbo, ki je potem krokala vso noč. Slovenski dijaki so imeli poleg tega še shajališče v krčmi nekega Krulca v nekem predmestju, kamor so hodili na kranjske klobase, kislo zelje in cviček. Dijašvo pa je tudi uživalo priložnost razuzdanega spolnega dunajskega življenja.« Tuma je bil v povprečju pet let starejši od vrstnikov, zato ni čudno, da je imel na splošno odklonilen odnos do slovenskih študentov: »V splošnem sem imel vtis, da je bilo naše dijaštvo precej surovo.«⁸ Kljub temu si je Tuma prizadeval za povišanje omike med slovenskim izobraženstvom na Dunaju, zato se je znotraj društva trudil doseči, da njihovo shajališče ne bi bilo v kavarni. Želja se mu je uresničila, ko so v društveni knjižnici organizirali razprodajo dvojnikov in zbrali toliko denarja, da so si najeli lokal. Sedenje v kavarnah pa je Tumi pustilo tudi nekaj psihoanalitične prakse: » / ... / V dijaških kavarnah sem proučil psihološko marsikatero žensko in akademika. Dasi sem bil abstinent, sem dovolj krepko prenašal družbo dunajskih prostitutk.«⁹

Nek študent pod psevdonimom Radivoj v Vesni opisuje spomine na kavarne ter opiše enega izmed slovenskih akademikov, ki so mu tovariši nadeli pridevek »Trimurti« in je med našimi študenti slovel kot eden najboljših pesnikov: »V kavarni je bil ves zabarikadovan s časopisi, jednega si je položil na koleno, drugega potisnil pod desno, tretjega pod levo pazduho, razgrnivši pred se četrtega, ter takó čuval svoje zaklade. Za sosednjo mizo sta mladeniča risala na mramornato ploščo.«¹⁰ Med študentsko populacijo je v tistih letih vladala sloga in še »niso bili razcepljeni na različna omizja.« Tudi Šuklje piše, da je bilo v času njegovega študija med dunajskimi študenti še čutiti zavest študentske solidarnosti. Njegova družba se je takrat zbirala v Andrejevi krčmi, kjer so pogosto pili »na kredo«.¹¹ Prav tako so radi zahajali v Tropperjevo kavarno in tam imeli svoj »Pump«.¹²

Kavarne so torej predstavljale center boheemskega življenja, katerega glavne značilnosti so bile pijača, pesem in ženske. V Ljubljanskem zvonu beremo: »Zadnjič sem bil v kavarni, taki kavarni, kakor se jih vi podnevi izogibljate. In tam je pelo dekle, prav lepo je pelo. In potem je šlo s krožnikom od mize do mize in tudi mimo tebe. Dinar si vrgel na krožnik. Zazvenel je, kakor bi se

bila utrgala struna. Morda se je res utrgala v njej. Vidiš, da sem bil takrat na njenem mestu, bi ti ga bil vrgel v obraz. Toda ona ga ni, ker ga ni smela. In potem je prišla k meni. Saj si videl, kaj sem napravil? V naročje sem jo vzel in poljubil. Čeprav ni poštena, kakor si rekel ti. In segel sem v žep in ji vrgel na krožnik prav toliko, da mi je še ostalo za kavo, ki sem jo popil ... «¹³

Leta 1896 je prišel na Dunaj študirat Ivan Cankar. S prijatelji se je udeležil sprejemnega večera za novopečene bruce v društvu Slovenija in ugotovil, da mu ozračje med Slovenijani ne ustreza, zato je sklenil študentsko obliko boheemskega življenja zavrniti. V svojem pismu bratu Karlu je svojo odločitev pojasnil z naslednjimi besedami: »/ ... / Jaz sem prašal, kaj je prav za prav 'Slovenija' doslej storila, da zasluži tako pijeteto. Nič, prav nič! Tisti naši stari pisatelji, s katerimi se bahajo, ker se sami s sabo ne morejo, se niso vzgajili v 'Sloveniji', temveč v svojem ožjem krogu, v katerem so čitali in se razgovarjali o literaturi. In kaj je v 'Sloveniji' zadnja leta? Krokarija in pa zabavljanje na 'te proklete farje'. Za resno politiko in za literaturo se ne briga živa duša. V 'dvorani' 'Slovenije' se tarokira in šahira, tu pa tam pogleda kdo kakšen časnik; bore malo jih je, ki bi razen 'Naroda' še kaj čitali. In niti za tega se ne zmeni vsakdo. – V kavarni, kjer je časopisov na izobilico, – tam igrajo bilijár in motijo s svojim hrupom še tiste, ki pridejo čitat. In to je naša – 'inteligenca'! To so bodoči – 'rešitelji' domovine! ... «¹⁴ Kmalu zatem so Cankar, Zupančič, Govekar, Eller, Škrjanec, Vidic, Goestl in Jančar ustanovili svoj literarni klub v Ederjevi gostilni na Ottakringstrasse, kjer so vsak četrtek večerjali po ustaljenem redu; pred večerjo je en izmed članov prebiral svoje literarne izdelke, čemur sta sledili kritika in diskusija. Po 'uradnem' delu in večerji so obiskovali nočno kavarno *Fin de siècle* z godbo in ženskimi gostjami.¹⁵

Dobrovoljni slovenski dijaki so ob prilikah, ko je na kup »prihrumelo večje krdelo rojakov,« tudi kaj domačega zapeli. Tak dogodek v gostilni *Bordolo* poleg dunajskega Terezijanišča opisuje Janez Mencinger: »To so stmeli dobrodušni, filistejski dunajski meščani pri drugih mizah nad krasnimi glasovi in milimi napevi te žive mladine iz neznane 'Ilirije' tam za morjem, ki je bila dunajskemu 'mézeljnu' deveta dežela!«

O iniciaciji novincev med izkušene pivce

Vsak slovanski študent, ki je prišel v veliko mesto, je bil sprva rahlo nebogljjen in izgubljen. S tem namenom se je obračal na starejše sotrpine, ki so se družili

⁸ Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 122–123.

⁹ Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 116.

¹⁰ Vesna, 20. 12. 1894, str. 279.

¹¹ Pitje na kredo je pitje na kredit.

¹² »Sicer smo bili že tako globoko »na kredi« pri našem rejnem očetu Andréu, da smo iz velike obzirnosti le še zvečer izkoriščali svoj kredit, opoldne pa nas ali ni bilo ali pa smo plačali svojo ceho v gotovem denarju.« Šuklje, *Sodobniki*, str. 103.

¹³ Rihteršič, *Bohemi*, Ljubljanski zvon, 1832, str. 579.

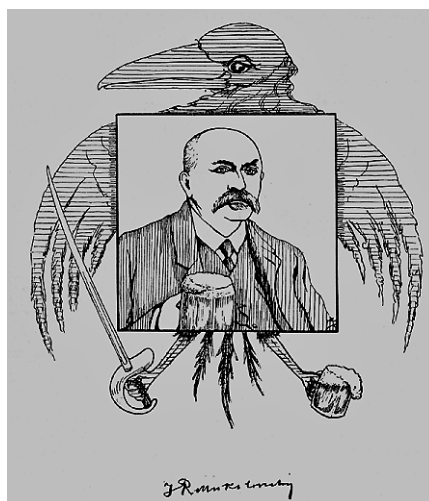
¹⁴ Cankar, *Zbrano delo*, knj. 26. Pisma I, str. 21, glej tudi Kosi, Jedelj je prav malo, str. 48.

¹⁵ Prav tam.

v raznih akademskih društvih. Sprva so se Slovenci zbirali v nemških akademskih društvih (*burši*), ki pa so jih trumoma zapuščali zaradi rastočega nemškega nacionalizma, ki je stremel k ukinjanju kulture in jezika nedominantnih narodov znotraj monarhije. Ker tudi združevanje s Hrvati in Srbi ni obrodilo sadu, je bila ustanovitev slovenskih društev samo še vprašanje časa. Leta 1875 se je v Gradcu osnovalo akademsko društvo *Triglav*. V povprečju je štelo okoli petdeset članov in in prirejalo različne sestanke, predavanja, plese, veselice, izlete, imelo pa je tudi svoj pevski in tamburaški zbor.¹⁶

Kmalu po ustanovitvi društva so *Triglavani* po zgledu nemških buršev, uvedli posebna pravila in ceremonije, ki določajo način obnašanja na pivskih veselicah in na podlagi katerih se izvede obred sprejemanja novih članov v društvo.¹⁷ V devetdesetih letih 19. stoletja so se tako med južnoslovanskimi študenti uveljavili t. i. *Križevački statuti*, pravila študentskih zabav in popivanja oziroma »slovenski zakonik za veselo, a neredno pivsko društvo.«¹⁸ Do takrat Slovenci takšnih pravil niso poznali, izjema je bila le *Komisija za uničevanje vina* v prvi polovici 19. stoletja, katere vneti privrženec naj bi bil tudi France Prešeren. In če je količkaj verjeti zgodovini, se je tudi on močno držal njenega osnovnega načela »Vino je strup, zato ga je treba pokončati.«¹⁹ Ker pa je o delovanju dotične komisije ostalo zapisanega bore malo, se je sestavljaec novih pravil, študent medicine Josip Rakež (1865-1943), obrnil na slovanske brate iz hrvaških Križevcev, ki so sloveli po dolgi pivski in ceremonialni tradiciji. Njihovi statuti so bili skupek pravil, namenjenih veselim družbam ob godovanjih, porokah, rojstnih dnevih, kolinah, krstu, trgatvi itd.²⁰ Rakež jih je povzel in prilagodil slovenski pivski in družabni tradiciji. Leta 1890 je slovenske *Križevačke statute* pod avtorskim psevdonimom J. R. Mukolovecky v 1000 izvodih prvič natisnila Narodna tiskarna v Ljubljani. Ponatis je sledil leta 1909, tretjič pa so bili izdani leta 1928 v Mariboru. Slednja izdaja je oplemenitenjena z duhovitimi ilustracijami profesorja Boža Srebreta, vsebuje pa tudi nekatera spremenjena določila.²¹ *Križevački statuti* so bili objavljeni tudi v glasilu slovenskih študentov v Gradcu, *Triglavanskih listih*.

Na splošno statuti vsebujejo šestdeset členov in so pisani v slovenskem jeziku, le uvod in promocija brucev sta v latinščini.

Naslovnica Križevačkih statutow
(naslikal Božo Srebre, Maribor, 1928)

In kaj zapovedujejo *Križevački statuti*? Po prirejenem vzgibu veseljačenja so se morali pravilom popivanja pokoravati vsi dijaki, ki so sedeli pri »krokarskem omizju«. Vsak krokar je imel svoj naziv: najvišje situirane so bile »Stare hiše«, krokarji po absolutoriju,²² to so študenti, ki so že končali študij in so zato vredni posebne časti, posebej s strani *brucožev*, ki so se do njih dolžni »spodobno vesti«. »S taktnim in vzornim vedenjem« in uspešno prestalo »praktično in teoretično izkušnjo iz *Križevačkih statutow* se *brucoži* lahko po hierarhiji povzpno med 'redne krokarje'. Najnižja stopnja krokarja so »bruci ali brucoži«, med katere se uvrščajo vsi prišleki na visoke šole in se v krokarsko družbo vključijo »s trdnim namenom, da si ob svojem času pridobe častni naslov 'rednega krokarja' in pod geslom 'Srebro golk, zlato molk',« izpolnjujejo želje uveljavljenim članom krokarske družbe.²³ Bruci se morajo tekom prvega leta izuriti v krokarskem vedenju in si pridobiti »potrebno krokarsko omiko in oliko«, ki jo črpajo iz *Križevačkih statutow*. Konec leta bruc vloži prošnjo na krokarski zbor, ki mu določi dan izpita²⁴ pred komisijo, sestavljeno iz treh starih hiš ali krokarjev. Po uspešno prebiti preizkušnji se brucem na posebni krokarski seji dodeli diploma v latinščini.

¹⁶ Rybar, *Brucovanje*, str. 94.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam, str. 102.

¹⁹ Rybar na tem mestu kot vir navaja Janeza Trdino: Dr. France Prešeren, v: *Sila spomina*, Ljubljana, 1986, str. 203–205. Rybar, str. 95.

²⁰ Prav tam, str. 98.

²¹ Prav tam, str. 99.

²² Če krokar zapusti visoko šolo brez absolutorija, je »starešina« ali brez krokarskega izpita »starešina bruc«.

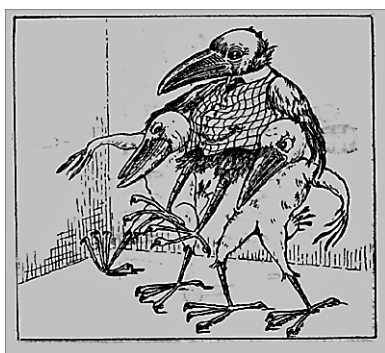
²³ Mukolovecky, *Križevački statuti*, str. 36.

²⁴ Izpit sestoji iz štirih predmetov: 1. Zgodovina »Triglava«, 2. Križevački statuti a) teoretično, b) praktično; 3. Petje a) teoretično, b) praktično; 4. Politika (samo teoretično). Prav tam.

Bruc (Mukolovecky, Križevački statuti. Maribor, 1928).

Pri krokarskem omizju morajo vsi krokarji piti isto pijačo, kdor se pravilom ne pokorava, je za tisti večer izločen iz omizja. Po *Križevačkih statutih* sta edini dovoljeni krokarski pijači pivo in vino, ki je lahko različnega porekla. Za vodenje krokarskega omizja je vsakič izvoljena nova »stara hiša«, ki ga s posebno pesmijo povzdignejo v »stoloravnatelja« ali »Zelenega Carja« in ga »dva mišično nadarjena bruca«²⁵ na ramah odnese na častno mesto. Zeleni Car »ima neomejeno oblast nad vsem omizjem« in je v vseh krokarskih zadevah nezmotljiv, zato ga je treba cel večer brezpogojno ubogati. Njemu na čast se pije vsaka tretja zdravica. Če je krokarsko omizje večje, je Zelenemu Carju pri vodenju dovoljeno po posebnem protokolu izbrati pomagače, ki jih predstavljajo: Kontrapikuš (desna roka Zelenega carja, ki lahko kaznuje bruce), Fiškuš (skrbi, da nihče nima prazne čaše in da se pravila Križevačkih statutih dosledno upoštevajo in izvajajo), Vunbacitelj (v primeru neupoštevanja pravil odstrani upornega krokarja), Pevovoj ali kantušminister (vodi krokarsko petje) in Klobasar (glavni govornik v krokarski družbi, humorist).²⁶

Živio, Zeleni car! (Mukolovecky, Križevački statuti. Maribor, 1928).

Pravila pitja so naslednja: kdor ne upošteva klica Zelenega Carja k posluhu, je kaznovan s kozjim (pol čaše) ali kravjim požirkom (vse, kar ima v čaši). Če hoče

kdo spregovoriti ali se za nekaj časa umakniti od omizja, spiše »štempelj« (polovico tega, kar ima v čaši) in svoj odhod najavi s pravnim terminom »Tempus utile.«²⁷ Na fiškušev »Habeas« lahko zapusti omizje.²⁸

Krokarski prepiri se rešujejo častno, »s pošteno krokarsko pijačo«. Kdor se počuti razžaljenega, navesi sokrokarju t. i. »butlja« tako, da pred celim omizjem glasno zakriči »butelj« in žalivca izzove na krokarski dvoboj. Če se krokar ne čuti zmožnega udeležiti se dvoboja, lahko imenuje svojega namestnika, v nasprotnem primeru ostane butelj nerešen do naslednjega krokanja. Vsak butelj se mora izpiti v teku 10 krokarskih minut (8 navadnih minut). Stranki si v enaki meri do vrha napolnita čaši, nato na povelje nepristranskega razsodnika izpijeta do dna.²⁹ Seveda se nepristranski lahko zmoti, zato je na voljo »zadnja instanca v krokarskih zadevah« – krokarski sod, ki sestoji iz treh starih hiš ali krokarjev. Sklic le-tega pa terja svoje stroške, ki se delijo na tožnika in zatoženca v razmerju, ki ga določi sod, ne glede na razsodbo samo.

Pije se butelj! (Mukolovecky, Križevački statuti. Maribor, 1928).

Posode ali enote, iz katerih po *Križevačkih statutih* pijejo krokarji, so »lori« ali »š Stefani«. Kdor pije iz »lora«, mora najprej izreči zdravico, drugače ga doleti kazen, ki jo določi Zeleni Car. Kadar slovanski dijak praznuje, je po stari navadi prav, da skliče znance in prijatelje in jih povabi na »en sodček ali pa dva«, da se skupaj povese. Kadar se pije »sodček«, mesto častnih točajev lahko pripade dvema brucema, ki pa morata biti pri natakanju zelo spretna. Ženske so pri krokanju lahko navzoče, ne smejo pa piti alkohola. Namesto njih to nalogo opravijo moški. Pri napitnicah v čast domovini, prijateljstvu in

²⁷ Tempus utile – lat. rok se začne šele, ko more stranka prvič uveljavljati svoje pravice.

²⁸ Habeas – lat. zapovedujemo ti.

²⁹ Nepristranski lahko zahteva npr. tako povelje: » / ... / Na ena se prime, na dve se nastavi na usta, na tri se izpije in kdor prej izpije in izgovori določeno besedo (npr. »Živio Zeleni Car« ali »butelj«), je zmagal. – Pavkanta, razumela?« Mukolovecky, Križevački statuti, str. 37.

²⁵ Mukolovecky, Križevački statuti, str. 36.

²⁶ Prav tam.

ženskam krokarji ponavadi pijejo »*suho vino*« (vino brez primesi, npr. vode). Če pa kdo presliši, čemu na čast je bila zdravljica, mora piti »*kazen*«, ki jo odredi ravnatelj. Če Zeleni Car spozna, da je družba skrajno razposajena, se zahvali za izkazano čast in razglasi »*re-publiko*«. Sedaj lahko vsi govore, pojo in pijejo po svoji lastni želji in vesti.³⁰

Zametki oblikovanja prvega slovenskega nacionalnega športa in poskusi ukinitve le-tega

Opojna kapljica je bila torej nepogrešljivi spremljevalec študentskih veseljačenj, prav tako je kultura pitja predstavljala veliko vlogo v življenju študenta, saj je močno vplivala na njegovo znanje in delovanje. Zatorej ni čudno, da leta 1910, v začetku protialkoholnega gibanja, v koledarju Mohorjeve beremo kritiko slovenskega dijaštva, ki naj bi bila »*up in nada naroda, a dijaštvo na visokih šolah »večerja mnogokrat le – pivo ali vino. / ... / Naš dijak se potika po tujih mestih, med tujim, celo sovražnim narodom. Ni čuda, če se potem tem tesneje oklepa svojih tovarišev*«, a zbirajo se »*vedno le v gostilni ali pa v prostorih, ki so zvezani z gostilno*«. Alkohol po njihovih besedah gmotno uničuje in duševno oškoduje dijaka in naj bi bil kriv tudi za upočasnitev slovenskega narodnega gibanja.³¹ Profesor na dunajski univerzi Karl Engliš je tega leta med študenti dunajske univerze izvedel anketo, ki je vsebovala tudi vprašanja v zvezi z uživanjem alkohola. Pokazala je, da je med študenti samo 35,8 %, študentkami pa 55,3 % abstinentov. Najvišji delež študentov, ki so rujno kapljico uživali redno, je bil med filozofi, sledili sta pravna in medicinska fakulteta. Največ abstinentov je bilo v nižjih letnikih.³²

Vladimir Ravnihar v svojih spominih razlaga, da so s prijatelji radi veseljačili, vendar le ob posebnih priložnostih, npr. na »*brucovskih večerih*«, ali ko je kdo opravil izpit: »*Če je promoviral, se je pilo na njegov račun – 'Doktorpotus'. Tedaj smo si privoščili kak 'Durchmarsch' – krokarijo do ranega jutra ter uganjali razne študentovske ulke. Šli smo vsi skupaj v gosjem redu po Ringu ter jo drzno zavili tudi okoli policijskega stražnika. Dunajski stražniki so bili takih reči vajeni, pa so vzeli slabo za dobro. Včasih so naleteli na kakega nergača in, če smo bili le preglasni, potlej je bilo treba teči. Ko sem delal prvi izpit, me je ves dan oprezoval prijatelj Ivan Oražen (kasneje zdravnik v Ljubljani in starešina Jugoslovanske Sokolske Zveze). Res me je prestregel in potem sva krokala sama, da sva bila pošteno nasekana*«.»³³

Henrik Tuma opisuje veseljačenje študentov po zborišnih dunajskega akademskega društva *Slovenija* pred božičem leta 1883: »*Po vsakem zboru so dijaki navadno krokali. Tudi to življenje sem hotel poizkusiti in sem vestno prekrokal tiste noči. Nisem se pa nikdar opil; navadno sem bil v krokarski družbi za blagajnika, ko je bilo že vse pijano*«.»³⁴

Pod vplivom idej T. G. Masaryka, ki je »*narod pijancev*« označil za »*narod reakcionarjev*« in prihodnost pripisoval treznim,³⁵ so slovensko mladino proti alkoholu in dvobojevanju pozivali predvsem predstavniki narodno-radikalnega dijaštva. V časopisu *Omladina* so objavili vrsto člankov, s katerimi so v skladu s svojim programom skušali prispevati k dvigu etičnosti slovenske družbe ter prevzgojiti slovensko mladino v omikano, narodnega ozaveščanja vredno srenjo. Večina dijakov naj namreč svojega prostega časa ne bi znala porabiti drugače kot z lenuharjenjem, kvartanjem ali pijančevanjem. »*Ta pjan študent' je mnogim vzor, pesem o njem pa njihova himna. Kdor ne gre z njimi, tega zasmehujejo, ta jim je največji 'gulež' in 'filister'. Ni jim mar za ničesar drugega kakor za vrček in žensko. Učenje sistematično zanemarjajo*«.»³⁶ Vzrok za takšno obnašanje dijakov avtor članka išče v brezdelju, ki je predpogoj in spodbuda pijančevanju, zato si mora koristno organizirati svoj čas, npr. z obiskom gledališč, branjem slovanske literature, učenjem tujih, predvsem slovanskih jezikov itd. Razpravam v *Omladini* so se pridružili tudi slovenski učitelji in profesorji, ki so s svojega stališča predstavljali poslanstvo slovenskega dijaka. V nepodpisanem članku se je pisec postavil na stran profesorjev in se zavzel za to, da dijaštvo preneha »*grditi in obrekovati svoje učitelje in s tem spodkopavati njihov ugled*«, slovenske profesorje pa poziva, da so do slovenskih dijakov manj surovi. Slovenske dijake je na tem mestu pozval tudi, naj se samoiniciativno otresejo grdega pijančevanja.³⁷

V program in razpravo II. shoda narodnih radikalov, na katerega so povabili tudi zapriseženega zagovornika »zmernosti« Henrika Tuma, je bil vključen tudi problem pijančevanja. Tuma je poudaril, da zmerno uživanje alkohola in nikotina ne škoduje, saj znanost tega še ni potrdila. Pri konzumiranju alkohola poudarja zmernost; če več pijemo, moramo več delati, telovaditi, planinariti, tako pa telo potrebuje manj alkohola. Menil je celo, da »*nikotin spodbuja k težkemu duševnemu delu*«.»³⁸ Rado-

³⁰ Prav tam.

³¹ Bahovec, Trezno ljudstvo bo bogatelo, str. 70.

³² Cindrič, Študenti, str. 340.

³³ Ravnihar, Spomini, str. 28.

³⁴ Tuma, Iz mojega življenja, str. 123.

³⁵ Gantar Godina, Slovensko dijaštvo, alkohol, burševstvo in ženske.

³⁶ Prav tam, glej tudi J. B., Srednješolec v prostem času, v: Omladina, let. III, 1906–1907, str. 2, 3.

³⁷ Anon., Slovenski profesor in dijak, v: Omladina, 1906–1907, str. 115–116.

³⁸ Irena Gantar Godina, Slovensko dijaštvo, str. 40, Poročilo II. shoda Narodno-radikalnega dijaštva v Celju, Omladina, 1907–1908, str. 117.

van Krivic, slovenski študent na Karlovi univerzi v Pragi, pa je prevedel ideje Masarykovega asistenta Foustka, ki je videl abstinenco kot »del življenjskega in svetovnega nazora, novega nazora modernega človeka / ... /, ki na gotov način že začenja vplivati na vse današnje kulturno življenje ... «³⁹

Čeprav je bilo študentsko življenje v veliki meri zaznamovano s popivanjem, ni bil vedno alkohol tisti, ki je krojil dogajanje na študentskih veseljačenjih. Mnogi študentje so se zabavali tudi brez opojnih substanc ter v svoji mladostni radoživosti storili marsikatero neumnost. Ali pa so se shajali na »modricah«, kjer so umno modrovali o tem in onem. Kot pravi Mencinger, se je takrat zanetila »marsikatera dobra ideja ... / ... / Koliko blagih misli, koliko vzornih načrtov pa se je prezrlo ali pozabilo – ko smo bili vsi bogatini na duhu in vsi preverjeni, da bomo, čim starejši bomo, tem večji duševni orjaki ... Živel mladeniški ponos!« In ravno tega ponosa, te vedoželjnosti in neupogljivosti današnji dijak in študent skorajda več ne premore.

Viri in literatura

Časopisje

Vesna, 1892–1894.
Ljubljanski zvon, 1897, 1905–1906, 1932
Omladina, 1904–1914
Triglavanski listi, 1932–1934

Spominska literatura

Cankar, Ivan: *Zbrano delo*, 26. knjiga, Pisma I. Ljubljana, 1970.
Mencinger, Janez: *Moja hoja na Triglav*. Maribor: Obzorja, 1977.
Šuklje, Fran: *Sodobniki*. Ljubljana: Satura, 1933.
Tuma, Henrik: *Iz mojega življenja: spomini, misli, izpovedi*. Ljubljana: Tuma, 1997.
Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Literatura

Bahovec, Tina: Trezno ljudstvo bo bogatelo, bo cvelo in se krepko razvilo. *Zgodovina za vse*, leto XV, 2008/2, str. 70.
Cindrič, Alojz: *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2009.
Godina, Irena Gantar: Slovensko dijaštvo, alkohol, burševstvo in ženske. *Zgodovina za vse*, letnik XV, 2008/2.

Kosi, Jernej: »Jedel je prav malo, kakor je bila njegova navada. Pil je več.« Ivan Cankar, slovenski bohem: prispevek k zgodovini bohemstva na Slovenskem. *Zgodovina za vse*, leto XI, 2004, št. 1.
Mukolovecky, J. R.: *Križevački statuti*. Maribor, 1928.
Polajnar, Janez: *Pfuj! To je gerdo!: k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2008.
Rybar, Miloš: Brucovanje po križevačkih statutih. *Traditiones*, 15, SAZU, 1986.

Zusammenfassung

REDEN IST SILBER, SCHWEIGEN IST GOLD! *Über die Vergnügen und die Zecherei slowenischer Studenten im 19. Jahrhundert*

Die Mehrheit der wackeren Krainer (und nach dem Jahr 1897 auch der wenigen Krainerinnen) ging in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zum Studium nach Wien, Graz und seltener ins panslawische Prag. Am liebsten wählten sie unsere einstige kosmopolitische Hauptstadt Wien für ihr Studium, denn es bot die meisten Möglichkeiten für die materielle Versorgung sowie auch für allerlei Vergnügen für jeden Geschmack.

Das studentische Leben in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts war, in Übereinstimmung mit dem Universitätsmodell der Freiheit des Lernens und Lehrens, bis zum Antritt der Regierung Taaffe trotz politischer Repression und strenger Zensur sehr unterhaltsam und bohemhaft. Das Zentrum des gesellschaftlichen Lebens waren Gasthäuser und Cafes, in denen sich die Studenten gern auf ihre eigene Art amüsierten, wobei sie sich meist nicht um die Meinung anderer kümmerten und zum Vergnügen sogar eigene Regeln der Zecherei aufstellten.

Und obwohl die damalige (klein)bürgerliche Gesellschaft sehr puritanische Ansichten hatte, ließ sie gemäß der so genannten Verschwörung des Schweigens eine doppelte Sexualmoral zu – sie sah darüber hinweg, dass die Männer (die Bürger) die Befriedigung ihrer sexuellen Triebe außerhalb des gesellschaftlich akzeptierten Rahmens suchten (z. B. in Freudenhäusern oder gar beim eigenen Dienstmädchen) und entrüstete sich meist auch nicht über die Exzesse der Studenten, sondern blickte vielmehr mit schalkhaftem Beifall auf den bohemhaften Lebensstil.

Schlagwörter: Studenten, Krain, Wien, Boheme

³⁹ Prav tam.

Dunja Dobaja

Pregled razvoja zdravstvene zakonodaje v Avstro-Ogrski monarhiji v letih 1867-1918

DOBAJA Dunja, univ. dipl. zgodovinarica, asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

614.2:34(436-89)"1867/1918"

PREGLED RAZVOJA ZDRAVSTVENE ZAKONODAJE V AVSTRO-OGRSKI MONARHIJI V LETIH 1867-1918

Avtorica predstavi določbe avstrijskega sanitetnega državnega zakona z dne 30. aprila 1870, s katerim so bili postavljeni temelji javne zdravstvene službe v Avstro-Ogrski monarhiji in ki je služil kot podlaga za izdajo deželnih zakonov o ureditvi zdravstvene službe v občinah. Organizacijo slednje predstavi na primeru dežele Kranjske. Obravnavano obdobje je tudi čas dviga zavesti o nujnosti obvezne strokovne porodne pomoči in čas kvalitetnejše in večje organiziranosti oskrbe bolnih ubogih.

Ključne besede: zdravstvena zakonodaja, avstrijski sanitetni državni zakon, deželni zdravstveni svet, Razglasilo c. kr. deželne vlade za Kranjsko

DOBAJA Dunja, BA History, Assistant, Institute of Contemporary History Ljubljana, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

614.2:34(436-89)"1867/1918"

AN OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF HEALTH LEGISLATION IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY BETWEEN 1867 AND 1918

The author presents the provisions of the Austrian sanitary code from 30th April 1870, which laid the foundation of the public health service in the Austro-Hungarian Monarchy and served as the basis for provincial laws about the organization of health services at the municipal level. Its organization is presented on the example of the province of Carniola. The period in question was an era of increased awareness about the need for mandatory obstetrical assistance and a time of improved organization of healthcare for the poor.

Key words: health legislation, Austrian sanitary code, provincial health council, Gazette of the Imperial Provincial Government for Carniola

Ureditev javne zdravstvene službe

Druga polovica 19. stoletja je prinesla nova odkritja tudi na področju medicine in higiene, kar je skupaj z zlomom fevdalizma povzročilo novo organiziranost in napredek v zdravstvu. Ustvarjeni so bili tudi boljši materialni pogoji za zdravljenje obolelih in poškodovanih.

Temelje javne zdravstvene službe v monarhiji je v obravnavanem obdobju urejal avstrijski sanitetni državni zakon *Postava od 30. aprila 1870 o ureditvi javne zdravstvene službe*.¹ S tem zakonom je bila urejena razdelitev dolžnosti in dela med državo in samoupravno oblastjo. Pri političnih oblasteh so bili postavljeni strokovni sanitetni organi: okrožni (občinski) zdravnik, c. kr. okrajni zdravnik in deželni zdravstveni svet, z zakonom pa so bile določene tudi njihove službene dolžnosti. Cesarski zakon je že v uvodu določal, da »višji nadzor nad vsem zdravstvom in vrhovno vodenje zdravstvenih (medicinskih) zadev pristoji državni upravi«. Neposredno delovanje državne uprave je obsegalo vsa tista opravila, ki so ji bila zato izrecno pridržana, da jih je opravljala, ker so bila posebno pomembna za splošno stanje zdravja ljudi. Delokrog državne uprave je obsegal predvsem: evidenco in delo zdravstvenega osebja, nadzor nad delom zdravstvenih in socialnih ustanov od bolnišnic do zavodov za reveže, nadzor nad preprečevanjem in zatiranjem nalezljivih bolezni, nadzor nad prometom zdravil in strupov, nadzor nad mrliško ogledniško službo, vključno z zdravstveno-policijskimi obdukcijami, ter nadzor nad delom zdravstvene policije, ki je sicer bil po občinskih predpisih določen občinam. Po zakonu je zdravstvena policija skrbela za izpolnjevanje zdravstveno-policijskih ukazov glede cest, poti, »planišč« (placov) in trat, javnih zbirališč, stranišč, »smradotočij« (kloak) in gnojnih jam, tekočih in stoječih voda, vode za pitje in drugo porabo, glede živeža (ogledovanje živine, mesa itd.) in posod ter glede javnih kopalnic. V njen delokrog je sodila tudi skrb za to, da so porodnice (otročnice) ter bolniki dobili potrebno pomoč, nadalje vodenje evidence najdenec, gluhtonemih, duševnih bolnikov, ki niso bili oskrbovani v javnih zavodih, ter nadzor nad njihovo oskrbo. Zdravstvena policija je bila zadolžena tudi za ustanavljanje, vzdrževanje in nadzor mrtvašnic, pokopališč ter mrhovišč. Izvajala je tudi nadzor nad živinskimi sejmi ter bila dolžna podati politični gosposki periodična zdravstvena poročila. Izvrševanje državnih opravil v zdravstvenih zadevah je bila dolžnost političnih gosposk, ki so morale praviloma pred začetkom izvajanja del zaslišati izvedence (»veščake«). Spričo tega so obstajali pri političnih gosposkah v mestih z lastnimi občinskimi postavami

(»štaturi«) mestni zdravniki, v okrajih cesarski okrajni zdravniki (»vračiči«), in kjer je bila potreba, tudi cesarski okrajni živinozdravniki. V deželni upravi so obstajala deželna zdravstvena svetovalstva, deželni zdravstveni referenti in deželni živinozdravniki. V ministrstvu za notranje zadeve pa je obstajalo vrhovno zdravstveno svetovalstvo z referentom za zdravstvene zadeve. Zakon je v nadaljevanju navajal, da so cesarski okrajni zdravniki stalni zdravstveni organi okrajnih glavarstev in da vsak cesarski zdravnik sodi neposredno pod okrajnega glavarja. Cesarski okrajni zdravnik je imel v svojem okraju sledeča opravila: preko njega je okrajni glavar izvajal nadzor nad zdravstveno-policijskimi opravili posameznih občin, nad zdravstvenim osebjem svojega okraja, nad izvajanjem predpisov zoper mazače kot tudi glede trgovanja s strupom in zdravili, dalje nad zdravstvenimi, humanitarnimi in drugimi zavodi, nad toplicami in zdravilnimi vodami, javnimi in zasebnimi lekarnami ter nad izvajanjem zdravju nevarnih obrti. Imel je tudi svetovalno funkcijo, posebno glede ravnanja v primeru izbruha epidemij, in kjer ni bilo veterinarja, tudi svetovanje v primeru izbruha kakšne živalske bolezni. Njegova naloga je bila tudi svetovanje glede odprtja obrti, namenjene zdravljenju. Izvajal je tudi zdravstveno-policijske preiskave in o tem podal svoje mnenje. Moral se je udeležiti tudi nabora vojaških novincev, kadar so to zahtevali pristojni organi. Bil je zadolžen za oceno splošnega zdravstvenega stanja ljudi (npr. kaj škoduje zdravju ali imajo ljudje kakšne napačne predodke ali mnenja glede določene bolezni ter svetovati, kako bi se to dalo popraviti) in koristnih domačih živali tistega okraja. O vseh svojih opažanjih in predlogih je bil dolžan sestaviti poročilo. V okrajih, kjer je obstajal cesarski okrajni živinozdravnik, je on opravljal naloge, povezane z živalmi. Cesarski okrajni zdravniki so imeli tudi dolžnost opravljati dela sodnih zdravnikov, za kar so dobivali plačilo »po pravilu (normalu)«.

V deželnem glavnem mestu se je, na podlagi omenjenega zakona, ustanovilo deželno zdravstveno svetovalstvo s sistematiziranimi službami deželno-zdravstvenega referenta in deželnega živinozdravnika. Deželno zdravstveno svetovalstvo je dajalo mnenja in nasvete glede zdravstvenih zadev dežele, ki so bile deželnemu glavarju izročene v skrb. Pretehtati je moralo statistično gradivo iz okrajev in to gradivo v obliki deželno-zdravstvenega poročila povzeti ter svetovati potrebno za izboljšanje zdravstvenih razmer. Podrejeno je bilo deželnemu glavarju ter je preko svojega posrednika komuniciralo samo z njim ali pa z njegovim namestnikom. Zakon je določal tudi sestavo deželnega zdravstvenega svetovalstva, ki so ga sestavljali zdravstveni referent, od tri do šest rednih članov, ki jih je postavila vlada in so zastopali celotno zdravstvo, ter izredni člani, ki so bili imenovani po ukazu ali z dovoljenjem deželnega

¹ *Postava od 30. aprila 1870 o ureditvi javne zdravstvene službe. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, 12. maj 1870, št. 68 (v nadaljevanju Zakon 1870).*

glavarja. Deželni odbor je lahko poslal v deželno zdravstveno svetovalstvo dva redna člana. Koliko je bilo rednih članov in kako so se postavljali, se je določalo za vsak upravni okoliš posebej. Redni člani so opravljali svojo funkcijo tri leta. Svetovalstvo je iz svoje srede izvolilo tudi svojega predsednika in njegovega namestnika. Funkcija člana je bila častna služba, ki se je praviloma opravljala zastoj, za večja dela pa so bile predvidene nagrade (»remuneracije«). V času opravljanja te funkcije so imeli redni člani pravico do naslova c. kr. zdravstveni svetovalec. Zakon je tudi določal operativne naloge, ki jih je dajal deželni glavar deželno-zdravstvenemu referentu in deželnemu živinozdravniku. Tako naj bi deželno-zdravstveni referent pazil na uresničevanje zdravstvenih postav in ukazov, bdel nad vsem zdravstvenim osebjem v deželi, nad vsemi zdravstvenimi zavodi (s toplicami in zdravilnimi vodami vred), po potrebi je prepotoval deželo in opozoril na določene pomanjkljivosti.

Pri ministrstvu za notranje zadeve se je, na podlagi zakona, ustanovilo vrhovno zdravstveno svetovalstvo, ki je dajalo mnenja in nasvete za zdravstvene zadeve kraljevin in dežel, zastopanih v državnem zboru. Posebna dolžnost svetovalstva je bila pregledati in pretehtati zbrano statistično gradivo iz kraljevin in dežel ter iz njega sestaviti letno poročilo in svetovati, kar je bilo potrebno za izboljšanje zdravstvenih razmer. Vrhovno zdravstveno svetovalstvo je bilo podrejeno ministru za notranje zadeve. Zakon je tudi določal število članov svetovalstva, dolžino mandata, volilni postopek predsednika in njegovega namestnika, pravico do naslova c. kr. višji zdravstveni svetovalec. Tako je bilo svetovalstvo sestavljeno iz referenta za zdravstvena dela v ministrstvu za notranje zadeve, iz najmanj šestih rednih članov, ki jih je postavila vlada in so zastopali celotno zdravstvo ter iz izrednih članov (posebni izvedenci, strokovnjaki), ki so imeli svetovalno funkcijo. Redni člani so imeli triletni mandat. Vrhovno zdravstveno svetovalstvo je iz svoje srede izvolilo predsednika in njegovega namestnika. Funkcija članov je bila častna služba in se je praviloma opravljala brezplačno, za večja dela pa so bile predvidene nagrade. V času opravljanja te službe so imeli redni člani pravico do naslova c. kr. višji zdravstveni svetovalec. Minister za notranje zadeve je na podlagi zakona odredil referentu za zdravstvene zadeve sledeče naloge: izdelavo opravičnih spisov (nanašajočih se na zdravstvo) ministrstva; nadzor nad celotnim zdravstvenim osebjem in nad vsemi zdravstvenimi zavodi kot tudi nad tem, kako pristojni organi izpolnjujejo zdravstvene postavbe in ukaze ter izvajanje občasnih ogledov po deželah.

Referenta za zdravstvene zadeve je imenoval cesar osebno. Deželne živinozdravnike je postavljali mini-

ster za notranje zadeve, cesarske okrajne zdravnike in okrajne živinozdravnike pa deželni glavar. Redne člane, ki jih je vlada imenovala v deželna zdravstvena svetovalstva in v vrhovno zdravstveno svetovalstvo, je postavljala minister za notranje zadeve. Kategorije in vrste ter službeni prejemki vseh uslužbencev, ki so imeli službo v državnem oskrbovanju zdravstva, so v zakonu razvidni iz priloženega »Črteža za osebe in plače«.² Referent za zdravstvene zadeve v ministrstvu za notranje zadeve je imel status ministrskih svetovalcev, deželno-zdravstveni referenti so imeli status »mestodržstvenih svetovalcev« II. razreda oziroma vladnih svetovalcev določene dežele, zdravniški ministrski tajnik status ministrskih tajnikov, zdravniški koncipisti pri deželnih gospodih »konkretalni« status koncipistov. Minister za notranje zadeve je določal deželnim živinozdravnikom vrsto plače glede na obseg opravil. Po zakonu se je plača okrajnih zdravnikov po vsakih petih letih povišala za 100 goldinarjev (»peteroletne priklade«) do skupnega zneska 1200 goldinarjev. Deželno-zdravstveni referenti, razen dunajskega in tržaškega, so dobivali po 300 goldinarjev »krajne priklade« na leto, ki se je izplačevala mesečno skupaj s plačo. Zdravniki in živinozdravniki, ki so službovali na Dunaju ali v Trstu pri »mestodržstvu«, so dobivali »stanovnino«, izplačano vsake tri mesece. Za službene poti ali obhode cesarskih okrajnih zdravnikov in cesarskih okrajnih živinozdravnikov, med katere se niso štele poti, storjene v času epidemije in živinske kuge, je bil določen pavšalni znesek.³ Zakon je stopil v veljavo z objavo v Državnem zakoniku in je bil zakonska in strokovna podlaga za celo vrsto predpisov.

Deželni zakoni

Na podlagi tega zakona so posamezne dežele izdale svoje deželne zakone za ureditev zdravstvene službe v občinah. Tako je bil le-ta izdan npr. za Kranjsko leta 1888, za Štajersko leta 1892, za Koroško leta 1884. Deželni zakoni niso veljali za mesta, ki so si morala sama urediti zdravstveno službo z lastnimi predpisi. Z deželnimi zakoni so bile razmejene pristojnosti v zdravstveni službi med državo in samoupravno oblastjo, uzakonjene pa so bile tudi določbe o okrajnih in okrožnih oziroma občinskih zdravnikih ter o njihovih stvarnih in krajevnih pristojnostih. Poglejmo organizacijo javne zdravstvene službe v občinah na primeru dežele Kranjske. Zakon, s katerim se je uravnavala zdravstvena služba v občinah, veljaven za deželo Kranjsko brez deželnega stolnega mesta Ljubljana, z dne 24. aprila 1888 je bil sprejet na podlagi 5. člena državnega zakona iz leta 1870, ki je prepuščal urejanje zdravstvene službe v občinah

² Prav tam.

³ Dodatek. V: Zakon 1870.

deželam samim.⁴ Uvodoma navaja, da za »opravila, ki so občinam naložena za delo zdravstvene policije in glede zdravstva nasploh«, mora skrbeti vsaka občina ali sama zase ali pa, v kolikor za to ne zadostujejo njena sredstva, v družbi s sosednjimi občinami s sodelovanjem za to postavljenih zdravnikov. Ozemlje tako združenih občin se je štelo za *zdravstveno okrožje*, katerega meje so se navadno ujemale z mejami sodnih okrajev, možno pa jih je bilo z ukazi drugače omejiti in na isti način po potrebi spremeniti. Imena je zdravstvenim okrožjem določila politična deželna oblast v dogovoru z deželnim odborom. V zakonu je bilo določeno, kdo je zastopal občine v zdravstvenem okrožju, kajti *zastop zdravstvenega okrožja* je bil po zakonu izvršni organ, ki mu je bilo predvsem naloženo preskrbeti sredstva za zdravstveno službo okrožja, sprejeti in realizirati proračun dohodkov in stroškov za zdravstvo ter kritje primanjkljaja. Strokovne naloge zastopa so bile pospeševanje javne zdravstvene koristi prebivalcev, uvajanje zdravstvenih izboljšav, poročanje o zdravstvenih zadevah politični oblasti, predlaganje zaposlitve potrebnega zdravstvenega osebja in urejanje pogojev za delo zdravnika, zdravstvene občine ali zdravstvenega okrožja. Pogoji za zaposlitev zdravnika zdravstvenega okrožja so bili v zakonu natančno določeni. Za to delo je smel biti nameščen samo zdravnik, ki je bil upravičen izvrševati zdravniško prakso v deželah, zastopanih v državnem zboru, imel avstrijsko državljanstvo, bil fizično sposoben, v moralnem oziru brez madeža in je znal oba deželna jezika. Imenovani zdravnik je imel naziv *okrožni zdravnik*. Imenovan je bil z dekretom na podlagi razpisa in na predlog zastopa zdravstvene občine oziroma zdravstvenega okrožja. Če ni bilo zadržkov, se je imenovanje naznanilo politični okrajni oblasti, ki je sprejela od imenovanega namesto prisege slovesno obljubo. K temu uradnemu dejanju se je povabilo župana zdravstvene občine oziroma načelnika zastopa zdravstvenega okrožja. Kadar je bil okrožni

zdravnik začasno odsoten, je moral v skladu z zakonom deželni odbor v sporazumu s politično deželno oblastjo urediti, da ga je v tem času nadomestil sosednji okrožni zdravnik ali pa drug, za to sposoben zdravnik. Letne plače okrožnih zdravnikov so bile razdeljene v tri razrede, in sicer po 600, 700 in 800 goldinarjev. Kjer so zdravniško delo zaradi pomanjkanja zdravnikov opravljali ranocelniki, so prejeli 400 goldinarjev letno. Razrede zdravniških plač za posamezne službe je določil glede na njihovo pomembnost in na okolje, v katerem so delovali, deželni odbor v sporazumu s politično deželno oblastjo. Vsak redno zaposleni okrožni zdravnik je imel poleg tega pravico do dveh v plačo všteti starostnih doklad po 50 goldinarjev, in sicer po dopolnjeni petletni službeni dobi. Imel je pravico tudi do pokojninskih in preskrbninskih dodatkov zase in za svojce. Za njihovo kritje se je oblikoval poseben fond (»pokojninski zaklad«), ki ga je oskrboval deželni odbor. Ta fond se je ustanovil iz odtegljajev od zdravniških plač, ki so znašali prva tri službena leta po 10 odstotkov, poznejša leta pa po dva odstotka. Po potrebi se je ta fond oblikoval tudi iz prispevkov iz »deželnih novcev«.⁵ Torej, uvedene so bile pokojnine za zdravnike oziroma po njegovi smrti za njegove svojce po istih pravilih kot za deželne uradnike. Kranjska ni bila le prva, ampak tudi edina dežela v Avstriji, ki je takrat uvedla pokojnine za zdravnike.⁶

Okrožni zdravniki so bili upravičeni tudi do potnine za službene obiske, kadar so bili ti daljši od štirih kilometrov od njihovega sedeža. Upravičen je bil tudi do dodatka za nadomeščanje drugih zdravnikov. Za tiste zdravniške opravke, ki jih je okrožni zdravnik opravljal po naročilu državne uprave, je imel pravico do »pristojbin iz državnega zaklada«. Služba okrožnega zdravnika je bila javna služba. Okrožni zdravniki so bili v prvi vrsti zaposleni zato, da so opravljali delo v občinah po že prej razloženih členih 3 in 4 zakona z dne 30. aprila 1870, da so zdravili uboge tam, kjer za to ni bilo posebej poskrbljeno, dalje, da so poročali o zdravstvenih strokovnih zadevah, dogodkih in zdravstvenem stanju na zborskih zastopov ter politični okrajni oblasti. Po omejenem zakonu pa so bili okrožni zdravniki seveda tudi izpostavljeni nadzoru. Tako je moral župan zdravstvene občine oziroma načelnik zastopa zdravstvenega okrožja, ne da bi se kratila določeni politični okrajni oblasti pripadajoča nadzorna pravica (člen 8 državnega zakona z dne 30. aprila 1870) nadzorovati okrožnega zdravnika glede natančnega izvajanja njegovih službenih dolžnosti in o tem poročati politični okrajni oblasti. Če okrožni zdravnik ni vestno izpolnjeval svojih dolžnosti, je morala politična okrajna oblast izreči primerno disciplinsko kazen. V primeru hujših kršitev službenih dolžnosti

⁴ Zakon z dne 24. aprila 1888, s katerim se uravnava zdravstvena služba v občinah, veljaven za vojvodino Kranjsko brez deželnega stolnega mesta Ljubljana. V: Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto 1888, št. 12, (v nadaljevanju Zakon 1888). Novele k temu zakonu: Zakon z dne 13. avgusta 1892, veljaven za vojvodino Kranjsko brez deželnega stolnega mesta Ljubljana, s katerim se prenařajata člen 3 in 13 deželnega zakona z dne 24. aprila 1888. leta, deželni zakonik št. 12, zadevajoč uravnavo zdravstvene službe v občinah (drugi deželni zakon je natančneje določal sestavo zastopa, ki je zastopalo zdravstveno okrožje, in zdravstvenim občinam naložil pristojnost plačevanja stroškov zdravstvene oskrbe revnih); Zakon z dne 27. oktobra 1900, s katerim se ureja zdravstvena služba v občinah, veljaven za vojvodino Kranjsko brez deželnega stolnega mesta Ljubljana. V: Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto 1900, št. 27 (okrožni zdravniki so dobili pravico do dopusta, zakon pa je tudi natančneje urejal njihovo nadomeščanje ter določal disciplinske kazni); Zakon z dne 1. maja 1911, veljaven za vojvodino Kranjsko brez deželnega stolnega mesta Ljubljana, s katerim se prenařajajo nekatera določila zakona z dne 27. oktobra 1900, deželni zakonik št. 27, glede zdravstvenih služb v občinah. V: Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto 1911, št. 31.

⁵ Prav tam.

⁶ Zupanič Slavec, Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem, str. 60.

je moral deželni odbor v dogovoru s politično deželno oblastjo odpustiti okrožnega zdravnika iz službe. Okrožni zdravnik, za katerega se je izkazalo, da ni bil več sposoben še nadalje opravljati svoje službe zaradi bolezni, starosti ali pa telesnih in duševnih hib, je bil tudi odpuščen iz službe, toda priznani so mu bili pokojninski dodatki.⁷

Na podlagi tega zakona je deželna vlada za Kranjsko dne 16. marca 1889 izdala *Razglasilo c. kr. deželne vlade za Kranjsko obsegajoče ukaze, izdane na podstavi zdravstvenega zakona deželnega zakona z dne 24. aprila 1888*.⁸ Zakon 1888 in Razglasilo 1889 sta pričela veljati 1. januarja 1890. Službene dolžnosti okrožnih zdravnikov so natančno določene v službenem navodilu objavljenem kot Razglasilo. Ta predpis ima tri dele: A Razdelitev dežele Kranjske v zdravstvena okrožja z imeni okrožij in krajem bivališča okrožnih zdravnikov, B Službeno navodilo okrožnim zdravnikom in C Pristojbinske tarife za zdravniške opravke in poti okrožnih zdravnikov v javni zdravstveni službi.

V Razglasilu (del A) je bilo npr. 108 tedanjih gorenjskih občin razvrščenih v tri zdravstvene okraje (Kamnik, Kranj in Radovljica) in 11 zdravstvenih okrožij, od tega dva v okraju Kamnik (Kamnik in Brdo), pet v okraju Kranj (Kranj, Cerklje, Tržič, Škofja Loka in Železniki) in štiri v okraju Radovljica (Radovljica, Bled, Bohinjska Bistrica in Kranjska Gora). Taka razdelitev Gorenjske in dežele Kranjske na zdravstvena okrožja ni bila le prva, temveč tudi edina do leta 1893 v avstrijskih deželah. Uradno je veljala do konca leta 1918, dejansko pa celo do sredine tridesetih let 20. stoletja, to je do izida nove zdravstvene zakonodaje Kraljevine Jugoslavije.⁹

Okrožni zdravniki (del B) so bili deloma podrejeni politični oblasti svojega službenega okoliša deloma pa deželnemu odboru. Morali so biti v korektnih odnosih s cesarskimi okrajnimi zdravniki, jim dajati pojasnila, ki so jih želeli, in jim biti v potrebno pomoč. Okrožni zdravniki so bili strokovni organi občin zdravstvenega okrožja. Kadar so bili povabljeni, so se morali udeležiti sej občinskih odborov, na katerih so se obravnavale zdravstvene zadeve, s posvetovalnim glasom. V zborih zastopov zdravstvenih okrožij so bili poročevalci v zdravstvenih strokovnih zadevah in so jim morali, kot tudi predpostavljeni politični okrajni oblasti, poročati o zdravstvenih zadevah in zdravstvenem stanju v svojem službenem okolišu. Poleg tega so bili dolžni pomagati občinam pri sestavi statističnega letnega po-

ročila. Dolžnost okrožnih zdravnikov je bil tudi nadzor in pomoč pri delu občinske zdravstvene policije, dajanje nasvetov, opozarjanje na pomanjkljivosti in po potrebi naznanitev le-teh politični okrajni oblasti. Posebna naloga okrožnih zdravnikov je bilo nadzorovanje t. i. necesarskega zdravstvenega osebja, tj. osebja, ki ni bilo na seznamu javnih uslužbencev deželne oblasti: babic, mrliških oglednikov, pomožnega osebja (oglednikov za živino in za meso, uslužbencev za razkuževanje itd.) in odprava ugotovljenih pomanjkljivosti ter eventualno naznanjanje politični oblasti. Nadalje so bili dolžni nadzorovati ukrepe občine, namenjenih za pomoč bolnikom in porodnicam; nadzorovati javne zdravilne kopeli, mrtvašnice in pokopališča; nadzorovati, tam, kjer ni bilo živinozdravnika, živino na sejmi in »pregonih«, mrhovišča in konjedernice, ogledovati klavno živino in meso kakor tudi nadzorovati zdravniško mazaštvo in prepovedano prodajo zdravil in strupov ter naznanjati zlorabe občinam in po potrebi policijskim ali sodnim oblastem. Okrožni zdravniki so morali imeti pod nadzorom najdenčke, gluhoneme, slepe, duševne bolnike in hiralce, ki niso bili nastanjeni v javnih zavodih in katerih zdravstveno stanje je bilo ugotovljeno v občinskih oziroma župnijskih spričevalih. Morali so spremljati njihovo oskrbo ter pomanjkljivosti in napake naznaniti občini oziroma po potrebi politični oblasti. Okrožni zdravnik je bil dolžan zdraviti bolne reveže v svojem službenem okolišu nasploh in tiste iz drugih okolišev, ki so se zadrževali v njegovem okolišu. Enake dolžnosti je imel tudi do revežev, ki so bili v bolnicah ter občinskih ubožnih hišah. Načelnik zdravstvenega okrožja je v dogovoru s predstojniki občin, ki so sodelile v zdravstveno okrožje, moral izročiti okrožnemu zdravniku vsakoletni seznam revežev, ki so bili v stalni oskrbi in upravičeni do brezplačne zdravstvene nege in do brezplačnih zdravil. Če so ugotovili, da so ugodnosti potrebne tudi druge revne osebe, je bilo potrebno novo privoljenje občine, ki ga je bilo mogoče dobiti tudi naknadno, toda takoj po začetku zdravljenja. O zdravljenju in zdravilih revežev je moral okrožni zdravnik voditi seznam in sicer kot pripomoček pri obračunu stroškov za preglede in izdane zdravila.¹⁰ Ravno tako je moral v svojem okolišu pregledovati in zdraviti odgnance (»odganjance«). Ranjence s težkimi ali smrtnimi telesnimi poškodbami so morali okrožni zdravniki naznaniti sodni oblasti z imenom, stanovanjem in oceno o načinu in teži poškodbe, če je bil osnovan sum kaznivega dejanja. Nadzorovanje splošnega zdravstvenega stanja prebivalstva in živali je nalagalo okrožnim zdravnikom skrbno opazovanje, ugotavljanje škodljivih vplivov in celo škodljivih predsodkov o boleznih, zdravljenju ter preprečevanju. Vse sumljive zadeve je bil dolžan naznaniti dotičnim občinam, v resnih in nujnih primerih,

⁷ Zakon 1888.

⁸ Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, l. 1889, št. 647 (v nadaljevanju: Razglasilo 1889).

⁹ Kocijančič, Zdravniki in njih delo v okraju Kranj, str. 307.

¹⁰ Prav tam, str. 315.

zlasti v primeru nalezljive bolezni bodisi v njegovem ali v sosednjih okrajih, pa tudi politični okrajni oblasti. Redna letna poročila o zdravstvenem stanju ljudi in živali je moral okrožni zdravnik pripraviti po členih citiranega Razglasila 1889 ter državnega (1870) in deželnega zakona (1888) in poslati občini ter okrajnemu zdravniku. Zbrana poročila je strokovno obdelal in objavil c. kr. deželni zdravstveni svet. Posebno pozornost so morali okrožni zdravniki posvečati nalezljivim boleznim, zlasti epidemijam in živinski kugi, in se v teh primerih ravnati v skladu s predpisi ter sodelovati s cesarskim okrajnim zdravnikom. Tako je bila njihova dolžnost naznaniti posamezne primere nalezljive bolezni in osamiti bolnike v posebnih prostorih, predložiti svoje predloge zastopom zdravstvenega okrožja oziroma zdravstvene občine kot tudi politični okrajni oblasti, da je sprejela ustrezne ukrepe za zatrtje epidemije ali vsaj za njeno omejitev (razkuževanje, določitev posebnega prostora za shranjevanje mrličev, prepoved polaganja mrličev na mrtvaški oder, določitev načina pokopa mrličev).¹¹ Torej, hitro, strokovno, neposredno in odgovorno ravnanje okrožnih zdravnikov je bilo nujno pri pojavu epidemije nalezljivih bolezni oziroma ob pojavu več primerov enake bolezni v zdravstvenem okrožju ali v soseščini. V tem primeru je politična oblast uvedla ukrepe proti epidemiji in zaupala okrožnemu zdravniku izvedbo ukrepov v dogovoru z okrajnim zdravnikom. Kot prvi ukrep je moral okrožni zdravnik predstaviti svoje predloge zdravstveni občini in politični okrajni oblasti za izvedbo ustreznih ukrepov za zatrtje ali vsaj omejitev obsega epidemije: za izolacijo obolelih, za njihovo ustrezno nego, prekinitev šolskega pouka, prepovedi sejmov, cerkvenih posvečenj, plesov, narodnih zborovanj ipd. Na predlog okrožnega zdravnika je morala občina preskrbeti razkužila, aparate za razkuževanje, osebe, ki so to izvedle, določiti je morala poseben prostor za mrliča itd. Za preprečevanje in omejitev nalezljivih bolezni je obvezovalo Razglasilo 1889 okrožne zdravnike, da so pri ljudeh izrabili vsako priložnost za pouk o znakih nalezljivih bolezni, načinu širjenja, dolžnosti takojšnje prijave vseh, tudi sumljivih primerov bolezni. Posebno pozornost je moral okrožni zdravnik nameniti nadzoru čistoče in pouku o čistoči, zlasti v mesarski, prekajevalni, strojarski in sorodnih obrtneh ter v bolnišnicah, ubožnicah, stanovanjih, gostilnah, jetnišnicah in v vseh prostorih, kjer je prebivalo večje število ljudi. Pri izvajanju nadzora in pouka o zdravju in bolezni ter pri stiku z ljudmi je nalagalo Razglasilo 1889 okrožnim zdravnikom, naj bodo korektni, dostojni, prijazni in naj se zavedajo, da si le z vestnim izpolnjevanjem svojih dolžnosti in nesebičnostjo pridobijo zaupanje ljudi in njihovo sodelovanje.¹²

Na Kranjskem je bilo v desetletju pred sprejemom Zakona 1888 in Razglasila 1889 ugotovljenih 108 epidemij koz. V obdobju 1881-1890 so bile v deželi Kranjski epidemije kolere samo v letu 1886. Te epidemije so bile pomembne za zgodovino zdravstvene kulture ne le v slovenskih deželah pač pa tudi v širšem pomenu. Skoraj pri vseh bolnikih in sumljivih primerih so napravili bakteriološke preiskave in našli značilen bacil »Comma« ter pri svežih primerih brez izjeme »Vibrio cholerae«. To priča o tedanji visoki strokovni ravni in visoki zmogljivosti laboratorijske diagnostike v Gradcu in Ljubljani. To se je dogajalo le dve leti potem, ko je nobelovec dr. Robert Koch objavil svetu, da je odkril tudi povzročitelja kolere. V času 1881-1890 je bilo v deželi ugotovljenih 78 epidemij škrlatinke v 394 krajih. Obolelo je 4526 oseb, od tega jih je umrlo 959. Največ epidemij škrlatinke je bilo v letih 1883-1890 v kranjskem okraju. Ošpice so se v tem času pojavljale endemsko in dokaj enakomerno po vsej deželi. Zbolelo je 2043 oseb, v glavnem otrok, in umrlo 37. Na Kranjskem so pričeli voditi evidenco o obolevnosti in umrljivosti zaradi davice v letu 1878. Do leta 1890 je v deželi v 36 epidemijah obolelo 940 oseb, od tega jih je umrlo 310. K temu je potrebno prišteti še dvakrat več obolelih in umrlih izven epidemij. V obdobju 1881-1890 je bilo v deželi prijavljenih šest epidemij oslovskega kašlja, v katerih je zbolelo 2608 oseb in umrlo 173. Tudi pri tej bolezni je potrebno prišteti večje število posameznih primerov bolezni in smrti izven epidemij. V deželi so bile v omenjenem obdobju 1881-1890 tri epidemije mumpsa (57 obolelih) in ena epidemija noric (18 obolelih). Umrlih v teh epidemijah poročila ne omenjajo. V obdobju 1886-1890 je bilo v deželi 15,51 % vseh umrlih v vseh starostnih skupinah zaradi jetike. Tako je bilo v letu 1890 5,07 umrlih za jetiko na 1000 prebivalcev oziroma skoraj vsak šesti umrl prebivalec je umrl zaradi jetike. Največ umrlih zaradi jetike je bilo v Ljubljani, 936 na 100.000 prebivalcev. Nekateri so ta pojav poskušali pojasniti z neugodnimi razmerami v okolju, vendar je bilo ugotovljeno, da so v Ljubljani umirali iz vseh drugih okrajev, ker je bila tam edina bolnišnica, hiralnica in kaznilnica. V vseh teh zavodih je bilo mnogo jetičnih ljudi. Še slabša situacija kot na Kranjskem glede jetike je bila npr. v Trstu z okolico, na Spodnje Avstrijskem, na Moravskem, v Šleziji.¹³

Cepljenje, kot že preverjeni ukrep za preprečevanje nalezljivih bolezni, je moral okrožni zdravnik opravljati že desetletja na podlagi že veljavnih predpisov (cepitveni predpis z dne 9. julija 1836), ki so že določali varčno ravnanje s cepivom, cepljenje šolskih otrok, vodenje seznama cepljenih in izstavitev individualnega spričevala o uspešnem cepljenju.¹⁴ Od druge polovice 18.

¹¹ Razglasilo 1889.

¹² Kocijančič, *Zdravniki in njih delo v okraju Kranj*, str. 310-311.

¹³ Prav tam, str. 311-313.

¹⁴ Razglasilo 1889.

Bolniške barake v Hrastniku v času razsajanja tifusa leta 1905 in 1906. (Ivančič Lebar, Irena: *Zgodovina zasavskega zdravstva*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2008, str. 15)

stoletja so v avstrijskih deželah začeli uvajati sodoben in najučinkovitejši ukrep za preprečevanje ene izmed najbolj nevarnih kužnih bolezni v zgodovini človeštva: cepljenje koz ali velikih osepnic. Širjenje in uzakonitev tega cepljenja v avstrijskih deželah je vezano na cesarico Marijo Terezijo in njenega osebnega zdravnika Gerharda von Swietenia (flamski zdravnik, povabljen na avstrijski dvor z namenom, da reformira avstrijsko medicino). V času epidemije koz leta 1767 se je vladarica nalezla bolezni, ko je negovala snaho Marijo Jožefo, drugo ženo cesarja Jožefa II. Po dveh mesecih hude bolezni je bila tako slabotna, da je prejela tudi zakrament bolniškega maziljenja, vendar je bolezen uspela preboleti. Postala je velika zagovornica dotlej spornega cepljenja proti kozam. Po zaslugi dr. Vinka Kerna (1760-1829), doktorja medicine in kirurgije ter magistra porodništva, smo Slovenci uvedli cepljenje proti kozam deset let pred drugimi avstrijskimi »dednimi deželami«.¹⁵

V obdobju 1888-1918 je moral okrožni zdravnik po navodilih političnih oblasti in veljavnih zdravstvenih predpisih opraviti vsakoletno splošno cepljenje. S cepivom je moral ustrezno varčevati, uspešno cepljenim izstaviti spričevala in sestaviti poimenski seznam cepljenih. V dogovoru s šolskim vodstvom je moral okrožni zdravnik pri vsakoletnem splošnem cepljenju cepiti tudi vse še necepljene otroke, ki so bili tedaj v

šoli. Moral pa je tudi vplivati na prebivalstvo, da se je odzvalo prvemu in nadaljnjemu cepljenju. Natančno zbrane podatke o obolelosti in umrljivosti cepljenih in necepljenih prebivalcev je moral okrožni zdravnik pošiljati c. kr. okrajnemu zdravniku in še naprej deželnemu zdravstvenemu svetu. Ta postopek in analiza, ki je sledila, je bila nujna za ovrednotenje uspešnosti cepljenja. Pri tem okrožni zdravnik ni imel lahkega dela, kajti cepljenja proti kozam niso nikoli v celoti sprejeli niti zdravniki niti ranocelniki, kaj šele preprosto, revno, nahujskano in večkrat v usodo vdano ljudstvo. Svojci so pogosto v prvem času bolezni prikrivali. Razmerje med umrlimi cepljenimi in necepljenimi je bilo preveliko za prve, kar je včasih lahko omajalo zaupanje ljudi in zdravnikov v uspešnost cepljenja. Poznejše analize so pokazale, da so svojci večkrat bolnike prijavili kot cepljene, čeprav to niso bili, ali da so bili nekateri bolniki pomanjkljivo cepljeni, to je samo enkrat. Zato so okrožni zdravniki v primeru nevarnosti morali pričeti s takojšnjimi cepljenji vseh, ki niso imeli zanesljivih dokazov o uspešnem cepljenju. Poleg cepljenj okrožni zdravnik ni smel pozabiti na zdravstveno vzgojo ljudi, ki je bila bistvena obramba proti pogostim kužnim boleznim, saj je bilo vzroke kužnih bolezni potrebno iskati predvsem v tedanji brezbriznosti ljudi do zahtev po čistoči, prezračevanju, kanalizaciji, urejanju greznic, oskrbi z zdravo pitno vodo, osebni čistoči itd.¹⁶

¹⁵ Kocijančič, *Zdravniki in njih delo v okraju Kranj*, str. 313-314.

¹⁶ Prav tam, str. 314.

Okrožni zdravnik je bil v občini svojega bivališča tudi oglednik mrličev po veljavnih predpisih, posebno tedaj, kadar ga je laični oglednik mrličev zaprosil za posredovanje, zlasti če je obstajal sum, da je bil vzrok smrti posledica kaznivega dejanja,¹⁷ nemarne zdravniške nege, nalezljive bolezni ali pa drugih sumljivih okoliščin. Okrožni zdravnik je moral v svojem službenem okolišu nadzirati laične mrliške oglednike in jim dajati potrebna navodila za opravljanje njihovih dolžnosti.¹⁸

Torej, dejavnost okrožnega zdravnika je bila zelo široka in zahtevna. Velik problem je bilo pomanjkanje socialno-medicinskih ustanov, saj je primanjkovalo sredstev za njihovo ustanavljanje, delo in vzdrževanje.

V Razglasilu je kot ena izmed dolžnosti okrožnega zdravnika navedena dolžnost imeti domačo lekarno. Kadar v okolišu štirih kilometrov od sedeža okrožnega zdravnika ni bilo javne lekarne, je bil dolžan imeti domačo lekarno, izdajati zdravila po določenih lekarniškega pravilnika in pobirati veljavne takse za zdravila in to tudi takrat, kadar je zdravilo predpisal kak drug zdravnik. Domača lekarna je morala biti dobro preskrbljena z zdravili, zaloge so morale biti primerno shranjene, ločeno od strupenih snovi, tehtnice in uteži v pravilnem stanju, lekarniški pravilnik in takse za zdravila razgrnjene na vidnem mestu. Uradne predpise, dopise in spise je moral okrožni zdravnik zbirati in dobro hraniti ter jih ob zamenjavi izročiti nasledniku, ki je bil dolžan zbirko nadaljevati. Dolžnost okrožnega zdravnika je bila tudi, in sicer na podlagi določil ministrskega ukaza z dne 26. decembra 1882, državni zakonik št. 182, imeti »zasilno pripravo« in potrebno zdravniško orodje za kirurške in porodničarske potrebe ter »vtok« (etui) za sekcijo, ki ga je moral vzdrževati v dobrem stanju in ga pokazati nadzornemu cesarskemu okrajnemu zdravniku.¹⁹

Razglasilo je v točki C natančno naštel pristojbinske tarife (zneske plačil) za zdravniške opravke in poti okrožnih zdravnikov v javni službi. Okrožni zdravniki so bili upravičeni za opravke v zvezi s sodnozdravniškimi zadevami, izvršenimi po naročilu sodnih oblasti, kakor tudi za svoje opravke v zvezi z zdravstvenopolicijskimi zadevami, izvršenimi po naročilu političnih

oblasti, zahtevati pri dotični sodni oziroma politični oblasti pristojbine.²⁰

Babice

Kot rečeno, so imeli okrožni zdravniki tudi nadzor nad necesarskim osebjem, med katere so se prištevale tudi babice. Te so nekoč imele v zdravstvenem varstvu pomembno vlogo, saj je večina žensk rojevala doma. Sprva so delovale neizprašane babice, ki so se svojega poklica naučile iz knjig, pozneje so lahko delo opravljale le izprašane, šolane babice. Leta 1897 je avstro-ogrsko notranje ministrstvo v sporazumu z ministrstvom za kulturo in šolstvo izdalo nove predpise o službenih dolžnostih babic *Dienstesvorschriften für Hebammen* in s tem razveljavilo vsa dotedanja navodila, ki jih je narekovala državna oblast.²¹ V prvem delu predpisov sta bila deležna posebnega poudarka dezinfekcija in uporaba razkužil v porodništvu kot strogo obvezna opravila babiške dejavnosti. Med dezinfekcijskimi sredstvi so bili imenovani: koncentrirana karbolna kislina, lizol ali krezol. Omenjena sredstva je bila babica dolžna uporabljati po predpisih. Poleg tega so bili naštet še osebni higienski ukrepi, ki jih je morala babica izvajati, kakor tudi varstveni ukrepi proti okužbi pri delu. S tem v zvezi je bilo določeno izvajanje osebne dezinfekcije in bila dana navodila za pripravo ustreznih sredstev. Imenovanih je bilo še 24 predmetov, ki jih je morala imeti pri roki babica ob pregledu nosečnice oziroma pri porodu.²² Babica je morala imeti pri sebi naslednjo medicinsko opremo: izplakovalnico, dve cevi za izplakovanje maternice, kateter za ženske iz svetlega novega srebra, dve ščetki iz žice, škarje za popkovino, t. i. popkalice, več trakov za prevezovanje popkovine, škarje za nohte, pilo iz kovine za snaženje nohtov, 50 gramov težek kos dobrega belega ali zelenega mila, 150 gramov čiste karbolne kisline, stekleno merico, vazelin ali lano-lin, eterski vinski cvet (Hoffmanove kapljice), cimetovo tinkturo, kalijev hipermangan, toplomer, vato in obveze, nepremočljivo tkanino, predpasnik, čisto brisačo za roke, dnevnik in učno knjigo o babištvu.²³ Predpisi o službenih dolžnostih babic so nadalje strogo odredjali področje delovanja babic. Nihče se ni smel ukvarjati z babištvom, če za to ni imel od oblasti izdane in potrjene babiške diplome. Babica je bila podrejena politični oblasti prve stopnje, torej okrajnemu glavarstvu ali ma-

¹⁷ V letih 1881-1890 je bilo na Kranjskem 2527 nasilnih smrti, kar je bilo skoraj dva odstotka vseh primerov smrti ali 52,4 na 100.000 prebivalcev. V tem obdobju je bilo število nasilnih smrti v deželi Kranjski najnižje med sedemnajstimi avstrijskimi deželami, trikrat manjše od Dunaja z okolico in Trsta z okolico. V: Kocijančič, *Zdravniki in njih delo v okraju Kranj*, str. 315.

¹⁸ Razglasilo 1889.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam. Primer: »zdravljenje ubožca, ako je za obisk porabil pol dneva – 1 gld., vsak km poti – 15 krajcarjev; ogled mrliča, v kraju stanovanja zdravnika 30 kr., izven kraja 50 kr.«. V: Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem*, str. 37.

²¹ Borisov, *Ginekologija na Slovenskem*, str. 143. Novi babiški pravilnik je dopolnjeval prejšnjega *Dienstes-Instruction für Hebammen* vom 4. Juni 1881.

²² Prav tam.

²³ Zdravec, *Razvoj zdravstva v Prekmurju*, str. 103.

gistratu v mestih. V imenu oblasti jo je zlasti nadzoroval njen uradni zdravnik. O tem, kako je opravljala svoj poklic, je pazilo tudi županstvo oziroma v njegovem imenu občinski zdravnik. Pred nastopom službe se je morala prijaviti političnim oblastem v kraju namestitve, predložiti diplomu, se predstaviti uradnemu zdravniku in mu razkazati obvezno opremo. Zatem se je morala oglasiti županstvu okoliša, v katerem je stanovala, in tudi temu pokazati uradno potrdilo o opravljenem šolanju. Prav tako je morala sporočiti naslov svojega bivališča in obvestiti o morebitni preselitvi. Na hiši, v kateri je stanovala, je morala imeti tablico. Predstaviti se je morala tudi pristojnemu župnijskemu uradu.²⁴ V drugem delu omenjenih predpisov je bilo govora o pregledu nosečnic in porodnic; zunanja porodniška preiskava se je morala izvajati z vso skrbjo, medtem ko se je notranja porodniška preiskava smela izvajati le v izjemnih primerih. Ob ugotovitvi kakršnihkoli bolezenskih znakov pri nosečnici ali porodnici je bila babica dolžna takoj obvestiti zdravnika. Babice se niso smele ukvarjati z zdravljenjem in opravljati splavov. Posebne pozornosti je bila deležna higiena nosečnic v zadnjih tednih, zlasti v zvezi z osebno higieno, higieno bivalnih prostorov in porodne sobe. Če je babica nudila porodno pomoč v svoji hiši, je morala posedovati posebno oblastveno dovoljenje, kar je veljalo od leta 1870. Našteta je bila vrsta kužnih obolenj pri nosečnicah in porodnicah, ki ni dovoljevala poroda na babičinem domu. V tretjem delu navodil je bil govor o varstvu otrok in porodnic v zvezi z oskrbo popkovnice, oživljanjem novorojenčka, varstvom novorojenčkovih oči pred okužbo, nego ženske po porodu in oskrbe novorojenčka po zahtevah, s katerimi se je babica seznanila med šolanjem. V četrtem delu navodil je bila zahteva v zvezi z izvajanjem »krsta v sili« (slabotne novorojenčke, ki so bili v smrtni nevarnosti, so lahko v sili tudi krstili). Podrobno so bili našteti in opisani primeri, pri katerih je bila babica dolžna klicati zdravnika k nosečnici, porodnici ali otročnici. Babica je po predpisani obliki in vsebini morala voditi delovni dnevnik in sezname izdanih spričeval o porodih. K tem novim predpisom za babice iz leta 1897 so bile dodane še sankcije, ki jih je predpisoval avstro-ogrski kazenski zakonik iz leta 1852.²⁵

Babiška šola v Ljubljani je pred letom 1918 vzgajala babiške učenke le za območje Kranjske, ki je štela okoli 500.000 prebivalcev in imela 17.000 porodov na leto. Mesta na Štajerskem je pokrivala babiška šola v Gradcu, Trst je imel svojo lastno babiško šolo, na Koroškem je bila babiška šola v Celovcu.

V Prekmurju ni bilo babiške šole vse do leta 1918. Bodoče babice so se šolale v babiški šoli v Budimpešti.²⁶ Kako obilno je bila hranjena premožna otročnica v nekaterih prekmurski vaseh, kaže sledeči podatek. Botra, ki je nesla otroka h krstu, je morala v nekaterih prekmurskih vaseh prinašati porodnici primerno hrano, in sicer osemkrat, vsak drugi dan v poporodnih dneh, vendar vsak dan drugačno: juho in kokoš, rogljiče, krpice, juho s krpicami in kračo ali šunko, presne pogače, sirov, jabolčni ali kakšen drug zavitek, šarkelj, ajdovo kašo, gibanico, mlečno juho in vrtanik. Vedno je šlo zraven še vino.²⁷

Na splošno (ne samo v Prekmurju) je bilo razširjeno mnenje, da je črno vino dobro za otročnico. Revne si ga seveda niso mogle privoščiti, razen če ga ni prinesla katera sosedka kot darilo. Tudi jedle so skromno, tisto, kar je bilo takrat pri hiši.

Hrastniška babica Avgusta Učakar
(Ivančič Lebar, Irena: *Zgodovina zasavskega zdravstva*.
Trbovlje: Zasavski muzej, 2008, str. 199)

Ustanavljanje bolnišnic

Druga polovica 19. stoletja je bil tudi čas ustanavljanja novih bolnišnic. K temu je pripomogel zakon, sprejet leta 1859, ki je določal naj se bolnišnice ločijo od hiralnic. Do tega časa so namreč bolnišnice obstajale v velikih deželnih središčih, v manjših mestih pa so se nahajale samo hiralnice (špitale), ki so oskrbovale ne samo bolne, ampak tudi ostarele, siromašne ljudi. V začetku 20. stoletja je tako na slovenskem ozemlju delovalo že precej bolnišnic. Javne splošne bolnišnice so obstajale v Ljubljani, Mariboru, Celju, Novem mestu,

²⁴ Prav tam, str. 105.

²⁵ Borisov, *Ginekologija na Slovenskem*, str. 143-144.

²⁶ Prav tam, str. 112, 114, 179.

²⁷ Zadravec, *Razvoj zdravstva v Prekmurju*, str. 105.

Krškem, Postojni, Brežicah, Slovenj Gradcu, na Ptuj in v Murski Soboti. Lastniki teh bolnišnic so bili deloma deželna odbora, deloma zdravstvena okrožja, bolnišnica v Krškem pa je bila občinska. Poleg javnih sta delovali še dve redovni bolnišnici (usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu in nemškega viteškega reda v Ormožu) in bolnišnica Rdečega križa v Slovenskih Konjicah, bratovske skladnice pa so imele svoje bolnišnice v Črni na Koroškem, na Jesenicah in v Trbovljah. Seveda vse bolnišnice niso bile enako dobro opremljene in urejene ter so glede tega obstajale med njimi velike razlike. Edina bolnišnica za duševno bolne je delovala na Studencu, kjer pa so zaradi prenapolnjenosti vladale zelo slabe razmere.²⁸ Leta 1865 je bila na Poljanah v Ljubljani ustanovljena tudi prva otroška bolnišnica v Ljubljani.²⁹

Zanimiv je npr. nastanek sedanje ortopedske bolnišnice Valdoltra. Namreč, razvoj industrije in prometa ni pomenil zgolj napredka pač pa tudi povečano koncentracijo velikega števila delavstva v mestih in okolici, ki so ponavadi živeli v zdravstveno in higiensko slabih razmerah. Posledica so bile različne bolezni, najbolj pogosta bolezen pa je bila tuberkuloza. Vzroki za njen nastanek so bili v glavnem velik napor, podhranjenost in že omenjene slabe življenjske in higienske razmere. Zaradi vseh navedenih razlogov je bolezen v preteklosti prizadela v največji meri otroke v prvih desetih letih življenja. Najpogostejši obliki tuberkuloze, ki sta napadali mlade bolnike, sta bili kostna in sklepna tuberkuloza (osteo-artikularna tuberkuloza, skrajšano OAT) in škrofuloza (obolenje vratnih bezgavk). Trst z Miljami je sodil med večja in hitro rastoča mesta z razvijajočo se industrijo (tovarna sladkorja, proizvodnja mila in sveč itd.) ter razvijajočim se pomorskim in železniškim prometom. V 40-tih letih 19. stoletja se je gradila »južna železnica«, ki je povezovala Dunaj s Trstom, z rastjo industrije pa je v Trstu in okolici naraščalo mestno prebivalstvo. Leta 1800 je mesto štel 28.000 prebivalcev, po popisu iz leta 1910 pa je imelo skoraj 230.000 prebivalcev (od tega okrog 57.000 Slovencev). Najštevilnejši prebivalci Trsta z okolico so bili delavci, ki so bili zaradi napornega življenja in slabih življenjskih pogojev izpostavljeni različnim vrstam nevarnih bolezni, med katere je, kot že rečeno, sodila tudi tuberkuloza. V času, ko še ni bilo zdravil proti tuberkulozi, je pomagalo pri zdravljenju

sonce, morje, svež zrak in dobra hrana, torej vse, kar je dvigovalo telesno odpornost bolnikov, za otroke pa je bilo zelo pomembno, da so bili vsaj za nekaj časa stran od virov okužbe. Da bi zmanjšali obolevnost, so se v tedanji Italiji in Avstriji, po zgledu drugih evropskih držav, zavzemali za izgradnjo obmorskih zdravilišč, kjer bi bolniki vsaj nekaj časa počivali, se primerno hranili in živeli v urejenih prostorih. Za vse vrste kirurške tuberkuloze in škrofuloze je bila lega zdravilišč ob morju pomembna. Že v 18. stoletju so v Angliji dokazali zdravilni vpliv morja in obmorske klime. Ti dokazi so bili za tisti čas zelo revolucionarni, saj je bilo v 18. stoletju globoko zakoreninjeno prepričanje, da se škrofuloza zdravi z dotikom kraljeve roke. Kljub takemu prepričanju je takratna Italija sledila angleškim strokovnjakom in je zgradila v Viareggiu majhen azil za škrofulozne otroke, ki se je kasneje razvil v okrevališče »Ospizio Marino provinciale Umberto I. in Viareggio«. Nekaj desetletij kasneje je tudi tedanja Avstro-Ogrska monarhija začela ustanavljati obmorska zdravilišča. V Gradežu je leta 1875 odprla zdravilišče pod imenom »Primo ospizio Austriaco«. Deset let kasneje je Društvo prijateljev otrok (Società degli Amici dell' Infanzia) v Trstu zgradilo na območju sedanje tržaške luke zdravilišče za revne, škrofulozne otroke (»L' Ospizio per i poveri scrofulosi in Trieste«), ki pa se je moralo leta 1900 umakniti razširjajoči se tržaški luki.³⁰ Društvo prijateljev otrok je potrebovalo novo lokacijo. Izbralo si je območje današnje bolnišnice Valdoltra, ki je bilo takrat v glavnem neobdelano in poraščeno s trstičjem. Občini Trst in Koper sta podprli izgradnjo novega sanatorija, čeprav so bili tudi nasprotniki izgradnje, ki so izhajali s stališča, da je bolje »zlo preprečiti, kot zdraviti«, kar je pomenilo, da bi bilo pametneje izboljšati higienske razmere v Trstu in Kopru, kot pa zgraditi zdravilišče. Društvo prijateljev otrok iz Trsta je, kljub nekaterim kritikam, zgradilo v tedanji Val d'Oltra (»Dolina preko«) skromno okrevališče za sezonsko zdravljenje škrofuloznih otrok iz Trsta in takratnega avstrijskega zaledja. Leta 1902 je začelo okrevališče delovati kot »Ospizio marino«, a je bilo odprto le tri poletne mesece. Večina bolnikov v tako kratkem času ni okrevala in morali so se vračati na svoje neurejene domove. Kljub vsemu pa se je pokazal ugoden vpliv klimatskega zdravljenja. Potrebe po zdravljenju slabotnih in škrofuloznih otrok iz Trsta in takratnega avstrijskega zaledja so naraščale. S pomočjo Društva prijateljev otrok in z dobrodelnimi akcijami tržaškega in primorskega prebivalstva, so v letih 1908/1909 zgradili veliko bolnišnico. Za takratne razmere je bila ena najmodernejših zdravstvenih ustanov. Sestavljena je bila iz sedmih objektov, s skupno kapaciteto 270 postelj. Imela je sodobno opremo za he-

²⁸ Tudi v obravnavanem obdobju so si nekateri bolniki »privoščili kratek izlet« izven utesnjenih bolnišničnih zidov. V časopisu Slovenski narod iz leta 1881 lahko preberemo sledečo prigodo: »Iz blaznice na Studencu je predvčeranjem ušel neki blazni ali znoreli ter prišel v Ljubljano v gostilno »pri Ribničanu« na sv. Jakopa trgu. Čuvaji in policaji so ga iskali in naposled v tej gostilni našli. Komaj pa jih norec ugleda, uže zbeži in se zapre na stranišči. Z veliko silo in s trudom so blaznega ven izvlekli in odvedli nazaj na Studenec.« V: Slovenski narod, XIV, št. 38, 17. 2. 1881, str. 4.

²⁹ Polenšek, Organiziranost javne zdravstvene službe, str. 25-26.

³⁰ Ortopedska bolnišnica Valdoltra – Zgodovinska naloga (<http://www.ob-valdoltra.si>), 17. 7. 2008.

lioterapijo (sončna terapija) in talasoterapijo (zračna terapija). 21. decembra 1909 je bolnišnica začela delovati neprekinjeno celo leto. Iz sezonskega okrevališča se je spremenila v pravo hospitalno ustanovo. Čeprav je bila bolnišnica sprva namenjena le otrokom, so postopoma sprejemali tudi odrasle. Bolnikov s pljučno tuberkulozo, nalezljivimi boleznimi in boleznimi psihičnega izvora niso sprejemali. Zdravilišče je kmalu zaslovelo kot eno vodilnih za zdravljenje kostne in sklepne tuberkuloze v stari Avstriji. Večina bolnikov je bila še vedno iz Trsta in Istre, med njimi je bilo največ slovenskih otrok. Valdoltra je postala zaradi uspešnosti zdravljenja znana tudi v drugih delih Avstro-Ogrske monarhije. Začeli so prihajati bolniki iz Moravske, Češke, Dalmacije, Goriške, Spodnje Avstrije in drugih delov. Glede na socialno sestavo bolnikov so se le-ti delili na samoplačnike in na take, ki so bili v socialnem skrbstvu. Otroci revnih prebivalcev občine Trst so bili hospitalizirani na stroške Društva prijateljev otrok, ostali bolniki pa so odvisno od kategorije penziona morali bivanje plačati sami.³¹

...V prahu, zraku in na različnih predmetih lahko bacil tuberkuloze živi tri četrt leta. Zaradi tega naj se pljuva, če le mogoče v pljuvalnike, kateri so napolnjeni z razkuževalno tekočino, ki bacile zamori. Ker so bacili skoro povsod in je mogoče, da je kašljajoči človek v začetku jetike, se dandanes zahteva po vseh javnih lokalih, šolah in uradih, dalje v vseh železničnih vozovih, da pljuje vsak v pripravljene pljuvalnike. Marsikomu se bo to strogo zdelo, a je v interesu zdravja potrebno.

Dr. Tomo Zarnik

Navodila dr. Toma Zarnika, zdravnika bratovske skladnice v Zagorju, za preprečevanje okužbe z bacilom tuberkuloze. (Ivančič Lebar, Irena: *Zgodovina zasavskega zdravstva*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2008, str. 26)

Zdravilišča

Primerna za zdravljenje različnih bolezni so bila tudi zdravilišča v višjih, hribovitejših predelih. Tako je npr. mnogo revnih bolnikov iz Štajerske vsako leto prosilo za sprejem v toplice v kraju Wildbad Gastein (na področju Salzburga). V letu 1861 je izšel predpis, ki je urejal pogoje sprejema za siromašne. Očitno se ti predpisi niso natančno izpolnjevali, saj je bil 27. aprila 1870 izdan razglas, ki je ponovil že iz leta 1861 znane pogoje za sprejem.³² Za sprejem so se lahko potegovale samo

tiste osebe, ki so z zdravniškim spričevalom izkazale, da so omenjene toplice nujne za odpravo njihove bolezni, in tiste osebe, ki so z ubožnim listom izkazale, da ne zmorejo plačati bivanja v toplicah. Vse prošnje za sprejem, ki so vsebovale tudi zgoraj navedena dokumenta, je obravnavala bolnišnična komisija Bad Gasteina na čelu s c. kr. topliškim zdravnikom, ki je odobril, če seveda ni bilo zadržkov v dogovoru z bolnišničnim oskrbnikom. Sprejemno dovoljenje je bilo poslano pristojni oblasti področja, iz katerega se je nahajal bolnik. Odstopanja od tega postopka so bila dovoljena le v izjemnih primerih, in sicer iz humanih namenov. Vsaka občina je morala sama finančno kriti pot svojega bolnika v Bad Gastein in nazaj. Tisti, ki mu je bilo odobreno sprejemno dovoljenje, se je moral javiti upravi bolnice, pri topliškem nadzorniku (»c. kr. topliškem nadgledniku«) predložiti osebni dokument (»popotni list«) ter obvestiti c. kr. topliškega zdravnika o svoji bolezni. Zdravnik je nato bolniku natančno svetoval, ali so te toplice zanj primerne ali ne. Če so resnično bile, ga je poučil o uporabi toplic in nasploh o pravilih tamkajšnjega bivanja. V nasprotnem primeru je bolnik toplice zapustil. Določeni bolniki so potrebovali tudi spremljevalce, ki so lahko bolnika spremljali pri kopanju samo, če so bili od pristojne oblasti navedeni v »popotnem listu«. Ti spremljevalci so morali imeti tudi dovolj sredstev za bivanje zunaj bolnice.³³

Na severovzhodnem delu današnje Slovenije je bilo že v obravnavanem obdobju priljubljeno zdravilišče Radenci, kjer so bili bolj ali manj zaposleni stalni zdravniki. Med radenskimi zdravniki je bil najpomembnejši kopališki in okrožni zdravnik dr. Josef Höhn, rojen v Mariboru. Gimnazijo je končal v Celju, medicino pa v Gradcu. Po kratkem bivanju v Radencih se je v letih 1889 in 1890 na Dunaju strokovno izpopolnjeval v kirurgiji, porodništvu, otroškem zdravstvu in zlasti v balneologiji, da bi si tako pridobil čim boljše strokovno izobrazbo za kopališkega zdravnika v Radencih. Kmalu je postal dober poznavalec radenskih zdravilnih vrelcev. Zdravil je tudi okoliško prebivalstvo. Zelo pa so ga spoštovali tudi prekmurski Slovenci.³⁴ Naši predniki so radi zahajali na zdravljenje tudi v Križevce, vasico na desnem bregu Mure. Zdravstvena tradicija v Križevcih je razmeroma stara. Že okoli leta 1820 je tu deloval okrajni kirurg Peter Gollner. Med ljudmi naj bi bil zelo priljubljen dr. Josip Lebar, ki se je tu naselil leta 1879. Bil je med prvimi promoviranci medicinske fakultete v Gradcu. Tudi on je, podobno kot tedanji zdravniki, imel svojo lekarno.³⁵ Najstarejša lekarna v Prekmurju je bila lendavska, usta-

škem. V: *Deželni zakonik in ukazni list za vojvodstvo Štajersko, leto 1870, št. 31.*

³³ Prav tam.

³⁴ Zadravec, *Razvoj zdravstva v Prekmurju*, str. 59.

³⁵ Prav tam, str. 60-61.

³¹ Prav tam.

³² Razglas voditelja c. kr. namestni je od 27. aprila 1870 o pogojih za sprejem v siromašno bolnišnico Wildbadgasteinsko na Salzbur-

Spričevalo o babiškem tečaju v Győru na Madžarskem, 1903 (*Šola za sestre: zdravstveno šolstvo na Slovenskem 1753-1992. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1992, str. 17*)

novljena leta 1835. Njen ustanovitelj in prvi lastnik je bil magister Bela Kiss. Lekarna je imela podružnico v Beltincih, ki se je razvila iz grajske lekarne. Javna lekarna na osnovi koncesije je bila v Beltincih ustanovljena leta 1889. Odprl jo je lekarnar Aleksander Remcsek, sin lekarnarja iz Smolnika na Slovaškem. Ko so madžarski zakoni predpisali spremembo rodbinskih imen, je spremenil slovaški priimek in si nadel ime Sandor Szepesy. V Murski Soboti naj bi bila prva lekarna ustanovljena leta 1842. Njen ustanovitelj ni znan. Leta 1894 jo je prevzel Bela Bölcs in jo preselil v nove prostore, kjer je delovala celo do leta 1971.³⁶

Razvoj zdravstva v Prekmurju

Prekmurje je, kot še danes odmaknjen del Slovenije, od konca 11. stoletja do leta 1919 formalno spadalo pod madžarsko upravno-teritorialno, politično in cerkveno oblast. Dolnje Prekmurje je bilo sestavni del Zalske županije s sedežem v Zalavaru, območje današnjega Goriškega in Ravenskega pa je pripadalo Železni županiji s središčem v Vasvaru. Prvi »zdravniki« v Prekmurju so bili padarji, ranocelniki in kirurgi in šele v 19. stoletju so se jim pridružili doktorji zdravilstva. Pri deželni vladi v Budimpešti sta delovala zdravstveni oddelek z zdravnikom in deželni zdravstveni svet, ki je odločal o zdravstvenih vprašanjih, napakah pri zdravljenju, o zdravniških honorarjih itd. Na čelu županijskega zdra-

vstva je bil županijski zdravnik s sanitetnim odborom, ki je imel po potrebi tudi funkcijo epidemijskega odbora. Občine so dobile tudi zdravstveno-upravne naloge v javnem zdravstvu, med drugim tudi naloge statistično poročevalske službe. Županije so krile stroške za zdravstvo iz županijske zdravstvene blagajne, katere dohodek se je formiral iz 2,5 odstotnega občinskega davka. Vsaka občina je morala imeti vsaj eno občinsko babico, ki je morala brezplačno pomagati revnim porodnicam. Leta 1894 so izvedli nekatere spremembe v prekmursko zdravstvo. Sanitetni zakon iz leta 1870 je, kot že rečeno, postavil temelje javne zdravstvene službe. V Prekmurje so prihajali izključno doktorji medicine, ki so delovali v posameznih okrožjih (okrožni zdravniki) in okrajih (okrajni zdravniki). Zakon iz leta 1894 je zahteval, naj se uredi zdravstvo in zaščiti zdravje prebivalstva. Prav tako govori o zdravniški praksi, babištvu, mazaštvu, ukrepah za preprečevanje nalezljivih bolezni, postopkih z mrličmi, pokopu, mrliški ogledni službi, varovanju zdravja otrok in šolske mladine, zdravstvenih službah v kaznilnicah, zdraviliščih, zdravstveni zaščiti delavcev, železničarjev in mornarjev ter vsebuje kazenske in druge odredbe. Zakon je pomenil osnovo za nadaljnji razvoj zdravstvene službe.³⁷

Tudi to področje so v 19. stoletju prizadele številne epidemije. Leti 1831 in 1832 sta bili na Madžarskem leti kolere, ki se je leta 1832 razširila tudi v Prekmurje. Na

³⁶ Prav tam, str. 95-97.

³⁷ Prav tam, str. 77.

Ogrskem je takrat pomrlo do 25.000 ljudi. Leta 1848 je izbruhnila velika epidemija tifusa, posebno v sombolski in soboški okolici. Leta 1862 je epidemija davice pomorila veliko Prekmurcev. V letih 1872 in 1873 so se v velikih količinah razpasle kobilice. Ko so poginile, je prišla kuga. Leta 1908 pa se je v Prekmurju ponovno pojavil tifus. Večkrat se je v Prekmurju v epidemični obliki pojavila tudi gripa. Posebno huda je bila leta 1874, ko je pomorila mnogo ljudi.³⁸ Pojavo epidemij so tudi tu botrovale slabe stanovanjske razmere. Stanovanja so bila slaba, nizka, hiše so bile pokrite s slamo, največ je bilo lesenih, sobe so bile tesne, okna majhna, namesto stekla so uporabljali navadne deske. Pod isto streho so živeli ljudje in živina, bivalni prostori so bili prenapolnjeni, saj je v eni sobi živelo več družin. Hrana je bila enolična, higiena bivalnih prostorov slaba. Med boleznimi je bila v Prekmurju na prvem mestu dolgo časa tuberkuloza. V srezu Murska Sobota je v obdobju od leta 1908-1918 umrlo približno 2900 ljudi, a ti podatki niso povsem zanesljivi, saj v tem obdobju v Prekmurju še ni bilo rentgenskega aparata, zato je bila diagnostika tuberkuloze težavna in nezanesljiva. Pri večini umrlih so diagnozo postavili mrliški ogledniki, ki so bili v glavnem laiki.³⁹ Trdovratna socialna bolezen v Prekmurju je bila tudi očesna bolezen trahom.⁴⁰ Leta 1886 je izšel na Madžarskem prvi zakon o zatiranju trahoma oziroma uredbi o zatiranju bolezni.⁴¹ Predpisoval je obvezno prijavo, urejal izolacijo, zdravljenje obolelih v specialnih bolnišnicah in ambulatorijih, obravnaval vprašanje stikov z obolelimi, preglede prebivalstva in vodenje statistike. Uvedeni so bili obvezni tečaji za vojne in civilne bolnike. Prva uredba je veljala za vso Ogrsko razen Hrvaške in Slavonije. Z njo je bilo predpisano: Da se dvakrat na leto pregledajo vsi šolarji, prvič neposredno pred začetkom šolskega leta. Okuženi otroci niso smeli v šolo ali pa so sedeli v posebnih klopih, da niso prišli v stik z zdravimi; da se periodično pregledajo zaposleni v industriji in delavci v skupnih stanovanjih, ravno tako so se morali pregledati vsi, ki so se prijavljali na uradu za delo (vajenci, delavci, obrtniki, pomočniki itd.); pregledan je moral biti vsak zapornik; bolnik v nalezljivem stadiju bolezni ni smel zapustiti matične občine. Delavec z manj nalezljivim obolenjem se je lahko zaposlil v drugi občini, vendar je morala pristojna občinska oblast sporočiti

vse potrebne podatke oblastem delodajalčeve občine zaradi potrebnih zdravstvenih ukrepov; obravnavati je bilo potrebno vsak primer kontaktov; vsako obolenje se je moralo prijaviti; preventivne preglede so opravljali občinski in okrajni zdravniki; o vsakem opravljenem pregledu v šoli ali podjetju se je vodil zapisnik z imenom zdravnika, upravitelja šole ali zastopnika podjetja; zdravljenje je bilo v glavnem ambulantno; bolnik se je moral dva- do štirikrat na teden oglasiti pri svojem zdravniku zaradi zdravljenja; poleg infekcijskih bolnikov so bili hospitalizirani še bolniki brez stanovanja in tisti oboleli, ki so se upirali ambulantnemu zdravljenju; za bolnike brez premoženja je stroške zdravljenja krila država; za obolele vojake so veljali posebni predpisi; vsaka teritorialna upravnica enota je morala na pol leta poročati ministrstvu za notranje zadeve o stanju trahoma na svojem območju in za bolezen, ki so bile podobne trahomu, so veljali enaki ukrepi kot za ugotovljeni trahom.

Druga uredba je bila namenjena krajem, kjer je bila bolezen močno razširjena. Imela je dva dela. Prvi je obravnaval epidemiologijo in zdravljenje ter je bil namenjen oblastem, duhovščini in učiteljem, katerih dolžnost je bila pomagati pri vzgoji prebivalstva. Drugi del je bil namenjen zdravnikom močno okuženih krajev. Obravnaval je bolezenske spremembe na očeh obolelih in zdravljenje trahoma.⁴²

Razširjenost bolezni so ugotavljali po vzorčni metodi. Šele pri visoki stopnji razširjenosti so pregledali vso prebivalstvo. Ob koncu 19. stoletja je bilo na Madžarskem blizu 50.000 primerov trahoma. Leta 1897 je bilo v Prekmurju ugotovljenih 778 primerov trahoma. Bolezen se je najbolj širila med tistim delom prebivalstva, ki ni znal ali ni mogel skrbeti za zdravljenje (vojaki, sezonski delavci). Zanimivo in absurdno je, da nečistoča ni pospeševala širjenja bolezni, saj so najbolj umazani prebivalci Madžarske, nomadski Romi, najmanj obolevali za trahomom, ker niso prišli v stik z avtohtonim prebivalstvom in niso uporabljali skupnih brisač.⁴³

Alternativno zdravljenje

Prispevek zaključujem s predpisom o izvajanju alternativnih metod zdravljenja, ki so v današnjem času zelo razširjene, niso pa bile spregledane niti v preteklosti. Odlok iz leta 1845 pravi o sicer priznavanju alternativnih metod zdravljenja in »širini« uradnih oblasti, a hkrati uvaja strog nadzor »uradne medicine« nad alternativnimi zdravilci.

³⁸ Prav tam, str. 108.

³⁹ Zadravec, Razvoj zdravstva v Prekmurju, str. 113.

⁴⁰ Prvi slovenski okulist Emil Bock (1857-1916) je zapisal, da je bilo med leti 1887 in 1899 na Kranjskem evidentiranih okoli 900 primerov trahoma. Nato je bila bolezen tu izkoreninjena, obdržala se je le v Prekmurju vse do 70. let 20. stoletja. V Prekmurje so jo zanesli sezonski delavci iz Međimurja. V: Zupanič Slavec, Razvoj javnega zdravstva, str. 87.

⁴¹ V drugi polovici 19. stoletja se je trahom širil po Madžarski epidemično. Posebno močno se je bolezen razširila med prebivalstvom zadnji dve desetletji 19. stoletja. V: Zadravec, Razvoj zdravstva v Prekmurju, str. 121-123.

⁴² Prav tam, str. 124.

⁴³ Prav tam, str. 124-125.

Že v obravnavanem obdobju je bil razširjen tudi alternativni, homeopatični način zdravljenja. V zvezi s tem je bil izdan ukaz notranjega ministrstva.⁴⁴ Že z odlokom z dne 5. decembra 1845 je bilo dopuščeno zdravnikom in ranocelnikom, ki so se ukvarjali s homeopatsko metodo zdravljenja, dajanje tovrstnih zdravil (»tinkture in pripravke«) svojim bolnikom. Za preprečitev zlorab, je omenjeni ukaz določal, da so lahko izdajali homeopatična zdravila izključno samo tisti zdravniki in ranocelniki, ki so se resnično ukvarjali s to alternativno metodo zdravljenja in so izdajali zdravila, ki so bila narejena po načelih homeopatije. Tovrstni zdravilci so morali biti registrirani pri političnih oblasteh, kjer so obstajali sezname (»imeniki«) homeopatskih zdravnikov. Za svoja zdravljenja potrebne preparate so lahko nabavljali samo iz domačih lekarn. Ko je bolnik kupil tovrstno zdravilo, mu je moral homeopatski zdravnik izdati podpisan lekarniški list, na katerem je bilo točno povedano, katero zdravilo je bilo izdano, komu in do katere stopnje je bilo razredčeno. Domače lekarne homeopatskih zdravnikov so bile podvržene nadzoru uradnega zdravnika, in sicer na podlagi določil, ki so veljala za pregled domačih lekarn zdravnikov in ranocelnikov.⁴⁵

Viri in literatura

Viri

Zgodovinski arhiv Celje

Postava od 30. aprila 1870 o uredbi javne zdravstvene službe. V: *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, 12. maj 1870, št. 68.

Razglas voditelja c. kr. namestnije od 27. aprila 1870 o pogojih za sprejem v siromašno bolnišnico Wildbadgasteinsko na Salcburškem. V: *Deželni zakonik in ukazni list za vojvodstvo Štajersko*, l. 1870, št. 31.

Razglas štajarskega deželnega odbora z dne 30. novembra 1892, št. 26474 o izplačevanju hranine za najdenice iz spodnjeavstrijske deželne najdenišnice na Dunaju po občinskih uradih od 1. januarja 1893 naprej. V: *Deželni zakonik in ukazni list za vojvodino Štajersko*, leto 1892, št. 41.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

Zakon z dne 24. aprila 1888, s katerim se uravnava zdravstvena služba v občinah, veljaven za vojvodino Kranjsko, brez deželnega stolnega

mesta Ljubljane. V: *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko*, leto 1888, št. 12.

Razglasilo c. kr. deželne vlade za Kranjsko obsežajoče ukaze, izdane na podstavi zdravstvenega zakona deželnega zakona z dne 24. aprila 1888. V: *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko*, l. 1889, št. 647.

Dogovor med Avstro-Ogrskim in nemškim cesarstvom od 30. septembra 1882, o vzajemnem pripuščanju na meji stanujočih zdravstvenih in medicinalnih oseb, da smejo prakso izvrševati. V: *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, izdan 28. junija 1883, št. 120.

Ukaz ministerstva za notranje reči od 27. maja 1887, o tem, kako naj zdravniki in ranocelniki, udani homeopatičnemu načinu ozdravljanja, bolnikom oddajo homeopatične izredčene lekove. V: *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, izdan dne 10. junija 1887, št. 67.

Zakon dne 28. avgusta 1883, veljaven za vojvodino Kranjsko, kako je občinam javno oskrbovati uboge. V: *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko*, leto 1883, št. 17.

Časopisje

Slovenski narod, XIV, št. 38, 17. 2. 1881.

Spletni vir

Ortopedska bolnišnica Valdoltra – Zgodovinska naloga (<http://www.ob-valdoltra.si>).

Literatura

- Borisov, Peter: *Ginekologija na Slovenskem od začetkov do leta 1980*. Ljubljana: SAZU, 1995.
- Kocijančič, Mario: Zdravniki in njih delo v okraju Kranj 1888-1918. *Kranjski zbornik*. Kranj, 2005, str. 307-315.
- Lebar Ivančič, Irena: *Zgodovina zasavskega zdravstva*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2008
- Polenšek, Marko: Organiziranost javne zdravstvene službe od konca 19. st. dalje, *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* VIII/1-2. Ljubljana, 1985, str. 25-27.
- Zadravec, Jože: *Razvoj zdravstva v Prekmurju do leta 1941*. Murska Sobota: Pomurska založba, 2001.
- Zupanič Slavec, Zvonka: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891-1967)*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

⁴⁴ Ukaz ministerstva za notranje reči od 27. maja 1887, o tem, kako naj zdravniki in ranocelniki, udani homeopatičnemu načinu ozdravljanja, bolnikom oddajo homeopatične izredčene lekove. V: *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, izdan dne 10. junija 1887, št. 67.

⁴⁵ Prav tam.

Zusammenfassung

EIN ÜBERBLICK ÜBER DIE SANITÄTSGESETZGEBUNG IN DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE IN DEN JAHREN 1867 BIS 1918

Die Grundlagen des öffentlichen Sanitätsdienstes in der österreichisch-ungarischen Monarchie wurden im behandelten Zeitraum vom österreichischen Reichssanitätsgesetz, dem Gesetz zur Organisation des öffentlichen Sanitätsdienstes vom 30. April 1870, geregelt. Damit wurde die Verteilung der Pflichten und Tätigkeiten zwischen dem Staat und den Selbstverwaltungsorganen, die Einrichtung von fachlichen Sanitätsorganen bei den politischen Behörden – also der Kreis- bzw. Gemeindegemeindearzt, der k.k. Bezirksarzt und der Landessanitätsrat – sowie die Festlegung ihrer amtlichen Pflichten geregelt. Laut Gesetz stand die Oberaufsicht über das gesamte Sanitätswesen und die oberste Leitung von Gesundheitsangelegenheiten (Medizinalangelegenheiten) der Staatsverwaltung zu. Auf Grundlage dieses Gesetzes gaben die einzelnen Länder eigene Landesgesetze zur Regelung des Sanitätsdienstes in den Gemeinden heraus. Die Landesgesetze galten nicht für die Städte, die ihren Sanitätsdienst durch eigene Vorschriften regeln mussten. Mit den Landesgesetzen wurden die Zuständigkeiten im Sanitätsdienst zwischen dem Staat und den Selbstverwaltungsorganen abgegrenzt. Der Weiteren

wurden auch die Bestimmungen über die Bezirks- und Kreis- bzw. Gemeindeärzte sowie deren sachliche und örtliche Zuständigkeiten kodifiziert.

Eine der wesentlichen Aufgaben des Bezirksarztes bei der Vorbeugung ansteckender Krankheiten war das Impfen. Er hatte dies auf Grundlage der bereits gültigen Vorschriften durchzuführen, die den sparsamen Umgang mit dem Impfstoff, die Impfung von Schulkindern, die Führung eines Verzeichnisses der Geimpften sowie die Ausstellung von individuellen Zeugnissen über die erfolgreiche Impfung festlegten. Die Bezirksärzte hatten auch die Aufsicht über das nichtkaiserliche Personal, zu dem auch die Hebammen gezählt wurden. Zunächst waren ungeprüfte Hebammen tätig, später durften nur geprüfte, ausgebildete Hebammen den Dienst leisten. Im Jahr 1897 wurden neue Vorschriften über deren Dienstpflichten, die sogenannten Dienstesvorschriften für Hebammen, erlassen. Die Forderungen der Sanitätsgesetze nach einer verpflichtenden fachlichen Geburtshilfe standen jedoch nicht im Einklang mit den Lebensverhältnissen der ländlichen Bevölkerung und drangen nur langsam in das wirkliche Leben ein. In der behandelten Periode widmete man sich auch der Sorge für kranke mittellose Personen. Die Gemeinden waren in erster Linie verpflichtet, für die Armen zu sorgen. Das Heimatgesetz im Jahr 1863 enthielt auch grundsätzliche Bestimmungen über die Armenfürsorge und die Fürsorgepflicht.

Schlagwörter: Sanitätsgesetzgebung, österreichisches Reichssanitätsgesetz, Landessanitätsrat, Verlautbarung der k.k. Landesregierung für Krain

Miran Aplinc

»Med onimi delavci, ki so sejali med ljudstvo narodno zavest«

Dr. Fran Mayer v Šoštanj

APLINC Miran, profesor zgodovine, kustos,
Muzej usnjarstva na Slovenskem, SI-3325 Šoštanj,
Primorska 6 h

323.1 (497.4Šoštanj=163.6):929Mayer F.
929Mayer F.

»MED ONIMI DELAVCI, KI SO SEJALI MED
LJUDSTVO NARODNO ZAVEST«
Dr. Fran Mayer v Šoštanju

Iz Šoštanja, majhnega provincialnega spodnještajerskega mesta, izhaja nekaj izjemnih osebnosti, med katerimi ima posebno mesto odvetnik dr. Fran Mayer (1866–1940). V Šoštanj je prišel leta 1898 in se naselil v novozgrajeni enodružinski meščanski vili v bližini okrajnega sodišča. Kot odvetnik, intelektuallec in narodno zaveden Slovenec je v obdobju od 1900 do 1910 zasedal bolj ali manj uspešno vodilno mesto v predstojništvu slovenskega denarnega zavoda v Šoštanju. Po prvi svetovni vojni je bil občinski gerent in leta 1920 pobudnik ustanovitve meščanske šole v Šoštanju. Kot dolgoletni župan Občine Šoštanj mesto ima odločilne zasluge za izgradnjo javnega vodovoda za Šoštanj leta 1931, s čimer je bila izboljšana modernizacija življenja in higienske razmere. Družina Mayer je s svojim družabnim življenjem, odprtim za športne aktivnosti in umetnost, prinašala v Šoštanj meščanski milje, ki danes v drobcih še vedno ostaja v spominu meščanov.

Ključne besede: Fran Mayer, Šoštanj, meščanstvo, modernizacija

APLINC Miran, BA History, Custodian, The Museum
of the Leather Industry in Slovenia, SI-3325 Šoštanj,
Primorska 6h

323.1 (497.4Šoštanj=163.6):929Mayer F.
929Mayer F.

»AMONG THE WORKERS WHO HAD SOWN
NATIONAL AWARENESS AMONG PEOPLE«
Dr. Fran Mayer in Šoštanj

Šoštanj, a small provincial town in Lower Styria, is famous for several exceptional personalities. The lawyer Dr. Fran Mayer (1866-1940) has a special place among them. He moved to Šoštanj in 1898 and settled in a newly built, single-family bourgeois villa near the District Court. As a lawyer, intellectual and nationally-conscious Slovenian, he presided with varying success over the Board of the Financial Institute in Šoštanj between 1900 and 1910. After the First World War, he was the municipal manager. In 1920 he initiated the establishment of a public school in Šoštanj. As a long-term mayor of the Municipality of Šoštanj, he played a decisive role in the construction of the public water-supply system in Šoštanj in 1931, which improved and modernized town life and hygienic conditions. With its openness to sports activities and art, the Mayer family's social life introduced the bourgeois milieu to Šoštanj, the fragment and legacy of which persist, in the memory of the citizens even today.

Key words: Fran Mayer, Šoštanj, bourgeoisie, middle-class, modernization

»Pravi športsmen in znan narodnjak«

Ob predstavitev uradnikov leta 1871 je Josip Vošnjak v *Spominih* zapisal: »Pošteni narodnjak, svetovalec deželne sodnije Mayer, ki so ga leta 1862 zaradi njegovega neomahljivega narodnega prepričanja potisnili za sodnika v Sevnico,« je bil leta 1870 upokojen.¹ V tem času je bil Jakob Mayer v malem trgu Sevnica² nastavljen kot predstojnik³ okrajnega sodišča.⁴ Poročen je bil s Henriette, rojeno Deutschmann, iz ugledne celjske meščanske rodbine, ki je izhajala iz Šentilja pri Velenju.⁵ V Sevnici na hišni številki 63 v stavbi okrajnega sodišča, kjer so imeli Mayerji stanovanje, se je zakoncema 3. junija 1865 kot prvi otrok rodila hči Maria.⁶ Leto kasneje, 19. maja 1866, se je rodil sin Franz Xaver Jakob Mayer.⁷ Naslednjega dne sta bila pri krstu novorojenca botra Franz Kamerer, takratni župan v Celju, in žena Teresia Kamerer.⁸ V družini Mayer se je 4. oktobra 1868 rodil še sin Karel, ki pa je umrl naslednjega dne.⁹ Po nekaj letih službovanja v Sevnici je bil Jakob Mayer leta 1870 upokojen, zato je hotel v Celju odpreti odvetniško pisarno, vendar mu graška višja deželna sodnija sprva tega ni dovolila. »Najvišji sodni zbor na Dunaju, kamor se je obrnil, je ugodil njegovi prošnji in Mayerje odprl v Celju odvetniško pisarno.«¹⁰ Družina se je s tem preselila v Celje, kjer je mladi Fran nadaljeval šolanje,¹¹ vendar je oče Jakob že leta 1871 umrl. Čez eno leto se je mati Henrietta poročila z inž. Mihaelom Vošnjakom po rodu iz Šoštanja, ki ga poznamo kot železniškega strokovnjaka, ustanovitelja slovenskega združenja, deželnega in državnega poslanca. S to poroko je Henrietta prinesla možu v zakon

Dr. Fran Mayer (Zasebni arhiv družine Pipuš iz Slovenskih Konjic)

veliko imetje v Celju.¹² Leta 1882 se je v njunem zakonu rodil edini sin, kasnejši dr. prava Bogumil Vošnjak¹³, polbrat Frana Mayerja.¹⁴ Mladi Fran Mayer je po končanih srednji šoli najprej v Celju in kasneje Ljubljani, kjer je bil sošolec dr. Kreka in pesnika Gestrina, študiral pravo v Gradcu. Kot odvetniški koncipient je služboval v Celju v odvetniških pisarnah dr. Dečka in dr. Serneca.

Leta 1898 je v Gradcu z »izbornim« uspehom opravil odvetniški izpit in se 15. junija, že kot samostojen odvetnik naselil v Šoštanju.¹⁵ Trg je takrat predstavljal gospodarsko in upravno središče Šaleške doline in je med drugim imel tudi sedež okrajnega sodišča in notarja.¹⁶ Z nastanitvijo dr. Mayerja je Šoštanj dobil tudi odvetnika, ki je bil, kot je leta 1898 poročal *Slovenski narod*, »pravi športsmenin znan narodnjak«. ¹⁷ Desetletja kasneje je v *Slovincu* zapisano, da je v času prebujanja slovenskega naroda in narodnostnih bojov sodeloval z dr. Raičem, dr. Šucem in šoštanjским rojakom dr. Josipom Vošnjakom in bil »med tistimi, ki so sejali med ljudstvo narodno zavest«. ¹⁸ V slikovitem poročilu volilne agitacije v Dobrni je o takšni zavzetosti za narodno zavest pisal v *Spominih* tudi Josip Sernec.¹⁹

¹ Vošnjak, J., *Spomini*, str. 375.

² Slovenec, 19. 5. 1931. Dr. Fran Mayer – 65 letnik. Fran Mayer je bil po rodu iz Sevnice v Posavju; Stopar, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji I., 2001. Omenjeni je 4. maja leta 1882 za 165.000 goldinarjev kupil gospostvo Boštanj – Savenstein; Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, str. 94. Prvotno smo predvidevali, da je v sorodu s pl. Franzem Mayerjem Melnhofom, nekdanjim lastnikom gosposčine Boštanj pri Sevnici. Vendar podatki iz rojstnih matičnih knjig tega niso potrdili.

³ K. k. Komitäsgerichtsraht und Bezirksvorsteher.

⁴ Danes Glavni trg 30, kjer je tedaj domovalo in domuje še danes Okrajno sodišče v Sevnici.

⁵ Vošnjak, B., Ob stoletnici Mihe Vošnjaka, prvega slovenskega za-dru-garja, str. 11.

⁶ NŠAM, RMK župnije Sevnica 1860–1870, str. 150. Maria Theresia Henriette Mayer rojena 3. junija 1865, botra Franz Kamerer in žena Terezija. Vošnjak, J., *Spomini*, str. 152. Franz Kamerer je bil mesar, žena Terezija pa je imela pekarijo v Celju in je bila teta Josipu Vošnjaku.

⁷ Franz Xaver Jakob Mayer (19. 5. 1866 – 6. 1. 1940), v nadaljevanju Fran Mayer.

⁸ NŠAM, RMK župnije Sevnica, 1866–1870, str. 172.

⁹ NŠAM, RMK župnije Sevnica, 1866–1870, str. 213.

¹⁰ Vošnjak, J., *Spomini*, str. 375.

¹¹ Ustni vir: Andrej Pipuš, Slovenske Konjice 2010. Po družinski tradiciji naj bi dosegel pravniško izobrazbo.

¹² Vošnjak, B., Ob stoletnici Mihe Vošnjaka, prvega slovenskega za-dru-garja, str. 11–14. Henrietta Mayer, rojena Deutschmann, je v zakon prinesla veliko imetje: tri meščanske hiše in zemljišča na Otoku v Celju.

¹³ Dr. Bogumil Vošnjak (1882–1959).

¹⁴ Vošnjak, B., Ob stoletnici Mihe Vošnjaka, prvega slovenskega za-dru-garja, str. 11–14; Aplinc, Vošnjaki industrijalci iz Šoštanja.

¹⁵ Slovenski narod, 4. 7. 1898, št. 148. Osebnosti.

¹⁶ Hribernik, Mesto Šoštanj.

¹⁷ Slovenski narod, 4. 7. 1898, št. 148. Osebnosti.

¹⁸ Slovenec, 19. maj 1931. Dr. Fran Mayer – 65 letnik.

¹⁹ Sernec, *Spomini*, str. 57.

**»Ne gre, da bi se nedolžnim kmetom
naprtilo, kar je zakrivila brezvestna
prvaška gospoda.«**

Kot ugleden odvetnik in znan narodnjak,²⁰ je bil Fran Mayer od leta 1900 do 1910 ravnatelj Hranilnice in posojilnice v Šoštanju, slovenskega denarnega zavoda, ki je deloval od ustanovitve leta 1874 vse do leta 1921, ko je bila hranilnica ukinjena.²¹ Leta 1908 je zaradi nelikvidnosti prišlo do resnih pretresov v Hranilnici in posojilnici v Šoštanju. Razlogi za propad šoštanjske hranilnice in posojilnice so relativno poznani,²² vendar vseeno pogledjmo potek dogodkov in lokalne odmeve.

Časopis *Štajerc*, ki je junija 1913 poročal o polomu Šoštanjske posojilnice, je zapisal, »da že od leta 1882, zlasti pa od leta 1900 v posojilnici ni vse kot bi moralo biti.«²³ O tem priča tudi pismo Josipa Vošnjaka iz leta 1911, v katerem razjasnjuje propad šoštanjske posojilnice.²⁴ Članek v *Štajercu* prinaša podroben seznam izvoljenih članov vodstva in nadzorništva hranilnice na občnih zborih v letih od 1899 do 1912. Z manjšimi spremembami se je vodstvo in nadzorstvo hranilnice obdržalo vse do leta 1910.²⁵ V prvih nekaj letih je bilo delovanje hranilnice relativno uravnoteženo in nepoznano v javnosti vse do leta 1908. Eden od razlogov poloma hranilnice v Šoštanju so bile likvidnostne težave tovarnarja in usnjarja Ivana Vošnjaka, vendar bomo videli, da so pri tem sodelovali tudi drugi.²⁶ Leta 1902 je Ivan Vošnjak, v upanju na gospodarski uspeh, postavil novo tovarno usnja in elektrarno za potrebe nove tovarne in razsvetljavo takratnega trga Šoštanj. Vendar investicija, zaradi katere se je močno zadolžil, ni prinašala pričakovanega dobička tudi zaradi vpliva gospodarske krize in močne konkurence na trgu. Zaradi teh različ-

nih razlogov je leta 1908 Tovarna usnja Ivana Vošnjaka prišla v stečaj.²⁷ Gospodarske težave so se tako posredno pokazale tudi v delovanju hranilnice, ki je leta 1908 zašla v resne težave. Te težave je komentator v *Štajercu* odkrito označil za polom Slovenske hranilnice v Šoštanju, ki ga je primerjal s podobnim polomom posojilnice v Laškem, v katerem pa so člani predstojništva in nadzorništva uspeli poplačati dolgove v višini 109.000 kron. V šoštanjskem primeru pa so stvari potekale drugače. Zaradi poloma hranilnice je prišlo do sodne obravnave na Okrožnem sodišču v Celju. Komentator v *Štajercu* je ugotavljal: »Na tisoče kron od šoštanjske posojilnice je dajalo brez potrebne hipotekarne varnosti, to pa seveda takratnim slovensko-prvaškim mogotcem v Šoštanju zgolj iz političnih vzrokov. V času od leta 1900 do 1908 se je napravilo na tisoče kron posojilničnega denarja / ... /, kar Slovenci sami očitajo svojim prvakom. / ... / tisti, ki so si tekom let iz krvavih kmetijskih žuljev bogastvo nakopičili, ki so v težkem trudu od ust prišparane kmetijske denarje zaradi propada skozi okno metali, naj bi ostali nekažnovani. Kdor to zagovarja, zagovarja navaden rop.« V nadaljevanju pisec članka začne z ugotavljanjem osebne odgovornosti posameznikov nekdanjega nadzorništva.²⁸ »Nekateri teh ljudi skušajo z vsemogočimi transakcijami svojega premoženja, vendar jim to ne bo uspelo. Sedanji mogotci v posojilnici ne zmorejo ali ne znajo stopiti na prste tistim, ki so se okoristili. Za posojilnico resda stoji Zadruga zveza v Celju, vendar se polom posojilnice že odraža na delovanju drugih posojilnic. Če bi vlada vedela, v kakšnem stanju je posojilnica, ne bi namenjala sredstev za sanacijo, sanirajo se le tiste, ki so sposobne nadaljnjega življenja. To pa ne moremo trditi za posojilnico v Šoštanju. Prebivalstvo je že izgubilo zaupanje v posojilnico proti kateri tečejo tožbe in izvržbe prisilne poravnave. Denarja več ni, dolg pa naj bi znašal že 200.000 K.«²⁹

Zanimiva je sprememba pravil hranilnice, kar potrjuje vzroke za krizo. Hranilnica in posojilnica v Šoštanju je 12. marca 1908 zahtevala spremembo pravil, ki so jih obenem z novimi člani načelstva vpisali v sodni register.³⁰ Po novih določilih člani ravnateljstva praviloma nebi smeli dobivati posojil v posojilnici, voljeni naj bi bili za eno leto, blagajnika pa naj bi volili iz vrst ravnateljstva. Spremembe kažejo na hude nepravilnosti znotraj dotedanjega ravnateljstva.³¹

²⁰ Slovenski narod, 4. 7. 1898, št. 148. Osebnosti vesti.

²¹ Orožen, Denarništvo v Celju, str. 25; Videčnik, Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini, str. 33–38; Štajerc, 20. 7. 1913, št. 29. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom. Zapis: C. Kraljevo okrožno sodišče vpis v zadrugi register pod številko Firm 26/12. Gen. I 6.

²² Orožen, Denarništvo v Celju, str. 25; Videčnik, Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini, str. 33–38; Aplinc, Vošnjaki industrijalci iz Šoštanja.

²³ Štajerc, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom.

²⁴ Arhiv Muzeja Velenje. Pismo z dne 3. aprila 1911, v katerem dr. Josip Vošnjak razjasnjuje propad šoštanjske posojilnice.

²⁵ Štajerc, 20. 7. 1913, št. 29. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom. Na občnem zboru 12. februarja 1899 so bili na Občnem zboru hranilnice izvoljeni: direktor Ivan Vošnjak, kontrolor Miha Tajnik, nadzorniki Vincenc Ježovnik, Martin Pirtovšek, Ivan Krajnc in Martin Hleb. 12. oktobra 1900 je umrl notar Kavčič in takrat je bil odvetnik dr. Fran Mayer postavljen za začasnega direktorja. Na občnem zboru 14. maja 1901 je bil za direktorja izvoljen dr. Mayer, blagajnik Ivan Vošnjak, kontrolor Miha Tajnik, nadzornik Franc Rajšter in Josip Ravljen.

²⁶ Videčnik, Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini, str. 33–36;

²⁷ Aplinc, Vošnjaki industrijalci iz Šoštanja.

²⁸ Franc Rajšter, Miha Cerovšek, Johan Goričar, Martin Hleb, Johan Dvornik, Leopold Pačnik, notar Vinko Kolšek, Ivan Tajnik, dr. Fran Mayer.

²⁹ Štajerc, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom.

³⁰ Iz načelstva sta izstopila Ivan Vošnjak in Mihael Tajnik. Novi člani načelstva so postali: Vinko Kolšek kot namestnik ravnatelja dr. Frana Mayerja, Martin Hleb, Jože Košan, Franc Schwarz, Alojz Trobej in Valentin Zager.

³¹ Videčnik, Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini, str. 33–38;

Afera je zdaleč prerasla lokalne okvire. 22. decembra 1908 je v državnem zboru na Dunaju skupina poslancev pod vodstvom Marckhla in Einspienerja vložila interpelacijo, v kateri so postavili nekaj vprašanj notranjemu in pravosodnemu ministrstvu o ukrepih glede šoštanjske posojilnice. Opozorili so na razburjenje med prebivalstvom, na nezakonito poslovanje zavoda, zlorabe položaja ravnateljstva, težke obtožbe javnosti zoper Ivana Vošnjaka, ki so ga aretirali. Opozorili so na zapoznele ukrepe oblasti in postavili vprašanje, zakaj za take zavode ne veljajo ostri nadzorni predpisi kot za regulativne denarne zavode. Menili so, da je zaradi teh dogodkov v Šoštanju tudi slovensko časopisje tendenciozno ščuvalo k bojkotu Celjske mestne hranilnice, ki je bila soliden zavod. Na koncu so vprašali, kaj namerava vlada storiti v prihodnje za preprečitev podobnih dogajanj. Poziv v državnem zboru je seveda spodbudil vrsto ukrepov oblasti, pri tem pa je bilo izrečenih veliko ostrih besed na račun slovenstva in gospodarskega osamosvajanja.³² Medtem se je v dogajanje vključil tudi štajerski deželni zbor in v zvezi z zapletom v šoštanjski posojilnici državnemu namestništvu postavil vrsto vprašanj. Zanimalo ga je ali se izvajajo redne revizije tudi takih zavodov, kot so posojilnice, kakšna je politika odobravanj in podaljševanj posojil, kako se spremlja posojilojemalčevo poslovno delovanje s strani posojilnice. Deželni zbor Štajerske je menil, da ne bi prišlo do takih zlorab, če bi se upoštevalo, da je Zadruga zveza v Celju po zakonu dolžna izvajati redne revizije. Na koncu so zagrozili, da bodo o vsem obvestili še ministra za notranje zadeve in pravosodnega ministra na Dunaju.

Javnost se je na težave hranilnice burno odzvala, tako je *Štajerc* še leta 1913 na prvi strani obravnaval polom posojilnice v Šoštanju. V članku je med drugim zapisano: »Ne gre, da bi se nedolžnim kmetom naprtilo, kar je zakrivila brezvestna prvaška gospoda.«³³ 29. junija 1913 je bil v gostilni Breschnik (Breznik) v Šoštanju organiziran kmetski shod, na katerem je govoril odvetnik dr. Petrischek o razmerah posojilnice v Šoštanju. V nadaljevanju članka komentator ugotavlja, da »Merodajni voditelji te posojilnice sodijo pod ključ, to je gotovo. Pa žalibog je oblast v tem slučaju jako nezanesljiva.« Voditelji posojilnice so si predstavljali, da »/.../ bode poplačilo brezvestnosti in lumparije posojilničnih mogotcev iz denarja davkoplačevalcev.« Klerikalna poslanca Korošec in Verstovšek sta imela v ta namen pogovor z ministrskim predsednikom grofom Stürgkhom za dostop do sredstev iz »sklada zoper po ujmi in suši prizadeti škodi.« Torej denar namenjen tistim, ki jim je toča, mráz ali povodenj naredila škodo. Komentator je ugotavljal, »da se denarja

davkoplačevalcev ne bi smelo upravljati za takšne namene, ampak naj dolg poplačajo krivci.« Tako se je »2. marca 1910 pred c. k. sodnijo slovenski advokat dr. Fran Mayer zavezal, da plača svoj dolg pri posojilnici v višini 92.000 K do 1. prosinca 1911 v mesečnih obrokih po 100 K, sicer bi sledil rubež.« Dr. Mayer je v resnici plačal le 20.000 K, ostalega dolga niso izterjali. Takšnih dolžnikov in bivših članov predstojništva in nadzorstva posojilnice pa je bilo še več. 26. junija je bilo v Hotelu Rajšter v Šoštanju zborovanje, na katerem je Verstovšek poročal o saniranju posojilnice. Na zborovanju so krivdo za polom posojilnice v Šoštanju nekateri skušali pripisali kar Zadrugi zvezi v Celju, vendar tega niso uspeli dokazati. V spletu okoliščin je »dr. Fran Mayer, katerega kmetje po navadi imenujejo 'doktor Zguba', zatrjeval, da je že plačal hranilnici 20.000 K in je moral prodati celo svojo vilo.« Komentator je zapisal, da slednje pač ne drži.³⁴

Po lokalnem ustnem izročilu naj bi dr. Fran Mayer svojo pravkar zgrajeno vilo prodal zaradi prezadolženosti z nakupi knjig,³⁵ a se je izkazalo, da je bil razlog finančnih težav v nelikvidnosti Hranilnice in posojilnice v Šoštanju. Za nastalo škodo je Mayer osebno odgovarjal s svojim imetjem.³⁶ Med drugim je bil tudi četrtnski solastnik šoštanjske Graščine, ki jo je s tem izgubil.³⁷ Zaradi finančnih težav so bile ogrožene tudi njegove osebne nepremičnine.³⁸ Komaj novozgrajeno vilo je 26. maja leta 1908 kupila Avgusta Kranjc, veleposestnica iz Šentilja.³⁹ Dogovorjena kupnina »je bila 51.623 K, ki se je je kupec Avgusta Kranjc zavezala tekom 4 tednov prodajajoči Riči Mayer intabulirani zahtevek na temelju notarskih aktov z dne 10. aprila 1908 v znesku 15.000 K izplačati.« Posestnica Avgusta Kranjc je marca leta 1912 umrla, zato bi morala vila Mayer postati del zapuščine po umrli, vendar se to ni zgodilo.⁴⁰ Ker pravni posel ni bil v celoti dokončan, je na podlagi prisvojitelne listine z dne 20. junija 1914 Fran Mayer znova postal

³⁴ *Štajerc*, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom.

³⁵ Ustni vir: Vlado Kojc, 2010; Ustni vir: Danilo Čebul, 2010.

³⁶ Arhiv Muzeja Velenje. Pismo z dne 3. aprila 1911, v katerem dr. Josip Vošnjak razjasnjuje propad šoštanjske posojilnice.

³⁷ Aplinc, Vošnjaki industrijanci iz Šoštanja.

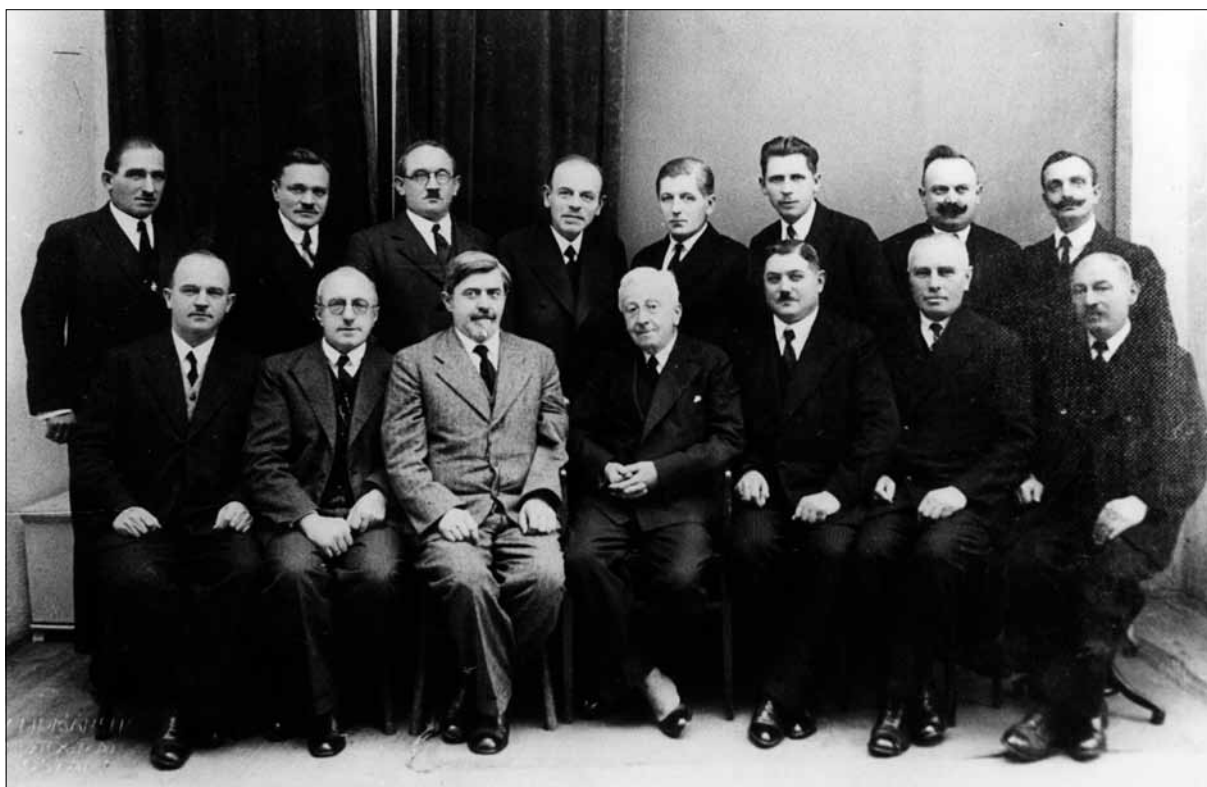
³⁸ *Štajerc*, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom. Zapis: »Kupna pogodba 5. oktober 1898: Fran Mayer in Riči Mayer lastnika posesti p. št. 261 k.o. Šoštanj vsak do ene polovice. Notarski akt 31. marec 1908: lastninska pravica Riči Mayer se je vknjižila na moža Frana Mayerja.«

³⁹ Okrajno sodišče Velenje, Zemljiška knjiga Velenje, vpis v ročno vodeno staro zemljiško knjigo, k.o. Šoštanj, parc. št. 153 in 646/4, vložek 261. »Na podlagi notarskega pisma se vknjiži lastninska pravica Riči Mayer za dr. Fran Mayerja.« Naslednji vpis: »Temeljem kupne pogodbe z dne 26. maja 1908 se knjiži lastninska pravica na Avgusta Kranjc, veleposestnica iz št. Ilja.«; Ustni vir: Danilo Čebul, 2010. Ara je bila predana, vendar je nova lastnica umrla.

⁴⁰ *Štajerc*, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom.

³² Prav tam.

³³ *Štajerc*, 22. 6. 1913, št. 25. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom; *Štajerc*, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom;

Občinski zastop v Šoštanju (Muzej Velenje, fototeka, foto. 4600)

lastnik vile.⁴¹ Mayer je bil posojilnici dolžan 92.000 kron. S pomočjo sorodnikov iz Slovenskih Konjic so posojilnici poplačali 20.000 kron.⁴² Josipina Prus, ki je bila mati Riči Mayer, je iz svojega premoženja prispevala velika sredstva za poplačilo dolga.⁴³ Preostali dolg v višini »72.000 K z obrestmi vred pa je posojilnica dr. Mayerju šenkala / ... /.« so zapisali v časopisu *Štajerc*.⁴⁴ Po družinskem izročilu je navedeni dogodek za družini Mayer in Prus predstavljal močan finančni pretres.⁴⁵ K temu lahko pridamo, da so veliko težji pretres doživeli prav tisti, ki so bili v polomu slovenske Hranilnice in posojilnice v Šoštanju najbolj ranljivi. »Zdaj se sili vboge kmete, ki itak iz rok v usta živijo, da naj plačujejo obresti / ... /.«⁴⁶ 600 zadružnih članov bi za pokritje deficita mnogo manj plačalo, če bi za to odgovarjale odgovorne osebe posojilnice.⁴⁷ Dogajanje in zaplete okrog poloma šoštanjske hranilnice je spremljal tudi deželni zbor. Okrajno načelstvo Slovenj Gradec je 22. avgusta 1911

poročalo državnemu namestništvu v Gradec, da je stanje v posojilnici urejeno, ker je Zadružna zveza v Celju pokrila primanjkljaj, in da je podjetje Ivana Vošnjaka likvidirano, njegove nepremičnine pa zasežene v korist posojilnice za poplačilo dolgov.⁴⁸

Pri tem moramo opozoriti na pomembno dejstvo, ki je omogočalo pokritje primanjkljaja Hranilnice in posojilnice v Šoštanju. Na Zvezi slovenskih posojilnic v Celju je bil leta 1905 sprejet predlog njenega predsednika Mihaela Vošnjaka. Zveza naj se preobrazi v Zadružno zvezo v Celju in naj v bodoče predstavlja centralo za izravnavo denarja med članicami. Na čelo novega upravnega odbora je bil znova izvoljen Mihael Vošnjak. Zadružna zveza je uspešno delovala, srečevala pa se je z vse večjimi težavami zaradi političnega razdora v vrstah Slovencev. Ne le zaradi tega, temveč bolj zaradi slabega zdravstvenega stanja in visoke starosti se je Mihael Vošnjak na občnem zboru 1910 odrekel vsakemu sodelovanju v zvezi. Postal je njen častni član.⁴⁹

Zadeva pa je po drugi strani v veliki meri nosila močan nacionalni predznak. *Štajerc* je v komentarjih

⁴¹ Ustni vir: Vlado Kojc, 2010. Okrajno sodišče Velenje, Zemljiška knjiga Velenje, vpis v ročno vodeno staro zemljiško knjigo, k.o. Šoštanj, parc. št. 153 in 646/4, vložek 261/8. Vpis: »Na podlagi prisojilne listine z dne 20. junija 1914 se knjiži lastninska pravica na dr. Fran Mayerja, odvetnika v Šoštanju.«

⁴² *Štajerc*, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom.

⁴³ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

⁴⁴ *Štajerc*, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom.

⁴⁵ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

⁴⁶ *Štajerc*, 7. 7. 1913, št. 27. Polom posojilnice v Šoštanju.

⁴⁷ *Štajerc*, 29. 6. 1913, št. 26. Polom posojilnice v Šoštanju.

⁴⁸ Videčnik, Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini, str. 33–38; Aplinc, Vošnjaki industrijalci iz Šoštanja.

⁴⁹ Videčnik, Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini, str. 33–38.

na dogajanje izkoristil vsako podrobnost in nerodnost proti obtoženim akterjem in s tem slovenski narodni strani. Na to kaže omemba šoštanjskega trgovca Senice, ki je bil označen za »*enega tistih slovenskih trgovcev, ki pridigujejo sovražstvo proti Nemcem, da bi potem sami lepše kšefte delali.*« Sledil je poziv: »*Kdor noče gotovih neprijetnosti doživeti, ta ravno ne gre k trgovcu Ivanu Senici.*«⁵⁰

Šoštanjska posojilniška afera je prav gotovo najbolj škodovala ugledu slovenskega hranilništva, kar so takoj izkoristili Nemci in tudi vse glasnejši klerikalci, ki so po deželi na veliko ustanavljali svoje kmečke posojilnice. Vsekakor so slovenski narodni krogi za propad podjetja Ivana Vošnjaka krivili sorodnika in nasprotnika Hansa Woschnagga. Prevladovalo je mnenje, da Ivan Vošnjak ni zmozel ostre konkurence z »nemčurskimi« sorodniki, kar mu je prineslo velikansko gospodarsko škodo. Posredni razlog za propad njegove tovarne je brez dvoma bila tudi gospodarska kriza v začetku stoletja, kar smo že omenili. Na dražbi prodano podjetje je kupila banka Agrarija, nato pa tovarnar Franz Woschnagg. S tem dejanjem naj bi se za vse čase znebil nevarnega slovenskega konkurenta, kajti tovarna je bila zgrajena zato, da prepreči vdor nemškega kapitala v Šaleško dolino.⁵¹

Nimfa

Kot odvetnik in intelektualec je bil Fran Mayer precej družbeno aktiven. V hotelu Avstrija v Šoštanju je bil 5. marca 1904 ustanovni sestanek Šaleške podružnice Slovenskega planinskega društva, na katerem je bil izvoljen za odbornika.⁵² Priprave na prevrat so na Slovenskem pred koncem prve svetovne vojne med drugim potekale tudi z ustanavljanjem narodnih svetov. Sredi avgusta leta 1918 je bil v Ljubljani ustanovljen Narodni svet za slovenske dežele in Istro, 26. septembra pa v Mariboru Narodni svet za Štajersko, katerega predsednik je postal Velenjčan Karel Verstovšek. V Šaleški dolini je bil prvi narodni svet ustanovljen 15. oktobra leta 1918 v Šoštanju. Takrat je bil za predsednika izbran prav odvetnik Fran Mayer, za tajnika pa trgovec Ivan Senica. Ob koncu prve svetovne vojne pa je postal prvi občinski upravitelj ali *gerent* v Šoštanju.⁵³ Eden prvih ukrepov nove občinske oblasti je bil izdan že 1. novembra 1918. Po tem odloku »*morajo v 48 urah izginiti*« vsi nemški napisi in se nadomestiti s slovenskimi. Vendar tega v Šoštanju nekateri niso upoštevali, pri tem sta najbolj izstopala »K. K. Priv. Lederwerke Franz Woschnagg &

Söhne»⁵⁴ in gostilničar Viktor Hauke.⁵⁵ Tudi deželna vlada je junija leta 1919 z odlokom Okrajnega glavarstva Slovenj Gradec naložila »*občini, da mora skrbeti za to, da morajo imeti obrtniki na svojih obratih označeno istega in sicer isti v območju Deželne vlade za Slovenijo.*« Deželna vlada je pozvala vse dotične, da v roku štirih dni namestijo na podjetja primeren napis v slovenskem ali srbohrvaškem jeziku. Zagrozili so tudi s kazenskimi sankcijami po obrtnem zakonu, če odloka ne bi uresničili do 15. julija 1919. Vendar se v tovarni niso uklonili tako zlahka in nastal je pravi spor glede vprašanja pristojnosti za spremembo napisa.⁵⁶ Ker se tovarna ni pokorila ukazom občine, jih je ta naznanila Okrajnemu glavarstvu Slovenj Gradec. To je novembra leta 1919 »*oglobilo*« podjetje za 100 kron. Kljub pritožbi podjetja je ministrstvo trgovine in industrije z odlokom 8. januarja 1920 pritožbo zavrnilo, prvo sodbo pa potrdilo. Občina je z odlokom 30. januarja 1920 drugič pozvala Woschnaggovo usnjarno, naj postavi podjetju primeren napis v slovenskem ali srbohrvaškem jeziku. Vodstvo tovarne se spet ni pokorilo, zato so jih znova prijavili na Okrajno glavarstvo Slovenj Gradec.⁵⁷ Spor se je nadaljeval vse do leta 1921. Medtem je Šoštanj dobil novega občinskega gerenta, ki je v neki pritožbi zapisal. »*Bivši občinski gerent v Šoštanju, odvetnik dr. Fran Mayer, je po preobratu dne 1. novembra 1918 izdal odlok, da morajo v 48 urah izginiti vsi nemški napisi in se nadomestiti s slovenskimi. To je bilo še takrat, ko še ni bilo nobenega tozadevnega od državne oblasti izdanega ukaza. Sedaj ko imamo že od leta 1919 tak ukaz in sedaj ko dr. Mayer ni več gerent, pač pa zastopnik tvrdke, pa se protivi, da bi njegova klijentinja izvršila tak ukaz.*«⁵⁸ V imenu tovarne je v raznih pritožbah namreč zapisal, da so »*gospodje pri tvrdki lojalni jugoslovanski državljani*«. V tej maniri je ravnal tudi lastnik tovarne Franz Woschnagg mlajši, saj se je 8. julija 1920 osebno zavzel in sam naročil od občine poslanemu slikarju, naj izdela slovenski napis. Že naslednji dan pa se je Mayer zaradi napisa pritožil. Zalar, gerent takratne občine Šoštanj, je v prizivu Okrajnemu glavarstvu Slovenj Gradec zapisal: »*S takim postopanjem nam dr. Mayer v narodnem oziru v tukajšnjem okraju zelo veliko škoduje. Kjer koli se gre v kaki zadevi proti tukajšnjim Nemcem oziroma nemškutarjem, povsod jim je on zaščitnik, ki dela zanje razne neutemeljene vloge*

⁵⁴ Aplinc, Vošnjaki industrijalci iz Šoštanja.

⁵⁵ Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Še leta 1921 je celjska Nova doba pisala, da gostilničar v Šoštanju, Viktor Hauke, ni hotel odstraniti velikih začetnic D. H. (Deutsches Haus) nad vhodom v gostilno. Trdil je, da to odslej pomeni »Društvena hiša«. Na hiši pa je še vedno bil narisano belo-zeleni štajerski znak.

⁵⁶ SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 2, Občina Šoštanj 1920, dopis 10. 7. 1920.

⁵⁷ SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 2, Občina Šoštanj 1919, dokument št. 1094.

⁵⁸ SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 2, Občina Šoštanj 1920, priziv, 10. 7. 1920.

⁵⁰ Štajerc, 29. 6. 1913, št. 26. Posojilnica v Šoštanju pred konkurzom.

⁵¹ Kojc, 185 let tovarne usnja 1788–1973.

⁵² Planinsko društvo Šoštanj, dokumentacija, zapisnik ustanovnega sestanka Šoštanjske podružnice SPD, 1904.

⁵³ Hribernik, Mesto Šoštanj.

in pritožbe, s katerimi sicer nič ne opravi, dela pa s tem Nemcem potuho in krepí njihov že itak uporni duh proti državnim oblastem. / ... /⁵⁹ Tudi danes nam razlogi za tovrstno ravnanje, vsaj nekaterih, niso znani, prav gotovo pa na nek način potrjujejo pragmatičnost akterjev. Seveda so se stvari spreminjale počasi, država pač ni bila preostra z lastniki, saj je imela od njih predvsem koristi. Septembra 1921 je Okrajno glavarstvo Slovenj Gradec razglasilo sedemodstotno državno posojilo. Zanimivo je, da se je tako imenovano nemško prebivalstvo odzvalo zelo dobro. Tovarna in nastavljeni so ponudili skupaj za 1.126.000 K državnega posojila, kar je verjetno rešilo marsikatero težavo. Kasneje so najspornejši nemški napis v tovarni spremenili v slovenskega: »Franc Woschnagg & sinovi«. Nasprotovanje občine in vodstva tovarne se je umirilo z razrešenim vprašanjem plačevanja davčnih obveznosti in doklad mestni občini Šoštanj.⁶⁰

Po prvi svetovni vojni je Mayer nadaljeval z odvetniško prakso. Med drugim je bil leta 1920 pobudnik ustanovitve meščanske šole v Šoštanju.⁶¹ V njej je od leta 1926 deloval tudi kot podnačelnik upravnega odbora.⁶² Kot uspešen odvetnik je imel privatne in poslovne vezi tudi z Vošnjaki, industrialci iz Šoštanja, s katerimi je sodeloval pri njihovem nakupu graščine Gutenbüchel in mnogih drugih poslih.⁶³ Med drugim je sodeloval pri vpisu podjetja Kemična tovarna Šoštanj, d. d., v register družb pri Okrožnem kot trgovskem sodišču v Celju,⁶⁴ bil stečajni upravitelj⁶⁵ nekaterim propadlim podjetjem⁶⁶ in deloval v upravnem odboru Južnoštajerske posojilnice.⁶⁷ Udeleževal se je tudi na političnem področju in bil na volitvah večkrat predsednik volilnega odbora,⁶⁸ leta 1928 pa je kandidiral tudi sam ter bil izvoljen za župana Občine Šoštanj mesto.⁶⁹ Še istega leta je dal pobudo za izgradnjo prvega javnega vodovoda in ustanovitev gradbenega odbora. Sam je »osebno vodil vse priprave, zvezane z neštetimi poti, pogajanji in celo moledovanji«.⁷⁰ Po velikih naporih vodovodnega odbora in poslovnih potezah župana Mayerja je leta 1931 iz vodovodnih pip v Šoštanju pritekla voda. Projekt, s katerim je bila močno izboljšana kvaliteta življenja meščanov, predstavlja

Gradnja vodovoda leta 1931 (Občina Šoštanj, arhiv, Album fotografij G. Rumpel A. D. 1931)

najpomembnejši komunalni dosežek v Šoštanju med obema svetovnima vojnoma.⁷¹ Ob velikem uspehu so spoštovanemu županu Šoštanja ob njegovi 65-letnici tudi v *Slovincu* čestitali z besedami: »Jubilantu, ki je zvest prijatelj in naročnik Slovenca, k pomembnemu jubileju iskreno čestitamo in mu želimo še mnogo zdravih let.«⁷² Velik ugled, zasluge in dosežki so mu končno prinesli tudi naziv častnega meščana mesta Šoštanja. Največji poklon pa so mu dale šoštanske žene, ko so mu v zahvalo za tekočo vodo podarile *Nimfo*, delo akademskega kiparja Ivana Napotnika.⁷³ Župan Občine Šoštanj mesto je bil vse do leta 1937/38, ko je zaradi upravnih reform bivše Kraljevine SHS prišlo do združitve Občine Šoštanj mesto in Občine Šoštanj okolica.⁷⁴

Tenis, kriket in karirasta obleka

Mladi Fran Mayer, takrat še odvetniški koncipient, se je leta 1896 poročil z Marijo (Riči) Prus⁷⁵ iz Slovenskih Konjic. Riči je izhajala iz družine konjiškega odvetnika

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Aplinc, Vošnjaki industrijalci iz Šoštanja.

⁶¹ Šola je bila ustanovljena 19. avgusta 1920.

⁶² Hribernik, Mesto Šoštanj.

⁶³ Aplinc, Vošnjaki industrijalci iz Šoštanja.

⁶⁴ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, letnik II., 23. marec 1920, str. 159.

⁶⁵ Uradni list Ljubljanske in mariborske oblasti, letnik IX., 15. januar 1927, str. 38.

⁶⁶ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, letnik III., 14. 7. 1921.

⁶⁷ Orožen, Denarništvo v Celju, str. 39.

⁶⁸ Uradni list Ljubljanske in mariborske oblasti, letnik IX., 23. avgust 1927, str. 530.

⁶⁹ Hribernik, Mesto Šoštanj.

⁷⁰ Jutro, 8. 2. 1931, št. 32. Naši kraji in ljudje: Šoštanj s svežo vodo iz Belih Vod.

⁷¹ Hribernik, Mesto Šoštanj.

⁷² Slovenec, 19. 5. 1931. Dr. Fran Mayer – 65 letnik.

⁷³ Ustni vir: Danilo Čebul, 2010.

⁷⁴ SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 3, Občina Šoštanj 1937.

⁷⁵ V nadaljevanju Riči (15. 11. 1874–13. 4. 1964).

Teniško igrišče pri vili Mayer leta 1922 (Zasebni arhiv družine Pipuš iz Slovenskih Konjic)

Antona Prusa⁷⁶ in Josipine,⁷⁷ rojene pl. Ul.⁷⁸ Ko se je leta 1896 dvaindvajsetletna Riči poročila z Mayerjem, se je isti dan, prav tako stanu primerno, poročila še sestra Fina s Franom Kotnikom, predsednikom Okrožnega sodišča v Celju.⁷⁹ Leto po poroki, leta 1897, se je rodil

sin Anče,⁸⁰ leta 1899 hči Marija (Majka)⁸¹ in na prelomu stoletja še tretji otrok Dušan.⁸² Družina Mayer se je v Šoštanju nastanila pred koncem 19. stoletja. V bližini nove stavbe okrajnega sodišča in ljudske šole sta Mayerja na obrobju trga našla primeren prostor za gradnjo hiše. Zemljišče sta konec leta 1898 kupila od Franca Rajšterja in Franca Šolna, oba sta bila posestnika v Šoštanju.⁸³ Kmalu je bila zgrajena nadstropna enodružinska me-

⁷⁶ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010. Dr. Anton Prus (1833–1884). V zakonu Josipine in dr. Antona Prusa so bili rojeni štirje otroci: Fina, Riči, Štefana in Anton. Fina (1872–1920). Riči (1874–1964). Štefana (1878–1941). Anton (1880–1935). Anton (rojen 1880) se je poročil z učiteljico Marijo Krajnc, ki je bila učiteljica, v zakonu pa sta imela otroke: Danico (1914–2010), Olgo (1916–1977), ki je bila magistra farmacije, in sina Antona (1920–2007), ki je bil odvetnik v Ljubljani. Danica Pipuš, rojena Prus, se je poročila z Radošem Pipušem, sinom dr. Radoslava Pipuša, odvetnika v Mariboru in znanega slovenskega narodnjaka.

⁷⁷ Josipina Ul (1851–1930).

⁷⁸ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010. Slovenski biografski leksikon.

⁷⁹ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010. Še v začetku 19. stoletja je bil Antonov oče Štefan Prus, kovač v Konjicah. Poročil se je z Ano Terkuč, ki je bila sestra konjiškega nadžupnika Antona Terkuča (1779–1858). Mladi Anton Prus je moral biti gotovo nadpovprečno nadarjen, saj mu je stric nadžupnik omogočil šolanje in bil njegov podpornik. Med študijem prava na Dunaju, zaključil ga je po stričevi smrti, se je moral preživljati kot domači učitelj in vzgojitelj otrok. Med drugim je takšno službo opravljal tudi pri plemiški družini Josefa Ritterja von Ul. V začetku šestdesetih let 19. stoletja je zaključil študij prava na Dunaju in postal doktor prava. Kljub temu da je bil sin kovača, je z izobrazbo pridobil primeren stan, da se je lahko potegoval za Josipinino roko, eno od hčera omenjene družine von Uhl. Ta poroka dokazuje, kakšen vzpon na družbeni lestvici je v tistih časih omogočala pridobljena izobrazba. Dr. Anton Prus in Josipina Prus sta najprej živela na Dunaju, nato pa sta se nastanila v Konjicah. Po družinskem izročilu naj bi na odločitev dr. Anto-

na Prusa, da se z Dunaja preseli v Konjice, vplivala nacionalno prebujanje med Slovenci in tedanji znani slovenski politik Lovro Toman, s katerim je dr. Anton Prus prijateljaval; Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1918; Orožen, Denarnišтво v Celju, str. 26–27. Dr. Anton Prus je bil politično aktiven in je leta 1873 celo kandidiral na volitvah za državni zbor. Za nemško usmerjenim R. Foreggerjem je dobil 129 glasov.

⁸⁰ Anče Mayer (24. 2. 1897–27. 8. 1917).

⁸¹ Majka Mayer (7. 2. 1899–1983).

⁸² Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010; Ustni vir Vlado Kojc, 2010; NŠAM, Status animarum župnije sv. Mihaela Šoštanj 1916–1924. Dušan Mayer (17. 7. 1900–1971) je bil kapitan dolge plovbe.

⁸³ Okrajno sidišče Velenje, Zemljiška knjiga Velenje, vpis v ročno vodeno staro zemljiško knjigo, k.o. Šoštanj, parc. št. 153 (stavbišče, vrt, velikosti 1145 m²) in 646/4 (vrt, travnik, velikosti 3469 m²), vložek 261. »Na podlagi kupne pogodbe z dne 5. oktober, 1898 se knjiži lastninska pravica v prid zakoncev: dr. Fran Mayer do ½, Riči Mayer, odvetnikove soproge v Šoštanju do ½.«; Okrajno sodišče Velenje, Zemljiška knjiga Velenje, vpis v ročno vodeno staro zemljiško knjigo, k.o. Šoštanj, vložek 123, parc. št. 646/2 (vrt), 646/3 (vrt, sadovnjak). »Na podlagi kupne pogodbe z dne 25. oktober, 1898 se knjiži lastninska pravica v prid gospe Riči Mayer, odvetnikove soproge v Šoštanju.«

ščanska vila z obsežnim vrtom.⁸⁴ Izgradnjo takšne za Šoštanj prestižne vile je omogočilo veliko imetje, ki sta ga oba zakonca prinesla v zakon. Fran Mayer je podeloval veliko premoženje po svojem očetu iz Sevnice, Riči pa ga je dala prababica Josipina Prus.⁸⁵ Nova stavba je dobila hišno številko 156 in predstavlja primer klasične meščanske vile, grajene kot stanovanjski objekt z odvetniško pisarno. Vila Mayer je bila oblikovana v stilni maniri poznega historizma⁸⁶ in govori o lastnikovem družbenem položaju, njegovem okusu in relativni konservativnosti.⁸⁷ Večina pohištva je bila iz obdobja historizma in neoklasicizma.⁸⁸ Vilo sta obkrožala vrt in park, ki je bil urejen v angleškem stilu⁸⁹ po vzoru takratnega vrta družine Prus iz Konjic.⁹⁰

Ko se je družina Mayer vselila v vilo, se je vključila v življenje takratnega premožnega šoštanjskega meščanstva. Doma so veliko brali, imeli so tudi bogato opremljeno knjižnico, pretežno v nemškem jeziku. Sicer pa je dr. Mayer bil med drugim dolgoletni naročnik *Slovenca*⁹¹ in že od leta 1906 društvenik *Časopisa za zgodovino in narodopisje*.⁹² Radi so potovali, doma pa gojili pestro družabno življenje. Prijateljevali so z mnogimi intelektualci, ki so bili del takratne elitne šoštanjske družbe. Pogosto so prirejali zabave in druženja s prijatelji pod hišnim altanom ali na vrtu, o čemer zgovorno pripovedujejo fotografije iz družinskega albuma. Dru-

žinsko izročilo opisuje Frana Mayerja kot dobrodušnega človeka, ženo Riči pa kot bolj zadržano osebo. Tako naj bi bila ob obiskih postrežba pri mizi zelo formalna, pomembno pa je bilo tudi obnašanje.⁹³ V hiši je bilo tudi zaradi Mayerjeve odvetniške pisarne vedno živahno. Za vzdrževanje družabnega življenja, vile, reprezentančnega vrta⁹⁴ z rekreacijskim delom, teniškim igriščem, dvorišča z gospodarskim vrtom⁹⁵ so imeli Mayerji stalno zaposlene dve dekli in kuharico.⁹⁶ Fran je bil ljubitelj angleške mode, saj se je, kar kažejo fotografije iz družinskega albuma, rad oblačil v takrat moderna karirasta oblačila in izbiral obuvala iz katalogov.⁹⁷ Mayerji so se veliko ukvarjali s športom.⁹⁸ Na vrtni parceli, ki je bila takrat seveda precej večja od današnjega okrnjenega obsega, so s pridom uporabljali teniško igrišče.⁹⁹ V tem času so bila v Šoštanju kar tri teniška igrišča, pri Mayerju, Peuniku in Woschnaggu, kar govori o posebnem statusu in maniri takratnega šoštanjskega meščanstva.¹⁰⁰

S prijatelji so na vrtni trati radi igrali kriket, Majka Mayer pa je z očetom in bratom rada kolesarila na tandemu. S kolesom so se večkrat podali na pot iz Šoštanja kar preko Doliča v Konjice, kar ni bil ravno majhen podvig, saj so bile v tistem času cestne in železniške povezave med Konjicami in Šoštanjem slabe.¹⁰¹ Majka, Dušan in Anče, so bili za časa svojega življenja med Šoštanjčani priljubljeni zaradi svoje razgledanosti, človekoljubja in velike pripravljenosti za vsestransko pomoč.¹⁰² Anče je začel s študijem prava, vendar je bil kmalu po začetku prve svetovne vojne¹⁰³ vpoklican v vojsko, kjer je pridobil čin rezervnega poročnika. S fronte je večkrat prišel na dopust v Šoštanj. Leta 1917 je padel na soški fronti pri enem od protinapadov na Škabrijel v bližini

⁸⁴ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

⁸⁵ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

⁸⁶ ZVKDS OE Celje, *Konservatorski program obnove vile Mayer v Šoštanju*, EŠD 16635, 2007. Glavna vhodna vrata vile so bila v večjem delu pročelja stavbe poudarjena z dvonadstropno leseno verando (altan). Mayerjevi so dom uredili tako, da je bivalni del bil v nadstropju. V osrednjem dvoranskem prostoru je bil urejen dnevni prostor z jedilnico, kuhinja s shrambo je bila v vzhodnem delu nadstropja, prostor na severovzhodni strani nadstropja in prostora na jugozahodni strani pa so bili namenjeni drugim bivanjskim funkcijam. V severozahodnem delu pritličja sta bili urejeni odvetniška pisarna na zahodni in knjižnica na vzhodni strani. Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010. Družinski album družine Mayer. Stranke so v odvetniško pisarno vstopale skozi vrata v vogalnem stolpiču, ki so jih kasneje zazidali. Skozi stranski vhod na dvoriščni strani se je vstopalo v pralnico in umivalnico. Mayerjeva vila je nedvomno redke primer meščanskega stanovanja, ki ima v umivalnici celo notranji bazenček.

Ustni vir: Anton De Costa, 2010. Vitel ob stranskem vходу na dvoriščni strani so uporabljali za transport kurjave do balkona v nadstropju. Vsako nadstropje je imelo svoje sanitarne prostore ob stopnišču v jugovzhodnem delu. V kleti so hranili sode z vinom in jabolčnikom, del kleti pa je bil namenjen shrambi in prezimovanju vrtnin.

⁸⁷ Pripomba avtorja prispevka.

⁸⁸ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

⁸⁹ ZVKDS OE Celje, *Konservatorski program obnove vile Mayer v Šoštanju*, EŠD 16635, 2007.

⁹⁰ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

⁹¹ Slovenec, 19. 5. 1931. Dr. Fran Mayer – 65 letnik.

⁹² ČZN, 3. letnik, 1906, št. 1, str. 229. V imenik družstvenikov Časopisa za zgodovino in narodopisje je bil leta 1906 vpisan tudi dr. Fran Mayer, odvetnik iz Šoštanja.

⁹³ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

⁹⁴ ZVKDS OE Celje, *Konservatorski program obnove vile Mayer v Šoštanju*, EŠD 16635, 2007. Med njimi tudi ciprese, različne vrste ceder, gladki bor, javor, magnolije. Celotna parcela je bila ograjena z javorjevo živo mejo. Ob njej so rasli tudi leske, ribez in različne vrste vrtnic.

⁹⁵ ZVKDS, OE Celje, *Konservatorski program obnove vile Mayer v Šoštanju*, EŠD 16635, 2007.

⁹⁶ SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 3, Občina Šoštanj 1925–1931, Seznam prebivalstva.

⁹⁷ Ustni vir: Vlado Kojc, 2010; Dopisna karta podjetja Karo iz Maribora iz zapuščine Majke Mayer.

⁹⁸ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

⁹⁹ Ustni vir: Anton De Costa, 2010.

¹⁰⁰ Aplinc, Vošnjaki industrijalci iz Šoštanja.

¹⁰¹ Konjice so bile z južno železnico povezane le z ozkotirno progo, ki je bila zgrajena leta 1899 in ukinjena leta 1962.

¹⁰² Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

¹⁰³ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010. V zvezi s tem je iz družinskega pripovedovanja zanimiv drobec, ki je kazal navedene težave pri oskrbi prebivalstva in njihovo iznajdljivost. Prababica Josipina Prus, ki je do konca prve svetovne vojne in zloma monarhije pozimi bivala v svoji hiši v Gradcu, je morala zaradi težav z oskrbo mleko dovažati z vlakom kar iz Konjic. Takšna oskrba z večkratnim prelaganjem mlečnih posod je morala biti kar zapletena, a je kljub temu delovala, predvsem pa je odraz težavnih medvojnih razmer.

Vila Mayer po letu 1902 (Zasebni arhiv družine Pipuš iz Slovenskih Konjic)

naselja Zapotok. Šoštanjski Slovenci so takrat zapisali, da je njegova prezgodnja smrt »*zadala družini preljut udarec in pokopala zlate nade / ... / staršev. / ... / . Ves Šoštanj je sočustvoval s težko prizadeto rodbino.*«¹⁰⁴ Po družinskem pripovedovanju je imela sestra Majka na vrtu na prostoru z razpelom nekakšen oltarček v spomin na Ančeta, ki ni bil pokopan v domačem kraju.¹⁰⁵

Med obema vojnama je bila Majka zaposlena v očeto-vi odvetniški pisarni in jo pomagala voditi. Fran Mayer je umrl tik pred drugo vojno, leta 1940.¹⁰⁶ Med drugo svetovno vojno je bila družina Mayer izseljena v Topolšico, v njihovi vili pa se je nastanil štab nemškega poveljstva.¹⁰⁷ Po koncu vojne sta ob družini Mayer¹⁰⁸ živeli v vili še družini Šmid in De Costa.¹⁰⁹ Glede na vpise v zemljiško knjigo je bila lastnina Mayerjev z odločbo OLO Šoštanj leta 1959 nacionalizirana in knjižena kot družbena lastnina na upravni organ Občine Šoštanj.¹¹⁰ Leta

1946 so z izročilno pogodbo oz. pogodbo o dosmrtnem preživljanju Majke Mayer vilo predali De Costom,¹¹¹ ti so v njej živeli do leta 1976 oziroma 1983.¹¹² Po drugi svetovni vojni je Majka imela težave s priznanjem delovne dobe, a se je zadeva uredila in za zaposlitev pri očetu je končno dobila pokojnino. Med Šoštanjčani je bila znana po umirjenem življenju in občutku za umetnost, ki ga je izražala z risbo. V domači vili je živela vse do smrti leta 1983.¹¹³ Brat Dušan, kapitan dolge plovbe, je s potovanj velikokrat prinašal eksotične rastline, ki so bile nato zasajene v domačem vrtu. Umrl je leta 1971. Mayerji za sabo niso pustili potomstva.¹¹⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

Muzej Velenje

Pismo Josipa Vošnjaka ob propadu šoštanjske posojilnice, 1911.

Planinsko društvo Šoštanj

Zapisnik ustanovnega sestanka Šaleške podružnice SPD, 1904

¹⁰⁴ Slovenski narod, št. 208, 12. 9. 1917. Dnevne vesti.

¹⁰⁵ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010. Anče Mayer je po enem od obstre-ljevanj italijanske vojske prehitro pogledal oz. zlezel iz jarka, kar je bilo zanj usodno.

¹⁰⁶ Ustni vir: Vlado Kojc, 2010. Okrajno sodišče Velenje, Zemljiška knjiga Velenje, vpis v ročno vodeno staro zemljiško knjigo, k.o. Šoštanj, parc. št. 153 in 646/4, vložek 261. »Temeljem prisojilne listine 3. 1. 1941 se knjiži lastninska pravica za Majko Majer do ½ in Dušan Mayer do ½.«

¹⁰⁷ Ustni vir: Vlado Kojc, 2010.

¹⁰⁸ Riči, Majka in Dušan.

¹⁰⁹ Ustni vir: Anton De Costa, 2011. V tem času so v hiši živele tri družine – Mayer: Majka, Riči in Dušan; De Costa: Tone, Jožefa, Dušan in Tone; Šmid: Vladko, Katarina, Marija in Katja.

¹¹⁰ Okrajno sodišče Velenje, Zemljiška knjiga Velenje, vpis v ročno vodeno staro zemljiško knjigo, k.o. Šoštanj, parc. št. 153 in 646/4,

646/2, 646/3, vložka 123 in 261, vpis dne 20. 3. 1963.

¹¹¹ Ustni vir: Andrej Pipuš, 2010.

¹¹² Ustni vir: Anton De Costa, 2010.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Ustni vir: Vlado Kojc, 2011.

Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM)

RMK župnije Sevnica 1860–1870.

Status animarum župnije sv. Mihaela Šoštanj 1916–1924.

Okrajno sodišče Velenje

Zemljiška knjiga Velenje, vpis v ročno vodeno staro zemljiško knjigo, k.o. Šoštanj, parc. št. 153 in 646/4, 646/2, 646/3, vložka 123 in 261, vpis dne 20. 3. 1963.

Zgodovinski arhiv Celje

SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 2, Občina Šoštanj 1919, dokument št. 1094.

SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 2, Občina Šoštanj 1920, priziv, 10. julij 1920.

SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 3, Občina Šoštanj 1937.

SI_ZAC/0060 Občina Šoštanj, a. š. 3, Občina Šoštanj 1925–1931, seznam prebivalstva.

Zavod za varstvo kulturne dediščine, območna enota Celje (ZVKDS OE Celje)

Konservatorski program obnove vile Mayer v Šoštanju, EŠD 16635, 2007.

Časopisje

Jutro, 1931.

Slovenec, 1931.

Slovenski narod, 1898, 1917.

Štajerc, 1913.

Ustni viri

Danilo Čebul, Šoštanj, 2010.

Anton De Costa, Šoštanj, 2010.

Vlado Kojc, Šoštanj, 2010.

Andrej Pipuš, Slovenske Konjice, 2010.

Literatura

Aplinc, Miran: *Vošnjaki industrialci iz Šoštanja*.

Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.

Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj – zgodovinski opis* (ur. Tone Ravnikar). Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998.

Imenik društvenikov I. 1906. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 3, 1906, št. 1, str. 229.

Kojc, Viktor: *185 let tovarne usnja 1788–1973*. Velenje: Tisk RLV, 1973.

Melik, Vasilij: *Volitve na Slovenskem 1861–1918*.

Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Orožen, Janko: *Denarništvo v Celju*. Celje: Ljubljanska banka – podružnica, 1973.

Sernec, Josip, *Spomini*. Ljubljana: Komisijska založba »Tiskovine zadruga«, 1927.

Slovenski biografski leksikon.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*.

Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – II., Dolenjska (Med Bogenšperkom in Mokricami)*.

Ljubljana: Viharnik, 2001.

Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, letnik II., 23. marec 1920.

Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, letnik III., 14. julij 1921.

Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, letnik IX, 23. avgust 1927.

Uradni list Ljubljanske in mariborske oblasti, letnik IX., 15. januar 1927.

Videčnik, Aleksander: *Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini*. Velenje: Ljubljanska banka, 1989.

Vošnjak, dr. Bogumil: *Ob stoletnici Mihe Vošnjaka, prvega slovenskega zadrugarja, 18. september 1837*. Beograd: Zadruga štamparija, 1937.

Vošnjak, Josip: *Spomini* (zbral in uredil Vasilij Melik). Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Ževart, Milan: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*. Ljubljana: Knjižnica OF, 1977.

Zusammenfassung

»UNTER JENEN TÄTIGEN, DIE DAS NATIONALE BEWUSSTSEIN IM VOLK SÄTEN«

Dr. Fran Mayer in Šoštanj

Aus Šoštanj (Schönstein), einer kleinen untersteirischen Provinzstadt, einst berühmt für die Lederherstellung und das nahe Kohlenbergwerk, stammen einige herausragende Persönlichkeiten, unter denen der Rechtsanwalt Dr. Fran Mayer (1866–1940) eine besondere Stellung einnimmt. Er übersiedelte mit seiner Familie im Jahr 1898 nach Šoštanj und ließ sich in einer neu erbauten bürgerlichen Einfamilienvilla in der Nähe des Bezirksgerichtes nieder. Er war jedoch als Rechtsanwalt nicht nur auf juristischem Gebiet tätig, denn als Intellektueller und nationalbewusster Slowene war er sowohl gesellschaftlich als auch politisch aktiv. All dies brachte ihm in der Zeit von 1900 bis 1910 eine mehr oder weniger erfolgreiche Führungsposition im Vorstand des slowenischen Geldinstitutes in Šoštanj ein. Nach dem Ersten Weltkrieg wurde er Gemeindegerechter und im Jahr 1920 initiierte er die Gründung der Bürgerschule in Šoštanj. Als langjähriger Bürgermeister der Gemeinde Šoštanj Stadt hatte er entscheidende Verdienste für den Ausbau der öffentlichen Wasserleitung im Jahr 1931, die die hygienischen Verhältnisse verbesserte und zur Modernisierung des Lebens beitrug. Auch in Šoštanj war das Bürgertum jene Gesellschaftsschicht, die insbesondere in der zweiten Hälfte der 19. Jahrhunderts eine führende Rolle einnahm. Es war dies die Zeit der fortschreitenden Industrialisierung und der gleichzeitigen Herausbildung des nationalen Bewusstseins. Das Bürgertum gestaltete seine gesellschaftliche Stellung auf Grundlage des Besitzes sowie der Bildung, und beides war für den Aufstieg in der Gesellschaft wichtig. Die Familie Mayer brachte mit ihrem gesellschaftlichen Leben, das offen für sportliche Aktivitäten und Kunst war, das bürgerliche Milieu nach Šoštanj, das noch heute bruchstückhaft in der Erinnerung der Stadtbürger verankert ist.

Schlagwörter: *Fran Mayer, Šoštanj, Schönstein, Bürgertum, Modernisierung*

Marija Mojca Peternel

Nemški časopisi v letu 1848 kot izraz meščanske revolucije pri Slovencih

Uvod

Slovenci so po koncu francoskih Ilirskih provinc 1813. leta živeli vsi znotraj ene države. Kljub temu je bilo čutiti precejšnje razlike med kulturnim in političnim življenjem med onimi, ki so živeli znotraj starih habsburških teritorialno-političnih enot Štajerske, Koroške, Kranjske, Goriške, Istre in Trsta ter med onimi, ki so nekdanje živeli v Beneški republiki (Beneška Slovenija, Rezija) oziroma znotraj Ogrske (Prekmurje).

Čeprav so Slovenci dobili prvo slovensko knjigo 1550. leta, prvi kompletni prevod Sv. pisma pa 1584 kot 12.-13. v Evropi, so v jezikovnem razvoju doživljali enako usodo kot drugi slovanski narodi v habsburški monarhiji. Pogovorni in jezik pismenega izražanja so bili praviloma nemški, italijanski in madžarski. Le v vaseh in v Cerkvi je prevladoval slovenski. Javna in zasebna raba vseh teh treh jezikov v predmarčni dobi je bila predvsem izraz družbenega položaja in izobrazbe, ne pa politične opredelitve. Poglavitni kulturni centri predmarčnega slovenstva so bila glavna mesta dežel s slovenskim prebivalstvom: Gradec, Celovec, Ljubljana, Gorica in Trst, tu so bili tudi sedeži škofij ter okrožna mesta Maribor, Celje in Novo mesto. Kot intelektualna centra Slovencev sta veljali univerzitetni mesti Dunaj in Gradec. Pomembna so bila bogoslovja v Gradcu, Celovcu, Ljubljani in Gorici, liceji v Ljubljani, Gradcu, Celovcu in Gorici ter gimnazije v Mariboru, Celju in Novem mestu. Izjemno pomembno vlogo v narodnem in političnem življenju so imeli duhovščina, dijaki in profesorji gimnazij in licejev, advokati, študentje univerz ter nekateri državni uradniki, ki so bili večinoma liberalnih nazorov.

Nemški in italijanski časopisi so izhajali v Gradcu, Trstu, Celovcu, Ljubljani, Gorici. Prvi slovenski časopis

je začel izhajati 1797. leta v Ljubljani kot tednik in je po nekaj letih prenehal. Nasledile so ga po nekaj desetletjih kot glasilo Kranjske kmetijske družbe *Kmetijske in rokodelske novice* 1843. leta kot tednik. Tako nemški časopisi kot slovenski so občasno prinašali tudi članke in vesti povezane s kulturnim in političnim življenjem vse bolj prebujajočega se slovenstva. Izjemno pomembne so bile v tem pogledu njihove literarne priloge ali celo kulturna glasila, kot je bila celovška *Carinthia*. Na javno mnenje zahtevnejših bralcev so vplivali poleg dunajskih zlasti *Gratzer Zeitung*, *Triester Lloyd* in za *Freigeiste* uradno prepovedani *Augsburger Zeitung*.

Odprava cenzure

Ko je dan po izbruhu marčne revolucije 1848 na Dunaju dobrotljivi cesar Ferdinand I.¹ razglasil konec cenzure in svobodo tiska, je bilo navdušenje neizmerno. V prestolnici je že v marčevskih dneh začela izhajati številni lepaki, kasneje pa vrsta novih časopisov najrazličnejše vsebine in kvalitete, ki so jih glasni kolporterji ponujali na ulicah: »*An allen Ecken häufen sich Plakate an allen öffentlichen Plätzen, in allen Gassen erscholl der Ruf von Colporteurs und frechen Weibern, welche diese Producte der zügelassesten Preßfreiheit ausriesen und unter allen Klassen der Bevölkerung verbreiteten, der beste Weg die Gesinnung der charakterlosen menge allmählig zu vergiften.*«²

Časopisnega booma ni zaustavil niti dokaj restriktivni začasni ukaz zoper zlorabo tiska (31. marca 1848),

¹ Ferdinand I. (19. 4. 1793, Dunaj – 29. 6. 1875, Praga). *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Wien 1860, zvezek 6, str. 197–200.

² Hermann Meynert, *Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848*, Wien 1853, str. 284.

ki je urednikom, izdajateljem, založnikom in tiskarjem zagrozil s strogimi kaznimi – v primeru žaljenja in zmanjševanja ugleda države in ustave, Cerkve in oseb javnega življenja ter pozivanja k nemirom.³

Pravica svobodno tiskane besede je s seboj prinesla nove naloge. Če so časopisi predmarčnega obdobja še služili zabavi in kratkočasju, so »mladi« časopisi bralcem na kar najbolj razumljiv način želeli predstaviti aktualna družbenopolitična vprašanja.⁴ *Slovenines Blatt* je z rubriko *Scherz und Laune*⁵ bil eden izmed redkih »mladi« časopisov, ki je poskrbel tudi za zabavo bralcev. Kulturne novice so zamenjali politični uvodniki in razprave celo v uveljavljenih *Journal des oesterreichischen Lloyd* in *Gratzer Zeitung*.

Dotedanji izrazito gospodarski časopisi so poslej tiskali članke skoraj izključno politične vsebine. Tako je *Journal des oesterreichischen Lloyd*⁶ nov koncept časopisa nakazal že 21. marca, in sicer z objavo patriotske pesmi *Triest*, polno simpatij do dvorske politike in globoke hvaležnosti do cesarja.⁷ Tudi naslovnica prve številke osrednjega graškega časopisa je bila po revolucionarnih dogodkih na Dunaju bolj svečana, saj je bila obrobljena z zelenimi in belimi arabeskami.⁸

Še izrazito poljedelsko-gospodarske *Novice*, ki so prav tako izšle svečano obrobline, so morale preseči stare okvire: »Hitro se je moral skriti prostor za poljedelske in rokodelske stvari in poučevati je moral list svobodne državljane slovenske ob evangeliji nove 'pomladi narodov': o ustavi, o volitvah, o kmetijski odvezi, o svobodi, o narodnosti in ravnopravnosti; na eni strani je moral buditi speči narod, na drugi brzdati pretirano hrepenenje in opominjati k treznosti, mirnosti, zaupanju in zalotnemu vedenju.«⁹

Časopisi leta 1848 so se med seboj razlikovali po vsebini in po pogostnosti izhajanja. Tudi spekter njihovih bralcev je bil različen, včasih namenjeni samo

ozkemu družbenemu sloju, na primer Judom, damam, kmetom in delavcem. Bili so razvedrilni ali poučni, pa tudi vseobsegajoči. Različna sta bila čas in pogostnost njihovega izhajanja. Od časopisov, ki so začeli izhajati ob izbruhu revolucije, so nekateri izhajali vsak dan ali celo dvakrat dnevno, mnogi so izšli samo enkrat. Največ časopisov, zlasti dnevnih, je začelo izhajati poleti (junij, julij), najmanj pa avgusta in septembra. Praktično čez noč so se ulice napolnile s prodajalci časopisov, zato ni čudno, da so bili poletni sprehodi po mestnih središčih vse prej kot mirni.¹⁰ V Gradcu so se po besedah Ferdinanda Gattija že takoj spomladi 1848 soočili s pravo poplavo najrazličnejših oblik tiska: »An den Häusern der Gassen, an den Ecken der Straßen kleben Plakate und Ankündigungen, eine über der andern, Aufrufe und Anordnungen, Warnungen und Ankündigungen kommen an ihnen zum Vorschein und verschwinden wieder und lösen sich oft mehrmals im Tage, in den Buchläden und Zeitungscomptoirs, vor der Post und Sparkasse drängt sich eine Menge von Menschen wartend, kaufend, lesend alle zahlreichen Flugschriften, Extrablätter, Zeitungen, welche begierig gekauft und noch begierig verschlungen werden.«¹¹ Tudi na Dunaju je bilo podobno. Tam je na primer pred marcem 1848 izhajalo »le« 41 časopisov, do konca revolucije pa je ta številka narasla na kar 213.¹²

Počasneje so svobodo tiska udeležili v manjših provincialnih mestih. Tudi v deželah s slovenskim prebivalstvom so državljani na pridobitve revolucije najprej reagirali s tiskanjem različnih lepakov.¹³ Ob tem naj omenimo, da je najpopolnejša zbirka lepakov hranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, in je bila v lasti grofa Antona Aleksandra Auersperga.¹⁴

Številni listi so izhajali le kratek čas, za kar je bilo več razlogov. Poleg pojemanja revolucionarnega duha, ki je bil razlog za njihov začetek in konec, je gotovo treba omeniti tudi finančne razloge. Takratno časopisno življenje je potekalo v duhu »svetniškega diletantizma«. Svoboda tiska je za večino pogosto pomenila svobodno pisano in govorjeno besedo samo zato, da ni bilo tako kot v starem sistemu. Časopisi stalnim sodelavcem večinoma niso bili sposobni izplačevati honorarjev. Njihova eksistenca je bila torej že vnaprej odvisna od publicističnega diletantizma posameznikov, ki je našel izraz v njihovem ustvarjanju. V

³ Prim.: Provisorische Verordnung gegen den Mißbrauch der Presse, Anhang zur Laibacher Zeitung, Laibacher Zeitung (dalje LZ), 23. 5. 1848, št. 62; Provisorische Verordnung gegen den Mißbrauch der Presse, Besondere Beilage zu Laibacher Zeitung, 18. 7. 1848, št. 86 (tudi v slovenskem jeziku); Meynert, Geschichte der Ereignisse, str. 281.

⁴ Del Cott, Die Journalistik, LZ, 26. 6. 1848, št. 76, str. 450.

⁵ Sloveniens Blatt (dalje SB), 18. 7. 1848, št. 3, str. 12 in SB, 25. 7. 1848, št. 4, str. 16.

⁶ Prim.: Peter Vodopivec, Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi, Ljubljana 1978, doktorska disertacija. Odnos tega, takrat še tržaškega časopisa do vlade, je v svoji disertaciji analiziral Martin Riedlinger.

⁷ 3. in 5. kitica pesmi *Triest*, Journal des oesterreichischen Lloyd (dalje JL), 21. 3. 1848, št. 58, str. 228.

⁸ Ferdinand Gatti, Die Ereignisse des Jahres 1848, Graz 1850, str. 22.

⁹ Josip Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888, str. 144.

¹⁰ Wuttke, Die deutschen Zeitschriften und die Entstehung der öffentlichen Meinung, str. 376.

¹¹ Gatti, Die Ereignisse des Jahres 1848 in der Steiermark, str. 44.

¹² Zenker, Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848, zvezek 2, str. 143–158.

¹³ Stane Granda, Sloveniens Blatt – časopis iz leta 1848, v: Zgodovinski časopis, 1994, št. 2, str. 231.

¹⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica, Nuk, Ms 1442, četrta mapa. Prim.: Peternel, Arhivska zapuščina grofa Antona Aleksandra Auersperga, str. 141–156.

prvem obdobju svobode tiska je namreč mnogo urednikov čutilo, da morajo objaviti vse prispevke, ki so jim bili poslani. Mnogi časopisi, še zlasti lokalni, so bili premalo kritični in strokovni. Posredovali so le rezultate posameznih dogajanj, niso pa se ukvarjali z razlago vzrokov, ki so privedli do njih. Mnogi so s tiskano besedo želeli neposredno poseči v dogajanje, namesto da bi se omejili na objektivno opazovanje in znanstveno osvetlili neki problem. Tako je na primer *Gratzer Zeitung* šele dosti pozneje začel redno objavljati poročila iz razširjenega deželnega sveta, volitve v deželni zbor in njegovo odprtje pa ga, tako kot mnoge druge takratne časopise, niso zanimale.¹⁵

Množičnost časopisov torej ni bila sorazmerna z njihovo kvaliteto. Številni so na prav bizaren, nizkoten način kritizirali člane cesarjeve družine in druge osebe javnega življenja.¹⁶ Meynert, od leta 1847 koncesionar *Wiener Allgemeine Zeitung*,¹⁷ je menil, da so številni »Gassenblätter« polni nesramnosti, ničevosti, temelj njihovega preživetja pa zanimanje za javne škandale.¹⁸

Nad »rumeno usmerjenostjo« nekaterih časnikov se je že na začetku aprila 1848 zgražal tudi urednik *Laibacher Zeitung* Leopold Kordeš,¹⁹ ki ni želel, da časopis postane prostor za osebna obračunavanja.²⁰

Škof Slomšek, posredno odgovoren za rojstvo *Laibacher Kirchenzeitung*, je prav tako izrabil svobodo tiska, a se je ob tem dobro zavedal moči pisane besede: »Groß ist die Macht des Wortes, wohl ihn, der in der Noth die Gegenwart des Geistes nicht verliert, und ein Wort zu rechten Zeit zu sprechen versteht!«²¹ Novi časi so bili zanj nevarni,²² a vendarle tudi koristni. Veselje ob pridobljeni svobodi mu je grenila izguba dotedanjih vrednot. Po Slomškovem mnenju je največji greh ljudstva v izrabljanju cesarjeve velikodušnosti in njegovih revolucionarnih daril.²³ Pri tem je na prvem mestu omenil prav »škodljivih bukvic in zapeljivih novin.« Cesar (cenzura) je namreč do leta 1848 varoval(a) ljudstvo pred njihovimi morebitnimi vplivi, po letu 1848 je bila

Cillier Zeitung

Zeitschrift für Stadt und Land, mit besonderer Rücksicht auf deutsche und slavische Interessen.

Erst zu jedem Dinstag und Freitag Nach 5 Uhr. — Preis vierteljährig 1 fl. 15 kr.; mit Postverrechnung 1 fl. 30 kr. Gen. Winge.

Nr. 15. Verantwort. Redaction: Vincenz Prosch, i. t. Prosch. Dinstag am 4. Juli 1848.

Pränumerations - Ankündigung.

Die unerschöpfte Theilnahme, welche unser Blatt schon in ersten Quartal selbst in den freiesten Provinzen gefunden hat, und die erscheinende Aufmerksamkeit des intelligenten Theiles der Bevölkerung, bestimmen uns, in Zukunft eine Verbeugung des künftigen Abnehmens einzuleiten zu lassen, wodurch wir auch in die Lage gesetzt werden, die Abonnements umfassen zu können. Unsere Leser haben sich bisher überzeugt, daß wir mehr gaben, als verforderten; Redaction und Verlag werden auch fortan alles anstrengen, umwählig von tüchtigen Mitarbeitern, was in für große Verhältnisse zu veröffentlichen. Insbesondere sind wir in die Lage gesetzt, die Nachrichten aus Italien schneller, als Wiener Blätter zu liefern. Unsere Zeitschrift ist kein Wochenblatt für Mädeln und Gefesselt; mit Freimath aber werden wir jederzeit die Rücksichten des Lesers und jedes einzelnen Standes aufzubedenken wissen.

Mit Beginn des Vertriebes zur Vermittlung der deutschen und slavischen Interessen wird unsere Zeitschrift die freiesinnigen Nationalisten zu wecken und Beförderung anzukönnen trachten, jeden Separatismus aber mit aller Kraft entgegen arbeiten.

Pränumeration wird in Cillier bei der Redaction (Grager-Gasse-Nr. 77) und in der Kreisbuchhandlung des **J. B. Jeretin** angenommen, und zwar: vierteljährig zu 1 fl. 15 kr., halbjährig 2 fl. 30 kr. Gen. Winge.

Für Auswärtige überreichen alle i. t. Postämter und Briefpostanstalten die Pränumeration gegen Ertrag von 1 fl. 30 kr. vierteljährig oder 3 fl. für das halbe Jahr. Wir erheben die Bezahlung zu Berlin, indem wir später einsetzenden Abonnenten keine vollständigen Quersätze schicken können.

Verantwortliche Redaction:

Vincenz Prosch, i. t. Prosch.

Verleger:

J. B. Jeretin, Kreisbuchhändler und Buchhändler.

Svobodo tiska so leta 1848 na področju periodičnega tiska najprej izkoristili v Celju s časopisom *Cillier Wochenblatt*, kasnejšim *Cillier Zeitung*.

po mnenju škofa uvedena svoboda tiska tudi zato, ker se je zanašal na kritičnost bralcev. Le-ti naj bi se namreč sami bili sposobni braniti pohujšljivih pisem in časopisov: »Schmutzblätter drohen uns ganz das Volk zu verpesten, Es (!) werden ganze Packete die Postämter zur unentgeltlichen Vertheilung versendet.«²⁴

Svoboda tiska v pokrajinah s slovenskim prebivalstvom

Najprej so svobodo na področju periodičnega tiska izrabili v Celju s časopisom *Cillier Wochenblatt*, kasnejšim *Cillier Zeitung*,²⁵ nato v Novem mestu s časopisom *Sloveniensi Blatt*.

Poleti 1848 je ljubljanska škofija začela izdajati nemški *Laibacher Kirchenzeitung*. Politična svoboda je močno vplival tudi na ljubljanski *Laibacher Zeitung*, ki je poleti začel izdajati politično prilogo *Politisches Blatt*. Sredi leta 1848 je začela izhajati tudi vrsta novih slovenskih (političnih) časopisov. S 1. julijem 1848 so v Jeretino-

¹⁵ Gatti, *Die Ereignisse des Jahres 1848 in der Steiermark*, str. 206–208.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, zvezek 4, str. 187.

¹⁸ Meynert, *Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848*, str. 284.

¹⁹ Leopold Kordeš (6. 11. 1808, Kamna Gorica – 3. 12. 1879, Dunaj). SBL 1, str. 515–516. Prim.: Miladinović Zalaznik, Leopold Kordeš, ein Krainer Literat deutscher Zunge, str. 82–111; Miladinović Zalaznik, Leopold Kordeš, ein Krainer Literat des Vormärz, str. 157–168.

²⁰ Erklärung der Redaction, *Laibacher Zeitung*, 8. 4. 1848, št. 43, str. 288.

²¹ Der Aufmerksame, Ein guter Hirt zur Zeit der Gefahr, *Laibacher Kirchenzeitung*, 14. 12. 1848, št. 24, str. 191–192.

²² Ljubomir, Milo potožilo, *Slovenski cerkveni časopis*, 5. 8. 1848, št. 6, str. 42.

²³ Ljubomir, Novi časi, novi grehi, *Slovenski cerkveni časopis*, 9. 12. 1848, št. 24, str. 186.

²⁴ Pismo Slomška Mihaelu Stojanu, 6. 9. 1848. Fran Kovačič, Slomškova pisma Vodušku, str. 76.

²⁵ O celjskem nemškem časopisu prim.: Peternel, *Cillier Zeitung* 1848, str. 339–357.

vi²⁶ tiskarni v Celju pod uredniškim vodstvom Valentin Konška,²⁷ začeli tiskati *Celske slovenske novine*,²⁸ v Ljubljani, sta začela izhajati prvi politični časopis v slovenskem jeziku *Slovenija* in cerkveni *Slovenski cerkveni časopis*. Na takratnem slovenskem področju je bilo poleg omenjenih »mladih«, z revolucijo rojenih časopisov moč brati še časopise iz drugih centrov monarhije: iz Gradca *Gratzer Zeitung*, iz Trsta, oziroma kasneje iz Dunaja *Journal des oesterreichischen Lloyd*, iz Dunaja še *die Presse*²⁹ in *Wiener Zeitung*,³⁰ iz Augsburga pa *Augsburger Zeitung*. Med bralci je bilo mogoče najti tudi abonente čeških in hrvaških časopisov.³¹

Jezik, cena in ciljna publika mladih časopisov

Vsebinska analiza »mladih« časopisov je pokazala, da so bili zaradi zapletene vsebine namenjeni predvsem izobraženim prebivalcem mest. Preprosto ljudstvo, vpeto v vsakdanji boj za preživetje, ni imelo niti želje niti interesa za branje politične aktualnosti. Zanimala jih je predvsem odprava fevdalnega reda, ki bi jim omogočila drugačno življenje, ostalo dogajanje pa se jih večinoma ni dotikalo.

Med »mladimi« časopisi gre izpostaviti časopis *Laibacher Kirchenzeitung*, ki je zaradi pogostih filozofsko zapletenih besedilih nasploh bil izključno namenjen krogu izobražencev. Preprostemu človeku je Cerkev namenila drug, slovenski časopis, *Slovenski cerkveni časopis*, ki naj bi poglobljaj in utrjeval cerkveni nauk. Drugačna namembnost slovenskega cerkvenega časopisa je hkrati tudi dokaz, da pri njem ni šlo samo za prevod nemškega.

Večina »mladih« časopisov je izhajala v nemškem jeziku, kar je za preprostega človeka bila dodatna ovira, je pa to še en dokaz, da so bili namenjeni predvsem izobražencem. Tudi sicer je bila v tem času večina časopisov na Slovenskem tiskana v nemškem jeziku, kar takrat še ni bil odraz nemškega nacionalizma. Prebivalstvo nemške in slovenske narodnosti se je namreč šele z letom 1848

počasi začelo zavedati nacionalnosti in jo povezovati z jezikom. Vsakdanje življenje meščanov, po večini nemškega porekla, se ni v ničemer razlikovalo od življenja slovenskega dela prebivalstva. Obiskovali so iste šole, trgovine in lokale.³²

Tudi po besedah Josipa Vošnjaka³³ je bila raba nemškega jezika v tem času nekaj samoumevnega in se je ni povezovalo z nacionalno usmerjenostjo: »V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848.«³⁴ Podobni so tudi spomini. Henrika Tume.³⁵ Njegovemu očetu se je na poti iz Celovca v Ljubljano zdelo namreč vse nemško. »Beseda 'slovenski' je bila takrat na Slovenskem še prav malo znana.«³⁶

Viri in literatura

Apih, Josip: *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana 1888.

Baum, Wilhelm: *Urban Jarnik und das Selbstbewußtsein der Kärntner Slowenen im Vormärz*. V: Moritsch, Andreas (ur.): *Pomlad narodov, Völkerfrühling*. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1999, str. 53–80.

Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Wien 1860.

Cvirn, Janez: *Das Cillier Deutschtum und das Problem der nationalen Identität*. V: Bister, Feliks in Vodopivec, Peter (ur.): *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur in slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete 1995, str. 156–157.

Cvirn, Janez: *Nemško slovenska razmerja v predmarčni dobi*. V: Moritsch, Andreas (ur.): *Pomlad narodov, Völkerfrühling*. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1999, str. 81–96.

Del Cott, Die Journalistik. V: *Laibacher Zeitung*, 26. 6. 1848, št. 76, str. 450.

Der Aufmerksame, Ein guter Hirt zur Zeit der Gefahr. V: *Laibacher Kirchenzeitung*, 14. 12. 1848, št. 24, str. 191–192.

²⁶ Janez Krstnik Jeretin (24. 8. 1803, Celje – 11. 11. 1853, Celje), SBL 1, str. 406.

²⁷ Valentin Konšek (4. 2. 1816, Trojane – 16. 7. 1899, Ljubljana), SBL 1, str. 494–495.

²⁸ Od 3. oktobra 1848 se je list imenoval *Celske novine*, od začetka leta 1849 pa *Slovenske novine*. Prim.: Orožen, *Celska kronika*, str. 209.

²⁹ *Die Presse* – dnevnik, od 3. julija 1848. Odgovorni urednik je bil L. Landsteiner. Zenker, *Wiener Journalistik*, str. 153.

³⁰ *Wiener Zeitung* – izhajal dvakrat tedensko od 8. avgusta 1703, pod imenom *Wienerisches Diarium*; odgovorni urednik je bil Joh. Bapt. Schonewetter. Od leta 1870 je začel izhajati pod imenom *Wiener Zeitung*. Zenker, *Wiener Journalistik*, str. 144.

³¹ Granda, *Recepcija prve svobode tiska pri Slovencih*, str. 13.

³² Cvirn, *Das Cillier Deutschtum und das Problem der nationalen Identität*, str. 156–157. O razmerjih med Nemci in Slovenci pred letom 1848 prim.: Cvirn, *Nemško slovenska razmerja v predmarčni dobi*, str. 81–96. O razmerah na Koroškem je pisal Wilhelm Baum, Urban Jarnik und das Selbstbewußtsein der Kärntner Slowenen im Vormärz, str. 53–80. O tej problematiki prim.: Grdina, *Doživljanje Nemcev in nemške kulture*, str. 57–67 ter »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst, str. 31–52.

³³ Vošnjak Josip, 4. 1. 1834 – 21. 10. 1911. SBL 4, str. 588–589.

³⁴ Vošnjak, *Spomini*, str. 16.

³⁵ Tuma Henrik, 9. 7. 1858 – 10. 4. 1935. SBL 4, str. 231–236.

³⁶ Tuma, *Iz mojega življenja*.

- Erklärung der Redaction. V: *Laibacher Zeitung*, 8. 4. 1848, št. 43, str. 288.
- Gatti, Ferdinand: *Die Ereignisse des Jahres 1848*. Graz 1850.
- Granda, Stane: Recepcija prve svobode tiska pri Slovencih. V: *Vatovčev zbornik*. Ljubljana 2011.
- Granda, Stane: *Sloveniens Blatt* – časopis iz leta 1848. V: *Zgodovinski časopis*, 1994, št. 2.
- Grdina, Igor: »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst. V: Moritsch, Andreas (ur.): *Pomlad narodov, Völkerfrühling*. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1999, str. 31–52.
- Grdina, Igor: Doživljanje Nemcev in nemške kulture. V: *Zgodovinski časopis*, 47, št. 1, 1993, str. 57–67.
- Journal des oesterreichischen Lloyd*, 21. 3. 1848, št. 58, str. 228.
- Kovačič, Fran: Slomškova pisma Vodušku. V: *Arhiv za zgodovino in narodopisje, prva knjiga*. Maribor 1930.
- Ljubomir: Milo potožilo. V: *Slovenski cerkveni časopis*, 5. 8. 1848, št. 6, str. 42.
- Ljubomir: Novi časi, novi grehi. V: *Slovenski cerkveni časopis*, 9. 12. 1848, št. 24, str. 186.
- Meynert, Hermann: *Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848*. Wien 1853.
- Miladinović Zalaznik, Mira: Leopold Kordeš, ein Krainer Literat deutscher Zunge. V: Miladinović Zalaznik, Mira: *Deutsch-slowenische literarische Wechselbeziehungen*. Ljubljana 2002.
- Orožen, Ignacij: *Celska kronika*, v Celi 1854.
- Peterneel, Marija Mojca: Arhivska zapuščina grofa Antona Aleksandra Auersperga. V: Miladinović Zalaznik, Mira (ur.), Granda, Stane (ur.): *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün: razprave*. Ljubljana 2009.
- Peterneel, Mojca Marija: *Cillier Zeitung 1848*. V: Mira Miladinović Zalaznik (ur.): *Germanistik im Kontaktraum Europa II. Beiträge zur Literatur (Symposion Ljubljana 17.–20. 4. 2002)*. Ljubljana 2002, str. 339–357.
- Provisorische Verordnung gegen den Mißbrauch der Presse. Anhang zur *Laibacher Zeitung*. V: *Laibacher Zeitung*, 23. 5. 1848, št. 62.
- Provisorische Verordnung gegen den Mißbrauch der Presse. V: *Besondere Beilage zu Laibacher Zeitung*, 18. 7. 1848, št. 86.
- Sloveniens Blatt*, 18. 7. 1848, št. 3, str. 12; in 25. 7. 1848, št. 4, str. 16.
- Tuma, Henrik: *Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana 1997.
- Vodopivec, Peter: *Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi: doktorska disertacija*. Ljubljana 1978.
- Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana 1905.
- Wurzbach, *Biographisches Lexikon*. Wien 1858.
- Wuttke, Heinrich: *Die deutschen Zeitschriften und die Entstehung der öffentlichen Meinung*, Leipzig 1875.
- Zenker, Ernest Victor: *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848*. Wien und Leipzig 1892-1893, zvezek 2.

Matej Ocvirk

Drobci iz časopisnih črnih kronik o Celju 1894-1899

Slovenski časopisi konec 19. stoletja niso pisali samo o domačih in tujih političnih novicah, dogodkih, vojnah ali gospodarskih razmerah, ampak tudi o družbenih razmerah in vsakdanjem življenju v posameznih krajih. Del vsakdanjega življenja v Celju so bile tudi novice črne kronike, ki so predstavljale večinoma tragične in usodne zgodbe. Zajemale so umore, samomore, tatvine, požare, pretepe, delovne, prometne in druge nesreče ljudi ter med drugim tudi naravne nesreče, na katere človek ni imel vpliva.

Sami časopisi niso vsebovali rubrik ali posebej strani črne kronike, na način kot jo danes. Največ so pisali tovrstne novice pod rubrikami: domače, dnevne ali druge novice. Največ novic o celjski črni kroniki je objavila *Domovina*,¹ ki jih je redno objavljala pod rubriko *Celjske novice*.

Opisi in prikazi nesreč, »črnih« novic, so na koncu vsebovali tudi vzgojno sporočilo, nasvete staršem ali drugim osebam. Šlo je za poučne sklepe, kaj se je lahko zgodilo ob nesrečah, nepazljivosti ali nespoštovanju pravil. Novice so sporočali bralstvu predvsem v poduk pazljivosti ali spoštovanju zakonov.² Tako je *Domovina*, navedimo le en primer, ob novici utopitve mlade deklice navedla ob koncu poduk: »Starši ne pustite otrok samih!«.³ Poučni sklepi so bili posebej pogosti na koncu novic o umorih, raznih nesrečah ali tatvinah.

¹ *Domovina* (1891 – 1908) je bilo glasilo svobodomiselnih in liberalnih struj, ki sta jo organizirala in usmerjala I. Dečko in kasneje V. Kukovec. Odgovorni urednik je bil Dragotin Hribar. Izhajala je polmesečno, večkrat je menjala periodičnost. *Domovina* je bila namenjena predvsem celjskemu meščanstvu, čeprav je zagotavljala, da bo pisala v prvi vrsti za našega kmeta. (Enciklopedija Slovenije, 2 zv., str. 308)

² *Studen, Rabljev zamah*, str. 105.

³ *Utonila. Domovina*, let. 5, št. 23, 15.8. 1895, str. 4.

Delovanje policistov, gasilcev in drugih javnih služb

Slovensko usmerjeno časopisje se je razpisalo tudi o delovanju policistov, mestnih stražnikov in sodišč, ki naj bi skrbeli za red in mir ter preganjali »kriminalce«. Tako je celjski časopis *Domovina* očital občinskim stražnikom in policistom premalo objektivnosti pri opravljanju svojega dela. Slovensko usmerjeni celjski meščani so bili prepričani, da je bila celjska policija bolj naklonjena nemško usmerjenim meščanom.⁴ To je pokazal dogodek, ko so mestni stražniki preganjali slovensko govoreče nabornike pri Narodnem domu zaradi slovensko izrečenih besed in petja pesmi. Naborniki so bili predvsem kmečki fantje z okoliškega podeželja. Stražniki so nabornike pretepali, oštevali in zahtevali od njih, da govorijo nemško. Nekatere so aretirali, zvezali s pasovi in jih imeli zaprte po cel dan v zaporu.⁵

Vendar tudi policisti očitno niso bili nedotakljivi in so jih po potrebi tudi obsodili. Tako je bil obsojen policist J. Kunst na tri mesece zapora, ker je neko češko gospodično suval in »z besedami razžalil!«.⁶

Številne kritike in pritožbe so letele na račun delovanja sodišča, predvsem okrajnega sodišča v Celju. Največ pritožb je bilo na račun uradnega jezika na celjskem sodišču. Uradni jezik sodišč je bila sprva nemščina, prav tako uradna poročila, vabila na sodišča, razprave. Največ škode naj bi tako na pravnih zadevah »potegnili« slovenski kmetje, ki odlokov niso razumeli in sodišča

⁴ *Orožen, Zgodovina celjskega sokola*, str. 55.

⁵ *Prevelika gorečnost. Domovina*, let. 9, št. 15, 14.4. 1899, str. 3.

⁶ *Celjski policaj J. Kunst je bil obsojen. Domovina*, let. 9, št. 41, 13.10. 1899, str. 3.

so njihova izgovarjanja štela za neupravičena.⁷ Zahtevali so enakopravnost slovenskega jezika in jasnejši pravni jezik, da bi tudi manj učeni kmetje razumeli sodni sistem. Že sama vabila na sodišče naj bi bila napisana na nerazumljiv način.⁸

Pritožbe in kritike so letele tudi na račun gasilcev in požarne brambe. Tako so se nekega večera peljali celjski gasilci na štirih vozovih s plesa v Vojniku. Ob pol štirih zjutraj, ko so se vračali nazaj v Celje, so trobili in peli koračnico, kot da kličejo k ognju. Vznemirjali so jutranji spanec, žal pa jih občinski uradniki niso kaznovali tako, kot so mlade fante, ki so vriskali ponoči, ko so odhajali k vojakom ali pa se vračali domov.⁹ Tako je *Domovina* pisala o predrznem in nesramnem obnašanju celjskih gasilcev. Pri požaru na Ostrožnem so prišli prepozno, ko je že vse zgorelo. »Po vrhu pa so se še nesramno obnašali. Nek gasilec uskoškega rodu Derganc je okoliške kmete zmerjal z 'vindišarji' in ostalimi žaljivkami.«¹⁰

Politična in nacionalna nasprotja med Slovenci in Nemci so se kazala tudi v črni kroniki

V Celju je pogosto prihajalo do fizičnih napadov, pretepov, zmerjanja in uničenja tako javne kot zasebne lastnine, zlasti med slovensko in nemško usmerjenima skupinama.

Najbolj so odmevali krvavi napadi Nemcev in pristašev nemških strank na slovensko govoreče celjske meščane in češke študente ob visokem obisku čeških visokošolcev in politikov v Celju 9. in 10. avgusta 1899. Napeto vzdušje se je začelo že na železniški postaji ob prihodu Čehov v Celje. Kljub temu, da sta deželna bramba in policija zaprla Trg cesarja Jožefa, je prišlo do spopada z Nemci. Prišlo je do obmetavanja s kamenjem in manjših spopadov. Slovenci so se skupaj s češkim obiskom umaknili v Narodni dom.¹¹ Najbolj je odmeval napad na skupino slovenskih meščanov v Gosposki ulici, v kateri so bili Ante Beg, odvetniški uradnik Ivan Bouha in Ivan Dečko. Ivan Bouha je dobil številne udarce po glavi in celem telesu. V samoobrambi je Bouha streljal s samokresom, da bi opozoril občinske stražnike. Pri tem je ranil napadalca Juliusa Grabitscha v roko. Kasneje je bil na sodišču oproščen.¹² Ob nemških demonstracijah so bile razdejane številne trgovine, prodajalne in razbita

okna na njih. Podobni spopadi so se dogajali tudi na veselicah, sestankih in političnih shodih.¹³

Tako je nemška skupina »Wolfcev« prekinila koncert z razgrajanjem, razbijanjem in vpitjem. Pregnali so godbo z odra, tulili in se drli nemške nacionalistične geste in pesmi.¹⁴ Pri spopadih in izgredih so pogosto poškodovali hiše, pisarne in druge gospodarske objekte meščanov in politikov. Tako so hišo znanega celjskega urednika in politika Dragotina Hribarja premazali s črnilom, takoj ko se je preselil v Celje. S črnilom so premazali tudi novo hišo G. Žimnjaka in odvetniško pisarno dr. Vrečka ter ukradli tablo z napisom njegove dejavnosti.¹⁵ Niti Narodni dom, središče slovenske kulture, politike in čitalnice »ni ušel« vandalizmu. Po odprtju leta 1895 so ga kmalu ponoči »okrasili«, popisali zidove, stebre in pročelje. Časopis je na široko pisal o celjskih skupinah, ki belijo hiše s črnilom ali kakimi drugimi barvami.¹⁶

Med izgredniki se niso pojavljali samo moški, ampak tudi ženske. Primer nemško usmerjene »junakinje« se je zgodil avgusta 1898, ko je Johana Kloiber ob slovenski pevski slovesnosti vzklikala nemška nacionalistična gesla in na kmečke fante metala kamenje. Zato je bila obtožena na okrajnem sodišču v Celju na 14 dni zapore. Okrožno sodišče ji je kazeno po pritožbi kasneje znižalo na teden dni zapore zaradi pretekle nekaznovanosti in ob obljubi lepšega vedenja.¹⁷

Težka kazniva dejanja

V Celju in okolici so se dogajala in zgodila tudi težka kazniva dejanja. Za ta dejanja je bila predvidena tudi smrtna¹⁸ kazen. Med njih sodijo umori, uboji, roparski umori, poskusi umorov in detomori, torej umori otrok.

Tako je porotno sodišče v Celju obsodilo mizarskega pomočnika Alojzija Turkuša na smrt zaradi roparskega umora hrvaškega pomočnika Štefana Ferberja.¹⁹ Na smrt sta bila obsojena tudi Ivan Repatec in Ana Painer zaradi zahrbtnega umora neke osebe.²⁰

⁷ Ali so uradi za ljudstvo. *Domovina*, let. 8, št. 52, 30.12. 1898, str. 3.

⁸ Celjsko okrajno sodišče. *Slovenski narod*, let. 30, št. 260, 13.11. 1897, str. 4.

⁹ Kje so oblasti? *Domovina*, let. 8, št. 4, 28.1. 1898, str. 3.

¹⁰ Celjska požarna bramba. *Domovina*, let. 8, št. 26, 1.7. 1898, str. 3.

¹¹ Cvirn, Oris družbenega življenja v Celju, str. 253.

¹² Kri je tekla v Celju. *Domovina*, let. 9, št. 33, 18.8. 1899, str. 1-2.

¹³ Krvava bitka v Celju, ropanje in pustošenje. *Domovina*, let. 9, št. 34, 25.8. 1899, str. 1.

¹⁴ Celjski snob in smrkolini. *Domovina*, let. 8, št. 10, 11.3. 1898, str. 3.

¹⁵ Nemškutarska nestrpnost. *Domovina*, let. 5, št. 3, 25.1. 1895, str. 2.

¹⁶ O celjskih barabah. *Domovina*, let. 5, št. 28, 5.10. 1895, str. 2.

¹⁷ Nemška »junakinja«. *Domovina*, let. 8, št. 49, 9.12. 1898, str. 3.

¹⁸ Avstrijski kazenski zakonik iz 1873 je smrtno kazen obravnaval za napad na vladarjevo osebo, za naklepni umor in roparski uboj. Ti zakoni so ostali do leta 1918. Smrtna kazen se je izvajala z obešanjem (vir: Studen Andrej, Rabljev zamah. Ljubljana, 2004, str. 103).

¹⁹ Na smrt obsojen. *Domovina*, let. 5, št. 6, 25.2. 1895, str. 3.

²⁰ Na smrt. *Domovina*, let. 4, št. 29, 15.10. 1894, str. 2.

Sam cesar je lahko morilce tudi pomilostil ali jim znižal kazen. Tako je porotno sodišče kajžarja Marka Kurjo obsodilo na smrt z vešali, ker je zastrupil svojo ženo zaradi ljubice. Njegovo soobtoženko ljubimko Ano Muršec pa je oprostilo.²¹ Kasneje ga je cesar pomilostil, dobil je 20 let težke ječe.²²

V Celju je najbolj odmeval sodni proces proti morilcu štirih oseb Pavlu Fermetu, doma z Vranskega. Njegovo smrt je potrdil tudi sam cesar, ki je potrdil odločitev porotnega sodišča. 13. aprila 1893 so ga usmrtili na dvorišču okrajnega sodišča v Celju.²³ Časopisi so pisali tudi o postopku usmrtitve in opisali psihično stanje obdolženca. Proces je izvedel krvnik Salinger iz Dunaja. Ferme je bil pred izvršitvijo smrtne kazni v zelo slabem psihičnem stanju, saj je jokal, bil je ves iz sebe in prosil odpuščanja.²⁴

Celjsko sodišče je obsodilo na smrt tudi brata Matijo in Franca Forstnerja, oba kmečka fanta. 32-letni Franc je pregovoril 28-letnega Matijo, da je zadušil 5-letnega nezakonskega Francetovega sina Pavla Ceroniča in potem truplo vrgel v vodo. Povod je bil, da je moral Franc za Pavla plačevati običajno alimentacijo, neke vrste preživnino.²⁵

Do povzročitve hudih telesnih poškodb je prihajalo tudi zaradi ljubosumja in »žensk«. V nedeljo ponoči je mesar zabodel z nožem krojaškega pomočnika. Odmeval je še en primer povzročitve hude telesne poškodbe, ko je v nedeljo kovač Možina v Gaberju zabodel pisarja pri okrajnem glavarstvu I. Lipuša. Zaboden je preživel, a je bil v smrtni nevarnosti. Obojemu naj bi bil vzrok ljubosumje.²⁶

Pri detomorih so se ženske zagovarjale pogosto, da so bile same doma in da so otroci prišli ob rojstvu že mrtvi na svet. Detomor je bilo težko dokazati. Na koncu 19. stoletja je bila umrljivost otrok zelo visoka. Zato so bile detomorilke, češ naj bi že rodile mrtve otroke, na obravnavah tudi pogosto oproščene.²⁷ Pogosto so obravnavali detomore peric, predvsem v okolici Celja, ki so svoje otroke umorile zaradi različnih vzrokov. Tako so pri porotni obravnavi februarja 1898 tri perice

dobile kazen treh let zaporne kazni. Pri tem so upoštevali revnejši stan, težke socialne razmere in predhodno nekaznovanost.²⁸

Žalosten primer najdenega mrtvega otroka se je zgodil 24. novembra 1897. V Celju so ga našli mrtvega v stranišču v Vogrinčevi hiši v Špitalski ulici. Otrok je imel zavrt vrat in je ležal v straniščni jami že štiri dni.²⁹

Poročil o posilstvih je bilo v Celju zelo malo ali zanemarljivo. Tako *Domovina* navaja le en primer, ko je bil obsojen Jakob Zupanc iz Bukovžlaka na 2 leti težke ječe zaradi posilstva.³⁰

Samomori

So pa slovenski časopisi pogosto pisali o samomorih. Časniki so samomorilce navajali z imenom in priimkom, navedli so tudi poklic, starost, način izvedbe samomora, poškodbe in vzroke za njih. Samomori in poskusi samomorov so bili, vsaj glede na poročila, zelo pogosti. Med vzroki zanje se navajajo: socialne razmere, vojaška služba, domotožje, strah pred kaznimi, odtujenost, bolezn, nesrečne ljubezni in drugi.

Tako je časopis *Slovenski narod* pisal o samomorih v vojski: »Samomori se nenavadno vrše, največ v oktobru in novembru. Med samomorilci je največ novincev. Vzroki so različni, največ slabo ravnanje z vojaki.«³¹ Tako je v letu 1899 storilo samomor 6 vojakov v celjski vojašnici. Vzroki so bili različni: dezerterstvo, domotožje, odtujenost, strah pred kaznijo in težke vojaške razmere. Vojaki, tako novinci kot naredniki, so storili samomor največkrat s strelnim orožjem ali skočili z nadstropij vojašnic.³² Da je bila vojaška služba zelo naporna, disciplinirana in so se je vojaki bali, dokazuje primer samomora vojaka Jakoba Zorka. Ustrelil se je v glavo iz strahu pred kaznijo, ker je ukradel vojaške hlače.³³

Med samomorilkami se navajajo tudi ženske. Tako je storila samomor nemška igralka Lola Ranzolla, ki se je ustrelila v prsi med gledališko predstavo v Celju.³⁴ Mlada natarica Josefa Smodej je zastrupila kar sama sebe. Pri ženskah naj bi bil med pogostejšimi vzroki pogosto nesrečna ljubezen.³⁵

²¹ Morilec svoje žene. *Slovenski narod*, let. 29, št. 123, 30. 5. 1896, str. 4.

²² Pomiloščen morilec. *Slovenski narod*, let. 29, št. 214, 18. 9. 1896, str. 3.

²³ Z letom 1873 (nov kazenski zakonik) se končajo javne usmrtitve, izvajanje smrtni kazni se prenese za zidove ali na dvorišča zaporov. Obsojencev na smrt niso več izpostavljali javnosti (*Studen, Rabljev zamah*, str. 110.).

²⁴ Obešen je bil. *Domovina*, let. 7, št. 16, 16. 4. 1897, str. 4.

²⁵ Na smrt obsojena. *Slovenski narod*, let. 30, št. 120, 28. 5. 1897, str. 3.

²⁶ Z nožem. *Domovina*, let. 9, št. 31, 4. 8. 1899, str. 3.

²⁷ Domov. *Domovina*, let. 8, št. 25, 24. 6. 1898, str. 2.

²⁸ Porotne obravnave. *Domovina*, let. 8, št. 8, 25. 2. 1898, str. 3.

²⁹ Mrtvega otroka. *Slovenski narod*, let. 30, št. 272, 27. 11. 1897, str. 4.

³⁰ Porotne obravnave. *Domovina*, let. 9, št. 48, 1. 12. 1899, str. 4.

³¹ Samomori pri vojaki. *Slovenski narod*, let. 30, št. 82, 12. 4. 1897, str. 3.

³² Samomor vojaka – novince. *Domovina*, let. 9, št. 39, 29. 9. 1899, str. 3.

³³ Samomor zaradi vojaških hlač. *Slovenski narod*, let. 29, št. 187, 17. 8. 1896, str. 3.

³⁴ Samomor. *Domovina*, let. 9, št. 11, 17. 3. 1899, str. 2.

³⁵ Zastrupila se je. *Domovina*, let. 4, št. 33, 25. 11. 1894, str. 3.

Domovina se je razpisala o samomoru H. Hallbritterja, ki je bil pisar na okrožnem sodišču in mestni go-dec. Razpravljalo se je o vzroku samomora. Navedli so več možnih vzrokov za samomor, od ponarejanja dokumentov, možnosti goljufije ali znižanja plače pri mestni godbi s 70 gld na 20 gld.³⁶

Skrivnosti samomor je storil tudi 35-letni Alojzij Košec. Ko je razgrajal v pijanosti, sta mu policista sledila v Gaberje, ga zvezala in aretirala. Vkljenjenega sta ga peljala v samokolnici v mestni zapor. Dve ure pozneje se je mož v zaporu obesil.³⁷

Ropi, tatvine in goljufije

Leta 1895 se je vršilo v samem Celju veliko tatvin. V teku enega meseca je bilo 10 tatvin. Ukradli so mesarja J. Straussa in to dvakrat zaporedoma, trgovca A. Kolenca in sušilca mesa Peyerja. Največji vlom so zagrešili v noči z 19. na 20. december 1895, ko so vlomili v prvo nadstropje opatije in odnesli opatu cerkveni prstan in zlatnike. Našli so tudi železni črtalnik, s katerim bi najbrž pobili opata, če bi se približal vlomilcem ali jih zalotil.³⁸

Pred krajo niso bili varni niti predmeti v vremenski hišici. Tako so ukradli in razbili viseče instrumente, merilce zračnega pritiska, količine padavin in različne termometre.³⁹ Tatovi niso ustavili niti bližnji policisti ali mestni stražniki. Tako so tatovi na Rotovski ulici, stre-ljaj od mestne hiše, ki jo stražijo, vlomili v prodajalno mesa S. Payerja. Odnesli so precej denarja in mesa.⁴⁰

Po celjski okolici se je vozil kolesar – slepar, ki je zastavljal prstane za goldinarje z izgovorom, da se mu je predrlo kolo in nima denarja s seboj, da bi ga dal po-praviti. Prstani so bili brez vrednosti, medeni in imeli so navadno ponarejene bele kamenčke. Časopis je opo-zarjal na sleparja, da se ga naznani in izroči policiji.⁴¹

Tatovi so bili zelo aktivni tudi ob slovesnostih, tudi cerkvene zapovedi jih niso ovirale. Tako so neznanci v noči s 27. na 28. julij ob posebni slovesnosti razglasitve novomašnikov izpred farne cerkve odnesli mlaje. Celjska policija zlikovcem ni prišla na sled.⁴²

Črna kronika je obravnavala tudi poskus oškodova-nja pošte. Rokodelski pomočnik Cajhen iz Ljubecne je 20. maja dvignil 201 gld na poštno nakaznico namesto

1 poslanega gld. Orožniki so ga kmalu prijeli, zapravlil je le 4 gld.⁴³

S tatvinami so se ukvarjali tudi mlajši dečki (9 -13 let). Krčmarji in trgovci so opažali, da jim je zmanjkalo večje količine cigar in raznih drobnarij. Tatvine so dobi-le še nacionalni prizvok, ker so dečki obiskovali nemško ljudsko šolo in so slovenski časniki krivili ponemčenje mladine in slab vpliv nemških šol, češ saj niti verouka ne obiskujejo.⁴⁴

V celjski javnosti je najbolj odmevala goljufija zaradi katere sta se zagovarjala pred okrožnim sodiščem Gustav Schmidl in J. Kreuzberger. Schmidl je bil nekdanji trgovec in nemški občinski odbornik. Obtožbe so letele na račun trgovskih goljufij.⁴⁵ Zaradi goljufije je bil obso-jen tudi V. Krainc, sodelavec Pepija Rakuscha, znanega celjskega trgovca. Natančno število oškodovancev ni bilo znano. Obsojen je bil na 3 mesece zapore.⁴⁶

Požigi in požari

Časopisje za Celje, ki je od svoje srednjeveške dobe nekajkrat gorelo, omenjajo le posamezne požare. Tako je požar izbruhnil v trgovini sadja Zamparuttija, ki je nastal v soboto ponoči. Škode je bilo za nad 400 gld vrednosti.⁴⁷ Velik požar je izbruhnil novembra 1897 ob sedmih zjutraj, ko je gorelo v Osenci pri Celju. Kmetu Je-lovšku je pogorela hiša, gospodarsko poslopje in svinjak, sosedu Štantetu pa gospodarsko poslopje. Škode je bilo za okoli 500 gld. Gašenje je bilo težko zaradi naselbine na hribu, poleg tega pa je še primanjkovalo vode. Pri gašenju je pomagala ekipa rudarjev pod Pečovnikom, ki so preprečili ognju širitev na sosednje strehe.⁴⁸

V okolici Celja je bilo zaznati tudi več požigov gozda. Tako so na dosmrtno ječo pred okrožnim sodiščem obsodili bivšega posestnika Mihaela Kummerja iz Pe-čovnika pri Celju. Večkrat je požgal mestni gozd, kar je povzročilo skupaj za 350 gld škode.⁴⁹ Ob požigih je celjski mestni urad odobril 100 gld nagrade tistemu, ki prijavi neznanega požigalca mestnih gozdov. To sta storila posestnik Gros in njegov sin, ki sta požigalca prijavila Dergancu, vodji požarne brambe.⁵⁰

³⁶ Obesil se je. *Domovina*, let. 8, št. 45, 11.11. 1898, str. 3.

³⁷ Misterijozna smrt. *Domovina*, let. 8, št. 46, 18.11. 1898, str. 3.

³⁸ Tatvine vrše. *Domovina*, let. 5, št. 36, 25.12. 1895, str. 3.

³⁹ Vandalska razdivjanost. *Domovina*, let. 4, št. 18, 25.6. 1894, str. 3.

⁴⁰ Javna varnost v Celji. *Domovina*, let. 5, št. 29, 15.10. 1895, str. 3.

⁴¹ Pozor pred sleparjem! *Domovina*, let. 9, št. 31, 4.8. 1899, str. 3.

⁴² Celjsko barbarstvo. *Domovina*, let. 5, št. 22, 5.8. 1895, str. 3.

⁴³ Prevarana pošta. *Slovenski narod*, let. 29 št. 117, 22.5. 1896, str. 3.

⁴⁴ Pokvarjena mladina. *Domovina*, let. 4, št. 1, 5.1. 1894, str. 4.

⁴⁵ Gustav Schmidl pred porotniki. *Domovina*, let. 4, št. 36, 25.12. 1894, str. 2.

⁴⁶ Obsojen je bil. *Domovina*, let. 5, št. 6, 25.2. 1895, str. 3.

⁴⁷ Ogenj v sobi. *Domovina*, let. 9, št. 9, 3.3. 1899, str. 2.

⁴⁸ Požar. *Domovina*, let. 7, št. 45, 5.11. 1897, str. 3.

⁴⁹ V dosmrtno ječo. *Domovina*, let. 8, št. 36, 9.9. 1898, str. 2.

⁵⁰ Da ostane med žlahto. *Domovina*, let. 8, št. 47, 25.11. 1898, str. 3.

Vandalizem in uničenje javne lastnine

Že v tistem času so časopisi pisali in razpravljali o mladoletniškem vandalizmu in razposajenosti. Nobena izjema ni bil županov sin. Mladoletnega sina celjskega župana Stigerja so obsodili na globo 30 gld ali 6 dni zapor, ker je na pobalinski način izganjal in zmerjal sprehajalki v mestnem parku.⁵¹ Mladi so uničevali tudi tujo lastnino. Tako so ponoči neko nedeljo z žvižganjem in kričanjem ometali z blatom hišo dr. J. Serneca. Takih dogodkov je bilo kar precej. Ko se je Sernec prikazal na oknu, so že zbežali.⁵²

Zanimive igre in ideje so imeli celjski šolarji. Tako so na progo savinjske železnice v bližini Celja polagali kamenje na železniške tire in se celo postavljali na železniško progo. Vlak se je moral pred njimi celo ustaviti. V časopisu so se pojavile zahteve po boljši vzgoji staršev in učiteljev, da se mora mladino bolj opominjati.⁵³

Že na prelomu 19. stoletja se je mladina zbirala v mestnem parku. Počeli so za njih »zanimive stvari«, dokazovali svojo moč in uničevali javno lastnino. Tako so razbili steklo na vremenski hišici v mestnem parku, poškodovali so tudi spomenik cesarja Jožefa.⁵⁴ Razposajeni dečki so razrezali vozove v Št. Pavlu in pri Teharjah. Časopisi so ostro grajali poškodovanje tuje lastnine in zahtevali primerno kazen. Ta hudodelstva so se lahko kaznovala z ječo od 6 mesecev do enega leta, če je presegala vrednost škode 25 gld ali je šlo za hudodelstvo javne lastnine.⁵⁵

Nesreče in poškodbe ljudi

Ker so ljudje trdo delali in garali, je prihajalo pogosto tudi do delovnih nesreč. Nesrečam so botrovali tudi utrujenost, nepredvidnost in tudi alkohol. Tako je v Gaberju padel s svojega gospodarskega poslopja gostilničar F. Svetl, ki si je poškodoval lobanjo in umrl.⁵⁶ Pri nabiranju zelišč se je smrtno ponesrečil pastor celjske protestantske občine Baumgart. Ponesrečil se je v gorah pri Beljaku na Koroškem pri nabiranju zelišč, ko je padel čez strmino.⁵⁷ S strehe Zanggerjeve hiše je padel zidar J. Kvas.⁵⁸

Prihajalo je tudi do prometnih nesreč. V tistem času se je avtomobilski promet komaj začel razvijati, zato

sta bili najpogostejši prometni sredstvi voz in vlak. Z njima je povezano največ prometnih nesreč. Že v tistem času je botroval nesrečam alkohol. 31. oktobra zvečer je posestnik Slokan peljal iz vinograda na Liscah čez Miklavški hrib tri sode mošta. Pri največji strmini nad Požarjevim posestvom je hotel voz zavreti in izročiti konje vinjenemu hlapcu. Ta se za konje ni zmenil in jih je pustil svojo pot. Slokan ni mogel pravočasno zavirati in konji so šli v dir. *Domovina* navaja: »Voz se je prevrnil ob vznožju hriba, se z konji vred prekucnil na Požarjevo posest in razbil se je manjši sod in ubil se je en konj. Čudežno sta ostala cela dva velika soda.«⁵⁹ Do smrtne nesreče z vozom je prišlo tudi na poti proti Šentjurju. Nesreča je doletela hčeri družine J. Straussa. Konji so po poti navzdol precej divjali, voz se je pri tem nagnil na stran. Gospa je v strahu, da se ne prevrne, skočila z voza in padla. Poškodovala si je notranje organe in na kraju umrla. Mlajša od sopotnic je bila hudo poškodovana.⁶⁰

Konec 19. stoletja je postala železnica glavno prevozno sredstvo. *Slovenski narod* je takole pisal o železniških nesrečah: »Nesreče na železnicah dogajajo se letos tako pogosto, da človeka res skrbi, kaj bo. Kdo je temu kriv? je težko reči.«⁶¹ Ponoči je vlak povozil Martina Tratnika iz Pečovnika pri Celju. Pri spreganju voza je nesrečno padel na tir in prišel z glavo pod kolesa vagona.⁶² 2. septembra je prišlo do nesreče dveh vlakov na istem tiru. Vlak številka 122 je črpal vodo, vanj pa je trčil prihajajoči vlak. Nesreči je botrovala slaba signalizacija in oznake tabel. Razbitih je bilo 22 vagonov. Pri nesreči je bil hudo ranjen strojevodja, lažje pa eden od sprevoznikov.⁶³ Zaradi posledic železniške nesreče je bil najden na tirih mladenič Janez Gorišek, po domače Majhenšek iz Čreta. Našli so ga s predrtimi prsmi, povozen naj bi bil od hitrega vlaka. Policija je uvedla preiskavo.⁶⁴

Časopisi so pisali tudi o utopitvah. Tako je bilo usodno kopanje v Savinji za 10-letno deklico Magdaleno Vrečer. Utonila je v Savinji, voda jo je ponesla izpod Starega gradu do kopališča Diane, kjer so jo potegnili na kopno. Žal prepozno.⁶⁵

Nenavadni nesreči pa sta botrovala pogum in veliko zanimanje. Na celjskem kolodvoru je stal tovorni vlak, ki je prevažal zveri družbe Kloudsky. Delavec Andrej Flis je prišel v radovednost preblizu vozu, v katerem je bil velik tiger. Zverina je bila razdražena in je Flisu zgrabila glavo s tacama. S kremplji mu je raztrgala uho

⁵¹ Županov sin – obsojen. *Domovina*, let. 9, št. 41, 13.10. 1899, str. 3.

⁵² Celjski snob in pobalini. *Domovina*, let. 8, št. 10, 11.3. 1898, str. 3.

⁵³ Divjala lahkomišelna mladina. *Domovina*, let. 5, št. 35, 15.12. 1895, str. 2.

⁵⁴ Pobalinstvo. *Domovina*, let. 4, št. 17, 15.6. 1894, str. 3.

⁵⁵ Surovosti. *Domovina*, let. 4, št. 36, 25.12. 1894, str. 3.

⁵⁶ Dan nezgod. *Domovina*, let. 9, št. 13, 31.3. 1899, str. 3.

⁵⁷ Ubil se je. *Domovina*, let. 9, št. 22, 2.6. 1899, str. 3.

⁵⁸ Ubil se je. *Domovina*, let. 9, št. 39, 29.9. 1899, str. 3.

⁵⁹ Nesreča. *Domovina*, let. 8, št. 44, 4.11. 1898, str. 2-3.

⁶⁰ Velika nesreča. *Domovina*, let. 4, št. 27, 25.9. 1894, str. 3.

⁶¹ Nesreče na železnicah. *Slovenski narod*, let. 30, št. 49, 3.12. 1897, str. 4.

⁶² Povožilo je. *Domovina*, let. 8, št. 52, 30.12. 1898, str. 3.

⁶³ Nesreča. *Domovina*, let. 5, št. 25, 5.9. 1895, str. 2.

⁶⁴ Velika nesreča. *Domovina*, let. 5, št. 22, 5.8. 1895, str. 2.

⁶⁵ Utonila. *Domovina*, let. 5, št. 23, 15.8. 1895, str. 4.

in razmesarila obraz. Druga dva delavca sta urno rešila nesrečneža iz krempljev in preprečila še večjo nesrečo.⁶⁶

Žalitve, prepiri in pretepi

Gostilne niso bile samo družabna središča, ampak so bile tudi središča prepirov in pretepov. K temu je botroval najpogostejše pogum, ki je imel zaslombo v velikih količinah popitega alkohola. Mladenci so kazali surovost in neotesanost, se pogosto grdo in nesramno obnašali. Torej je rado prihajalo do pretepov, ravsanja in tudi poškodb.⁶⁷ Za povzročitev težkih telesnih poškodb se je dobilo težko ječo, poostreno s postom in temnico.⁶⁸

Odmeven pretep se je odvijal v celjski vojašnici. Spopadla in pretepala sta se dr. Negri in Dr. Stepischnegg. Povod je bil nesramni članek proti celjskemu županu Stigerju, saj je bil Negri bodoči županov zet. V pretepu je bil ranjen Stepischnegg.⁶⁹

V pretepih je prišlo do napadov tudi s strelnim orožjem. Tako je nekdo neko noč trikrat ustrelil proti mladim gimnazijcem. Na srečo nobeden ni bil zadet ali ranjen. Začuda pa naj strelav ne bi slišali policisti, ki so bili v bližini.⁷⁰ Prepiri in pretepi so se končali žal tudi tragično. Tako so trije fantje pri vasovanju v bližini Celja ponoči zalotili vojaka Karola Hunta, ki je zapustil stražno mesto pri vojaškem strelišču. Fantje so svojega konkurenta pri dekletih tako hudo pretepli, da je umrl.⁷¹

Velik škandal je nastal pred mestno župnijsko cerkvijo v Celju, ko se je hotel poročiti gostinec Gobec z Reziko Bračičevo. Pritekla je Marija Škerjanc in očitala ženinu, da je njej obljubil zakon, posodila pa naj bi mu tudi 500 gld. Zapuščena ljubica je nevesti raztrgala venec, nevesta pa je Marijo pretepla z bičem. Posredovati so morali policisti. Na poroko so svatje morali počakati naslednji dan.⁷²

Za žalitve ali obrekovanja so bile navadno izrečene globe na sodiščih, lahko pa tudi nekaj dni zapor. Tako je moral posestnik Franc Wratschko plačati 25 gld globe in poravnati sodne stroške, ker je razžalil notarja O. Ploja.⁷³ Zaradi žaljenja so bile obsojene tudi znane osebnosti, med drugim dr. Riebl.⁷⁴

Naravne nesreče

Leta 1895 sta Celje prizadeli dve veliki naravni nesreči, povodenj in potres, ki je sicer najbolj prizadel območje Ljubljane in Ljubljanske kotline. Velik potres se je zgodil v noči s 14. na 15. april. V nedeljo zvečer ob 23 uri in 15 minut se je začutil potres tudi v Celju in naštel so 15 popotresnih sunkov. Začeli so padati dimniki, strešniki in omet fasad. Ljudje so preplašeni zbežali na ulice in trge. Najbolj poškodovani objekti v Celju so bili: nemška hranilnica in kolodvor. Smrtnih žrtev ni bilo, ranjenih pa malo. V Celju so škodo ocenili na 30.000 gld.⁷⁵ Manjši potres je sledil še 14. maja ob 3 uri in 8 minut, ki ga je spremljalo bobnenje. Potres je trajal 5 sekund, manjši sunki so bili še ob 4. in 6. uri zjutraj. Potres same škode v Celju ni povzročil.⁷⁶

Novembra 1895 je voda skoraj preplavila celo Celje in okolico. Mestni park je bil popolnoma pod vodo. Najbolj poplavljeni deli Celja so bili Zavodna, Otok in Lava. Voda je vdrla v številne kleti in napravila veliko škodo. Poškodovana je bila tudi železniška proga, zato je bil promet na njej zelo oviran.⁷⁷

Viri in literatura

Časopisje

Domovina, let. 4, leto 1894.
Domovina, let. 5, leto 1895.
Domovina, let. 7, leto 1897.
Domovina, let. 8, leto 1898.
Domovina, let. 9, leto 1899.
Slovenski narod, let. 29, leto 1896.
Slovenski narod, let. 30, leto 1897.

Literatura

Cvirn, Janez: *Oris družbenega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje: Novi tednik, 1990.
 Cvirn, Janez: Thomas Fürstbauer: kronika mesta Celja 1892-1907. *Celjski zbornik*, 55, 1990, str. 227-260.
 Studen, Andrej: *Rabljev zamah: k zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
 Orožen, Janko: *Zgodovina celjskega sokola*. Celje: Sokolsko društvo Celje Matica, 1940.

⁶⁶ Tiger razmesaril obraz. *Domovina*, let. 5, št. 26, 15.9. 1895, str. 3.

⁶⁷ Pobalinstvo. *Domovina*, let. 5, št. 14, 15.5. 1895, str. 3.

⁶⁸ Izpred porotnega sodišča. *Domovina*, let. 4, št. 4, 5.2. 1894, str. 3.

⁶⁹ Dvobojevala sta se. *Domovina*, let. 8, št. 12, 25.3. 1898, str. 2.

⁷⁰ Hoj celjska policija leži zopet na ušesih. *Domovina*, let. 8, št. 30, 29.7. 1898, str. 3.

⁷¹ Pri vasovanju. *Slovenski narod*, let. 30, št. 235, 14.10. 1897, str. 4.

⁷² Pred poroko. *Slovenski narod*, let. 30, št. 198, 31.8. 1897, str. 2.

⁷³ Obsojen je bil. *Domovina*, let. 5, št. 4, 5.2. 1895, str. 2.

⁷⁴ Dr Riebl obsojen. *Domovina*, let. 9, št. 50, 15.12. 1899, str. 3.

⁷⁵ Potres v noči aprila 1895. *Domovina*, let. 5, št. 12, 25.4. 1895, str. 2.

⁷⁶ Potres v Celju. *Domovina*, let. 5, št. 15, 25.5. 1895, str. 3.

⁷⁷ Velika povodenj. *Domovina*, let. 5, št. 31, 5.11. 1895, str. 2.

Natalija Mihelčič

»Moški vzdihujejo za tobakom, ženske za kavo, otroci pa za kruhom«

Razmere na Kočevskem v času prve svetovne vojne na primeru župnije Banja Loka

Zgodovina Banja Loke je danes marsikomu izredno slabo poznana, njena preteklost iz prejšnjega stoletja pa razkriva marsikatero zanimivost, ki je doslej ostala skrita. Ne gre pozabiti, da je naselje zaradi svoje stoletne pripadnosti Kočevski doživelo veliko sprememb ter skupaj s pokrajino preživel »duh preteklega« časa. Mednje sodijo tudi vojne razmere Velike vojne, katere posledice vojnega razdejanja so v banjaloškem območju slabo raziskane in poznane, zato je tovrstno arhivsko gradivo iz tistega časa še posebej dobrodošlo. Pričujoči prispevek obravnava razmere v Banja Loku v času prve svetovne vojne ter razkriva obilico zgodovinskih dejstev o omenjenem vaškem naselju. Skromno, vendar bogato arhivsko gradivo župnijske kronike tedanjega banjaloškega župnika, Antona Medveda, in zapisi o banjaloških družinah v serijah virov *Status animarum*, predstavljata edina doslej ohranjena primarna zgodovinska vira, pomembna za obdobje v času Velike vojne za Banja Loko. Vira hrani župnija v Kočevski Reki, ki poleg omenjenih virov, hrani tudi kasnejše zapise o vojnih razmerah na tem območju.

Banja Loka je majhno obcestno naselje z gručastim jedrom, povzdignjeno na vzpetini in stisnjeno med obronki kraških planot v zgornji Kolpski dolini, ki je tako kot ostala Kočevska doživela krute posledice prve svetovne vojne. Poselitev Banja Loke sega že v stari vek, v kostelskih urbarjih pa se podeželsko naselje omenja kot vas z osmimi kmetijami.¹ Pred pričetkom prve svetovne vojne je naselje zajela zajetnejša in obsežnejša poselitvena »mrzlica«, saj je, kot potrjuje popis iz leta 1910, v naselju živelo 226 prebivalcev,² kar je predstavljalo 0,051 % vsega prebivalstva v uradu Vas-Fara, kamor je Banja Loka upravno pripadala. Štiriletna svetovna vojna je

razredčila prebivalstvo, mnogi so v vojni izgubili svoje svojce, drugim pa se je uspelo preseliti v druge slovenske kraje. Banja Loka je hitro občutila učinke deagrarizacije in počasne depopulacije, vendar se je življenje v njej zaradi ljubezni do svoje zemlje, posestva in domačega kraja ohranilo do danes, nekateri pa so zaradi omenjenega v njej ostali vse svoje življenje.

Naselje leži na cestni relaciji Kočevje-Fara, ki je od prvega oddaljena 20 kilometrov, od slednje pa slabih 6 kilometrov. Ne tako velika razdalja do večjega mesta, Kočevja, je v preteklosti (ne)posredno vplivala na gospodarski razvoj Banja Loke. Zaradi zakraselega površja, posutega z množico vrtač in drobnimi kraškimi pojavi, je okolica vasi poraščena z obsežnimi banjaloškimi gozdovi, ki so v preteklosti pomenili bogastvo za tamkajšnji kraj. Poleg gozdarstva se je večina vaščanov ukvarjala s kmetijstvom, redili so hlevsko živino ter obdelovali bližnja polja. Tovrstna gospodarska panoga je predstavljala osnovni vir preživetja v težkih vojnih časih, po drugi svetovni vojni pa je ta z razcvetom industrije v Kočevju postala drugotnega pomena. Večina vaščanov se je zaposlila v kočevski industriji ter se zaradi lokacije zaposlitve odselila iz Banja Loke, medtem ko je manjšina še naprej ostala vezana na »rodno« grudo. Dopolnilno in dodatno dejavnost v preživetju lokalnega prebivalstva sta pomenili tudi sadjarstvo in čebelarstvo, iz vasi pa so vaščani vozili tudi mleko, ki so ga prodali mlekarni na Petrini. Družabno življenje v Banja Loku pred začetkom prve svetovne vojne je bilo skromno, omejeno le na praznovanje večjih občinskih, državnih in cerkvenih praznikov. Vas je imela le eno trgovino in gostilno, ki sta predstavljali osrednje zbirališče lokalnega prebivalstva, predvsem v slednji pa so svoj prostor za druženje in klepet našle starejše generacije Banje Loke. Kulturno mrtvilo je oviralo družbeno dejavnost kmečkega naselja,

¹ *Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, str. 216.*

² *Prav tam, str. 213.*

večjo kulturno-družabno pestrost pa zasledimo skoraj dvajset let po končani Veliki vojni. Banjaločani so bili preprosto ljudstvo, ki je živelo od pridelkov svoje lastne zemlje. Vsakodnevna kmečka opravila so bila del vsakdanjika sleherne banjaloške družine, ki se je borila za svoje preživetje v zametu prihajajoče svetovne vojne. V vasi je pretežno živelo zrelo prebivalstvo s svojimi družinami, njihovo število pa se je po končani prvi svetovni vojni znatno zmanjšalo. O natančnem številu kmečkih družin ni natančnega podatka zaradi pomanjkljivih podatkov v *Status animarum*, struktura kmečkih družin pa je bila zagotovo odraz načina življenja v mirnem podeželskem naselju. Manjšina tamkajšnjega prebivalstva se je odločila za iskanje dodatne zaposlitve, ki naj bi olajšala vsakodnevne življenjske tegobe. Bližina Kočevje, kjer je bilo priložnost zaposlitve raznovrstna in večja, je prebivalcem Banja Loke omogočala nabavo življenjsko potrebnih prehrabnih izdelkov ter ostalih materialnih izdelkov, ki niso bili na zalogi v vaški trgovini. Čeprav je prometna povezava s Kočevjem pomenila edino in večjo obliko selitve vaščanov, so le-ti odhajali iz Banja Loke v primeru večjih in nujnih opravkov ter službenih obveznosti. Banjaloško prebivalstvo je kot vaška skupnost živelo skoraj »neokrnjeno« in spokojno. Do velikih tragičnih sprememb vse do prihoda prve svetovne vojne ni prišlo. Velika pridobitev za vaško skupnost je pomenila elektrifikacija naselja ob koncu 19. stoletja, ki je v domovih vaščanov zamenjala nekdanje uporabne sveče, petrolejke, ponekod pa tudi bakle. Elektrifikacija Kočevske je potekala počasi in postopoma, mesto Kočevje je prvo električno napeljavno in elektrarno dobilo leta 1896, nato pa so sledila še ostala naselja. V istem času je bila v Kočevju zgrajena tudi vodarna, ki je mestno prebivalstvo oskrbovala s pitno vodo, medtem ko je v Banjo Loko tovrstna novost prišla kasneje. Zapoznelost številnih novosti ni ustavila življenja v Banja Loki, uvedba le-teh pa je pripomogla k izboljššanemu načinu tamkajšnjega prebivalstva.

Za duhovno življenje Banjaločanov je skrbel lokalni župnik, ki je bil nastanjen v tamkajšnjem župnišču. V času prve svetovne vojne je v župniji deloval Anton Medved, ki je skupaj svojimi župljani preživel krutost vojne. V banjaloško župnijo je prišel 10. oktobra 1906 in je v njej deloval do 31. decembra 1928. Župnija Banja Loka, ki je v času prve svetovne vojne zajemala naselja Banja Loka, Nova sela, Drežnik, Jesenovrt, Puc, Briga, Ajbelj, Kaptol, Suhor, Podstene, Gorenji Potok, Zapuže, Selo, Lipovac, Matvoz, Rajše in Vimol,³ je bila ustanovljena pred več kot dvestotimi leti. Njeni začetki kot lokalije segajo v leto 1786, ko so njeni prebivalci izrazili željo, da se v Banja Loku ustanovi župnija. Zaradi odmaknjenosti in slabe dostopnosti župnija Kostel ni mogla opravljati

in skrbeti za versko življenje v Banja Loki kot bi morala, zato je bila želja po lastni župniji zelo zaželeno in dobrodošla. Kostelski župnik, Lovrenc Rački, je ustanovitvi banjaloške župnije zelo nasprotoval, vendar je bila kljub temu župnija ustanovljena. Prvi banjaloški župnik je s svojo duhovno službo v Banji Loki nastopil šest let po njeni ustanovitvi.⁴ Prav tako kot ostala Kočevska se je ta znašla v vrtincu grozne vojne, ki je zahtevala življenja številnih banjaloških mož in fantov. Poslani na rusko in soško fronto so se marsikateri Banjaločani in njihovi sovaščani znašli pred golim dejstvom, da je potrebno prijeti za orožje in obraniti svojo domovino.

Mobilizacija vaščanov je pretresla skoraj vsako družino, ki ni bila pripravljena na vojno, posebno pa je vojna zaznamovala njihova življenja. Težko preživetje sleherne družine in pomanjkanje vsega je prebivalce banjaloške župnije pahnilo v revščino in lakoto. Še tisto malo, kar so imeli, so morali oddati v vojaške namene, deželna oblast pa je poskrbela za skromno podporo, ki je komaj zadostovala za preživetje. Vendar še tako težke vojne razmere so prebivalstvo utrdile, da je znalo shajati v boju za preživetje.

Razmere v župniji Banja Loka v obdobju prve svetovne vojne

Poštna pošiljka, ki jo je prejel župnik Anton Medved dne 29. junija 1914, je prinesla obvestilo z naslednjo vsebino: »Njegova cesarjeva visokost, prestolonaslednik, nadvojvoda Franc Ferdinand in njegova soproga, vojvodinja Sofija sta postala žrtvi zavratnega atentata 28. junija, včeraj v Sarajevu.«⁵ Uradno obvestilo je župnik prejel od Krajevnega okrajnega glavarstva iz Kočevja, katero je bilo poslano po vseh župnijah Kočevske in počasi pripravljalo teren za mobilizacijo vojakov. Odziv prebivalstva v Banji Loki je bil razburjajoč in zgrožen. Zavladala je splošna panika in ljudje niso vedeli, kaj naj pričakujejo. Še isti dan je župan Banja Loke, Jožef Kajfež ukazal obesiti črno zastavo na zvonik župne cerkve, v župnišču, šoli in pošti. Zazvonil je veliki zvon, ki je oznanil smrt cesarjevega para. Novica o umoru prestolonaslednika se je razširila po vsej župniji in njenih podružnicah, tudi po ostalih kočevskih župnijah in naseljih. V spomin na preminulega Franca Ferdinanda in soprogo je župnik Anton Medved 6. julija daroval slovesno »sveto mašo z libero« v župni cerkvi, katere so se udeležili vsi župljani, tako iz Banja Loke kot iz podružnic. Isti dan je bila darovana tudi polno obiskana sveta maša v Kostelu. V počastitev spomina na tragični dogodek so se

³ Župnija Kočevska Reka, *Status animarum*, 1910 – 1984, IV. zvezek.

⁴ Župnija Kočevska Reka, *Matrikula Banja Loke, prepis in prevod Blaž Resman*, 17. 6. 2010.

⁵ Župnija Kočevska Reka, *Kronika župnije Banja Loka, leto 1914*.

mnogi ljudje potem še »vsako leto z neizmerno žalostjo in pokornostjo udeležili spominske maše«.

Napad na prestolonaslednika je odmeval po vsem svetu. Banjaločani, prežeti s strahom, so iz dneva v dan živeli vse bolj »anksiozno in zmedeno«, v pričakovanju (ne)pričakovanega. Dnevnika *Slovenec* in *Slovenski narod* sta prinašala številne novice, obvestila in polemike o vzroku napada, odnosu med avstro-ogrsko monarhijo in Srbijo, naposled pa tudi reakcijo avstro-ogrškega vrha na napad prestolonaslednika in njegove žene. To je vse bolj in bolj burilo strahove med ljudmi in ga postavljalo v grozno, s strahom prežeto situacijo. Po vsej politični zmedbi in odločnosti, ne samo med politiki, ampak med celotnim kočevskih prebivalstvom, je slednje kmalu pričakovalo obvestilo o mobilizaciji. Župnik Anton Medved je novico o vpoklicu vojakov v vojsko zapisal takole: »Ko sem bil na prižnici in prebral evangelij, je za menoj prišel cerkovnik Jožef Rogale in mi izročil zaprto pismo, rekoč, da moram takoj odpreti in prebrati. Vse bina pisma je bila takojšna delna mobilizacija«. ⁶ Odzivi ljudi v cerkvi so bili razburjajoči. Ženske in otroci so jokali in kričali, možje pa so otopeli. Novica o delni mobilizaciji je prišla 26. julija. Skoraj pri vsaki družini je bil mož, fant, oče ali sin vpoklican k vojakom. Prvi delna mobilizacija je bila izvedena 27. julija, slaba pol meseca kasneje pa je Krajevno okrajno glavarstvo v Kočevju odredilo splošno mobilizacijo. Vpoklicani so bili vsi možje in fantje do 42. leta, ki so se morali odzvati vpoklicu. V nasprotnem primeru jim je grozila zaporna kazen. Začetna mobilizacija je vpoklicala 275 mož in fantov. ⁷ Potek vpoklica v vojsko je bil za vsako družino izredno stresen, čustven, in žalosten dogodek, večina prebivalstva ga je prepoznala tudi kot »nevračanje domov«, navsezadnje tudi kot smrt bližnjega. Spet drugi pa so v mobilizaciji videli različne priložnosti, posebej vojaški begunci, kateri so bili pomiloščeni s strani cesarja in vpoklicani v vojsko. To je pomenilo priložnost, da se nekega dne le morda vrnejo domov, k življenju brez zapora in kazni. Vpoklic je bil izvršen tudi nad tistimi, ki so bili v tujini.

Mobilizacija ni pomenila samo odziv na politično odredbo, dejansko je predstavljala nekakšen ritual vojakove družine, ki je med seboj povezala vse člane družine. Pri izvajanju le-tega so sodelovali vsi, kajti od družinskega vzdušja je bilo odvisno, kako se bo vpoklicani vojak podal v vojno. Večinoma so bile družine razočarane nad vpoklicem, ker »je bil marsikdo prese-nečen, da mu nikdar ne bo treba obleči cesarske suknje in nositi puške. Bil je vpoklican, da dela z orožjem ali pa s krampom in lopato, ali pa pomaga pobijati sovražnika

ali pa delati utrdbe in strelske jarke ali celo izdelovati morilsko orožje«. ⁸ Vpoklicani vojaki so morali oditi na železniško postajo v Kočevje, od koder so bili poslani na fronte, večinoma v Bosno in Srbijo, nekaj pa jih je kasneje odhajalo tudi na rusko in italijansko (soško) fronto. Slednja je zahtevala ogromno življenj slovenskih fantov in mož ter je odmevala daleč naokoli. Župnik v župnijski kroniki poroča, da se je vojskovanje slišalo tudi na Kočevsko, »saj se je streljanje slišalo, kakor bi bili topovi z bližnjih hribov. Čulo se je sploh vsak dan silno pokanje in streljanje. Ljudje so govorili, da se je zemlja stresla.« ⁹

Na pot proti Kočevju so vojaki odšli z vozovi in s konji, drugi pa so odšli peš v spremstvu družine. Dolžnost župnika je bila, da je mlade fante in može spodbujal k obrambi svoje domovine, dolžnost mu je celo nalagala, da je pozival ljudi h vpoklicu v vojsko ter jih opogumljal in blagoslavljal. Vsak izmed vojakov je dobil rožni venec ali sliko s podobo Matere Božje ter bil omenjen pri darovanju svete maše za vpoklicane vojake. Prva procesija, posvečena vpoklicanim vojakom in za srečen izid vojne, je bila 21. oktobra 1914, ki so se jo udeležili Banjaločani in Kočevjarji. Procesija s sveto mašo se je pričela v Borovcu, koder so se zgrinjale množice ljudi iz sosednjih župnij. Omenjena procesija je dobila značaj »domovinskega navdušenja«, saj se je na njej pelo in molilo v slovenskem in nemškem jeziku. Anton Medved poroča, da »so se procesije udeležili farani iz Kočevske Reke, Banja Loke, Borovca in Gotenice. Po končanih molitvah za srečen izid vojne so zapeli cesarjevo pesem v slovenskem in nemškem jeziku«. ¹⁰ To je bila redka priložnost, ki je pokazala še (nekakšno) povezavo med Slovenci in Kočevjarji, katera razhajanja so se kasneje samo še poglobila.

Velika vojna je pomenila pravo ekonomsko pomanjkanje vsega, od živil do obleke. Ustanovljeni odbor za vzdrževanje v Banja Loka je že ob začetku vojne prosil svoje farane za denarne prispevke ali živila za ranjence in vojake na fronti. Ljudje so redno in množično zbirali razna živila, različne predmete, za katere so menili, da imajo nekaj vrednosti, zbirali so tudi denar in obleko. Vojaška bolnišnica v Kočevju je zaprosila za živila in obleke za ranjence in vojake na fronti, čemur so se ljudje takoj odzvali. Nekateri posamezniki so podarili številne vredne predmete, ki so bili namenjeni prodaji in pomoči potrebnim slovenskim vojakom in vaščanom. Zbrane predmete in živila so odnesli v župnišče, od koder jih je župnik Anton Medved poslal v Kočevje, nekaj pa je šlo za kočevsko bolnišnico in knezoškofjski ordinariat

⁶ Prav tam.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prav tam.

v Ljubljani. Za slovenske vojake se je zbiralo tudi pri maši. Zbrani denarni prispevki so bili velikodušni, saj so včasih znašali tudi do več sto kron.

Istega leta je bila ustanovljena tudi komisija za popisovanje zalog živil, ki jo je vodil profesor Polovič iz Kočevja.¹¹ Ta je imela nalogo popisati vsa živila in pridelke, ki jih je pridelala posamezna družina. Vsaka družina je morala sporočiti, koliko vrst in količino živil ima v zalogi ter oddati predpisano količino posameznega živila, ki mu jo je odredila komisija. Član komisije za območje župnije Banja Loke je bil Matija Cetinski iz Morave.¹² Ta je skrbno beležil količine oddanega žita in drugih živil vsake družine v župniji ter jo nato posredoval Krajevno okrajnemu glavarstvu v Kočevju. Darovano blago je poslal na fronto in v vojaške bolnišnice.

Zaradi velikega pomanjkanja osnovnih živil in potrebščin je županstvo v Banja Loka prejelo dopis s pozivom št. 6152, v katerem je Krajevno okrajno glavarstvo v Kočevju pozivalo prebivalstvo, »da varčuje z moko, krompirjem in drugimi živili in naj jih ne uporablja lahkomiselno, ker se bližajo hudi časi«.¹³ Dopis jasno kaže na splošno pomanjkanje vsega, na primanjkljaj osnovnih življenjskih potrebščin za preživetje. O tem je opozarjal tudi Slovenec, ki je pisal, »da je zdaj pomanjkanje denarja, živil je dosti, vendar pride čas, ko bo manjkalo živil in denarja in nazadnje čas, ko ne bo ničesar.«¹⁴ Medsebojna pomoč in pomoč drugim med vojno je naznanila enotnost slovenskega naroda, da si ne glede na razklanost znotraj velike avstroogrske države zna priskočiti na pomoč ter izkazati solidarnost do drugih. Slednje je razvidno iz številnih pozivov krajevnega glavarstva po zbiranju dobrin in blaga, še posebej v času, ko je bilo to nujno potrebno. V aprilu leta 1915 je odbor za preskrbo ranjencev v Kočevju zaprosil za platno in notranjo obleko (spodnje perilo; op. a.). Kasneje je zaprosil tudi za slamo in koruzne opilke. Vaščani so prostovoljno zbirali slamo in koruzne opilke, zbrali nekaj spodnjega perila ter ga sami odpeljali v bolnišnico v Kočevje. Za to niso prejeli nikakršnega denarnega plačila, plačilo jim je bila zahvala ter nekaj pijače.¹⁵

Hudo pomanjkanje je močno prizadelo številne družine vpoklicanih vojakov, ki so ostale brez vsega. Zato je deželni odbor poskrbel za izplačevanje denarnih podpor, vsota pa je bila določena na podlagi števila družinskih članov in nujnosti potrebe po življenjskih potrebščinah. Na začetku so omenjene podpore znašale

kar nekaj denarja, da so zadovoljile potrebe po preživetju družine, kasneje pa so se le-te izrazito zmanjšale zaradi ekonomske krize, lakote in vojne. V ta namen so ljudje po posameznih naseljih in župnijah zbirali živila in obleko za sirote in družine, ki niso imele za golo preživetje, darovalo se je tudi pri svetih mašah za ljudi v potrebi. Po ukazu Deželnega odbora so se razdelili paketi z živili med družine, potrebne pomoči, sirote in vdove. Anton Medved poroča, »da je Odbor za vojne sirote v Ljubljani naklonil vdovam in sirotam padlih vojakov božični dar v vrednosti 435 kron in pustil župniku, da to razdeli pravično ali pa za denar kupi obleko ali živež«.¹⁶

Ponavadi so ljudje darovali živila in obleko, včasih pa se je med prispevki znašel tudi denar. Imeti denar, shranjen doma, je pomenilo veliko nevarnost, da si bil zaradi tega oropan ali celo ubit. Vojne razmere niso narekovalе poznavanje poštenosti in solidarnosti v širšem smislu, kadar je šlo za preživetje. Že za tako malo denarja je marsikdo »prodal« sosedu, prijatelju, bližnjega. Toda (ne)prednost posedovanja denarja v velikih količinah je narekovala posamezniku, da je denar vložil v hranilnice. Tudi oblasti so pozivale, naj se ljudje ne bojijo padca vrednosti denarja ter naj ga vložijo v hranilnice. Slednje se je kasneje izkazalo za napačno potezo. Prebivalci banjaloške župnije so shranjevali denar v hranilnici pri Fari. O množičnih vlaganjih v hranilnico in pomanjkanju denarja (drobiža) nam poroča banjaloška kronika, ki pravi, »da so se ljudje bali, da bo denar zgubil veljavo, zato je prišlo do velikega pomanjkanja drobiža. V gostilnah v Kočevju je dobil jed in pijačo le tisti, ki je imel droben denar, ker ga ni bilo mogoče menjati«.¹⁷

Leto 1916 je bilo slabo leto za banjaloško župnijo, saj je bila zima zelo huda in je uničila skoraj vsa sadna drevja. Letina je slabo obrodila in ljudje so občutili znatno pomanjkanje hrane. Vojna je (še vedno) jemala življenja kočevskih fantov in mož, za seboj pa pustila revščino, bedo in lakoto. Primanjkovalo je osnovnih živil, sena, oblek, vozov, živine in tudi denarja. Kljub veliki revščini je oblast tistega leta ukazala rekvizicijo žita, sena in krompirja. Ljudje so postajali vse bolj jezni, vendar so morali po ukazu oblasti rekvizirati ukazane dobrine. Plačilo za rekvizirano blago je bilo majhno. Ljudje niso mogli shajati s tako majhnim plačilom, draginja pa je bila velika. Prihajalo je do zmot pri rekviziciji, ko se je komisija zmotila pri določanju rekviziranega blaga in izračunala preveč kot bi morala. Anton Medved navede, »da je komisija zračunala še več, kar se mora oddati, kakor je lastnica pridelala. Ker ni bilo toliko mogoče dati, kakor so zahtevali, je prišel okrajni glavar Murk iz Kočevja in se sam prepričal na licu mesta, kako napako

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam, leto 1915.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

so zračunali». ¹⁸ Omenjeni dogodek se je končal brez težav, saj je komisija popravila napako.

Obvezna oddaja sena in slame je pustila še večje nezadovoljstvo med ljudmi. Sena in slame je primanjkovalo, potrebe po njih pa so bile ogromne. Ljudje so pridelali komaj za svoje lastne potrebe, rekvizicija pa jim je vzela še to. Posledično je to pomenilo, da je bila živina podhranjena in lačna, ponekod pa so ljudje začeli prodajati živino, ker jo niso mogli prehraniti. Cene sena in slame so bile prenizke, poleg tega pa so morali sami seno in slamo pripeljati v Kočevje za vojaške namene, nekaj tudi za potrebe mesta, za kar niso dobili nobenega plačila. Pogosto se je zgodilo, da so ljudje svojo živino raje prodali na Hrvaško, kjer so zanj dobili boljše plačilo, kot da so jo prodali aprovizacijski komisiji.

Divjajoča vojna in notranje razprtije so pomenile samo še slabše razmere, poglobitev ekonomske krize in še večje pomanjkanje. Toda kljub vsemu je banjaloškemu župniku uspelo zbrati svoje farane pri sveti maši ter jih spodbujal k solidarnosti in zbiranju za revne in vdove s sirotami. Zbrani farani so prispevali v okviru svojih zmožnosti in tudi tokrat izkazali čut za sočloveka.

Leto 1916 je zaznamovala smrt cesarja Franca Jožefa I. Darovano peto sveto mašo z libero so se udeležili farani Banja Loke ter obeležili spomin na umrlega cesarja. Maše se je udeležil tudi župan Jožef Kajfež s svojimi sodelavci. Ob imenovanju novega cesarja Karla I. pa se je vršila zahvalna sveta maša s cesarjevo pesmijo. ¹⁹

Bližajoči se konec vojne ni prinesel velikih sprememb. Ljudje so še vedno živeli v velikem pomanjkanju in revščini, vojna pa je zahtevala številne žrtve. Neprestana rekvizicija živil in sena je vedno znova obubožala prebivalstvo Kočevske. Anton Medved se spominja rekvizicije leta 1917, ko je zmanjkalo sena za vojaške potrebe, zato je odbor zahteval, da se po naseljih rekvirira seno. V zapisih banjaloške kronike piše takole: *»Že jeseni in pozimi se je seno in slama pobirala in vozila v Kočevje na odredbo okrajnega glavarstva potom občine. Da se doseže, kdo ima krme odveč in koliko mora dati, je došla vojaška komisija in od hiše do hiše dognala, kdo in kaj in koliko ima kdo dati, kar se je tudi zgodilo, dasi mnogim ni ostalo niti toliko, da bi mogli shajati. Bilo se je bati pomanjkanja in konec živinoreje. Seno se je oddalo do zadnje bilke, kakor se je reklo. Samo v februarju se je oddalo nad 250 metrskih stotov«.* ²⁰

Prav tako je odbor ukazal zbiranje raznih predmetov, tudi zlata in srebra. Zbiralo se je za Rdeči križ, ki je nabrane predmete in živila z oblekami poslal knezoškofijskemu ordinariatu v Ljubljano. Ta je zbrana sredstva in dobrine razdelil med sirote in vdove, tudi med Poljake in Bolgare. ²¹ Zapisniki darovanih predmetov, živil in drugih potrebščin so pokazali, *»da se je darovalo toliko, kakor ni nihče pričakoval«.* ²²

Prehrana prebivalcev Kočevske ni bila obilna in pestra. Vojna je zahtevala svoj davek in razmere samo še poslabšala. Ekonomsko krizo in pomanjkanje so občutili vsi, prebivalci vasi pa so bili izpostavljeni slabšim razmeram. Komaj pridelani pridelki z njiv in reja živine so kmalu pristali na seznamu rekvizicije. Ostalo jim je zelo malo ali pa še to ne. Skrb in pomoč za ranjence, padle vojake ter njihove družine s sirotami so pahnile marsikatero družino na Kočevskem na rob preživetja. Zaradi prevelike draginje in pomanjkanja hrane je država začela uvajati karte (kupone) za moko, kasneje tudi za ostala živila. Nadporočnik Gaizinger, ki je bil v komisiji za rekvizicijo, je izjavil: *»Tu ni moč nič vzeti, ampak ljudem je treba dati«.* ²³ V ta namen se je v Kočevju ustanovil aprovizacijski odbor, ki je določal količino moke (živila) in njenega prejemnika. Sprva je bil za predsednika odbora izbran župnik Anton Medved, vendar se je ta predsedstvu odpovedal zaradi nepravilnega ravnanja odbora do revežev in pomoči potrebnih ljudi. ²⁴

Koliko so si ljudje lahko privoščili, je postala problem celotne skupnosti. Dejstvo, da je vsak sosed za sosedo vedel, koliko žita ali drugega živeža ima pridelanega doma ali če je bil v pomanjkanju, je privedlo do tega, da so ljudje vzajemno drug drugemu poskušali pomagati in skupno »premagati« revščino in lakoto. Draginja in previsoke cene niso izbirale posameznikov, udarile so vsakega farana. Najhujša stvar, ki je poleg pomanjkanja poglobila obup in lakoto ljudi, je bila nerazpoložljivost hrane in drugega blaga na trgu. Slednje pomeni, da se niti za denar ni dalo kupiti kruha, olja, sladkorja, soli, sukancev, platna, celo slame in koruznih opilkov se ni dalo kupiti. Krma za živino je postala problem, saj je živinorejec ni mogel nikjer kupiti. Mnogi so odhajali v sosednje dežele, na Hrvaško po nabavo krme ali drugega živila. Petrolej in kava sta bila takšna redkost, da si jo je lahko privoščila le peščica družin na Kočevskem. Skoraj vsaka stvar se je delila na kupone, vendar

²¹ Prav tam.

²² Prav tam.

²³ Prav tam.

²⁴ Dogajalo se je, da je aprovizacijski odbor ravnal nepošteno in nekorektno v odnosu do revežev. Omenjeni odbor je podeljeval brezplačno moko in meso tistim, ki niso bili potrebni pomoč, zato so reveži in družine, ki niso imele za preživetje, ostale brez svojega deleža pripadajočega živila.

¹⁸ Prav tam, leto 1916.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam, leto 1917.

tudi teh je kmalu zmanjkalo. Petrolej in kavo so hodili kupovati v druge države, tobak pa je bil v splošnem pomanjkanju. Ljudje so hrepeneli po osnovnih dobrinah, »moški vzdihujejo za tobakom, ženske za kavo, otroci pa za kruhom«.²⁵

Cene izdelkov so se v času vojne zvišale, zmanjševala pa se je količina osnovnih življenjskih dobrin. Spodnja tabela kaže, kakšne so bile cene posameznega živila in drugega blaga. Glede na vojno stanje in slabih plačil lahko rečemo, da si marsikdo ni mogel privoščiti spodaj navedenih dobrin, zlasti pa ne reveži in vdove s sirotami.

Seznam cen živil in drugih dobrin v obdobju prve svetovne vojne.²⁶

ŽIVILO/DOBRINA	CENA
100 kg krompirja	24 kron
100 kg repe	42 – 46 kron
100 kg pšenice	38 kron
100 kg želoda	70 kron
1 l mošta	3 – 4 kron
1 l vina	6 kron
1 l mleka	0,80 – 1 krona
1 kg masla	36 – 40 kron
1 kg masti	50 – 60 kron
1 kg prekajene slanine	40 – 50 kron
1 l fižola	6,5 kron
1 jajce	70 vinarjev
1 l slivovega žganja	18 – 20 kron, kasneje 30 – 40 kron
1 kg sliv	7 kron
1 kg govejega mesa	5 kron
1 kg jagnjetine	8 – 10 kron
1 prašič	200 – 400 kron
1 kokoš	20 – 28 kron
1 krava	okoli 200 kron
par volov	4000 kron
1 kg sena	26 kron
čevlji	240 kron
obleka	240 kron
sukanec	20 kron
1 kg hrušk	20 kron

Pomanjkanje dobrin in blaga je privedlo so medsebojne blagovne menjave, ko so ljudje začeli menjavati dobrine za tiste, ki so jih potrebovali. Tako so reševali začasno pomanjkanje, kadar niso imeli kaj dati na mizo.

Podatek, da so vojne podpore družinam padlih vojakov in vdovam s sirotami znašale okoli 200 – 300 kron na mesec, je dovolj zgovoren, da je »nadomestek« za obrambo domovine dobil svojo ceno, ki je komajda zadostovala za preživetje. Tudi dodeljevanje kuponov za moko je bilo nepravilno in pomanjkljivo, saj je količina moke znašala le 3 kg mesečno²⁷ ne glede na število družinskih članov. Za ostale dobrine, ki jih je dobil aprovizacijski odbor, pa lahko pričakujemo, da so bile podeljene v manjših količinah.

Ljudje so se morali znajti v težkih časih. Dela ni bilo, redko kdo je imel službo v Kočevju, draginja je bila prevelika in živil se ni dalo dobiti (kupiti). Vsakršno priložnostno delo je bilo več kot dobrodošlo. Pomoč so večkrat iskali pri župniku, ki je z veseljem pomagal. Ta je kaplana v Kočevju, gospoda Sušnika prosil za pomoč pri iskanju dela brezposelnim. Kaplan je poskrbel, da so se ženske in dekleta iz Banja Loke udeležile poučevanja pletenja slamnatih kit in šivanja čevljev. Te so delale marljivo in zaslužile nekaj denarja. Izdelani čevlji so šli dobro v prodajo, saj jih je množično primanjkovalo. Organiziral se je prevoz le-teh v Kočevje in zaslužek je bil dober.²⁸

Vojne razmere so terjale mnogo odrekovanja in požrtvovalnosti, posebej na ekonomskem področju. Podpisana vojna posojila države so se znova in znova potrjevala in podaljševali so se roki vrnitve. Sredi meseca novembra leta 1917 je bilo zaprošeno in podpisano peto vojno posojilo, kjer je deželna vlada preko knezoškofijskega ordinariata v Ljubljani odredila, da se mora posojilo za odvzete cerkvene zvonove naložiti v vojno posojilo, še preden se je to dejansko zgodilo.²⁹ Posledica tega dejanja je bila očitna. Pobiranje cerkvenih zvonov je postalo rutinsko. Prihod vojakov iz Kočevja je naznanil, da sta podpisano vojno posojilo in odvzem zvonov postali realnost, kar je prebivalce banjaloške župnije spravilo na noge. Bili so popolnoma nemočni. Vojaki so pobrali cerkvene zvonove v Banja Loka, Ajblju in Podstenah, kasneje tudi v ostalih vaških naseljih. Možje in ženske z otroci so prisostvovali ogledom odvzema zvonov in pri tem jokali ter vzdihovali. Denar, pridobljen od zvonov, je bil naložen kot del vojnega posojila v hranilnici pri Fari. Znesek odvzema zvona v Banja Loka je znašal okoli 3000 kron.³⁰ Poslednje slovo od cerkvenih zvonov je bilo prežeto z jekom in tarnanjem ljudi, »da jih je zvon dolgo časa klical k molitvi in v cerkev in zdaj mora, tako žalostno vržen v višave, prod od njih«.³¹

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prav tam. Primerjaj: Himmelreich, Namesto zemlje črni kruh; Brodnik, Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno, str. 281-323.

Vojna posojila so se kopičila in nalagala v hranilnici, vendar niso bila nikoli odplačana. Banjaloška župnijska kronika beleži podpisanih osem vojnih posojil, v katerih je bila všteta tudi odškodnina za male cerkvene zvonove. Proti koncu vojne so bili odvzeti vsi zvonovi, tudi tisti na podružnicah.³²

Vojaki so pomagali pri rekvizicijah. Njihova pomoč je bila tedaj zelo dobrodošla, saj je šlo za obsežne oddaje predpisanih dobrin. Anton Medved se takole spominja ene izmed najbolj obsežnih rekvizicij sena v Banja Loka: »Tedadaj je v Banja Loko prišla kampanja osmih vojakov, ki so po ukazu deželne vlade morali rekvizirati obsežne količine sena za vojaške namene. Vojaki so se nastanili v župnišču, nekateri pa po vaških hišah. Sožitje med vaščani in vojaki je bilo prijetno. Vsak od njiju je pomagal pri hišnih in poljskih opravilih. Po odhodu pa so le-ti pustili za seboj številne posode in kotle, ki so jih Banjaločani še kako potrebovali. Še posebno se je Banja Loka priljubila poročniku Faragi, ki je obljubil, da se želi po končani vojni vrniti v Banja Loko.«³³

Konec prve svetovne vojne je prinesel ogromno materialne škode in izgube. Ni bilo družine, ki v vojni ni izgubila brata, moža, sestro, bližnjega sorodnika, prijatelja. Grobovi padlih kočevskih vojakov (danes so le-ti uničeni zaradi posledic druge svetovne vojne), raztreseni po tujih in domačih bojiščih, ostajajo nerazkriti in tihi pričevalci medvojnih razmer Kočevske. Za celotno območje Kočevske podatki o padlih vojakihi še niso sumarno obdelani. Ohranilo se je le gradivo župnije Banja Loka, kjer podatki pričajo o 275 padlih vojakov iz omenjene župnije. Iz ruskega ujetništva nam kronika poroča o vrnitvi 10 ujetnikov, ki so preživeli prvo svetovno vojno in se (srečno) vrnili domov. Zaradi pomanjkljivosti oziroma neohranjenosti/uničenja podatkov o padlih za celotno območje Kočevske je (zaenkrat) nemogoče narediti primerjavo med posameznimi župnijami. Neohranjeno in uničeno arhivsko gradivo predstavlja veliko izgubo za kočevsko zgodovino za obdobje Velike vojne. Vsekakor pa ostajajo odprta številna vprašanja, na katere iščemo odgovore, predvsem pa sledove, ki so jo zakrile posledice druge svetovne vojne. Morda pa nekoč, tako oddaljeno dogajanje prve svetovne vojne na Kočevskem postane »popotnica« pri razkrivanju novih, že pozabljenih osebnih spominov, zajetih v osebnih dnevnikih oseb prve svetovne vojne in njenih potomcev, ki jih je potrebno še odkriti.

Viri in literatura

Viri

Župnija Kočevska reka

Medved Anton: *Zapiski župnijske kronike Banja Loka 1914 – 1918*.

Matrikula Banja Loke (prepis in prevod Blaž Resman, 17. 6. 2010).

Status animarum, 1910–1984, IV. Zvezek.

Literatura

Brodnik Vilma, Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 29 (1989), št. 2, str. 281–323.

Himmelreich Bojan, *Namesto zemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.

Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga, Jedro Osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del. Ljubljana: DZS, 1971.

Priročni krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana: DZS, 1996.

³² Prav tam, leto 1918.

³³ Prav tam, leto 1917.

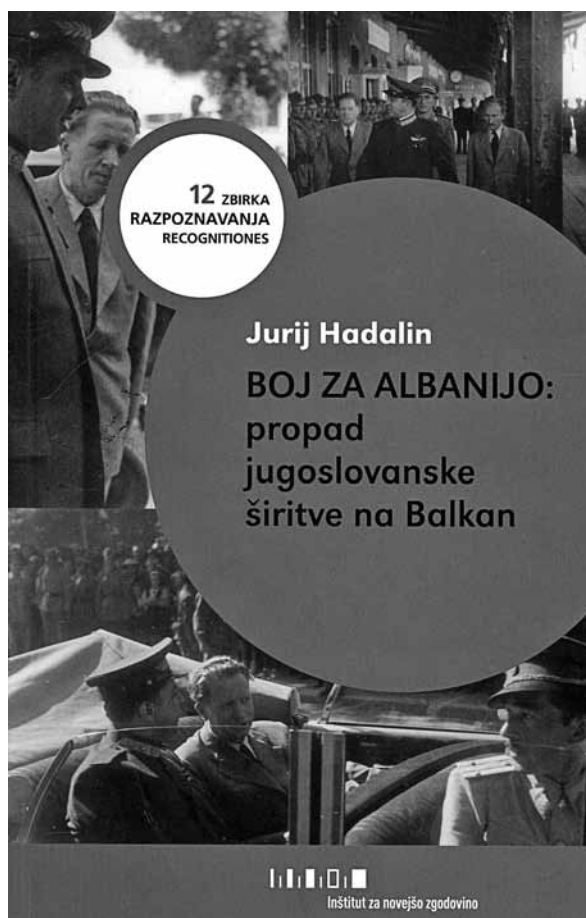
Arbanasi, Arnauti, Šiptarji, Albanci

Jurij Hadalin, **Boj za Albanijo: propad jugoslovanske širitve na Balkan**. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011. 441 strani. (Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones; 12)

Jurij Hadalin, zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, se je v svojem dosedanjem raziskovalnem delu posvetil v slovenskem zgodovinopisju ne ravno veliko obravnavani temi, jugoslovansko-albanskim odnosom, pričujoče delo pa predstavlja dopolnjeno besedilo njegove doktorske disertacije, ki jo je zagovarjal leta 2010. Sam v uvodu dela meni, da je vprašanje jugoslovansko-albanskih odnosov po drugi svetovni vojni predstavljalo pomemben del zunanje-politične usmeritve nove Jugoslavije, vendar v slovenskem in nekdanjem jugoslovanskem zgodovinopisju ni uživalo pozornosti, ki si jo nedvomno zasluži. Knjiga temelji predvsem na arhivskih virih, ki so po avtorjevih besedah za to področje zelo dobro ohranjeni. Gre za gradivo osrednjih jugoslovanskih oblastnih in političnih organov.

Delo se začne s kratkim pregledom jugoslovansko-albanskih odnosov od nastanka albanske države do druge svetovne vojne. Ti so bili obremenjeni z apetiti, ki sta jih tako Kraljevina Srbija kot Kraljevina Črna Gora ves čas svojega obstoja kazali do ozemelj poseljenih z Albanci. To je tudi posledično pripeljalo do nastanka albanske države, saj je bilo po prvi balkanski vojni za države, ki so imele Balkan za svoje interesno območje, nujno omejiti srbski vpliv. Z eno od njih, Italijo, je Jugoslavija v času med vojnami tudi tekmovala za vpliv v Albaniji, a je bila neuspešna. S tega vidika je zanimivo, da je delegacija Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev na pariški mirovni konferenci zagovarjala samostojno albansko državo. V njenem obstoju je namreč videla branik pred italijanskim prodorom na Balkan. V uvodu avtor tudi predstavi po letu 1878 uvedeno prakso srbske/jugoslovanske države pri »reševanju problema« ozemelj, poseljenih s prebivalci albanskega porekla: njihovo izseljevanje in kolonizacija (danes bi morda rekli etnično čiščenje), nasilje in zatiranje posledičnih uporov.

Čas druge svetovne vojne je čas dejavnega poseganja jugoslovanske komunistične partije v albanske zadeve. K Albaniji, ki jo je že v prvi polovici leta 1939 zasedla Italija, je bila po okupaciji Jugoslavije priključena tudi večina Kosova in Metohije. Tamkajšnji prebivalci, večinoma Albanci, so to sprejeli z olajšanjem, saj jih je bivila

jugoslovanska država ves čas silila v položaj drugorazrednih državljanov. V Albaniji pa so, z močno podporo jugoslovanske partije, pridobivali na vplivu komunisti, ki so od njene ustanovitve leta 1942 obvladovali Narodnoosvobodilno fronto, ki je sicer bila večstrankarska organizacija. Pod njenim vodstvom so odredi partizanov bili konec leta 1942 dejavni po skoraj celi Albaniji. Takšnemu nastopu je nasprotovala konservativna organizacija *Balli Kombëtar*, ki se je sicer zavzemala za osvoboditev in uvedbo republike, a je podobno kot četniki v Jugoslaviji zagovarjala čakanje na čas, ko bodo sile osi začele slabeti. Tako kot je bil jugoslovanski vpliv (realiziran skozi odposlance jugoslovanske partije pri vodstvu albanske) bistven pri nastanku albanske partije in pri vzpostavitvi odporiškega gibanja, je bil odločilen tudi pri zavrnitvi sporazuma med gibanjem *Balli Kombëtar* in albansko komunistično partijo, ki je upala, da bo z njim okrepila Narodnoosvobodilno fronto. Sporazum bi omejil nadzor albanske partije nad odporom (in s tem posredno nadzor jugoslovanske strani), bil pa je sporen tudi zaradi določbe o širitvi Albanije na vsa z Albanci poseljena ozemlja, torej tudi na Kosovo. Med vojno je jugoslovansko vodstvo bilo v dilemah, ko se je sprožalo vprašanje te pokrajine in ostalih z Albanci

poseljenih krajev. Že tedaj so jo nameravali reševati v okviru Balkanske federacije z vodilno vlogo Jugoslavije.

V najobsežnejšem delu knjige avtor predstavi jugoslovansko-albanske odnose v povojnem času od osvoboditve Albanije do resolucije Informbiroja. Po osvoboditvi je Albanija dobila veliko jugoslovansko materialno in kadrovsko pomoč, Jugoslavija je tudi bila prva, ki jo je priznala. Za Albanijo je bila pomembna, ker je – mednarodno nepriznani – zastopala njene interese v odnosih z vsemi državami, v katerih Albanija ni imela svojih diplomatskih predstavništev. Jugoslavija jo je zastopala tudi na mednarodnih konferencah in v OZN. Poleti leta 1946 se je Albanija s podpisom vrste meddržavnih sporazumov dokončno navezala na Jugoslavijo in vzhodni blok. Albansko gospodarstvo se je popolnoma navezalo na jugoslovansko (uskladitev vrednosti valut in povezanost gospodarskih planov). Preko Jugoslavije je potekala vsa albanska zunanja trgovina, tudi v smeri vzhodne Evrope. Tudi na vojaškem področju je Jugoslavija Albaniji dajala pomoč v materialu in inštruktorjih, veliko albanskih vojakov se je šolalo v Jugoslaviji. Vojski sta bili organizirani po enakih principih in imeli skupne manevre. Znak jugoslovanskega političnega monopola nad Albanijo pa je dejstvo, da je albanska partija bila edina, ki leta 1947 ni bila povabljena na ustanovni sestanek Informbiroja. Jugoslovanska vloga v Albaniji je bila po mnenju avtorja zelo podobna sovjetski v drugih državah za novonastalo železno zaveso. Poskusi navezave stikov na kulturnem nivoju so bili povezani s vrsto težav. Albanija je bila nerazvita tudi na tem področju. Za pomoč izvajalcem klasične glasbe so v Albanijo poslali glasbenega pedagoga Bojana Adamiča. Situacijo na glasbenem področju je opisal kot katastrofalno, glasbenikom je primanjkovalo znanja iz osnov glasbene teorije. »Nivo glasbenega razvoja v Albaniji je Adamič ilustriral s primerom, da je bil v celotni državi na voljo en sam klavir, edini profesor violine v državi pa je od konca vojne bil brezposeln zaradi političnih vzrokov«.

Incident s potopitvijo dveh britanskih vojaških ladij pri Krfu leta 1946 ter njena nadaljnja politika so Albaniji onemogočili vsake zunanje politične odnose z Zahodom vse do leta 1990. Naslonitev na Jugoslavijo vsem albanskim politikom ni ustrezala, del vodstva se je zavzemal za močnejše povezovanje s Sovjetsko zvezo. To priložnost so dobili z resolucijo Informbiroja, ko Enver Hoxha udari po Jugoslaviji, to pa izkoristi za dokončen obračun s svojo opozicijo v albanski partiji.

V poglavju, ki govori o »prvem ledenem obdobju« odnosov med državama (1948-1955), avtor prikaže albanski prispevek pri stopnjevanju napetosti med Jugoslavijo in vzhodnim blokom. Vrstili so se kršitve in neizvajanje sporazumov na vseh področjih, kršitve di-

plomatskega prava, nagajanje pri poštnem prometu (ves poštni promet iz tujine, ki je bil namenjen v Albanijo, je potekal preko Jugoslavije), Albanija je na jugoslovansko ozemlje pošiljala agente varnostnih služb in diverzante, glavnino težav pa so predstavljali obmejni incidenti. Albanija se je izkazala kot veren izpolnjevalec direktiv. Od vseh držav vzhodnega bloka je imela Jugoslavija najkrajšo mejo z Albanijo, a ravno tu se je zgodilo največ incidentov na kilometer. Ti pritiski so bili stalnica, stanje se je začelo malo spreminjati leta 1953, šele po Stalinovi smrti. Ta je v Albaniji izzvala paniko, saj se je čutila ogroženo od Jugoslavije in zahodnih držav. Ta občutek je bil upravičen, saj sta CIA in britanska MI6 v letih od 1949 do 1953 izvajali subverzivne dejavnosti s ciljem menjave Hoxhevega režima. Tudi Jugoslavija naj bi v tem času imela pripravljene načrte menjave oblasti v Albaniji, a si zaradi strahu pred reakcijo Sovjetske zveze in zahoda ni upala ukrepati. Avtor v tem poglavju piše tudi o povezovanju Jugoslavije z Grčijo in Turčijo v Balkanski pakt.

Leti in 1955 in 1956, ki ju avtor opiše kot obdobje kratke odjuge v odnosih med državama (pred »drugo ledeno dobo« v letih 1960-1968), zaznamuje sprememba albanskega odnosa do Jugoslavije pod pritiskom menjave sovjetskega, ki mu je Albanija sprva nasprotovala. A se je prilagajala sovjetsko-jugoslovanskim odnosom. Ko so se ti izboljšali, so se izboljšali tudi albansko-jugoslovanski, ko pa so se prvi po dogodkih na Madžarskem jeseni 1956 poslabšali, je Hoxha rade volje šel na svoje prejšnje stališče. To je bilo tudi v notranjepolitični funkciji, saj se je ob spremembi stališča lahko rešil starih kadrov.

Že od srede 50. let se je albansko vodstvo čedalje tesneje povezovalo s kitajsko komunistično partijo. Hotelo se je rešiti objema Sovjetske zveze, njenih baz in preusmeriti gospodarstvo v kmetijstvo. Kitajsko vodstvo se ni strinjalo z destalinizacijo v Sovjetski zvezi, obravnavalo jo je kot revizionizem. Jugoslovanska partija je tako postala vmesnik med partijama Sovjetske zveze in Kitajske. Albanski (beri kitajski) napadi na Jugoslavijo so bili napadi na Sovjetsko zvezo, napadi vzhodnih držav (beri Sovjetske zveze) na Albanijo pa so bili napadi na Kitajsko. Razlogi za to držo albanskega vodstva so bili v izogibanju destalinizaciji, ki bi jih odnesla z oblasti, podpora kitajskemu odnosu do Jugoslavije pa je bila edina možnost za nadaljevanje politike sovražnih odnosov do le-te, kar je bilo temelj albanskega režima. Leta 1959 so stiki med Albanijo in Jugoslavijo dosegli dno, malo odmrznitev so dosegli do leta 1968, a so znova zastali po demonstracijah Albancev na Kosovu tega leta.

Avtor knjigo zaključí s poglavjem o položaju albanske manjšine v Jugoslaviji v obravnavanem obdobju in vplivu jugoslovansko-albanskih odnosov na poli-

tične spremembe. Po osvoboditvi Kosova je to po začetnih zapletih po vključitvi v Jugoslavijo doživljalo miren razvoj do leta 1948. Resolucija Informbiroja je to spremenila, albanska manjšina je zaradi sovražnega stališča Albanije do Jugoslavije postala sumljiva. V že tako trdem jugoslovanskem režimu so več moči dobile varnostne sile. Pod notranjim ministrom Aleksandrom Rankovićem se je odnos oblasti do Albancev na Kosovu približal tistemu, ki so ga bili vajeni iz časov prve Jugoslavije. Posledično se je pojavilo izseljevanje Albancev

(največ v Turčijo), ki so ga še spodbujale nasilne poteze organov notranjih zadev. Položaj manjšine se je izboljšal po brionskem plenumu leta 1966, a je leta 1968 vseeno prišlo do demonstracij z nacionalističnimi zahtevami. Dosežki albanskega prebivalstva so se v sedemdesetih letih še povečali, zlasti z novo ustavo iz leta 1974. A Kosovo je od začetka osemdesetih bilo stalen vir politične nestabilnosti.

Bojan Himmelreich

Živeti od ljubezni do zgodovine

Orožnov zbornik, Ob 120-letnici rojstva Janka Orožna. Marija Počivavšek (Ur.). Celje: Zgodovinsko društvo, 2012. 112 strani. (Zgodovini.ce; 12)

Ob 120-letnici rojstva profesorja Janka Orožna so v Zgodovinskem društvu Celje pripravili znanstveni simpozij o njegovem življenju. Intelektualcu in humanistu, ki je deloval na več strokovnih področjih in tako pustil neprecenljiv pečat v celjskem – pa tudi širše – kulturnem ter znanstvenem prostoru, je bil posvečen simpozij in odkritje spominske plošče že decembra 2011. Osebnosti, ki je s svojim delom zaznamovala ali se vsaj dotaknila prenekatero življenjske poti, se je v znak spoštovanja in hvaležnosti s svojimi spomini in strokovnimi pogledi nanj in na njegovo delo poklonilo ducat izbranih avtorjev. Zdaj so njihove besede s simpozija, dodanih pa je še nekaj drugih prispevkov, zbrane še v Orožnovem zborniku, že dvanajsti izdaji društvene zbirke *zgodovini.ce*.

V uvodnih besedah Tone Kregar oriše, kako in zakaj je prišlo do ideje o nastanku tega zbornika. Predstavi partnerje, ki so sodelovali pri sooblikovanju tega javnega poklona Janku Orožnu, profesorju, ki je oral ledino na mnogih področjih celjskega zgodovinopisja, človeku, ki se je trdno držal prepričanja, da »živimo, da delamo«.

Matjaž Kmecl pripoveduje o svojih osebnih spominih o stricu Janku. Piše o fizični podobi, njegovih gestah, kadar se je še posebno rad razgovoril o njemu ljubih stvareh, govori o njegovi skromnosti ter delavnosti. Zaključí z željo, da njegov obsežen opus ne odrinemo preveč v pozabo.

Kronološki pregled skozi Orožnovo življenje in delo predstavi Branko Goropevšek. V njegovem članku izve-

mo ključne podatke o tem, kdo je Orožen bil in kaj vse je zaznamovalo njegovo bogato kariero. Zelo natančno predstavi sfere njegovega osebnega in poklicnega zanimanja in zaključuje s priznanji, ki so mu bila podeljena.

O Orožnovem udejstvovanju v Muzejskem društvu piše Rolanda Fugger Germadnik. Kot predsednik Muzejskega društva je Orožen deloval tako kot vsepovsod drugod – izredno delavno in nadvse predano. V članku piše, kako je nesebično žrtvoval poletne počitnice za urejanje muzeja, kako si je prizadeval za prepotrebna popravila na Celjskem gradu, kako je zagovarjal nujnost povečanja muzejskih prostorov. Verjel in poudarjal je pomembnost razstavnega koncepta nove dobe – zajeti

je potrebno vse zgodovinske dobe, poudarek naj bo na življenju Slovencev.

Bojan Cvelfar v svojem članku govori o »Celjskem arhivskem vprašanju«. Kako pomembno in predvsem nujno je bilo imeti arhiv, ustanovo, ki bo za zanamce zbirala in dokumentirala pomembne arhivske zaklade. Janko Orožen je pri tem odigral izredno pomembno vlogo. Prizadeval si je, da bi arhivsko gradivo dobilo posebno mesto v življenju ljudi, da bi dobilo svoje prostore, ki naj ga zaščitijo pred propadom. Cvelfar predstavi, skozi kakšno kalvarijo v odločnem prizadevanju za ureditev prostorov je Orožen prepotoval do stanja, da je lahko končno gradivo sploh začel sistematično urejati.

Članek O krajevnih imenih v knjigi Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola (od začetkov do leta 1918) pripoveduje o Orožnovi knjigi pod tem naslovom. Avtorica članka Martina Orožen razlaga, kako avtor na podlagi zgodovinskih virov in tudi temeljitega lastnega udeleževanja ter zgodovinskega znanja v omenjenem delu rekonstruira nekdanjo fevdalno-upravno in cerkveno ureditev dotičnega prostora. Predvsem se osredotoči na bogato onomastično gradivo in ga podrobno predstavi z analizo imenotvorne tipologije naselij.

Janez Cvirn in Andrej Pančur v članku z naslovom Janko Orožen – med lokalno in nacionalno zgodovino ugotavljata, s kakšnim raziskovalnim delom se je le-ta ukvarjal. Izjemno delaven, kot so Orožna poznali, je že kmalu po prihodu v Celje spisal Zgodovino Celja v treh zvezkih. Avtorja v nadaljevanju članka kritično kronološko predstavita vsa pomembnejša dela, tudi njegovo ukvarjanje z gospodarsko zgodovino, pri interpretaciji katere je čutiti močan pomen nacionalne perspektive.

Boris Golec v svojem doprinosu govori o svojem prvem učitelju zgodovine. Čeprav je Orožen že veliko pred avtorjevim časom zapustil profesorski kateder, ga je zgodovine učil in seznanjal skozi svojo pestro ter bogato paleto del. Golec se spominja osebnih srečanj z njim, kako pomembna so bila zanj in kako močno so zaznamovala njegovo poklicno pot.

Tudi Uroš Šušterič, Karolina Godina ter Janez Šumrada v nadaljevanju predstavijo vsak svoj spomin na celjskega intelektualca. Zelo pritegnejo tri Šumradove anekdote, ki jih opiše na koncu svojega članka. Po eni od teh je nastal tudi zgornji naslov.

Zbornik zaključujejo osebne izpovedne misli iz življenja Božene Orožen, hčerke častnega občana Mestne občine Celje. Piše o spominih, ki jih ima na pokojnega očeta in nam predstavi njegovo roditeljsko naravo. Stavke, ki pusti močan vtis in Orožna kaže kot izobraženca

in na koncu dneva kot očeta in moža, velja prepisati: »Najbolje je, da ni treba vzgajati. Menil je, ne vzgajati z ukazi in prepovedmi, ampak z zgledom, lastnim življenjem.«

Janko Orožen je bil pedagog, geograf, slavist, prevajalec, arhivist, predvsem – in z vsem srcem – pa zgodovinar. Njegov obsežni avtorski opus zajema več kot trideset knjižnih izdaj, nad sto sedemdeset razprav, številne srednješolske učbenike in prevode iz francoščine, ruščine in češčine. Kot je zapisal Matjaž Kmecl, Orožen je bil celjska ikona, najbolj učen Celjan.

Za tiste, ki Orožna nismo imeli možnosti osebno spoznati, je pričujoči zbornik izjemno živ prikaz njegove podobe. Zbrani prispevki so preprosti, a vendar polni vsebine, takšni, kot je bil tudi Orožen. Strukturirani so tako, da bralcu razumljivo prikažejo njegovo življenje in ga vabijo, da zbornika ne odloži, dokler ne pride do zadnje strani. Pritegnejo povsem osebni spomini, njegova izjemno dinamična biografija, tako neverjetno napolnjena s pomembnimi odločitvami. Vse to ne sme biti pozabljeno, zato želim zborniku veliko bralk in bralcev.

Jože Kranjec

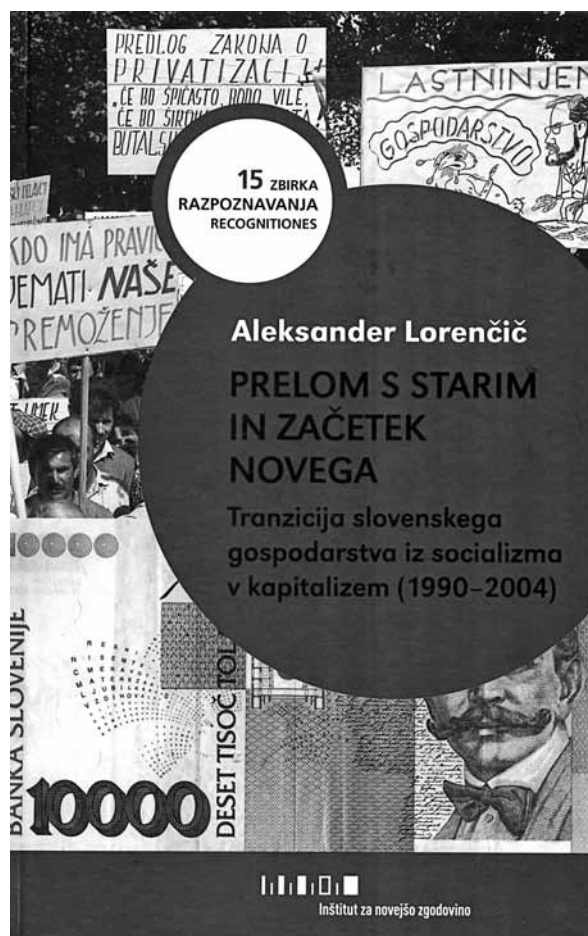
Poti in stranpoti slovenske tranzicije

Aleksander Lorenčič, **Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)**. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 520 strani. (Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones; 15)

Pravzaprav smo zgodovinarji praviloma vajeni pisati z zgodovinsko distanco. Ne dogaja se prav pogosto, da so procesi, ki so se ravnokar zaključili ali pa celo še trajajo, predmet zgodovinarjevega zanimanja, še zlasti, če gre za teme, ki niso neposredno povezane z aktualnimi političnimi razmerami. Med tovrstne sodi knjiga Aleksandra Lorenčiča, prirejena doktorska disertacija, v kateri se je avtor lotil sistematične analize procesov, ki so načeloma zaključeni, a so še danes zelo aktualni in medijsko odmevni: tranzicije slovenskega gospodarstva iz socialističnega v kapitalističnega. Na zaželeno prisotnost zgodovinarja ob takšnih sodobnih procesih opozarja tudi avtor, ki se je pri svojem raziskovanju moral soočiti z množico (neklasičnih) virov in iz njih izluščiti bistveno.

Obsežna knjiga je strukturirana problemsko in znotraj tega kronološko. Po razlagi temeljnih pojmov avtor razloži zadnje obdobje socialistične Jugoslavije, s poudarkom na neuspešnem reševanju politične in gospodarske krize. V naslednjih poglavjih natančno analizira procese, povezane z (gospodarsko) osamosvojitvijo Slovenije, in sicer v časovnem razponu od nastopa Demosove vlade in njene politike odmikanja od jugoslovanskega gospodarstva pa do leta 2004, ko je bil proces lastninskega preoblikovanja podjetij formalno zaključen in je Slovenija tudi uradno vstopila v evropsko integracijo. Osrednji del knjige je namenjen osvetlitvi tranzicijskih procesov, ob koncu pa slovensko tranzicijo v osnovnih potezah primerja s tranzicijo v nekaterih drugih post-socialističnih državah.

Gospodarska tranzicija je vzporedni pojav politične tranzicije: v našem primeru je šlo za prehod iz (socialističnega) plansko tržnega v (kapitalistično) tržno gospodarstvo. Cilj je bil akterjem nedvomno jasn, poti do cilja pa je bilo več; pravzaprav je šlo za izbiro med neoliberalizmom in keynesianskim modelom, ki zagovarja poseganje države v gospodarstvo. Slovenci

(s)m)o se odločili za prvo pot, prilagojeno seveda našim razmeram.

Osamosvojitve Slovenije in sprememba družbenega sistema sta se – podobno kot zlom socializma v vzhodnoevropskih državah – zgodila relativno hitro, tako da država ni imela pripravljenega načrta gospodarske preobrazbe, pa tudi ne jasne ideje, kako prehod v kapitalizem izpeljati brez večjih socialnih pretresov. Še več, ni bilo niti jasne slike trenutnega gospodarskega stanja. Prazen prostor so izkoristile mednarodne finančne institucije in svetovalci, ki pa o razmerah pri nas niso vedeli prav dosti. Namesto, da bi zasnovali državi prilagojen gospodarski sistem, ki bi pomenil prosperiteto za vso državo in ne le za del njenih prebivalcev, jim je bila primarni cilj dokončna odprava socializma in obstoječih institucij. Edina dilema je bila le odločitev bodisi za šok terapijo bodisi za postopni prehod. Slovenska politika se je odločila za gradualistični, torej postopni prehod (ki pa je po besedah znanega slovenskega ekonomista postal celo bolj postopen, kot so si ga zamislili sami gradualisti). Slovenija se je torej raje kot za šok terapijo in umik države iz gospodarstva odločila za pragmatičnost in postopnost sistemske preobrazbe, kar ji je omogočilo mehkejši gospodarski prehod. Da je bila odločitev pravilna, nam

potrjuje tudi aktualna gospodarska kriza, v kateri se je izkazalo, da vsega ne velja prepustiti delovanju trga in da je (včasih) potrebno posredovanje države.

Izvolitev Demosove vlade 1990. leta je pomenila začetek postopnega prekinjanja vezi slovenskega gospodarstva z jugoslovanskim; že jeseni istega leta je skupni jugoslovanski gospodarski prostor praktično prenehal obstajati, z osamosvojitvijo 1991. leta in uvedbo lastne valute pa je Slovenija dokončno prerezala ekonomske vezi z jugoslovanskim prostorom. To, tu mislim predvsem na izgubo pomembnega tržišča, je imelo sprva tudi negativne posledice za slovensko gospodarstvo, v nadaljevanju pa je povzročilo njegovo prestrukturiranje ter s prehodom iz družbene v zasebno lastnino usmeritev v moderno socialno-tržno gospodarstvo in integracijo v evropski prostor. A začetki samostojne slovenske države so terjali visoko ceno; iluzije, da bo uvedba tržnega gospodarstva nekdanje socialistične države a priori spremenila v države blaginje, so ostale le iluzije. Kakorkoli, Slovenija je po osamosvojitvi začela počasi okrevati; proces transformacije sta zaznamovala gospodarsko prestrukturiranje, pa tudi pojav brezposelnosti, drugo polovico devetdesetih let pa uravnotežena gospodarska rast. Prva leta novega tisočletja nas je presenetil inflacijski šok, opazen pa je že tudi pojav revščine, ki ga (je) država regulira(la) s socialnimi ukrepi. V makroekonomskem pogledu je Slovenija dosegla višek v letu vstopa v Evropsko unijo.

Neizogiben pogoj za gospodarsko preobrazbo je bila privatizacija gospodarstva: denacionalizacija, privatizacija stanovanj, lastninsko preoblikovanje podjetij. Ta proces ni potekal brez težav (polemike so bile dolgotrajne); ko so se odločili za vmesni model med Mencingerjem in Sachsovim, so (nekateri) slovenski ekonomisti protestirali, češ da je bilo domače znanje pri tem zastavljeno. Z današnjega zornega kota je zanimiva (takrat neupoštevana) Ribnikarjeva ideja, da bi se družbeno premoženje moralo prenesti na Pokojninski sklad. Dejansko je bil z Zakonom o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP) preko lastniških certifikatov velik del družbene lastnine (po starostnem ključu) razdeljen med državljane. ZLPP je torej sprožil množično lastninjenje podjetij (odpravil je družbeno lastnino), čemur je sledila še (netransparentna) privatizacija državnega premoženja. Proces prestrukturiranja slovenskega gospodarstva je potekal in še poteka, njegova značilnost je tudi prehod iz sekundarnih v terciarne in kvartarne dejavnosti, torej v postindustrijsko družbo.

Izpeljavo omenjenih procesov so spremljala tudi nelegitimna (torej kazniva) dejanja: namerni stečaji podjetij, prenosi kapitala na vzporedna podjetja, t.i. divja lastninja, sporni menedžerski odkupi, skratka gospodarska

kriminaliteta. Večinoma je šlo za odmevne afere, ki pa praviloma niso rezultirale v obsodbah (v 14 letih je bilo po številnih ovadbah zaradi suma oškodovanja družbene lastnine le okoli 20 (!) obsodilnih sodb, večinoma pogojnih). Težnja države, da se umakne iz gospodarstva, je na široko odprla vrata korupciji (»ugrabitev« države s strani gospodarskih elit). V tranziciji so se namreč vzpostavile politične elite, ki so obvladovale tudi ključne dele gospodarstva.

Po mikrozgodovinski osvetlitvi tranzicije mariborskega gospodarstva avtor ob koncu knjige predstavi še temeljne tranzicijske poteze nekaterih držav, ki so prav tako izšle iz socialističnega sistema – Češke, Madžarske, Poljske, Srbije in Hrvaške ter jih sooči s slovensko tranzicijsko potjo. Omenjene države so uporabile različne modele privatizacije, rezultat je različna lastniška struktura podjetij. Privatizacija v Sloveniji ni – za razliko od primerljivih postsocialističnih držav – omogočala neposrednega vstopa strateških lastnikov (še zlasti ne tujih) v podjetja, država pa je tudi (preko dveh državnih skladov) obdržala sorazmerno velik lastniški delež v nekaterih privatiziranih podjetjih.

Ko danes, po dveh desetletjih obstoja nove države, ko so se v temeljih spremenila lastniška (in druga) razmerja, gledamo na izpeljano slovensko tranzicijo, lahko skupaj z avtorjem ugotavljamo, da to ni bila le zgodba o uspehu. Med pozitivne elemente tranzicije lahko nedvomno štejemo preusmeritev slovenskega gospodarstva na zahodne trge, vstop v mednarodne integracije in seveda proces makroekonomske stabilizacije, zlasti po vključitvi v EU. Manj svetla stran tranzicije pa je bil proces privatizacije gospodarstva (netransparentnost, sporno vračanje lastnine v naravi, divja privatizacija, družbeno nepravilna prerazporeditev bogastva) in pa neodprava medregionalnih razlik. Da proces prestrukturiranja slovenskega gospodarstva ni bil v celoti uspešen, se je pokazalo ob sedanji gospodarski krizi: številna podjetja, ki se niso uspešno prestrukturirala, so propadla. V krizi smo spoznali tudi, da trg ne more biti edini regulator sistema (neoliberalna logika), da je tudi vloga države pomembna in zaželen.

Relevantno, tehtno, kvalitetno napisano delo o procesih, ki smo jim bili tudi sami priča v minulih letih, pa so nam nekako že ušli iz spomina, nam ta dogajanja ponovno obudi in nudi obilo možnosti za družbeno samorefleksijo. Marsikaj nam postane bolj jasno, zato knjigo priporočam v branje prav vsem, ki smo to obdobje aktivno doživljali. Želim si, da bi knjigo vzeli v roke tudi politiki, predvsem zato, da bi se iz nje kaj naučili. In naučijo se lahko veliko.

Marija Počivavšek

NAŠEMU BRANETU V SLOVO

Žalosti, ki nas preveva ob izgubi kolega, sodelavca in prijatelja mag. Branka Goropevska ni mogoče ublažiti. V edino uteho nam je zavedanje, da je bilo njegovo prekratko življenje, vsaj z njegovega profesionalnega vidika, vendarle izpolnjeno in plodovito. Uspešno je deloval na različnih področjih. Širša javnost ga je poznala predvsem kot direktorja Osrednje knjižnice Celje in kot bibliotekarskega strokovnjaka, ki je pomembno prispeval k razvoju slovenskega knjižničarstva. Med drugim je bil v letih 1997-2001 predsednik sekcije za domoznanstvo pri Zvezi bibliotekarskih društev Slovenije, od leta 2002 član upravnega odbora Inštituta za informacijske znanosti (IZUM), v letih 2007-2009 predsednik Zveze splošnih knjižnic Slovenije ter član strokovnih svetov več slovenskih knjižnic (Kranj, Ptuj, NUK Ljubljana). Kot človek s poudarjenim socialnim in humanitarnim čutom je bil aktiven član celjskega Rotary kluba, kot velik ljubitelj športa pa član upravnega odbora in nekaj časa tudi predsednik nogometnega kluba Celje. A vendarle njegovi zgodovinarski kolegi verjamemo, da bi on sam, če bi že moral izbrati zgolj eno oznako, ki bi opredeljevala njegovo poklicno življenje in poslanstvo, izpostavil predvsem to, da je zgodovinar. Kar je dejansko in z veliko začetnico tudi bil. Še kot študent mariborske pedagoške fakultete je poučeval zgodovino na Prvi Gimnaziji v Celju, po diplomi in zaposlitvi v Osrednji knjižnici Celje pa je svojo raziskovalno strast uspešno združil z vodenjem tamkajšnjega Domoznanskega oddelka. Nadaljeval je s podiplomskim študijem, se izobraževal tudi v Gradcu in na Dunaju, obenem pa je v Celju postal eden najagilnejših članov Zgodovinskega društva, ki je ravno v tem obdobju, se pravi v začetku devetdesetih let, pisalo novo poglavje svojega delovanja. Branko je delil skupno vizijo, nesebično daroval svoje znanje, čas in energijo ter iskreno verjel, da zgodovina ni kabinetna, akademska znanost, namenjena zgolj vanjo posvečenim profesionalcem, temveč skupek védenja in razumevanja tako naše preteklosti kot sodobne zavesti in identitete, ki jo je ravno zato mogoče in potrebno približati širši javnosti. Revija Zgodovina za vse je začela izhajati ravno v času njegovega predsedovanja našemu društvu, v to obdobje pa sodita tudi dva odmevna znanstvena simpozija, katerih uspešna organizacija in izvedba sta bila v veliki meri prav njegova zasluga. Zato ne preseneča, da smo ga slovenski zgodovinarji čez nekaj let izbrali tudi za predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije in da je bil njegov mandat več kot uspešen.

Branko je na začetku milenija na Oddelku za zgodovino Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani uspešno zagovarjal magistrsko nalogo. Politične, gospodarske in kulturne razmere na slovenskem Štajerskem na prelomu devetnajstega v dvajseto stoletje so bile njegovo ožje raziskovalno področje, ki mu je posvetil največjo pozornost in ga tudi do potankosti obvladal. Ter ga obenem znal interpretirati in o njem pisati na zelo privlačen in poveden način. O tem bo za vselej pričala vrsta njegovih objavljenih del, med drugim tudi knjiga »Štajerski Slovenci, kaj hočemo!«, ki jo je leta 2005 izdalo naše društvo.

Kot zgodovinar je premogel izredno širino in obenem občutek za bralca, ki mu je namenjal svoje pisanje - od znanstvenih razprav in enciklopedičnih gesel do poljudnih člankov, njegova bibliografija pa šteje več kot 200 enot. Med drugim je izpod njegovega peresa nastala tudi monografija Stoletje v Celju, svojevrstna kronika Celja v 20. stoletju, ki odtlej velja za eno temeljnih del za spoznavanje preteklosti mesta ob Savinji. Mesta, ki ga je Branko vzljubil v nič manjši meri, kot je imel rad svoj rodni Prebold. Ko je prevzel vodenje Osrednje knjižnice Celje, se je njegovo znanstveno-raziskovalno delo moralo prilagoditi drugim obveznostim, med katerimi je bila prenova oz. izgradnja nove knjižnice gotovo najzahtevnejša. Branko ji je namenil ves svoj talent ter vso svojo moč in danes se mesto ob Savinji ponaša z enim najsodobnejših in najlepših kulturnih hramov na Slovenskem. Nanj je bil upravičeno ponosen in se istočasno že veselil novih, zlasti študijskih in raziskovalnih izzivov. S tem namenom je leta 2009 vpisal tudi doktorat, ki pa bo, žal, kot toliko drugega, ostal za vselej nedokončan.

Naš kolega in prijatelj Brane je zgodovino enostavno imel rad. Kljub naporu se ji je posvečal tudi v zadnjem obdobju, ko ga je bolezen že močno načela in utrudila. In ga končno tudi premagala. Vsi, ki smo imeli privilegij prehoditi del poti skupaj z njim, ga bomo pogrešali in se ga spominjali s hvaležnostjo. Naj počiva v miru!

Tone Kregar

mag. Branko Goropevšek (1966-2012)

DA, naročam(o):

- izvod(ov) zbornika: **OROŽNOV ZBORNIK** (12 EUR) [Zgodovini.ce 12]
- izvod(ov) knjige: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR) [Zgodovini.ce 11]
- izvod(ov) knjige: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR) [Zgodovini.ce 10]
- izvod(ov) knjige: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR) [Zgodovini.ce 9]
- izvod(ov) knjige: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR) [Zgodovini.ce 8]
- izvod(ov) knjige: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR) [Zgodovini.ce 7]
- izvod(ov) knjige: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR) [Zgodovini.ce 6]
- izvod(ov) knjige: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR) [Zgodovini.ce 5]
- izvod(ov) zbornika: **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR) [Zgodovini.ce 4]
- izvod(ov) knjige: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENC, KAJ HOČEMO!** (16 EUR) [Zgodovini.ce 3]
- izvod(ov) knjige: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR) [Zgodovini.ce 2]
- izvod(ov) knjige: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR) [Zgodovini.ce 1]

Stroški pošiljanja niso vsi.

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka: Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; marija.pocivavsek@guest.arnes.si
<http://www.zdc.si/slo/revija.html>

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

☐ Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in naročam izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

☐ Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

☐ Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka: Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; marija.pocivavsek@guest.arnes.si
<http://www.zdc.si/slo/revija.html>

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, † Branko Goropevšek,
Tone Kregar, Dragan Matić, Andrej Pančur, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Glavni in odgovorni urednik: Janez Cvirn

Tehnični urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Bibliografska obdelava: Srečko Maček

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Sliki na ovitku:

Naslovna stran: Carl von Linné (Alexander Roslin, 1775). Oljna slika iz zbirke gradu Gripsholm (Švedska).

Hrbtna stran: Družba ob teniškem igrišču pri vili Mayer v Šoštanju, 1922. Fotografija je iz zasebnih zbirk družine Pipuš iz Slovenski Konjic.

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Javna agencija za knjigo Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318–2498

Revija je uvrščena v podatkovni bazi EBSCOhost in ProQuest.

The journal is listed in the databases EBSCOhost and ProQuest.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts in America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.
Cena dvojne številke v prosti prodaji je 20 €.

Naročila:

Marija Počivavšek; 041 727289; marija.pocivavsek@guest.arnes.si